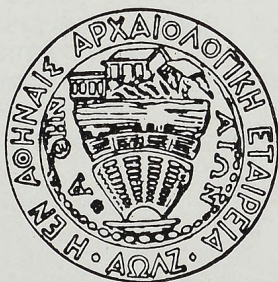
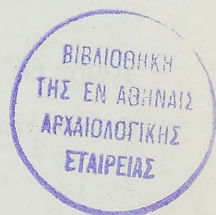

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1981

ΤΕΥΧΟΣ Β'

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

1984

ΤΟΜΟΣ 137 (1981) Β' τεύχος

© 'Η-έν 'Αθήναις 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, 'Ελευθ. Βενιζέλου 22

'Επιμέλεια έκδοσεως : 'Ελευθερία Κονδυλάκη-Κόντου

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

1984:172

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

Σελ.

39. Τὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στῆ Σύμη Βιάννου ὑπὸ Ἀγγελικῆς Λεμπέση (παρένθ. πίν. Κ' - ΚΑ' καὶ πίν. 256 - 259)	380 - 396
40. Ἀνασκαφὴ στὸ Καστέλλι Χανίων ὑπὸ Γιάννη Τζεδάκι (πίν. 260 - 264)	397 - 404
41. Τὸ ἱερό κορυφῆς τοῦ Γιούχτα ὑπὸ Ἀλεξάνδρας Καρέτσου	505 - 408
42. Ἀνασκαφὴ Ἀρχαῶν ὑπὸ Γιάννη καὶ Ἐφης Σακελλαράκη (πίν. 265 - 266)	409 - 448
43. Ἐρευνα στῆ Μάνη ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - Ε. Δωρῆ - Σ. Καλο- πίση - Β. Κέπετζη - Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 267 -	449 - 578
Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ	579 - 580
Γ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1981	581 - 583
Β' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1981	584 - 586
Δ' ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ-ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ	587 - 599
Ε' ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1981	600
ΣΤ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1983	

Ἡ ἀνασκαφή στὸ ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου Κρήτης ἐπαναλήφθηκε τὸ 1981 ὕστερα ἀπὸ διακοπὴ τριῶν ἐτῶν. Τὸ 1978 κριθῆκε σκόπιμο νὰ γίνουν ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες μεγάλης κλίμακας ἀντὶ τῆς καθιερωμένης ἐτήσιας ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, γιὰ νὰ διασφαλιστοῦν ὅσο τὸ δυνατὸν καλύτερα τὰ οἰκοδομήματα τοῦ ἱεροῦ στὸ διάστημα τῶν δύο ἐτῶν ποὺ δὲν ἐπρόκειτο νὰ σκάψω, ἐξαιτίας τῆς παραμονῆς μου στὸ ἐξωτερικὸ μὲ ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια. Ἐτσι τοῦ χρονικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1981 προηγεῖται σύντομη ἔκθεση τῶν ἀναστηλωτικῶν ἐργασιῶν τοῦ 1978.

Τὸ ὀλιγάριθμο συνεργεῖο τῶν 7 ἐργατῶν δούλεψε ἐπὶ 8 ἡμέρες μὲ τὴν καθοδήγηση τοῦ ἄξιου συντηρητῆ ἀρχαίων κ. Κ. Βιτωράκη, ποὺ ἀνέλαβε πρόθυμα τὸ δύσκολο καὶ ἐλάχιστο ἐντυπωσιακὸ ἔργο τῆς στερέωσης.

Ἡ μεγάλη κακοκαιρία τοῦ χειμῶνα (1977/78) εἶχε προκαλέσει σημαντικὴ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κατακόρυφο ὀριζμένων ὑψηλῶν τοίχων καὶ τὴ διάλυση σὲ ἐπικίνδuno βαθμὸ, ὅσων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα ἢ δύο δόμους καὶ ἐδράζονταν σὲ σαθρὰ στρώματα παλαιότερων φάσεων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ.

Οἱ ἐργασίες ἀναστήλωσης διακρίνονται συνοπτικὰ σὲ τρεῖς κατηγορίες:

1) Ἐγίνε βαθὺς καθαρισμὸς ὄλων σχεδὸν τῶν ἀρμῶν τῶν λίθων ἀπὸ τὸ χῶμα καὶ τὰ κενὰ τους γεμίστηκαν μὲ μεῖγμα ἀπὸ τσιμέντο, κουρασάνι καὶ ἄμμο. Ἐτσι ἐξασφαλίστηκε ἡ συνοχὴ τῶν πρόχειρα δομημένων τοίχων, τῶν ὁποίων οἱ ἀδρὰ δουλεμένοι ἢ λογάδες λίθοι δὲν ἐφάπτονται οὔτε κλειδώνουν, ὥστε νὰ μὴν κινδυνεύουν νὰ διαλυθοῦν. Ἀνάλογη ἐργασία γινόταν βέβαια στὸ τέλος κάθε ἀνασκαφικῆς περιόδου. Πρέπει ὥστόσο νὰ ἐπαναλαμβάνεται κατὰ διαστήματα ἡ συντήρηση αὐτῆ, γιατί οἱ χαμηλὲς θερμοκρασίες ποὺ ἐπικρατοῦν τὸν χειμῶνα στὴ θέση τοῦ ἱεροῦ (ὕψ. 1130 μ.) καὶ τὸ λιώσιμο τοῦ χιονιοῦ τὴν ἀνοιξὴ θρυμματίζουν τοὺς ἐνισχυμένους μὲ τὸ μεῖγμα ἀρμούς.

2) Ἐπαναφέρθησαν οἱ τοῖχοι ποὺ παρουσίασαν μεγάλη κλίση στὴν ἀρχικὴ τους θέση· ὄχι πάντα στὴν κατακόρυφο, γιὰ νὰ μὴν ἐξωραϊστοῦν οἱ καταστροφές, ποὺ εἶχε ὑποστεῖ τὸ ἱερό στὴν ἀρχαιότητα καὶ ἀλλοιωθεῖ ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσίασε κατὰ τὴν ἀποκάλυψή του. Διαλύθησαν οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι τῶν δωματίων 4Α/7Α, 4/3Α, 1/1Α καὶ μεγάλα τμήματα τοῦ Δ καὶ Β τοίχου τοῦ δυτικοῦ δωματίου (παρένθ. πίν. Κ'), ἀφοῦ σχεδιάστηκε καὶ φωτογρα-

φῆθηκε ἡ ὑπάρχουσα κατάσταση, γιὰ νὰ ξαναχτιστοῦν μὲ βάση τὶς παλαιῆς φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια ἀπὸ τοὺς ἴδιους λίθους μὲ συνδετικό ὕλικό ἀπὸτσιμέντο, κουρασάνι καὶ ἄμμο.

3) Ἐνισχύθηκαν τὰ θεμέλια ὀρισμένων κτισμάτων ποὺ εἶχαν κρεμάσει, ἐπειδὴ ἐδράζονται εἴτε σὲ παχὺ στρώμα πυρᾶς εἴτε σὲ σαθρὴ ἐπίχωση παλαιότεραν φάσεων τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ (B, Δ πλευρᾶς καὶ ΝΔ γωνίας τοῦ βωμοῦ· διαχωριστικοῦ τοίχου δωμ. 1A/3A, Α τοίχου δωμ. 1A, κατωφλιοῦ δωμ. 1/1A, ἀρχαικοῦ τοίχου στὰ ὀρθογώνια I48/K49 καὶ Δ τοίχου τοῦ δυτικοῦ δωματίου: παρένθ. πίν. Κ'). Γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν θεμελίων ἀφαιρέθηκε μέρος τῆς ἐπίχωσης, ὅπου εἶχαν θεμελιωθεῖ οἱ τοῖχοι, καὶ στὴ θέση τῆς χτίστηκε τοιχίό ἀπὸ μικρὲς πλακοειδεῖς πέτρες μὲ μεῖγματσιμέντου, ἄμμου καὶ κουρασάνιου, ἔτσι ποὺ νὰ διακρίνεται σαφῶς ἡ τοιχοποιία τοῦ ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο ἀρχαῖο τοῖχο, τοῦ ὁποῖο το πρόσωπο προεξέχει τοῦ τοιχίου στήριξης 0.02 - 0.03 μ.

Τὸ πρόσωπο τοῦ τοιχίου συγκαλύφθηκε μὲ λεπτὴ στρώση ἀπὸ τὸ ἴδιο μεῖγμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ἄρμῶν τῶν τοίχων, ἀλλὰ σὲ πιὸ ρευστὴ κατάσταση. Τὸ χρῶμα τοῦ μείγματος προσεγγίζει κατὰ τὸ δυνατόν τὴν ἀπόχρωση τῆς ἐπίχωσης, ποὺ ὑποκατέστησε τὸ τοιχίό, ἔτσι ὥστε νὰ μὴ εἶναι ἰδιαίτερα ἐμφανῆς μὲ τὴν πρώτη ματιὰ ἡ σύγχρονη ἐπέμβαση στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ.

4) Τὸ ἔργο συντήρησης καὶ ἀναστήλωσης ἔκλεισε μὲ τὴν ἀντιστήριξη τῶν ὑψηλῶν καὶ σαθρῶν ἐπιχώσεων τῆς Δ καὶ τμήματος τῆς Β παρυφῆς τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου, ὅπως καὶ τῶν ἐπιχώσεων, ποὺ παρεμβάλλονται ἀνάμεσα στὰ νεώτερα καὶ παλαιότερα κτίρια τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀντιστήριξη ἔγινε μὲ ξερολιθιῆς μεγάλου πάχους, ποὺ εὐκόλα ἀπομακρύνονται.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα, ποὺ ἔδωσαν οἱ ἐπιχώσεις καὶ οἱ γεμάτοι μὲ χῶμα ἄρμοι τῶν τοίχων, βρέθηκαν καὶ δύο τμήματα μινωικῶν τραπεζῶν προσφορῶν ἀπὸ ὀφείτη, ποὺ ἀνήκουν στὸν στρογγυλὸ καὶ τὸν ὀρθογώνιο τύπο ἀντίστοιχα, καὶ τμήμα μεγάλου λίθινου λύχνου. Καὶ τὰ τρία ἀντικείμενα βρέθηκαν κατὰ τὴ στερέωση τῶν τοίχων τοῦ δυτικοῦ δωματίου (παρένθ. πίν. Κ'). Ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο ποὺ ἐκτείνεται δυτικὰ τοῦ δυτικοῦ δωματίου (παρένθ. πίν. Κ', στὸ ὀρθογ. I 51) προῆλθε τμήμα λίθινης ὀρθογώνιας τράπεζας προσφορῶν, ἐνῶ δύο ἀκόμη τμήματα ὅμοιον τραπεζῶν, μιᾶς στρογγυλῆς καὶ μιᾶς ὀρθογώνιας, ἀποτελοῦν ἐπιφανειακὸ εὗρημα πρὸς τὰ δυτικὰ τοῦ ἄσκαφτου χώρου τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ 1981 ἦταν 14 μόλις ἡμερῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς ἀναλώθηκαν γιὰ τὸν καθαρισμὸ καὶ εὐπρεπισμὸ τοῦ χώρου, ποὺ περιβάλλει τὰ ἀποκαλυφθέντα κτίσματα.

Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ ἀρχαιολόγοι κ.κ. Πολύμνια Muhly - Μεταξᾶ καὶ Ἀθανασία Κάντα, οἱ ἀρχιτέκτονες κ. Νίκος Ζαρίφης καὶ Γεωργία

Μαρίνου καὶ ὁ ἄξιος συντηρητὴς ἀρχαίων τοῦ Μουσείου Ἀγίου Νικολάου κ. Κ. Νικάκης.

Ἐπειδὴ τὸ ὕψος τῆς χρηματοδότησης τοῦ 1981 ἦταν περιορισμένο καὶ δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ἀρχικοῦ προγράμματος, ἀποφασίστηκε νὰ ἐλεγχθεῖ τὸ παλαιὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς καὶ νὰ περιοριστεῖ ἡ ἔρευνα σὲ δύο σημεῖα μικρῆς ἔκτασης.

Ὁ ἔλεγχος τοῦ σχεδίου ἀποκάλυψε σφάλμα 0.40 μ. περίπου σὲ μῆκος 32 μ. κατὰ τὸν ἄξονα ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ, ὀφειλόμενο προφανῶς σὲ λανθασμένο συνυπολογισμό τῆς ἔντονης κλίσης ποὺ παρουσιάζει τὸ ἔδαφος κατὰ τὸν ἴδιο ἄξονα. Μὲ διορθωμένη τὴν κάτοψη τῶν μνημείων, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους 1972 - 1977 (παρένθ. πίν. Κ'), συντάχθηκε ἀξονομετρικὸ σχέδιο ποὺ δείχνει τὴ σχέση τοῦ βωμοῦ καὶ τῶν τριῶν ἀνδρῶν (I - III) τῆς γεωμετρικῆς - ἀρχαϊκῆς φάσης τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὸ ΜΜ III/ΥΜ I οἰκοδόμημα τῶν πολλῶν δωματίων καὶ τὸ σύγχρονο κρηπίδωμα κατὰ τὴ Β γωνία τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου (παρένθ. πίν. ΚΑ'). Στὸ ἴδιο σχέδιο φαίνεται καὶ ἡ σχέση τῆς παλαιότερης αὐτῆς φάσης τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ μὲ τὸ δυτικὸ δωμάτιο καὶ τὸ παρακείμενο μικρότερο δωμάτιο, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὴν τελευταία φάση τῆς ΥΜ III ἐποχῆς καὶ τὴν πρωτογεωμετρικὴν περίοδο ἀντίστοιχα. Ὁμοιο σχέδιο, ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτική γωνία, θὰ γίνει γιὰ νὰ φανεῖ ἡ σχέση τῶν κτιρίων τῆς κλασικῆς - ἐλληνιστικῆς - ρωμαϊκῆς φάσης τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ μὲ τὰ κτίσματα τῆς γεωμετρικῆς - ἀρχαϊκῆς καὶ τῆς μινωικῆς ἐποχῆς.

Μὲ τὴν εὐκαιρία ἀναθεώρησης τοῦ σχεδίου τῆς κάτοψης καταργήθηκε ἡ ὑπάρχουσα, ἀλλὰ δύσκολα ἐπεκτεινόμενη, ἀρίθμηση τῶν ὀρθογωνίων. Σὲ ἀντικατάστασή της υἱοθετήθηκε ἐνιαῖος καμβάς, στὸν ὁποῖο τὰ ὀρθογώνια τοῦ κατακόρυφου ἄξονα ἀριθμοῦνται μὲ κεφαλαῖα γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου καὶ τοῦ ὀριζόντιου ἄξονα σημειώνονται μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς (παρένθ. πίν. Κ'). Ἐπειδὴ τὸ ἱερὸ φαίνεται νὰ ἀναπτύσσεται πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις καὶ πέρα τῆς ἀνασκαμμένης ἤδη ἔκτασης, ὁ βωμὸς ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς ἀρίθμησης (Κ50), γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἐπέκτασή της κατὰ τὴ βαθμιαία ἀποκάλυψη τῶν μνημείων ἀπὸ τὸ κέντρο πρὸς τὶς παρυφῆς τοῦ ἱεροῦ. Πίνακας ἀντιστοιχίας τῆς παλαιᾶς πρὸς τὴ νέα ἀρίθμηση τῶν ὀρθογωνίων δίνεται στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς ἔκθεσης (βλ. πκ. σελ. 395 - 6).

Ἡ ἐπιλογή τῶν δύο σημείων τοῦ χώρου, ὅπου ἔγινε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μικρῆς ἔκτασης, ἀπέβλεψε στὴ διερεύνηση ἰσαριθμῶν προβλημάτων.

Τὸ πρῶτο πρόβλημα ἀναφέρεται στὸν τρόπο καὶ τὴν ἐποχὴ δόμησης τῶν τριῶν ἀνδρῶν, ποὺ ἐκτείνονται ΝΑ τοῦ βωμοῦ (I - III: παρένθ. πίν. Κ' - ΚΑ'). Ἄν καὶ τὰ τρία ἄνδρα ἔχουν ἐνιαῖο ὑπόβαθρο μὲ κλιμακωτὴ μόνον ἐπιφάνεια ἢ ἂν ἡ δόμησή τους εἶναι προσθετικὴ, ἂν κατασκευάστηκαν τὴν ἴδια ἐποχὴ ἢ σὲ διαδοχικὰς φάσεις, ἀποτελοῦν ἔρωτῆματα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχε σίγουρη ἀπάντηση,

γιατὶ τὸ δυτικὸ μιστὸ τῶν ἀνδῆρων ποὺ κάλυπτε τὸ προϊστορικὸ οἰκοδόμημα καὶ ἀφαιρέθηκε ἦταν τόσο κατεστραμμένο, ποὺ δὲν ἔδωσε σίγουρα στοιχεῖα.

Γιὰ τὴ διερεύνηση αὐτοῦ ἀκριβῶς τοῦ προβλήματος ἔγινε τομὴ σὲ καλὰ διατηρημένο σημεῖο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀνδῆρου III, ποὺ βρίσκεται A τοῦ δωμ. 6 τοῦ MM III/ΓΜ I οἰκοδομήματος καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ ἀνδῆρου II (παρένθ. πίν. Κ', εἰκ. 3).

Ἡ τομὴ, διαστάσεων 1.60×1.40 μ., σταμάτησε σὲ βάθος 1.80 μ. ἀπὸ σημεῖο ποὺ ὀρίζεται μὲ ἀστερίσκο καὶ τὸ γράμμα A στὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου τοῦ ἀνδῆρου II. Φτάσαμε δηλαδὴ στὸ ἐπίπεδο ποὺ εἶχε σταματήσει ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ μῆκος τοῦ A τοῦ τοίχου τοῦ δωμ. 6 τὸ 1977 μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ τμήματος τοῦ ὑπαίθριου πλακοστρώτου (παρένθ. πίν. Κ', εἰκ. 1)¹.

Ἡ τομὴ ἔδειξε ὅτι ἡ δόμηση τοῦ ἀνδῆρου III εἶναι προσθετικὴ (εἰκ. 2)· προϋπέθετε δηλαδὴ τὸ πρόσωπο τοῦ II, τοῦ ὁποίου τὸ ὄρατὸ τμήμα ἔχει ὕψος 0.20 μ. καὶ τὸ καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἄνδρo III φτάνει τὸ ὕψος τῶν 0.60 μ. - 0.80 μ.: ἔδειξε ἐπίσης ὅτι ἡ δόμηση τοῦ ἀνδῆρου III διαφέρει τῆς δόμησης τοῦ II κατὰ τὸ ἀνώτερο μόνον τμήμα, ἴσως γιατί ἡ ἐπιφάνειά του ἔτυχε νὰ σωθεῖ σὲ καλὴ κατάσταση.

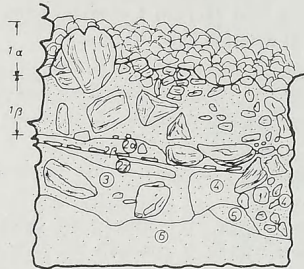
Τὸ ἄνδρo III ἀποτελεῖται πράγματι ἀπὸ δύο σαφῶς διακρινόμενες στρώσεις ἀδούλευτων λίθων: ἡ πάνω στρώση πάχους 0.50 μ. (εἰκ. 2, στρ. 1α) ἔχει μικροὺς, πυκνὰ τοποθετημένους λίθους μὲ ἐλάχιστο χῶμα ἀνάμεσά τους, ποὺ σχηματίζουν βαθτὴ ἐπιφάνεια καλντεριμιουῖ· ἡ κάτω στρώση, μέγιστου ὕψους 0.50 μ. (εἰκ. 2 στρ. 1β), ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀγκολίθους ποὺ κολυμποῦν σὲ μαῦρο χῶμα πυρᾶς, μέσα στὸ ὁποῖο διατηρήθηκαν ἐλάχιστα, διαλυμένα κόκαλα ζῶων, λίγα ὄστρακα ἑλληνικὰ καὶ μινωικὰ, θραύσματα καμένων ξύλων καὶ πολλὰ πρῶιμα ἑλληνικὰ ἀναθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ νεώτερα εἶναι τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. Τὸ ἄνδρo III ἐδράζεται σὲ στῶμα διαλυμένου σχιστολίθου καὶ λείψανα ἀπὸ λεπτότατα σχιστολιθικὰ πλακίδια (εἰκ. 2, 4), τὰ ὁποῖα δὲν φάνηκε, στὴν τομὴ τουλάχιστον, νὰ συνεχίζονται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἄνδρo II. Ἡ στρώση τῶν σχιστολιθικῶν πλακιδίων, ποὺ δὲν ἔδωσε κεραμεικὴ καὶ ἀναθήματα, ἐδράζεται σὲ στῶμα πυρᾶς, τὸ ὁποῖο συνεχίζεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἄνδρo II (εἰκ. 2, στρ. 3, 6, 7, 8 μὲ τὶς ἀντίστοιχες ὑποδιαίρεσεις). Τὸ στῶμα τῆς πυρᾶς περιεῖχε πλῆθος μινωικῶν ὄστράκων, λείψανα καμένων ξύλων, λίγα κόκαλα ζῶων διαλυμένα σχεδόν, ὅλες τὶς λίθινες μινωικὲς τράπεζες προσφορῶν, γιὰ τὶς ὁποῖες θὰ γίνει λόγος παρακάτω, ἐλάχιστα γεωμετρικὰ ὄστρακα καὶ ἀναθήματα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἀλλὰ λιγότερα ἀπὸ ὅσα ἔδωσαν τὰ προηγούμενα στῶματα.

1. ΠΑΕ 1977, 404 καὶ 407, ὅπου καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν αἰτία ποὺ ἔφτασε ἡ ἔρευνα σὲ τόσο βάθος.

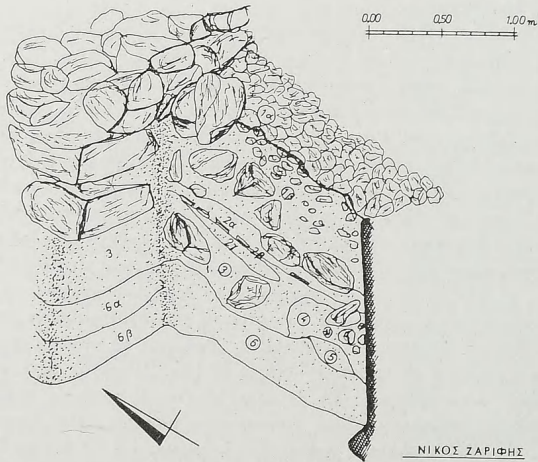
Ἀνασυνθέτοντας τὴν εἰκόνα ποὺ δίνουν τὰ στρώματα τῆς τομῆς, φαίνεται ὅτι προϋπῆρχε τῶν ἀνδρῶν II καὶ III ἐκτεταμένο ἀνάμεικτο στρώμα πυρᾶς

πρόσωπο ἀνδρῶν II

τομή ἀνδρῶν III

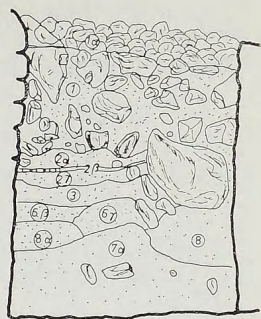

Εἰκ. 1. Σχέδιο τῆς συμβολῆς τῶν ἀνδρῶν II καὶ III μετὰ τὴν ἔρευνα τοῦ 1977.

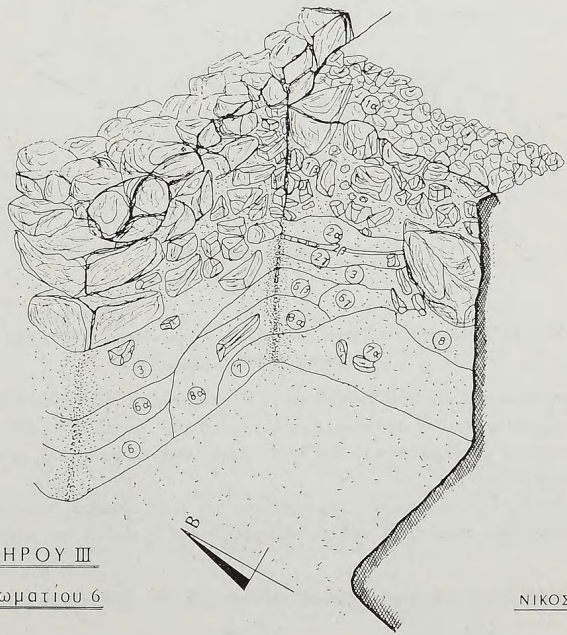
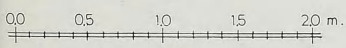
θυσιαῶν, πάνω στὸ ὁποῖο χτίστηκε ἀρχικά τὸ ἀνδρῶ II καὶ στρώθηκε ἡ ἐκ-
ταση ἐμπρὸς ἀπὸ αὐτὸ μὲ σχιστολιθικά πλακάκια. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ
ἀνδρῶ, ὅπως καὶ τοῦ ἀνδρῶ I ἀποτελοῦσαν τὸν τόπο τέλεσης ἱεροπραξιῶν,

πρόσωπο ἀνδῆρου II

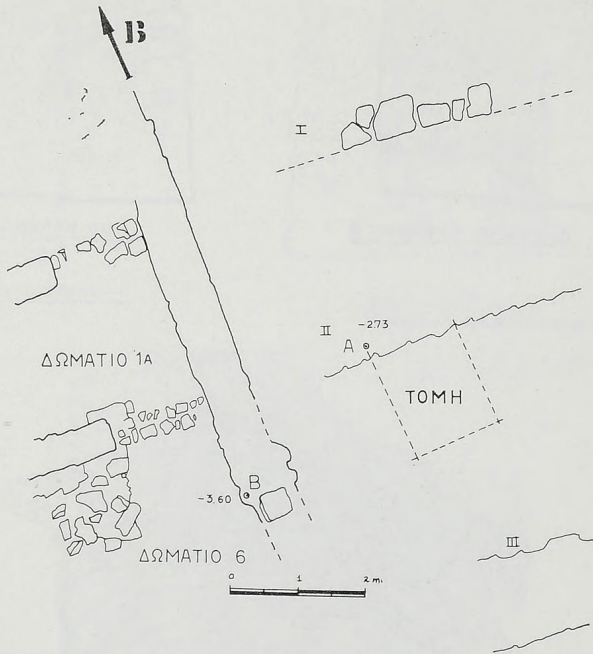
τομή ἀνδῆρου III

ΤΟΜΗ ΑΝΔΗΡΟΥ III
ἀνατολικά Δωματίου 6

ΝΙΚΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ

θυσιῶν καὶ ἐναπόθεσης ἀναθημάτων, τὰ ὅποια θὰ ἔπεφταν ἀπὸ τὰ ἄνθηρα στὸ πλακόστρωτο, ὅπου καὶ βρίσκονται τῶρα συσσωρευμένα, κατὰ τὶς συχνὲς διευθετήσεις τῆς πυρᾶς τῶν θυσιῶν. Ὁ διαμορφωμένος ἀρχικὰ ὑπαίθριος χῶρος

Εἰκ. 3. Ἀπόσπασμα τοῦ παρ. πίν. Κ', ὅπου σημειώνεται ἡ θέση τῆς τομῆς.

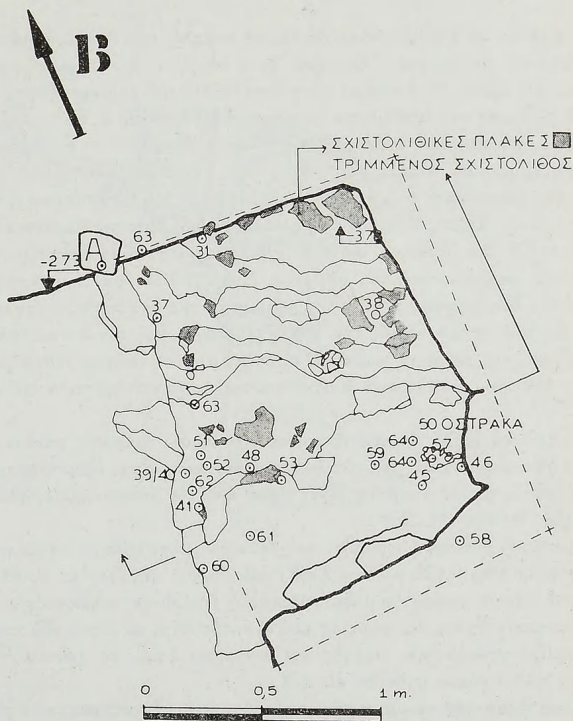
τελετουργιῶν μὲ τὰ δύο ἄνθηρα (I - II) ἐπεκτείνεται μὲ τρίτο ἄνθηρο (III) καὶ αὐλάκι καθαρμοῦ¹ στὸ πρῶτο μᾶλλον μισὸ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ὅπως δείχνουν τὰ νεώτερα ἀναθήματα πού βρέθηκαν πάνω στὰ λείψανα τοῦ σχιστολιθικοῦ πλακοστρώτου.

Ἐπειδὴ τὰ στρώματα πού περιγράψαμε δὲν εἶναι κλειστά, παρόλο πού διαφοροποιοῦνται σαφῶς, θὰ πρέπει νὰ ἐπαληθευθεῖ ἡ εἰκόνα πού ἔδωσε ἡ τομῆ

1. ΠΑΕ 1975, 328, παρὲνθ. πίν. Θ' στὸ ὄρθογ. Δ, πίν. 249α - β.

μὲ ὅμοιες τομὲς στὰ ἀνδρῶνα I καὶ II. Ἀλλὰ καὶ στὴν περίπτωση ποὺ συνέβαινε νὰ διαπιστωθεῖ διαδοχικὴ δόμηση καὶ γιὰ τὰ δύο παλαιότερα ἀνδρῶνα (I - II), ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τῆς κατασκευῆς τους θὰ εἶναι ἐπισηφελής: πρῶτο γιὰτὶ

Εἰκ. 4. Κάτοψη τῆς διαλυμένης σχιστολιθικῆς πλακόστρωσις με τὴ θέση μέρους τῶν ἀναθημάτων.

τὰ ἀνδρῶνα ἐδράζονται σὲ ἀνάμεικτο στρώμα πυρᾶς, ποὺ κάλυψε τὸ MM III/ΥΜ I οἰκοδόμημα, τοῦ ὁποῖου μάλιστα τὸ ὑλικὸ χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴ δόμησή τους καὶ δεύτερο γιὰτὶ ἡ πρόχειρη δόμηση τῶν ἀνδρῶνων, οἱ ἐπιδιορθώσεις καὶ οἱ ὑπαίθριες τελετουργίες με πυρὲς δὲν εὐνοοῦν τὴ δημιουργία κλειστῶν, καθαρῶν δηλαδὴ στρωμάτων.

Ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀναθήματα, ποὺ βρέθηκαν στὴν περιορισμένη ἔκταση τῆς

τομῆς, ἀναφέρονται τὰ πιὸ σημαντικά κατὰ κατηγορίες καὶ προτάσσονται τὰ νεώτερα παραδείγματα.

Ἡ κατηγορία τῶν πῆλινων ἀνθρώπινων μορφῶν ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἕξι παραδείγματα, χωρὶς νὰ συνυπολογίζονται τὰ θραύσματα ἀπὸ κορμούς ἢ μέλη.

Τὸ πλακίδιο μὲ τὴν ἀνάγλυφη δαιδαλικὴ κεφαλὴ, ποῦ ἔχει ὀρθογώνιο τόρμο στῆ θέση τοῦ λαιμοῦ γιὰ ν' ἀνατεθεῖ ἴσως σὲ βάση ὡς ὀλόγλυφο ἔργο (ὑψ. 0.063 μ., πίν. 256α-β), ἀποτελεῖ τὸν πιθανὸν terminum post quem τοῦ ἀνδῆρου III. Ἡ σύγκριση τοῦ ἀναθήματος μὲ κρητικὰ ἔργα τοῦ ἴδιας κατηγορίας, ὅπως τὸ κεφάλι ἀπὸ τὸ μικρὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, τοποθετεῖ τὸ ἀνάθημα σὲ παλαιότερα ἐξελικτικὰ στάδια τῆς τέχνης πρὸς τὸ τέλος μάλλον τῆς πρώιμης δαιδαλικῆς φάσης κατὰ τὸ χρονολογικὸ διάγραμμα τοῦ R. Jenkins¹ ἢ τὸ τρίτο γκρουπ τοῦ G. Rizza, ὁ ὁποῖος τὸ χρονολογεῖ στῆ δευτέρη τριακονταετία τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.² Τὸ ἰδιαιτέρο ὡστόσο ἐνδιαφέρον αὐτοῦ τοῦ ἀναθήματος βρῖσκεται στὰ φορμαλιστικά του στοιχεῖα. Συγκρινόμενο μὲ τὴ μικρὴ χάλκινη κεφαλὴ τῆς Καρλορούης στηρίζει τὴν ἀπόδοσή της στὸ κρητικὸ ἐργαστήριο³. Παρὰ τὸ διαφορετικὸ ὕλικό, τὴν ὑψηλὴ ποιότητα καὶ τὴν κάπως μεταγενέστερη ἐποχὴ τῆς χάλκινης κεφαλῆς, οἱ ὄγκοι μορφοποιοῦνται ὁμοίωτροπα καὶ στὰ δύο ἔργα καὶ ὁμοίωτροπα διατυπώνονται τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου.

Στὸν πρώιμο 7ο αἰ. ἀνήκει μικροσκοπικὸ κεφάλι ἀντρικῆς μάλλον μορφῆς μὲ ἀδρὰ χαρακτηριστικά, τῶν ὁποίων ἡ διατύπωση εἶναι ἐξαρτημένη περισσότερο ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ παράδοση παρὰ ἀπὸ τὸν ἀναπτυσσόμενο δαιδαλικὸ ρυθμὸ (ὑψ. 0.024: πίν. 256γ).

Γεωμετρικὴ ἀντίληψη προδίδει καὶ δευτέρο μικροσκοπικὸ κεφάλι ἀνθρώπινης μορφῆς (ὑψ. 0.025 μ.: πίν. 256δ) ἐνὸς τύπου τῆς Ἀγίας Τριάδας, τοῦ ὁποίου τὰ παραδείγματα ὀνόμασε γραφικὰ ὁ Halbherr «Λίβυους»⁴. Ὁ καθαρὸς σφαιρικὸς ὄγκος τῆς κεφαλῆς ποῦ ἀναπτύσσεται σὲ βάρους τοῦ προσώπου χαρακτηρίζει γεωμετρικὲς μορφὲς καὶ ἐπιτρέπει ἴσως τὴ χρονολόγηση τοῦ κρητικοῦ αὐτοῦ τύπου στὸν 8ο αἰ. π.Χ.

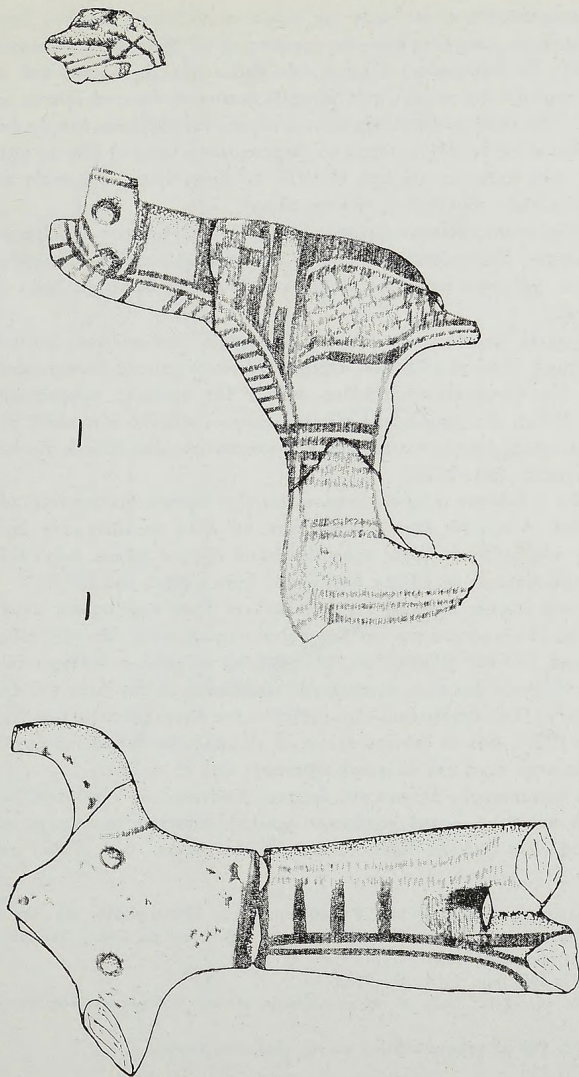
Πρώιμη φάση τῆς γεωμετρικῆς μικροπλαστικῆς ἀντιπροσωπεύει τὸ εἰδῶλο ἀντρικῆς μορφῆς μὲ ἀνυψωμένα χέρια (σωζ. ὑψ. 0.125 μ.: εἰκ. 5α), ἐνῶ δύο ἀκόμη ἀντρικὰ εἰδῶλια (σωζ. ὑψ. 0.10 καὶ 0.134: πίν. 256ε) ἀντιπροσω-

1. R. J. H. JENKINS, *Dedalic* (1978) 59 κέ. πίν. 4, 5.

2. A. M. SCRINARI - G. RIZZA, *Il Santuario sull'Acropoli di Gortina* (1966) 225 κέ. 244, πίν. 16 κέ.

3. FR. MATZ, *Geschichte der griechischen Kunst I* (1950) 176 κέ. Καλὴ ἀπεικόνιση: K. DAVARAS, *Die Statue aus Astritsi*, *AntK*, Beiheft 8, 1972, 36, εἰκ. 35 - 6. 54, ἀρ. 19 μὲ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. L. BANTI, *ASAtene* 3 - 5, 1941 - 3, 56, εἰκ. 51.

Εἰκ. 5. α. Γεωμετρικὸ εἰδῶλιο ἀντριχῆς μορφῆς. β. Γεωμετρικὸ εἰδῶλιο ἀλόγου.

πεύουν τὴ μορφοπλαστικὴ ἀντίληψη τῆς πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς¹, ἔστο καὶ ἂν συνέβαινε νὰ χρονολογηθοῦν στὴ γεωμετρικὴ μὲ βᾶση κάποια ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Τὸ διαφορετικὸ πλάσιμο τῶν ὤμων στὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ δύο εἰδώλια προδίδει ὅτι τὸ χέρι ποῦ λείπει θὰ ἐκτεινόταν πρὸς τὰ πλάγια καὶ πρὸς τὰ πάνω, ἀντίθετα μὲ τὸ σωζόμενον ποῦ κάμπτεται ὀριζόντια ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στήθος. Καὶ αὐτὴ δηλαδὴ ἡ μορφή θὰ χειρονομοῦσε, ὅπως οἱ δίδυμες χάλκινες μορφές, ποῦ βρέθηκαν στὸ ἱερὸ τὸ 1977 καὶ ἐντάχθηκαν μὲ ἀρκετὲς πιθανότητες στὸν κύκλο τῶν θεῶν ἢ τῶν δαιμόνων².

Πήλινος ἀμφίστομος πέλεκυς (μήκους 0.11 μ.), ποῦ διέσωσε ἐξανθρακωμένο θραῦσμα τοῦ ξύλινου σταιλεοῦ, προστίθεται στὰ λίγα σχετικὰ παραδείγματα πήλινων, χάλκινων καὶ λίθινων πελέκων, ποῦ ἔχει δώσει ὡς τώρα τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης.

Πλουσιότερη σὲ παραδείγματα εἶναι ἡ κατηγορία τῶν πήλινων ζωδίων, ποῦ ἔδωσε ἡ τομῆ. Ἀπὸ τὰ 13 ζώδια, ἀκέραια ἢ ἀποσπασματικὰ διατηρημένα, ἀναφέρονται δύο πανομοιότυπα εἰδώλια βοδιῶν τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς (πίν. 257α), δύο γεωμετρικὰ εἰδώλια ἀλόγων, εἰδῶλιο αἰγοειδοῦς τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ εἰδῶλιο ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δίδυμα συμφυῆ ὀκλάζοντα αἰγοειδῆ (πίν. 257β).

Φαίνεται ὅτι ἡ ἀνάθεση δίδυμων τετραπόδων εἶχε κάποια θρησκευτικὴ κάλυψη, γιὰτὶ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης προέρχονται καὶ ἄλλα παραδείγματα. Στὰ δίδυμα βόδια ποῦ βρέθηκαν φέτος προστίθενται οἱ δίδυμοι ταῦροι τοῦ 1977³ καὶ στὰ συμφυῆ αἰγοειδῆ τὰ δίδυμα ἄλογα, ποῦ ἦταν εὕρημα τοῦ 1972⁴.

Γιὰ τὰ ἄλογα εἶχαμε σκεφτεῖ ὅτι ἀποτελοῦσαν ἴσως συντημημένη παράσταση ἄρματος. Ἡ μορφοποίηση ὠστόσο τῆς ἀντίληψης αὐτῆς δὲν προϋποθέτει τὴ συνένωση τῶν δύο τετραπόδων, ὅπως δείχνει τὸ χάλκινο ἀνάθημα τῶν δύο ἀλόγων, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι συμφυῆ καὶ συνδέονται μὲ τὸν ζυγὸ τοῦ ἄρματος (πίν. 257γ). Τοῦ ἀναθήματος εἶχε βρεθεῖ τὸ ἓνα ἄλογο μὲ τὸ μισὸ τμήμα τοῦ ζυγοῦ τὸ 1977⁵, ἐνῶ τὸ δεύτερο ἄλογο μὲ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ ζυγοῦ βρέθηκε φέτος στὴν τομῆ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ πρῶτο.

Ἐκτὸς τῶν γεωμετρικῶν ἀλόγων τοῦ ἄρματος βρέθηκαν καὶ 7 χάλκινα ζώδια — βοοειδῆ καὶ κριοῖ —, ποῦ καλύπτουν χρονικὸ διάστημα ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνο τῶν πήλινων ζωδίων. Εἰκονίζονται εἰδῶλιο ταύρου (πίν. 258α) καὶ

1. U. NAUMANN, *Subminoische und Protogeometrische Bronzeplastik auf Kreta* (1976) 49 κέ. πίν. 19 κέ. Πρβ. καὶ παλαιότερα εὕρηματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης: ΛΕΜΠΕ-ΣΗ, ΠΑΕ 1975, πίν. 257α, 260β.

2. ΠΑΕ 1977, 409, σημ. 1-3, πίν. 215β.

3. Ὁ.π. 414, πίν. 218ε' μαζὶ μὲ τὸ εἰκονιζόμενο εἰδῶλιο βρέθηκε καὶ ἄλλο πανομοιότυπο.

4. ΠΑΕ 1972, 199 μὲ χάλκινο εἰδῶλιο γυμνῆς γυναικείας μορφῆς.

5. ΠΑΕ 1977, 410.

κριοῦ (πίν. 258β) ὡς δείγματα ὑψηλῆς ποιότητος τῶν μορφοπλαστικῶν δυνατοτήτων τοῦ κρητικοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὴν ὄριμη καὶ ὕστερη φάση τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τὰ μετάλλινα ἀντικείμενα ποὺ ἔδωσε ἡ τομὴ ἀναφέρονται:

— Τροχὸς τρίποδα τοῦ τύπου τοῦ Ἰδαίου ἀντροῦ, ποὺ συγκολλήθηκε μὲ θραῦσμα τοῦ 1977¹.

— Ἀναθηματικὴ λαβὴ δόρατος καὶ λαβὴ μικρῆς ἀρύταινας, τῆς ὁποίας ἡ πλατιά συνάφεια ἔχει βαθμιδωτὸ πυραμιδικὸ περιγράμμα καὶ ἡ ἀπόληξη παρουσιάζει τὴν τυπικὴ γιὰ τοῦτο τὸ σκεῦος ἀνάκαμψη τοῦ λαίμου κύκνου, χωρὶς ὅμως τὴν ἀντίστοιχη ἀπόδοση τῆς κεφαλῆς του.

— Τρία δισκία, δύο ὀρθογώνια ἐλάσματα καὶ ἓνα τραπεζιόσχημο τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τύπων.

— Τμημα ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο στέλεχος μικροῦ ἐργαλείου, σιδερένιο βέλος καὶ θραῦσμα χρυσοῦ ἐλάσματος χωρὶς κόσμηση.

Ἡ εἰκόνα τῶν εὐρημάτων συμπληρώνεται μὲ 9 γυάλινες χάντρες σφαιρικοῦ σχήματος καὶ μὲ τὶς μινωικὲς λίθινες τράπεζες προσφορῶν τοῦ γνωστοῦ στρογγυλοῦ καὶ ὀρθογώνιου τύπου. Καὶ τὰ 13 παραδείγματα τραπεζῶν, ἀκέραια ἢ ἀποσπασματικὰ διατηρημένα, ὅπως καὶ τὰ δύο λίθινα κύπελλα κοινωνίας ποὺ βρέθηκαν στὰ κατώτερα στρώματα τῆς τομῆς, ἔχουν ὑποστεῖ τόσο μεγάλη διάβρωση, ὥστε ἡ ποιοτικὴ τους ἀξιολόγησις δὲν εἶναι πιά δυνατή.

Τὸ δεῦτερο σημεῖο τοῦ χώρου ποὺ ἐρευνηθῆκε φέτος ἐκτείνεται ΝΔ τῶν δωμ. 5 καὶ 6 τοῦ ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι οἰκοδομήματος, ἀριβέστερα στὰ ὀρθογώνια K53, Λ53 καὶ Μ53 μὲ τοὺς βόρειους διαδρόμους τοὺς (παρένθ. πίν. Κ'). Ἐπισημαίνεται ὅτι στὴν ἔκτασι τῶν ὀρθογωνίων τὸ ἔδαφος παρουσιάζει τόσο ἀπότομη κλίση, ποὺ καὶ σταθερὲς ἐπιχώσεις δὲν σώζει καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐλάχιστα.

Ἡ ἔρευνα ποὺ ἀπέβλεψε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ δωματίου, τὸ ὁποῖο μόλις εἶχε φανεῖ τὸ 1975 Ν τοῦ μεγάλου δωμ. 6 τοῦ ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι οἰκοδομήματος², ἔφερε στὸ φῶς ἐλάχιστα πράγματα στοιχεῖα: λείψανα τοῦ ἐπίχριστου δαπέδου, τοῦ ὁποίου ἔχει καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ὄχι μόνο ἡ ἐπιφάνεια, ἀλλὰ καὶ τὸ σκληρὸ ὑπόστρωμα· τμημα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπὸ ἓνα δόμο, ὁ ὁποῖος διαφαίνεται σὲ μῆκος 2.70 μ. περίπου κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους νεώτερου διαλυμένου σχεδὸν τοίχου μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ (παρένθ. πίν. Κ'). Ἀπὸ τὸν διαλυμένο ἴσως τοῖχο προέρχονται καὶ οἱ πέτρες κατὰ τὸ μέσο τοῦ δωματίου, ποὺ θὰ ἀπομακρυνθοῦν ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς τὰ Α τοῦ ὀρθογωνίου Μ53.

Ἡ λεπτὴ ἐπιχώσις, ποὺ μόλις ἔφτανε τὸ 0.12 μ. καὶ κάλυπτε τὰ ἀρχιτεκτο-

1. Ὁ.π. σ. 390 σημ. 5.

2. ΠΑΕ 1975, 322, παρένθ. πίν. Θ'.

κριοῦ (πίν. 258β) ὡς δείγματα ὑψηλῆς ποιότητος τῶν μορφοπλαστικῶν δυνατοτήτων τοῦ κρητικοῦ ἐργαστηρίου κατὰ τὴν ὠριμὴ καὶ ὕστερη φάση τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ τὰ μετάλλινα ἀντικείμενα ποὺ ἔδωσε ἡ τομὴ ἀναφέρονται:

— Τροχὸς τρίποδα τοῦ τύπου τοῦ Ἰδαίου ἄντρου, ποὺ συγκολλήθηκε μὲ θραῦσμα τοῦ 1977¹.

— Ἀναθηματικὴ λαβὴ δόρατος καὶ λαβὴ μικρῆς ἀρύταινας, τῆς ὁποίας ἡ πλατιά συνάφεια ἔχει βαθμιδωτὸ πυραμιδικὸ περιγράμμα καὶ ἡ ἀπόληξη παρουσιάζει τὴν τυπικὴ γιὰ τοῦτο τὸ σκεῦος ἀνάκαμψη τοῦ λαιμοῦ κύκνου, χωρὶς ὅμως τὴν ἀντίστοιχη ἀπόδοση τῆς κεφαλῆς του.

— Τρεῖς δισκία, δύο ὀρθογώνια ἐλάσματα καὶ ἓνα τραπεζιόσχημο τῶν γνωστῶν ἀπὸ τὸ ἱερὸ τύπων.

— Τμῆμα ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο στέλεχος μικροῦ ἐργαλείου, σιδερένιο βέλος καὶ θραῦσμα χρυσοῦ ἐλάσματος χωρὶς κόσμηση.

Ἡ εἰκόνα τῶν εὐρημάτων συμπληρώνεται μὲ 9 γυάλινες χάντρες σφαιρικοῦ σχήματος καὶ μὲ τὶς μινωικῆς λίθινες τράπεζες προσφορῶν τοῦ γνωστοῦ στρογγυλοῦ καὶ ὀρθογώνιου τύπου. Καὶ τὰ 13 παραδείγματα τραπεζῶν, ἀκέραια ἢ ἀποσπασματικὰ διατηρημένα, ὅπως καὶ τὰ δύο λίθινα κύπελλα κοινωνίας ποὺ βρέθηκαν στὰ κατώτερα στρώματα τῆς τομῆς, ἔχουν ὑποστῆι τόσο μεγάλη διάβρωση, ὥστε ἡ ποιοτικὴ τους ἀξιολόγησι δὲν εἶναι πιά δυνατή.

Τὸ δεύτερο σημεῖο τοῦ χώρου ποὺ ἐρευνηθῆκε φέτος ἐκτείνεται ΝΔ τῶν δωμ. 5 καὶ 6 τοῦ ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι οἰκοδομήματος, ἀκριβέστερα στὰ ὀρθογώνια Κ53, Λ53 καὶ Μ53 μὲ τοὺς βόρειους διαδρόμους τοὺς (παρένθ. πίν. Κ'). Ἐπισημαίνεται ὅτι στὴν ἔκταση τῶν ὀρθογώνιων τὸ ἔδαφος παρουσιάζει τόσο ἀπότομη κλίση, ποὺ καὶ σταθερὲς ἐπιχώσεις δὲν σῶζει καὶ τὰ ὑπάρχοντα ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἐλάχιστα.

Ἡ ἔρευνα ποὺ ἀπέβλεψε στὴν ἀποκάλυψη τοῦ δωματίου, τὸ ὁποῖο μόλις εἶχε φανεῖ τὸ 1975 Ν τοῦ μεγάλου δωμ. 6 τοῦ ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ Ι οἰκοδομήματος², ἔφερε στὸ φῶς ἐλάχιστα πράγματα στοιχεῖα: λείψανα τοῦ ἐπίχριστου διαπέδου, τοῦ ὁποίου ἔχει καταστραφεῖ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος ὄχι μόνον ἡ ἐπιφάνεια, ἀλλὰ καὶ τὸ σκληρὸ ὑπόστρωμα· τμῆμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀπὸ ἓνα δόμο, ὁ ὁποῖος διαφαίνεται σὲ μῆκος 2.70 μ. περίπου κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους νεώτερου διαλυμένου σχεδὸν τοίχου μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ ΒΔ πρὸς τὰ ΝΑ (παρένθ. πίν. Κ'). Ἀπὸ τὸν διαλυμένο ἕως τοῦχο προέρχονται καὶ οἱ πέτρες κατὰ τὸ μέσο τοῦ δωματίου, ποὺ θὰ ἀπομακρυνθοῦν ὅταν ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἔρευνα πρὸς τὰ Α τοῦ ὀρθογώνιου Μ53.

Ἡ λεπτὴ ἐπίχωση, ποὺ μόλις ἔφτανε τὸ 0.12 μ. καὶ κάλυπτε τὰ ἀρχιτεκτο-

1. Ὁ.π. σ. 390 σημ. 5.

2. ΠΑΕ 1975, 322, παρένθ. πίν. Θ'.

νικά αὐτὰ λείψανα, ἦταν διαταραγμένη ἀπὸ τὴν ἄρωση καὶ περιεῖχε MM III/ΥΜ I ὄστρακα, ἀρχαῖα καὶ θραύσματα κεραμίδων τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ἀνάμειξης τοῦ παρουσιάζει ἡ λεπτὴ ἐπιχρωση καὶ τῆς διασπορᾶς τῶν σκευῶν ἀποτελεῖ τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος λίθινης στρογγυλῆς τράπεζας προσφορῶν μὲ τρία σημεῖα τῆς γραμμικῆς Α γραφῆς, ποῦ βρέθηκε δίπλα στὸν διαλυμένο νεώτερο τοῖχο καὶ κόλλησε μὲ ἐνεπίγραφο θραῦσμα τοῦ 1976, ποῦ εἶχε βρεθεῖ βορειότερα καὶ σὲ ἀπόσταση 14 μ.¹ Ἡ χρονολόγησις ἐπομένως τοῦ νεωτέρου διαλυμένου τοίχου, ποῦ ἐφάπτεται τοῦ Δ τοίχου τοῦ δωματίου τοῦ MM III/ΥΜ I οἰκοδομήματος δὲν εἶναι δυνατὴ καὶ ἡ ἐλπίδα νὰ σώζεται ὁ Α τοίχος τούτου τοῦ δωματίου σὲ μῆκος μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ ποῦ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1975 εἶναι μικρῆ. Ὅπωςδήποτε ἡ ἔρευνα πρέπει νὰ ἐπεκταθεῖ πρὸς τὰ ΝΑ μῆπως καὶ ἀποκαλυφθοῦν στοιχεῖα ἐνδεικτικὰ τῶν διαστάσεων τοῦ κατεστραμμένου δωματίου, ποῦ θὰ ἦταν πιθανότατα τὸ δεύτερο σὲ μέγεθος μετὰ τὸ δωμ. 6 τοῦ μεγάλου MM III/ΥΜ I οἰκοδομήματος.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὰ ὀρθογώνια K53 καὶ Λ53, ποῦ ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς βόρειους διαδρόμους τους, ἀποκάλυψε τὴν πρὸς Ν συνέχεια τοῦ προσώπου τοῦ ἀνδρῆρου ΠΙΑ (μῆκος 3.5 μ.), τοῦ ὁποίου τὸ μεγαλύτερο τμήμα εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1973². Φέτος διαπιστώθηκε ὅτι τὸ συνολικὸ σωζόμενο μῆκος τοῦ ἀνδρῆρου εἶναι 10 μ. καὶ ὅτι σὲ ἀπόσταση 2 μ. πρὸς τὰ Δ ὑπῆρχε καὶ δεύτερο παράλληλης φορᾶς ἄνδρρο, τοῦ ὁποίου τὸ πρόσωπο ἀνιχνεύθηκε σὲ μῆκος 6.30 μ. Τὸ νέο ἄνδρρο ἀριθμεῖται ὡς ΠΙΒ (παρένθ. πίν. Κ').

Ἡ ἀπότομη κλίσις τοῦ ἐδάφους σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ χώρου τοῦ ἱεροῦ ἔχει προκαλέσει μεγάλη καταστροφὴ στὰ δύο ἄνδρρα καὶ δὲν ἔδωσε οὔτε ἓνα terminum ante quem τῆς ἐποχῆς ἔστω τῆς καταστροφῆς τους, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἐπιχώσεις. Ὅπωςδήποτε εἶναι παλαιότερα τῶν τριῶν ἀνδρῶν, ποῦ ἔχουν φορὰ ἀπὸ τὰ Α πρὸς τὰ Δ (I - ΠΙ), γιὰ τὸ τμήμα τοῦ ΠΙΑ θὰ ἦταν καλυμμένο ἀπὸ τὸ ἄνδρρο ΠΙ, ὅπως ἔδειξε ἡ ἔρευνα τοῦ 1973. Πότε ὅμως χτίστηκαν τὰ ἄνδρρα ΠΙΑ καὶ ΠΙΒ δὲν μπορούμε νὰ γνωρίζουμε, γιὰ τὸ ὅτι οἱ λίθοι τῆς κατώτερης στρώσης, ποῦ διασώθηκαν, βρέθηκαν ἐγκλωβισμένοι σὲ ἀνάμεικτο στρώμα πυρᾶς, ποῦ περιέχει ὄστρακα τῆς MM III/ΥΜ I ἐποχῆς, τῶν ΥΜ ΠΙΑ - Γ φάσεων, τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.³ Τὸ ἀνάμεικτο αὐτὸ στρώμα περιελάμβανε ὡς συνήθως πλῆθος ἀπὸ κόκαλα ζώων, πολλὰ ἀναθήματα καὶ μικρὰ κομμάτια καμένων ξύλων.

Κατὰ τὴ βαθμιαία ἀφαίρεσις τῶν λογάδων λίθων καὶ τοῦ χώματος, ποῦ ἀπο-

1. ΠΑΕ 1976, 405 - 6, πίν. 2268.

2. ΠΑΕ 1973, 192, παρένθ. πίν. Γ, πίν. 194β.

3. Ἡ ὑπόθεσις ὅτι τὸ ἄνδρρο ΠΙΑ χτίστηκε κατὰ τις τελευταῖες φάσεις τῆς ΥΜ ΠΙ ἐποχῆς (ὄπ. σημ. 2) εἶναι ἐπισηφλής, ἀφοῦ τὸ στρώμα τῆς πυρᾶς νότια τοῦ προσώπου τοῦ ἀνδρῆρου ΠΙΑ ἔδωσε φέτος ἀνάμεικτη μινωικὴ καὶ ἐλληνικὴ κεραμεικὴ.

τελοῦν τὸ γέμισμα τοῦ ἀνδῆρου ΠΙΒ, φάνηκε σὲ βάθος -4.10 μ. ἀπὸ τὸ 0 στρώση σχιστολιθικῶν πλακῶν. Ἡ ἔρευνα σταμάτησε σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ βάθος, γιὰ νὰ διερευνηθεῖ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἂν τὸ σχιστολιθικὸ πλακόστρωτο λειτουργοῦσε, ὅπως τὸ ἀνάλογο κατὰ τὴ μορφή πλακόστρωτο ποὺ βρέθηκε στὴν τομὴ τοῦ ἀνδῆρου ΠΙ (βλ. ππ. σελ. 383 κέ. εἰκ. 4). Ἄν δηλαδὴ ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀνδρὸ ΠΙΑ ὑπῆρχε ἀρχικὰ πλακοστρωμένος ἐλεύθερος χῶρος, ὁ ὁποῖος καλύφθηκε μὲ τὴν προσθήκη τοῦ ἀνδῆρου ΠΙΒ σ' ἐποχὴ μεταγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ ἀνδῆρου ΠΙΑ.

Δυτικὰ πάντως τοῦ προσώπου τοῦ ἀνδῆρου ΠΙΒ, τοῦ ὁποῖου οἱ λιγοστοὶ ὀγκῶδεις λίθοι δὲν μετακινήθηκαν, ἐκτείνεται στρωῶμα ὅμοιο κατὰ τὴ σύσταση μὲ τὶς προσχώσεις ποὺ δημιουργοῦν οἱ νεροσυρμές. Τὸ στρώμα αὐτό, ποὺ μοιάζει μὲ φυσικὸ ἔδαφος, δὲν περιέχει κανένα ὄστρακο καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι δὲν καλύπτει ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα. Ἡ προέκταση ἐπομένως τοῦ ΜΜ ΠΙ/ΥΜ Ι οἰκοδομήματος πρὸς τὰ ΝΔ καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἀνδρὸ ΠΙΒ εἶναι πιθανὸ νὰ ἔχει καταστραφεῖ, χωρὶς νὰ ἀφήσει κάποια ἕληνη τοῦ μεγέθους καὶ τῆς διάταξης τῶν δωματίων του.

Ἀπὸ τὰ ἀναθήματα ποὺ βρέθηκαν στὸ ἀνάμεικτο στρωῶμα τῆς πυρᾶς, ποὺ περιελάμβανε καὶ τοὺς λίθους τοῦ ἀνδῆρου ΠΙΒ, ἀναφέρονται τὰ πιδ ἀξιόλογα κατὰ τὴ σειρά ποὺ μνημονεύτηκαν καὶ τὰ εὐρήματα τῆς τομῆς στὸ ἀνδρὸ ΠΙ:

Τὸ πῆλινο εἰδῶλιο ἀλόγου, τοῦ ὁποῖου ἡ γραπτὴ κόσμησις ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγησή του στὸν 8ο μᾶλλον αἰ. π.Χ. (μῆκος 0.115 μ., εἰκ. 5β), δείχνει τὴ μεγάλη διασπορὰ τῶν ἀναθημάτων, ἀφοῦ τὸ πίσω μέρος τοῦ σώματός του βρέθηκε τὸ 1977 διπλα στὴν τομὴ τοῦ ἀνδῆρου ΠΙ (εἰκ. 1, 3).

Περισσότερο ἐνδεικτικὸ παράδειγμα τῆς διασπορᾶς εἶναι τὸ θραῦσμα πῆλινης διάτρητης βάσης τύπου Καρφιοῦ τῆς ΥΜ ΠΙΓ ἐποχῆς, τῆς ὁποίας τμήματα βρίσκονται ἀπὸ τὸ 1973 σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ ἀνασκαμμένου χώρου.

Τέσσερα χάλκινα περίτμητα ἐλάσματα τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. ἐπαυξάνουν ἀριθμητικὰ τὴν κατηγορία αὐτὴ ἀναθήματος, ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἀσκούμενη λατρεία στὸ Ἱερὸ τῆς Σύμης. Στὰ τρία ἀποσπασματικὰ διατηρημένα εἰκονίζεται τὸ γνωστὸ θέμα τοῦ κυνηγοῦ - ἀναθέτη, ποὺ προσφέρει τμήμα τοῦ θυσιασμένου θηράματος. Στὸ καλύτερα διατηρημένο ἔλασμα (ὑψ. 0.17 μ. πίν. 259α) εἰκονίζεται καινούριο θέμα: ἡ προσπάθεια τοῦ κυνηγοῦ νὰ κάμψῃ τὴν ἀντίσταση τοῦ πληγωμένου ἀπὸ τὸ βέλος αἰγάρου, γιὰ νὰ δέσει τὰ τρία σκέλη μὲ τὴν κεφαλὴ του κατὰ τὸ ἀνάλογο τοῦ γνωστοῦ παραδείγματός τῆς Ὁξφόρδης¹.

Στὴν κατηγορία τῶν περίτμητων ἐλασμάτων συγκαταλέγεται καὶ κόσμημα ξύλινου ἴσως σκεύους, ἀποσπασματικὰ διατηρημένο (ὑψ. 0.06 μ.), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ζευγὸς καρδιόσχημων ἐλίκων μὲ πεντάφυλλο ἀνθέμιον ἀνάμεσά τους.

1. J. BOARDMAN, *The Cretan Collection in Oxford* (1961) 46, εἰκ. 22, πίν. 16 καὶ H. HOFFMANN, *Early Cretan Armourers* (1972) πίν. 48,2.

Ἡ σύνταξη τῶν στοιχείων τοῦ κοσμήματος ἀνακαλεῖ ἀνάλογα μοτίβα στὰ «μηλιακά» ἀγγεῖα τοῦ 7ου κυρίως αἰ. π.Χ.¹

Τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἶναι καλῆς ποιότητος χάλκινο εἰδώλιο κριοῦ καὶ χάλκινο βοοειδές, τοῦ τύπου ποῦ φέρει τὴν οὐρὰ συνεστραμμένη πάνω στὰ νῶτα καὶ τὴ γλώσσα στὸ ρουθόυ. Ἐνὸς τρίτου χάλκινου ζωδίου ποῦ βρέθηκε στὸ στρῶμα τῆς πυρᾶς, δύσκολα καθορίζεται τὸ εἶδος καὶ ἡ ἐποχὴ, ἐξαιτίας τῆς κακῆς ποιότητος καὶ τῆς συνοπτικῆς ἀπόδοσης τῶν διαγνωστικῶν του χαρακτηριστικῶν.

Κατ' ἐπανάληψη ἔχουν βρεθεῖ στὸ ἱερὸ τμήματα ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια βάση χάλκινων τριπόδων τοῦ λεγόμενου κυπριακοῦ τύπου² καὶ τοῦ τύπου τοῦ Ἰ-δαίου ἄντρου³. Στὸν δεύτερο μᾶλλον τύπο ἀνήκει καὶ τὸ θραῦσμα μετόπης, ποῦ περικλείει ἰθυφαλλικὴ μορφή με ὑψωμένα χέρια στὸ γνωστὸ σχῆμα τῆς ἐπιφανομένης θεότητος (πίν. 259β). Τὸ ἴδιο μοτίβο χειρονομίας ἀπαντᾶται συχνὰ σὲ αὐτοτελῆ χάλκινα κρητικὰ εἰδῶλια ἀπὸ τὴν Ἁγία Τριάδα καὶ τὸ Βρόκαστρο, ποῦ ἔχουν χρονολογηθεῖ στὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ⁴. Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ χάρις στὴ μορφή ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, μόνο ὅταν συγκροτηθεῖ τὸ μεγαλύτερο δυνατὸν τμήμα τῆς βάσης τοῦ τρίποδα, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ χρονολογικὴ συνεκτίμηση τῆς ἀντρικῆς μορφῆς με τὶς μορφές τῶν ζώων καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς βάσης.

Στὰ λίγα παραδείγματα χάλκινων περονῶν, ποῦ ἔδωσε τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης, προστίθεται ἓνα ἀκόμη (πίν. 259γ), ποῦ παραβάλλεται τυπολογικὰ με τὴν περόνη ἀπὸ τὸ Ψυχρὸ τοῦ Μουσείου Ashmolean⁵, ἀλλὰ ἀντιπροσωπεύει κάπως νεώτερη βαθμίδα ἐξέλιξης στὸν 7ο αἰ. π.Χ.

Τέλος, ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ χάλκινο δαχτυλίδι ἀπὸ συρμάτινο κρίκο καὶ δύο ἀντίνοτες σπείρες γιὰ σφενδόνη, ποῦ σχηματίζουν λατινικὸ σίγμα (πίν. 259γ), ἐπειδὴ ὁ τύπος του δὲν ἦταν γνωστὸς ὡς τώρα στὴ δωρικὴ Κρήτη καὶ ἔχει δώσει ἀφορμὴ νὰ διατυπωθεῖ ἡ θεωρία ὅτι ἀντιπροσωπεύει ἐπιδράσεις βόρειων λαῶν⁶. Ἀνεξάρτητα ὡστόσο ἀπὸ τὸ εἰδικὸ αὐτὸ πρόβλημα, τὰ ἄμεσα παράλληλα τοῦ δαχτυλιδιοῦ ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Σύμης τὸ χρονολογοῦν στὴν ὑπομυκηναϊκὴ ἐποχὴ ἢ στὸν 10ο αἰ. π.Χ.⁷

1. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Προβλήματα τῆς μηλιακῆς ἀγγειογραφίας (1981) 147-8, εἰκ. Π' ἀρ. 7.

2. ΠΑΕ 1975, 329, πίν. 259.

3. ΠΑΕ 1974, 227, πίν. 168α καὶ ΠΑΕ 1975, 328.

4. NAUMANN, ὁ.π. (σελ. 390 σημ. 1) πίν. 21, 2 καὶ 29.

5. P. JACOBSTHAL, Greek Pins and their Connections with Europe and Asia (1956) 18, εἰκ. 56α.

6. H. PHILIPP, Bronzeschmuck aus Olympia, OIForsch. XIII, 1981, 146-8 με κριτικὴ γιὰ τὴ σχετικὴ θεωρίαν.

7. K. KÜBLER, Kerameikos I (1939) 85-6, εἰκ. 4 (πρώιμο ὑπομυκηναϊκό). Μ. ΔΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Βεργίνα I (1969) 238-40, εἰκ. 79 πρῶτο δεξιὰ (10ου αἰ. π.Χ.).

Ἡ εἰκόνα τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς πυρᾶς καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνεται ὡς συνήθως μὲ τις μινωικὲς λίθινες τράπεζες προσφορῶν. Βρέθηκαν 11 παραδείγματα τοῦ στρογγυλοῦ καὶ ὀρθογώνιου τύπου, ἀποσπασματικὰ διατηρημένα, ὅπως καὶ τμήμα λίθινου πέλεκυ καὶ κωνικὸς πυρήνας λίθινου ἀγγείου.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ γίνονταν καὶ ἐργασίες συντήρησης. Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸν τεχνίτη κ. Κ. Νικάκη τὸ δύσκολο ἔργο τῆς ἐνίσχυσης τῶν θεμελίων τοῦ ἰσχυροῦ τοίχου, ποῦ βρίσκεται Ν τοῦ διπλοῦ οἴκου-ναοῦ τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς (παρένθ. πίν. Κ' στὰ ὄρθογ. Λ49/Μ49): διαλύθηκε ἐπίσης γιὰ νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ ὁ ἐτοιμόρροπος τοῖχος σχήματος γάμα τῆς εἰσόδου τοῦ δωματίου μὲ τὸ ὑψηλὸ θρανίο τοῦ ἴδιου ἱεροῦ, ὅπως καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικῆς τοῦ τοίχου (παρένθ. πίν. Κ', στὰ ὄρθογ. Λ48/Λ49).

Γιὰ τίς ἐργασίες αὐτὲς ἀκολοθηθήκε ἡ διαδικασία ποῦ ἐφαρμόστηκε κατὰ τὴν ἀναστήλωση τοῦ 1978 (βλ. ππ. σελ. 380 κέ.) καὶ ἀποτυπώθηκαν τὰ λίγα στοιχεῖα παλαιότερου κτίσματος, ποῦ φάνηκε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίχωση, στὴν ὁποία ἐδραζόταν ὁ τοῖχος σχήματος γάμα τοῦ ἑλληνιστικοῦ οἴκου.

Στις ἐπιχώσεις αὐτὲς βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολλὰ θραύσματα κεραμίδων, φθαρμένη κεφαλὴ πήλινου γυναικείου εἰδωλίου, γνωστοῦ τύπου τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ὑψηλὴ κυλινδρική βίαση μικρῆς πήλινης ἐρμαϊκῆς μάλλον στήλης τῆς ἴδιας ἐποχῆς, διάφορα θραύσματα χάλκινων ἐλασμάτων, χάλκινο γεωμετρικὸ εἰδῶλιο ταύρου καὶ δύο σιδερένια βέλη.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει κυφωτὸ θραῦσμα ἀπὸ παχὺ σχετικὰ ἔλασμα (διαστ. 0.067×0.039 μ.), τοῦ ὁποίου ἡ ἐξωτερικὴ κυρτὴ ἐπιφάνεια φέρει χαρακτὸ φολιδωτὸ κόσμημα μὲ διαγραμμισμένα τὰ περιγράμματα τῶν φολιδῶν. Τὸ θραῦσμα προέρχεται ἴσως ἀπὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα πτηνοῦ, τοῦ ὁποίου τὰ πτεῖλα ἀποδίδουν οἱ φολίδες. Ἄν ἡ ταύτιση εἶναι σωστὴ, ἡ ποιότητα τοῦ χαραγματος καὶ ἡ σύνταξη τοῦ κοσμήματος συνδέουν τὸ θραῦσμα μὲ τὸ ἐργαστήριο τῶν ἀσπίδων τοῦ Ἰδαίου καὶ τὰ ἀποσπασματικὰ διατηρημένα χάλκινα πλαστικὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Ἰδαῖο ἄντρο¹.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΙΑΣ ΠΑΛΑΙΑΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΔΡΙΘΜΗΣΗΣ
ΤΩΝ ΟΡΘΟΓΩΝΙΩΝ ΤΟΥ ΣΧΕΔΙΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΟΨΗΣ:

Α = N49	Z = E50
B = N50	H = E51
Γ = N51	Θ = E52 (ἄσκαφο)
Δ = N52	I = O49
E = E49	K = O50

Λ =Ο51	Ω =Μ50
Μ =Ο52	
Ν =Μ51	-Α =Ν48 (ἄσκαφτο)
Ξ =Μ52	-Β =Μ48
Ο =Λ51	-Γ =Λ48
Π =Λ52	-Δ =Κ48
Ρ =Κ51	-Ε =Ι48
Σ =Κ52	-Ζ =Θ48
Τ =Ι51	-Η ἕως -Μ (ἄσκαφτα)
Υ =Ι52	-Ν =Μ49
Φ =Ι50	-Ξ =Λ49
Χ =Κ50	-Ο =Κ49
Ψ =Λ50	-Π =Ι49
	-Ρ =Θ49

ΟΙΚΟΠΕΔΟ
ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ

Ὁ λόφος τοῦ Καστελλιοῦ Χανίων κατοικήθηκε ἀδιάκοπα ἀπὸ τὰ πρωτομινωικὰ χρόνια μέχρι σήμερα. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὥστε ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ἰδιαίτερα σημαντικοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ ἔχει ἀρχίσει συστηματικὰ ἀπὸ τὸ 1966, νὰ δυσκολεύεται πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν πολὺπλοκή καὶ προβληματικὴ στρωματογραφία ποὺ παρουσιάζει.

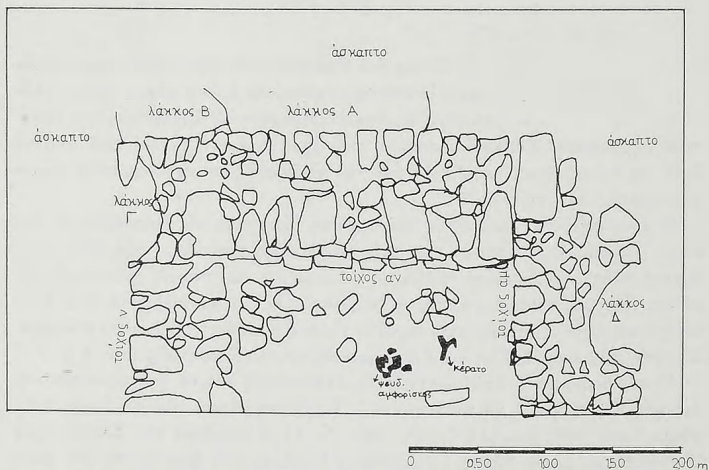
Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ οἰκοπέδου Μαθιουδάκη εἶναι ἀπὸ τὶς δυσκολότερες στὸ λόφο. Τὰ πολὺ λεπτὰ στρώματα, ποὺ συνήθως χαρακτηρίζουν τὴν κάθε οἰκοδομικὴ φάση, δὲν ἀφήνουν περιθώρια γιὰ ἀκριβεῖς καὶ σαφεῖς χρονολογήσεις, μὲ ἀποτέλεσμα, ὀρισμένες φορές, ν' ἀναθεωρεῖται μιὰ χρονολόγηση στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο γιὰτὶ τυχαίνει τότε νὰ βρεθοῦν περισσότερα στοιχεῖα. Σ' αὐτὸ βέβαια συμβάλλει καὶ ὁ τμηματικὸς τρόπος ἀνασκαφῆς (εἰκ. 1).

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1981 ἔγινε ἡ 7η ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ οἰκόπεδο καὶ ἀνοίχθηκε ἡ τάφος 8 (διαστάσεων 3×7 μ.) στὴ βόρεια πλευρά, δίπλα στὴν τάφο 7 τοῦ 1980 (βλ. ΠΑΕ 1980, 403, εἰκ. 1) μὲ ὑπεύθυνη τὴν Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κυρία Μαρία Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη καὶ ἀρχιτεχνίτη τὸν πολὺ ἱκανὸ κ. Νίκο Δασκαλάκη. Στὴν πραγματικότητά στὸ χῶρο αὐτὸ βρίσκεται τὸ οἰκόπεδο Τζαρδῆ-Τσελεπίδη γιὰ τὸ ὁποῖο ἔχει προχωρήσει ἡ διαδικασία ἀπαλλοτριώσεως. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ δύο οἰκόπεδα εἶναι συνεχόμενα καὶ αὐτὸ τῶν Τζαρδῆ-Τσελεπίδη πολὺ μικρὸ σ' ἔκταση, ἔχουμε δώσει συμβατικὰ σ' ὅλο τὸ χῶρο τὴν ὀνομασία οἰκόπεδο Μαθιουδάκη. Εὐτυχῶς στὸ βόρειο αὐτὸ τμήμα ἡ ἐπίκλιση βρίσκεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχουν διασωθεῖ σὲ ἱκανοποιητικὸ ὕψος τὰ λείψανα ἐγκατάστασης τῶν ὙΜ ΠΙΑ2 χρόνων, ποὺ μᾶς βοηθοῦν στὴν καλύτερη διάκριση καὶ σωστότερη χρονολόγηση τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων σ' ἀλόκληρο τὸ οἰκόπεδο.

Σκοπὸς τῆς φετινῆς ἔρευνας ἦταν ν' ἀποκαλυφθεῖ σ' ὅλη του τὴν ἔκταση τὸ δωμάτιο Α' (ὀνομάστηκε ἔτσι σ' ἀντίθεση μὲ τὸ Α τῶν ΜΜ ΠΙ/ὙΜ Ι χρόνων), τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ ὁποίου εἶχε ἤδη ἀποκαλυφθεῖ στὶς τάφους 5 καὶ 7, τὸ 1976 καὶ 1980. Ἀρχικὰ ἀφαιρέθηκε ὅλη ἡ πρόσθετὴ ἐπίκλιση ποὺ τὸ 1972 εἶχε μεταφέρει ἐδῶ ὁ ἐκσκαφέας ἀπὸ τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ οἰκοπέδου, τὸ ὁποῖο εἶχε κατεβάσει σὲ πολὺ χαμηλότερο ἐπίπεδο, πρὶν νὰ ἐπέμβει ἡ Ἐφορεία.

Ἡ ἀρχική ἐπιφάνεια τοῦ οἰκοπέδου βρέθηκε σὲ ὕψος 0.54/0.56 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Πάνω τῆς διακρίνονταν ἀκόμα τὰ σημάδια ἀπὸ τὰ δόντια τοῦ ἐκσκαφέα.

Τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα πού ἔφτανε μέχρι 0.09/0.25 μ. βάρους ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο ($\Delta \rightarrow A$), χαρακτηριζόταν ἀπὸ καστανὸ ξερὸ χῶμα

Εἰκ. 1. Οἰκόπεδο Μαιτουδάκη. Τάφος 8.

μὲ κεραμεικὴ κυρίως τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Κάτω ἀπ' αὐτὸ ἄρχιζε τὸ στρώμα 1 πού περιεῖχε πολλὰ καρβουνάκια καὶ ὄστρακα τῆς ὙΜ ΠΙΓ περιόδου. Ἀνάμεσα στὰ μικρὰ εὐρήματα συγκαταλέγονται ἓνα χάλκινο βέλος (M5), ἓνα χάλκινο δαχτυλίδι (M4), τρία πήλινα σφονδύλια (Π1, Π3, Π10), λίθινος τριπτῆρας (Λ12), χάλκινο ἔλασμα (M3), ἐλαφρόπετρα (Λ6), τμῆμα ἀπὸ πέτρινο καπάκι (Λ8) καὶ ἓνα χάλκινο καρφί (M1). Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ στρώματος 1 ἄρχισε νὰ διαγράφεται τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ δωματίου, νὰ ξεχωρίζουν δηλαδὴ οἱ κορυφές τοῦ δυτικοῦ τοῖχου ν, τοῦ βόρειου αν καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ αμ. Ἀπὸ τὸ βάθος αὐτὸ καὶ ἡ ἀνασκαφὴ στὴν τάφο περιορίστηκε στὸ χῶρο μόνο τοῦ δωματίου. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ἐπιφάνειας τῶν τοίχων αν καὶ αμ βρέθηκε πήλινο πηγιὸ σὲ κομμάτια (Π5) καὶ τμῆμα κοκάλινης βελόνας (K2) (εἰκ. 1). Τέσσερις λάγκκοι ἐπίσης σκάφτηκαν στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τοὺς τρεῖς τοίχους:

Λάγκκος Α: ἄρχιζε ἀπὸ βάθος 0.34 μ., ΒΔ τοῦ τοῖχου ν. Χαρακτηριζόταν ἀπὸ γκριζοκάστανο ἀμμουδερὸ χῶμα, μὲ πολλὰ καρβουνάκια καὶ κόκαλα,

καὶ κεραμεικῆ τῶν ΥΜ III χρόνων. Ἦταν ἀνάβαθος καὶ τερμάτιζε σὲ βάθος 0.45 μ.

Λάκκος Β: ἀκριβῶς δυτικὰ τοῦ Α, στὴ ΒΔ γωνιὰ τῶν τοίχων ν καὶ αν. Ἄρχιζε ἀπὸ 0.11 μ. βάθος καὶ τερμάτιζε στὰ 0.27 μ. Τὸ χῶμα τοῦ ἦταν σκληρό, καστανό, μὲ πολλὰ ἀπολεπίσματα ἀπὸ πέτρες. Τὰ περισσότερα ὄστρακα εἶναι ὑστερογεωμετρικὰ καὶ πρῶιμα ἀρχαϊκὰ.

Λάκκος Γ: νότια τοῦ Β. Ἔχει καταστρέψει τὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ τοίχου αν. Ἄρχιζε ἀπὸ 0.13 μ. βάθος καὶ τερμάτιζε στὰ 0.47 μ. Τὸ χῶμα τοῦ ἦταν χαλαρό, σκοῦρο καστανὸ καὶ περιεῖχε ἀρκετὲς πέτρες καὶ λίγα ὄστρακα, κυρίως ΥΜ III.

Λάκκος Δ: ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου αμ. Ἄρχιζε ἀπὸ 0.35 μ. βάθος καὶ τερμάτιζε στὰ 0.53 μ. Τὸ χῶμα τοῦ ἦταν γκριζο, πολὺ χαλαρό, καὶ περιεῖχε μικρὰ καὶ μεγάλες πέτρες καὶ λίγα ὄστρακα, κυρίως ὑστερογεωμετρικὰ. Ὁ λάκκος αὐτὸς ἔχει καταστρέψει τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου αμ.

Τὸ στρώμα 1 τερμάτιζε σὲ βάθος 0.20/0.37 μ. καὶ ἀπὸ κάτω ἄρχιζε τὸ στρώμα 2 μὲ γκριζοκάστανο χῶμα, πολλὰ καρβουνάκια καὶ μερικὰ κομμάτια πλίνθων. Σὲ βάθος 0.30/0.55 μ. τὸ χῶμα πῆρε καστανόκόκκινη ἀπόχρωση, περιεῖχε πολλὰς πέτρες καὶ πλίνθους καὶ γενικὰ ἔδινε τὴν ἐντύπωση καταστροφῆς κτηρίου. Σὲ βάθος μάλιστα 0.40/0.47 μ. οἱ πεσμένες πέτρες καταλάμβαναν ὅλο τὸ χῶρο (πίν. 260α). Ἐνάντι τῶν βρέθησαν 5 κομμάτια ὄψιανου — μιὰ μεγάλη λεπίδα — (Δ5) καὶ ἓνα σφοντύλι (Π4), καθὼς καὶ διάφορα κόκαλα καὶ κοχύλια, καὶ ΥΜ III κεραμεικῆ. Τὸ χῶμα παρουσίασε ἀλλαγὴ στὰ 0.74/0.85 μ. βάθος καὶ ἔγινε ἔντονα καστανόκόκκινο μὲ λίγα μόνο καρβουνάκια, κατὰ τόπους κηλίδες κίτρινου ἀββεστόλιθου, μικρὰς πέτρες καὶ κόκαλα. Στὸ ΝΔ τμῆμα τοῦ δωματίου ὑπῆρχε πολὺ χαλικιάκι καὶ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τὸ χῶμα ἦταν πιὸ κόκκινο. Ἐδῶ βρέθησαν ἓνας πέτρινος τριπτήρας (Δ9), κουκούτσι σταφυλιοῦ (Δ1), 5 κομμάτια ὄψιανου (Δ1) καὶ μιὰ χάλκινη χάντρα (Μ2).

Σὲ βάθος 1.24/1.33 μ. (Δ → Α) ἀρχίζει νὰ ξεχωρίζεται τὸ δάπεδο XVI ποὺ εἶχε βρεθεῖ καὶ τὸ 1980 στὴν τάφρο 7 (βλ. Πρακτικὰ 1980, 404, εἰκ. 2, παρένθ. πίν. ΙΕ', πίν. 225) (εἰκ. 1). Εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ καστανόκίτρινο πηλὸ καὶ ἔχει πάει μιὰ ἐλαφρὰ πρασινωπὴ ἀπόχρωση. Σῶζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ παρουσιάζει ἔντονη κλίση πρὸς τ' ἀνατολικά. Μόνο μπροστὰ στὸν τοῖχο αν εἶναι χαλασμένο καὶ ἀπὸ κάτω διακρίνεται τὸ δάπεδο III ποὺ στὸ σημεῖο αὐτὸ (δηλαδὴ κοντὰ στοὺς τοίχους αν καὶ αμ) δὲν ἔχει ἐπίστρωση ἀπὸ βοτσάλαι ἀλλὰ ἀπὸ κονίαμα. Ἐδῶ βρέθηκε καὶ πῆλινο σφοντύλι (Π2). Πάνω στὸ δάπεδο XVI εἶχαν πέσει ἀρκετὲς πέτρες καὶ ἐνάντι τῶν βρέθηκε κομματιασμένος ἓνας ψευδόστομος ἀφοριστικὸς τῆς ΥΜ IIIA2 περιόδου καὶ ἓνα κέρατο ἀπὸ ἐλάφι τοῦ εἴδους (*cervus elaphus*) (κατὰ τὴ συνάδελφο Ph. Mc. George) κομμένο μὲ μαχαίρι (Κ1) (εἰκ. 1).

Μὲ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος τοῦ δωματίου Α' σταμάτησε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τὸ 1981.

Τὸ δωμάτιο ἀρχικὰ εἶχε διαφορετικὴ μορφή: δὲν ὑπῆρχε ὁ δυτικὸς τοίχος ν, ἀλλ' ἐκτεινόταν περισσότερο πρὸς τὰ δυτικά, εἶχε ἓνα μεγάλο ἄνοιγμα στὸ βόρειο τοῖχο καὶ δάπεδο ἀπὸ βοτσαλάκι (δάπεδο III: Βλ. Πρακτικά 1976, εἰκ. 2. Πρακτικά 1980, 402). Ἐξαιτίας τῆς μορφῆς του καὶ τῆς ἔκτασης ποὺ καταλάμβανε, φαίνεται πολὺ πιθανὴ ἡ ἐκδοχὴ ὅτι ἦταν ἀνοιχτὸς χώρος. Δυὸ μικρὲς κοιλότητες ποὺ βρέθηκαν στὸ νότιο τμήμα του δημιουργοῦν ὑπόνοιες ὅτι ἴσως ξύλινο στέγαστρο κάλυπτε τουλάχιστον ἓνα μέρος τοῦ δωματίου.

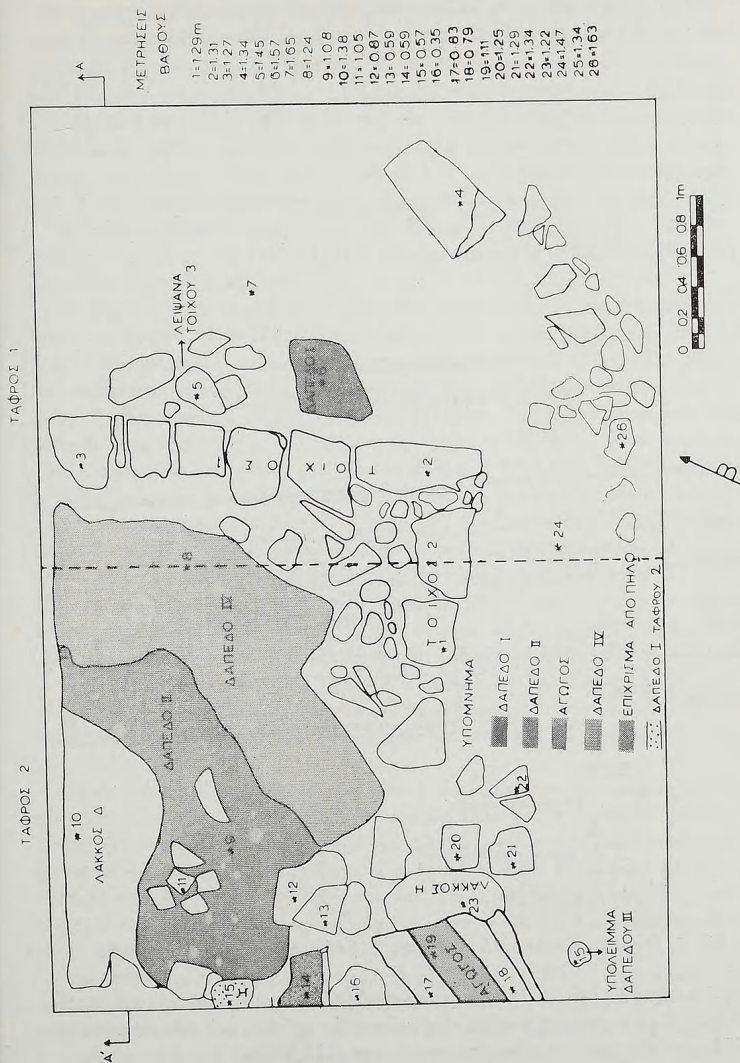
Σὲ μιὰ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση κτίστηκε ὁ τοίχος ν περιορίζοντας τὶς διαστάσεις τοῦ δωματίου πρὸς τὰ δυτικά (πίν. 260β, 261). Τότε κλείστηκε καὶ ἡ βόρεια εἴσοδος καὶ στρώθηκε τὸ δάπεδο XVI. Εἴσοδος ποὺ ν' ἀντιστοιχεῖ στὴ φάση αὐτὴ δὲ βρέθηκε. Φαίνεται ὅτι θὰ εἶχε ἀνοιχτεῖ στὴ νότια ἢ ἀνατολικὴ πλευρὰ ποὺ δυστυχῶς ἔχουν καταστραφεῖ. Ἡ χρῆση τοῦ χώρου κατὰ τὴ δευτέρη αὐτὴ φάση δὲν εἶναι ἀκόμα γνωστὴ. Ἴσως ἡ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ μᾶς δώσει τ' ἀπαραίτητα στοιχεῖα. Φαίνεται πάντως ἀπὸ τὴ στρωματογραφία ὅτι τὸ κτίριο διέθετε καὶ ὄροφο.

Οἱ τοῖχοι ν, αν καὶ αμ εἶναι πετρόχτιστοι μὲ λάσπη γιὰ συνδετικὸ ὑλικό. Ὁ αμ διαφέρει κάπως ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους γιατί εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ μικρότερες πέτρες. Ὁ τοίχος ν, κατασκευασμένος στὴ δευτέρη φάση πατεῖ ἀκριβῶς πάνω στὸ δάπεδο III. Τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ αμ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ μεγάλο λάκκο τῶν ἱστορικῶν χρόνων (βλ. Πρακτικά 1980, 404, εἰκ. 2, Λάκκος Γ). Οἱ τοῖχοι τέλος ν καὶ αν εἶναι οἱ μοναδικοὶ τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διατηροῦνται τόσο ψηλά.

ΟΙΚΟΠΕΔΟ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΑΚΗ

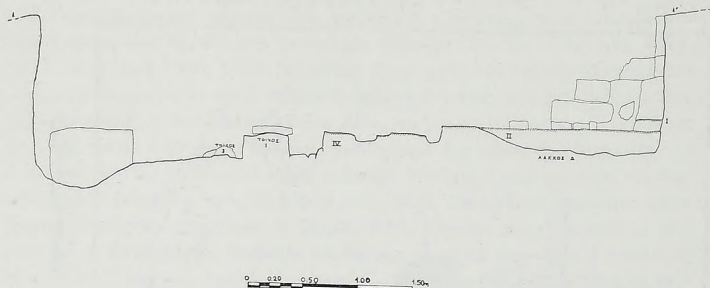
Στὸ οἰκόπεδο αὐτό, ποὺ βρῖσκεται λίγο δυτικότερα καὶ ἀρκετὰ ψηλότερα ἀπὸ τὸ οἰκόπεδο Μαθιουδάκη (βλ. Πρακτικά 1980, 406-7), ἀνοίχτηκε τὸ 1981 μιὰ δευτέρη τάφρος διαστάσεων 2.30×4 μ., παράλληλη πρὸς τὴν πρώτη καὶ σ' ἀπόσταση 50 ἐκ. στὰ δυτικά της. Στὴ συνέχεια σκάφτηκε ὁ διαχωριστικὸς διάδρομος μεταξύ τῶν δύο τάφρων.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος, πάχους 20 ἐκ., ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ στρώματος 1 ποὺ χαρακτηρίζοταν ἀπὸ χαλαρὸ χῶμα, γεμάτο πέτρες, σοβάδες, τοῦβλα καὶτσιμέντο (εἰκ. 4). Στὸ στρώμα αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε, στὴ νότια πλευρὰ, τμήμα προχειροφτιαγμένου τοίχου τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνεια βρισκόταν στὰ 0.25 μ. βάθος καὶ ἡ κατώτερη στὰ 0.49 μ. Οἱ πέτρες του συνδέονταν χαλαρὰ μεταξύ τους μὲ κοκκινόχωμα (= τοίχος 4). Στὴν ἴδια πλευρὰ τῆς τάφρου βρέθηκε σὲ βάθος 0.35 μ. τὸ θεμέλιο καὶ ἄλλου τοίχου ποὺ εἶχε ἀβέστη γιὰ συνδετικὸ ὑλικό (=τοίχος 5) (εἰκ. 4). Καὶ ὁ τοίχος 5 ἀνήκει σὲ κοντινὴ χρο-

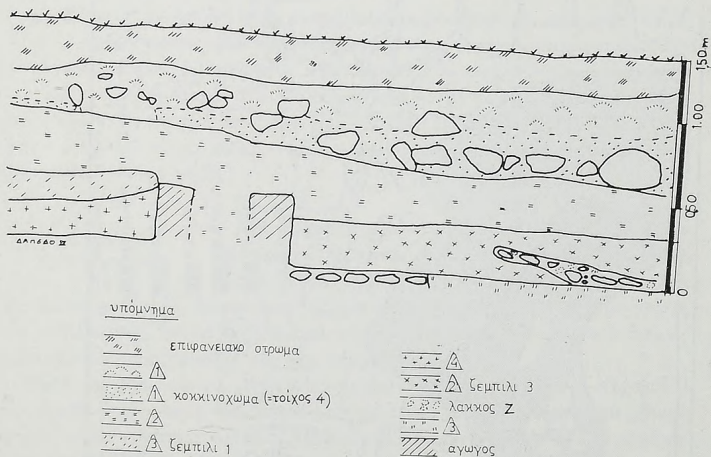

Είχ. 2. Οικόπεδο Στυλιανουδάκη. Κάτοψη τάρφων 1-2.

νολογικά περίοδο με τὸν 4. Ἄλλο οἰκοδομικὸ λείψανο ποὺ νά ᾔχει σχέση μ' αὐτοὺς τοὺς δύο τοίχους δὲ βρέθηκε στὴν τάφρο ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λάκκους τῆς ὑπο-

Εἰκ. 3. Οἰκόπεδο Στυλιανουδάκη. Τομή ΑΑ'.

Εἰκ. 4. Οἰκόπεδο Στυλιανουδάκη. Τάφρος 2. Στρωματογραφία ἀνατ. πλευρᾶς.

θεμελιώσῃς τοὺς (πίν. 262α). Ἀνάμεσα στοὺς δύο τοίχους σκάφτηκε καὶ μικρὸς λάκκος E με κεραμεικὴ κυρίως τῶν βυζαντινῶν χρόνων, μιὰ σιδερένια περόνη (M1) καὶ δύο χάλκινα φθαρμένα νομίσματα (M2, M3).

Ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 0.35 - 0.40 μ. στὴν ὑπόλοιπη τάφρο παρουσιάστηκε νέο σ τ ρ ῶ μ α 2 ἀπὸ «παχὺν» σκουῖρο καστανὸ χῶμα μὲ κεραμεικὴ κυρίως τῶν κλασικῶν χρόνων (εἰκ. 4). Στὸ στρῶμα αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ καὶ ἀγωγὸς σχήματος ἀνεστραμμένου Π, μικρὸ τμήμα τοῦ ὁποῖου εἶχε βρεθεῖ τὸ 1980 στὴ ΒΔ γωνιά τῆς τάφρου 1 (πίν. 262α - β). Ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς διέσχιζε διαγώνια ὀλόκληρη τὴν τάφρο 2. Οἱ κάθετες πλευρὲς του ἔχουν ὕψος 26 ἐκ. καὶ πατοῦν πάνω σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ λίγα βότσαλα. Ὁλος ὁ ἀγωγὸς εἶναι ἐπιχρισμένος μὲ ὑδροκονίαμα ἀνοιχτοῦ ρόδινου χρώματος καὶ πάχους 1 ἐκ. (εἰκ. 2).

Ἀπὸ τὸ στρῶμα 2 προέρχονται καὶ δύο χάλκινα καρφιά (M4, M8), δύο χάλκινα νομίσματα (M7, M10), τρία πήλινα σφοντύλια (Π2, Π3, Π5) καὶ κομμάτια ὄψιανου (Λ4, Λ8).

Τὸ στρῶμα αὐτὸ περιοριζόταν μόνο στὸ νότιο μισὸ τῆς τάφρου μέχρι τὸ χῶρο τοῦ ἀγωγοῦ. Στὴ ΒΑ γωνιά, σὲ βάθος 0.40 μ. παρουσιάστηκε μεγάλος λ ά κ κ ο ς Δ μὲ πολὺ χαλαρὸ χῶμα, γεμάτο κυριολεκτικὰ ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ κεραμεικὴ κυρίως τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς (εἰκ. 2 - 3). Στὸ τέρμα του, σὲ βάθος 1.38 μ. βγήκαν ΜΜ ΙΙΙ/ΥΜ ΙΙΙ ὄστρακα. Στὰ μικρὰ εὐρήματα τοῦ λάκκου συγκαταλέγονται δύο πήλινα σφοντύλια (Π6, Π7), χάλκινο βέλος (M9), πήλινη ἀρνύθα (Π4) καὶ χάλκινο καρφάκι (M6) (πίν. 263, 264α).

Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο βόρεια τοῦ ἀγωγοῦ καὶ γύρω ἀπὸ τὸ λάκκο Δ, ἀπὸ 0.61 μ. βάθος, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα 1 ἀντὶ τοῦ στρώματος 2, ὑπῆρχε ἄλλο σ τ ρ ῶ μ α 3, ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ ἀνοιχτὸ καστανοκόκκινο χῶμα καὶ κομματάκια κίτρινο ἀσβεστόλιθου, καὶ μὲ κεραμεικὴ κυρίως τῆς ΥΜ ΙΙΙ περιόδου. Σὲ βάθος 1.02 μ., στὴ δυτικὴ ἄκρη τῆς τάφρου, σῶζεται μικρὸ ὑπόλειμμα δαπέδου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ στρῶμα αὐτὸ (δάπεδο Ι) (εἰκ. 4). Ἀποτελεῖται ἀπὸ κιτρινωπὸ ἀσβεστόλιθο καὶ εἶναι γκριζοῦ ἀπὸ τὸ κάψιμο (εἰκ. 2, πίν. 263). Δυστυχῶς ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸ λάκκο Δ. Μ' αὐτὸ ταιριάζουν καὶ λίγες πέτρες δίπλα στὸν ἀγωγό, ὑπόλειμμα τοίχου ὕψους 48 ἐκ. ποὺ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ καὶ ἔνα ἀνάβαθο λάκκο ΣΤ (πίν. 263, 264α).

Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου Ι τὸ χῶμα εἶχε πιδ σκουῖρο χῶμα καὶ κατὰ τόπους γκριζὲς κηλίδες (= σ τ ρ ῶ μ α 4) (εἰκ. 2, 3, 4, πίν. 263, 264α). Σὲ βάθος 1.08 ἐκ. ἀποκαλύφθηκε ἄλλο δάπεδο χωματένιο, γκριζοπράσινου χρώματος μὲ πολὺ κάψιμο καὶ στάχτη πάνω του (=δάπεδο ΙΙ). Πάνω ἀπ' αὐτὸ βρέθηκε τμήμα χάλκινης λεπίδας μαχαιριοῦ (M5) καὶ κομμάτι γκριζοῦ στεατίτη (Λ6). Καὶ τὰ δύο δάπεδα φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ δύο διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις μέσα στὴν ΥΜ ΙΙΑ/Β περίοδο.

Καὶ στὴ νότια πλευρὰ τῆς τάφρου σὲ βάθος 1.07/1.09 μ. παρουσιάστηκε καθαρὸ μινωικὸ στρῶμα, κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα 2. Τὸ χῶμα πῆρε κόκκινη καὶ κίτρινη ἀπόχρωση καὶ περιεῖχε ἀρκετὰ καρβουνάκια. Ἐδῶ ὅμως τὸ στρῶμα 2 εἶχε καταστρέψει τὰ ἔγχη τῆς παραπάνω κατοίκησης καὶ τὸ μινωικὸ στρῶμα

3 ἀνήκει σὲ παλιότερη φάση (εἰκ. 4). Σὲ βάθος 1.29 μ. φάνηκε ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου 1 τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς καὶ βόρειά του σὲ βάθος 1.24 μ. τμῆμα νέου δ α π έ δ ο υ IV κατασκευασμένο ἀπὸ κίτρινο πηλὸ καὶ μὲ πολὺ ἔντονα ἴχνη πυρκαγιᾶς πάνω του (εἰκ. 2,3). Τὸ δάπεδο αὐτό, πάχους 5 - 6 ἐκ. πατεῖ πάνω σὲ λάκκο τῶν ΜΜ III/ΥΜ I χρόνων ποὺ περιέχει πάρα πολλές πέτρες καὶ δίνει τὴν ἐντύπωση μπαζώματος περιορισμένου ἀπὸ τοὺς δύο τοίχους 1 καὶ 2 γὰρ νὰ στρωθεῖ τὸ δάπεδο IV (πίν. 263, 264α).

Δυστυχῶς ἐπειδὴ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἀγωγοῦ πατοῦσε ἀκριβῶς πάνω στὸ IV δὲν ἔχουμε πρὸς τὸ παρὸν ἀρκετὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονολόγησή του. Πάνω του πάντως βρέθηκαν δύο ΥΜ IIIA ὄστρακα.

ΝΔ τοῦ δαπέδου τέσσερις πλάκες ποὺ ἀνεβαίνουν κλιμακωτὰ ἀπὸ N → B μὲ βοτσαλάκι καὶ κίτρινη ἄμμο ἀνάμεσά τους, μᾶς κάνουν νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐδῶ ὑπῆρχε κάποιος ἐξωτερικὸς χώρος ποὺ ἀνῆκε στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση μὲ τὸ δάπεδο IV (πίν. 264α - β).

Δίπλα στὶς πλάκες βρέθηκε ἓνα ΥΜ I ἄωτο κωνικὸ κύπελλο στὴν ἀρχὴ ἐνὸς βαθύτερου λάκκου Π (πίν. 264β).

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ

41. ΤΟ ΙΕΡΟ ΚΟΡΥΦΗΣ ΤΟΥ ΓΙΟΥΧΤΑ

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ διήρκεσε δύο ἐβδομάδες. Συνεχίζοντας τὶς ἐργασίες τῶν δύο παρελθόντων ἐτῶν (1979 - 1980), ἡ ἔρευνα περιορίστηκε καὶ πάλι σὲ δύο σημεῖα: α) στὴν τμηματικὴ ἀποκάλυψη τοῦ ἀνδῆρου III πού ἦλθε σὲ φῶς τὸ περασμένο ἔτος ("Ἔργον 1980, 47) καὶ β) στὴ διερεύνηση τῆς βόρειας ἐπέκτασης τῆς πτέρυγας τῶν δωματίων ("Ἔργον ἔ.ἄ.). Τὰ σπουδαιότερα συμπεράσματα τῶν φετινῶν ἐργασιῶν ἦταν τὰ ἑξῆς:

Ὅπως ἔχει ἤδη ἀνακοινωθεῖ ("Ἔργον, ἔ.ἄ.) τὸ ἀνδρῶν III βρέθηκε ἀνατολικά καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν πτέρυγα τῶν δωματίων (εἰκ. 1). Ἡ διάταξή του σὲ σχέση μὲ τὰ δωμάτια εἶναι κλιμακωτή. Ἐτσι συμπληρώνεται καὶ ἀποσαφηνίζεται γενικότερα ἡ ἀνδρῶν τῆς διάταξή του ἱεροῦ πού ἔχει χτισθεῖ στὴν ἀνατολική, κατηφορικὴ πλευρὰ τῆς «Ψηλῆς Κορφῆς» τοῦ ὄρους Γιούχτα.

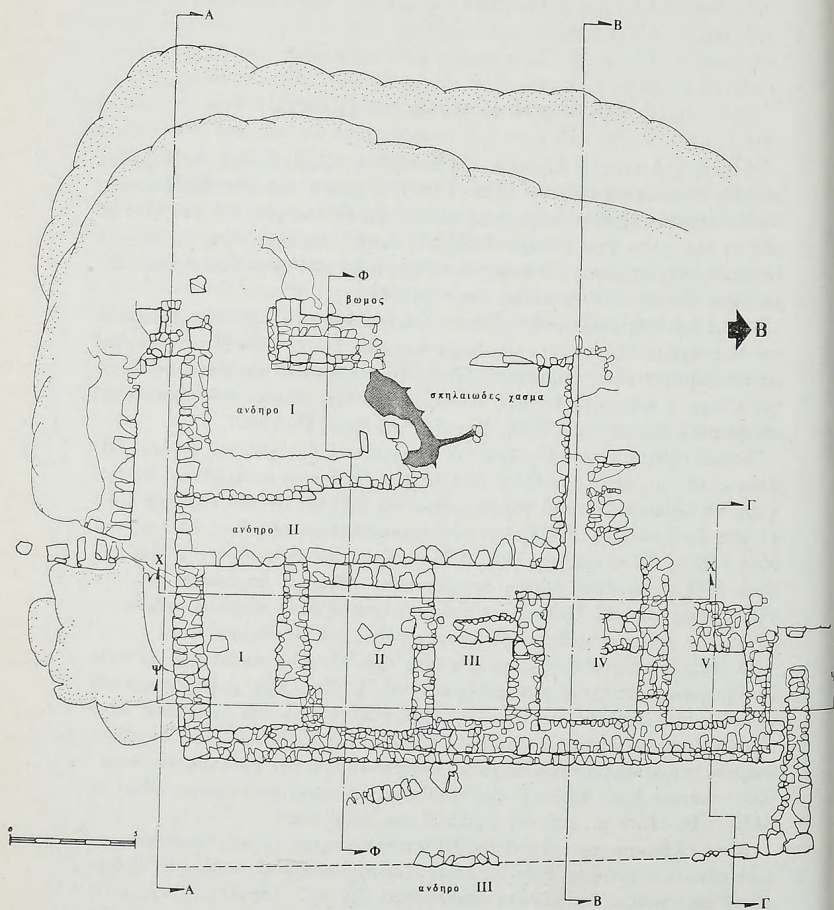
Ἀποκαλύφθηκε κεντρικὸ τμῆμα τοῦ ἀναλημματικοῦ τοῖχου τοῦ ἀνδῆρου III, μήκους 3.45 μ., πλάτους 0.60 μ. σὲ ὕψος 1 μ. Ἡ ἔρευνα συνεχίσθηκε, ἐπίσης, χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθεῖ, στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνδῆρου III πού εἶχε ἤδη ἔλθει σὲ φῶς κατὰ τὸ 1980. Τὸ τμῆμα αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε σὲ μήκος 4.90 μ., καὶ ὕψους 1.20 μ. Τὸ πλάτος του εἶναι 0.75 μ. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς ὄψης τοῦ ἴδιου ἀνδῆρου βρέθηκε πῶρινο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μὲ ἐγχάρακτο σύμβολο τῆς τρίαινας (εἰκ. 2). Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὴ βάση πῶρινων, διπλῶν κερμάτων πού χρησιμοποιήθηκαν σὲ δεύτερη χρῆση γιὰ οἰκοδομικὸ ὕλικό.

Ὁ νέος, ἰσχυρὸς ἀναλημματικὸς τοῖχος ἔχει τὴν ἴδια κατασκευὴ μὲ τοὺς ἀναλημματικούς τοίχους τῶν ἀνδῶν I καὶ II. Στὴν ὄψη χρησιμοποιοῦνται ὀγκώδεις ἀσβεστόλιθοι τοῦ βουνοῦ, ἀδρὰ πελεκημένοι. Τὰ ἐνδιάμεσα κενὰ συμπληρώνονται μὲ μικροὺς αἰχμηροὺς λίθους, χωρὶς συνδετικὸ ὕλικό. Τὸ τμῆμα ἀνάμεσα στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἀνδῆρου III καὶ τὴν πρόσοψη τῶν δωματίων, πλάτους 4 μ., περίπου, ἔχει μπαζωθεῖ μὲ πυκνότατο στρώμα λίθων σὲ βάθος 1.10 - 1.30 μ., ἀπὸ τὴ σημερινή του ἐπιφάνεια.

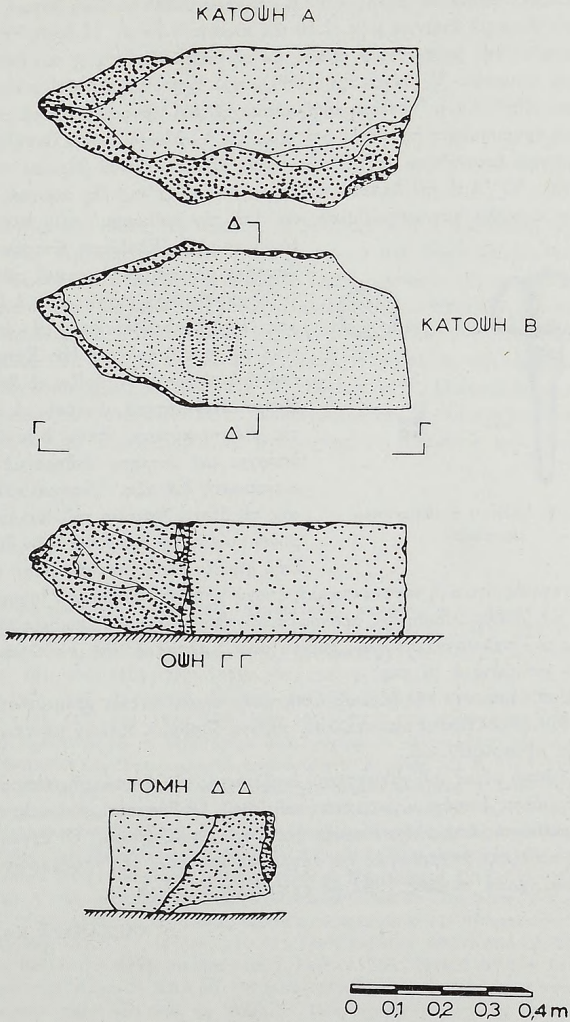
Κατὰ τὴ διερεύνηση τοῦ ἀνδῆρου III ἀποκαλύφθηκαν πήλινα, παλαιοανακτορικὰ εἰδῶλια ἀνθρώπων. Εἰδῶλια ἐπίσης ζῶων, βοοειδῆ, αἰγοειδῆ κ.ἄ. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα χάλκινο ἀναθηματικὸ ἐργαλεῖο (σφύρα), ὕψους μόλις 0.123 μ. (εἰκ. 3). Βρέθηκαν ἐπίσης χάλκινα ταινιωτὰ ἐλάσματα μήκους 0.035 μ., πήλινα εἰδῶλια πουλιῶν κ.ἄ.

Κατὰ τὴν ἔρευνα πού πραγματοποιήθηκε βόρεια τοῦ δωματίου V διευκρινίσθηκαν τὰς ἑξῆς ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα: Ἐξωτερικὰ τοῦ δωματίου V καὶ παράλληλα στὸ βόρειο τοῖχο του βρίσκεται ἓνας ἰσχυρὸς τοῖχος

Εἰκ. 1. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ 1981.

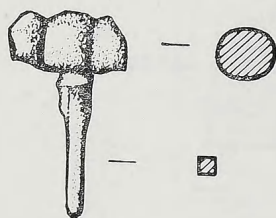
Εἰχ. 2. Πώρινο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος.

ποῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 7.55 μ., πλάτος 0.095 μ. Στὴ δυτικὴ του ἄκρη ὑπάρχει θύρα μὲ ἀνοιγμα μῆκ. 1.10 μ., πλάτος 0.75 μ. Ἡ βάση τῆς δυτικῆς παραστάδας τῆς βρίσκεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια ἐπέκταση τοῦ δυτικοῦ τοῖχου τοῦ δωματίου V (ἀνασκαφὴ 1980), ποῦ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μόνο σὲ τομὴ ("Ἔργον 1980, ἔ.ἀ.). Ἡ θύρα αὐτὴ καταργήθηκε, προφανῶς, μετὰ τὴ νεοανακτορικὴ τροποποίηση ποῦ ἔγινε στὸ δωμάτιο V. Μικρὸ τμήμα δαπέδου, κακῆς διατήρησης, ἐρευνήθηκε μεταξὺ τῆς θύρας αὐτῆς καὶ τοῦ βόρειου τοῖχου τοῦ δωματίου V. Ἀπὸ τὸ δάπεδο προέρχονται πολλὰ συνήθη κωνικὰ κύπελλα. Ὅμοια κύπελλα συγκεντρώθηκαν καὶ ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τῶν πλευρῶν τοῦ

ἴδιου τοῖχου. Ἐξάιρεση ἀποτελέσαν λίγα ὕστρακα μὲ κόσμηση φυτικού ρυθμοῦ.

Ἐξακριβώθηκε ἐπίσης, ὅτι ὁ ἴδιος τοῖχος (εἰκ. 1) συνδέεται μὲ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ἀνδῆρου III. Σχηματίζεται ἔτσι ἡ ἐντύπωση ὅτι ὀρίζει τὸ ἀνδρὸ ἀπὸ Βορρά. Πιθανότατα, ὥστόσο, νὰ συνεχίζεται ἀνατολικότερα, ὅπου ἐνδεχόμενα νὰ ὑπάρχει καὶ τέταρτο ἀνδρὸ μὲ τὴν ἴδια κλιμακωτὴ διάταξη. Ἀποκαλύφθηκε ἐπίσης τὸ βόρειο θεμέλιο τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοῖχου τῆς πέτερυγας τῶν δωματίων.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πιστοποιεῖται σαφέστε-

Εἰκ. 3. Χάλκινο ἀναθηματικὸ ἔργαλειο.

ρα τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ νεοανακτορικὴ ἐποχὴ χρησιμοποιήθηκε ὁ ἰσχυρὸς αὐτὸς τοῖχος ὡς ὑποθεμελίωση τῆς πρόσοψης τῶν δωματίων. Οἱ ἀκριβεῖς πλέον διαστάσεις τοῦ παλαιοανακτορικοῦ τοῖχου εἶναι: μῆκος 23.90 μ., πλάτος 1.20 - 1.70 μ. καὶ ὕψος 1 μ. περ.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς βόρειας ἐπέκτασης σημειώνονται χρωματιστὰ κονιάματα, δύο ψῆφοι ὀρεῖας κρυστάλλου, πῆλινο ὁμοίωμα διπλῶν κεράτων, λίθινη τράπεζα προσφορῶν κ.ἄ.

Σημαντικὸ μέρος τοῦ χρηματικοῦ ἐντάλματος τῆς ἀνασκαφῆς ἀπορροφήθηκε γιὰ στερεώσεις διαφόρων τμημάτων τοῦ ἱεροῦ. Οἱ δυσμενεῖς καιρικές συνθῆκες τοῦ παρελθόντος ἔτους εἶχαν προξενήσει σημαντικὰ φθορές. Οἱ ἐργασίες στερέωσης κρίθηκαν ἀπαραίτητες καὶ λόγῳ τῆς ἀπουσίας τῆς ὑπογραφόμενης στὸ ἔξωτερικό, κατὰ τὸ ἔτος 1982 μὲ ἐκπαιδευτικὴ ἄδεια.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΡΕΤΣΟΥ

Συνεχίστηκε και φέτος για δέκατη πέμπτη περίοδο ή ανασκαφή τῆς Ἐταιρείας στις Ἀρχάνες, στὸ ἀνακτορικὸ κτήριο στὴ θέση Τουρκογειτονιά, καὶ στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνί. Στὴν ἀνασκαφὴ πῆραν μέρος ὁμάδα φοιτητῶν τῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μὲ τοὺς κ. Ε. Νικολόπουλο, Ε. Φιτζιτζόγλου, καὶ τὶς δ. Ε. Δεληγιάννη, Φ. Ζερβάκη, Μ. Κεραμίδα, Ἐ. Ἀνδρίκου καὶ Σ. Δουκατᾶ, ὁ φοιτητὴς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Cornell τῆς Ν. Ὑόρκης κ. Ρ. Οἰκονομάκης, οἱ φύλακες ἀρχαιοτήτων Ἀρχανῶν κ. Ε. Συναδινάκης καὶ Ν. Χριστοδουλάκης καὶ οἱ τεχνίτες τοῦ Μ. Ἡρακλείου κ. Κ. Βιτωράκης, Α. Καροῦσος καὶ Π. Συναδινάκης.

* Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων στὶς Ἀρχάνες, βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΔ 20, 1965, Β' Χρον., 557 - 567· 21, 1966, Β' 2, 411 - 419. Kadmos 4, 1965, 177 - 180. ΠΛΝ 26 Μαρτίου 1966. Archaeology 20, 1967, 276 - 281. ΠΑΕ 1966, 174 - 184· 1967, 151 - 161· 1971, 276 - 283· 1972, 310 - 353, 360 - 362· 1973, 167 - 187· 1974, 207 - 212· 1975, Β', 255 - 321. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1976, 342 - 399· 1977, 459 - 482· 1978, 309 - 322· 1979, 331 - 392· 1980, 354 - 401.

Ἐξάλλου δημοσιεύθηκαν τὰ ἐξῆς ἄρθρα ποὺ ἀναφέρονται σὲ εὐρήματα τῶν Ἀρχανῶν: Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Ὑστερομινωικὸ κενοτάφιο στὶς Ἀρχάνες, ΑΔ 20, 1965, 110 - 118. Die neuen Hieroglyphensiegel vom Phourni, Archanes, Kadmos 5, 1966, 109 - 114. Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς σημειωθείσης εἰς Ἀρχάνες ὙΜ ΙΙΙ θυσίας ταύρου, Πεπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Β', 1967, 238 - 246. Mason's Marks from Arkhanes, Europa, Festschrift für Ernst Grumach, 1967, 277 - 288. Ἐλεφαντοστά ἐκ τῶν Ἀρχανῶν, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, 1968, 245 - 261. Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch-mykenische Tieropferferrital, PZ 45, 1970, 135 - 218. Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνες, ΑΕ 1972, Β' Χρον., 1 - 11· Die Kykladen und Kreta, J. THIMME, Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahr. v. Chr., 1976, 149 - 158. Τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν, ΑΑΑ 10, 1977, 93 - 115. Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικῶν μινωικῶν σφραγίδων ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες. Πεπραγμένα Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου Α' (Ἀθήνα 1981) 510 - 531. Τέλος οἱ προανακτορικὲς σφραγίδες ποὺ βρέθηκαν μέχρι τὸ 1965 δημοσιεύθηκαν στὸ CMS II 1, 1969, 442 - 468, ἀρ. 379 - 395.

ΤΟΥΡΚΟΓΕΙΤΟΝΙΑ
ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ
ΚΤΗΡΙΟ

Στὴν Τουρκογειτονιά συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ στὸ ἀνακτορικό κτήριο¹. Ἡ ἔρευνα ἐνοπίστηκε σὲ δύο τομεῖς βόρεια καὶ νότια, μὲ στόχους:

α) τὴ συνέχιση τῆς στρωματογραφικῆς ἔρευνας τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου, ποὺ ἀνασκάφηκε τὸ 1978², τὸ 1979³ καὶ τὸ 1980⁴ καὶ ὀνομάστηκε Χῶρος 18 καὶ β) τὴν προέκταση πρὸς Νότο τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τῆς ἀνασκαφῆς 1979⁵ καὶ 1980⁶ ποὺ εἶχε ὀνομαστεῖ Χῶρος 17. Στὸ Χῶρο 17 εἶχε ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι μοναδικῆς διατήρησης καὶ ποιότητος ὙΜ Ιβ κεραμεικὴ καὶ πολλὰ σημαντικὰ εὐρήματα ποὺ ἔδειξαν τὴν ιδιαίτερη σημασία του.

Τὸ τμήμα ποὺ ἐρευνήθηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο εἶχε ἐμβαδὸν 68² μ. Οἱ δύο Χῶροι 17 καὶ 18 χωρίζονται ἀπὸ τὸν τοῖχο Ι, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο⁷.

Βόρειος Τομέας. Χῶρος 18

Χῶρος 18 ὀνομάσθηκε φέτος τὸ δυτικὸ καὶ βορειότερο τμήμα τοῦ χώρου, ποὺ κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο ὀνομαζόταν Δυτικὸς Τομέας⁸. Ὁ τομέας αὐτὸς καταλαμβάνει τοὺς ὑποκανάβους Δ/1-3/50-Δ/1-4/5, Δ/2-3/50-Δ/2-4/5, Δ/3-3/50-Δ/3-4/5, Δ/4-3/50-Δ/4-4/5, Δ/5-3/50-Δ/5-3/5, Δ/6-3/50-Δ/6-4/5, Δ/7-3/50-Δ/7-4/5, Δ/8-3/50 καὶ Δ/8-4/5.

Ὁ Χῶρος 18 βρῖσκεται δυτικὰ τοῦ Χώρου 14 καὶ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ Χώρου 15, νότια τῆς οἰκίας Φουντουλάκη καὶ βόρεια τοῦ Χώρου 17⁹. Ὁ τοῖχος Ι ἀποτελεῖ τὸ νότιο ὄριο τοῦ βόρειου τομέα, ἐνῶ τὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ τοίχου Α ἀποτελεῖ γενικὰ τὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ βόρειου τομέα.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ Χῶρο 18 ἄρχισε ἀπὸ βάθος 1.60 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.25 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους καὶ τὰ στρώματα ποὺ ἀφαιρέθηκαν εἶχαν συνολικὸ πάχος 1.10 μ. Τὸ πρῶτο στρώμα ποὺ ἀφαιρέθηκε ἐδῶ, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ὙΜ Ιβ φάση,

1. Γιὰ τὶς ἀνασκαφικὲς περιόδους παλαιότερων χρόνων στὴν Τουρκογειτονιά βλ. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΔ 20, 1965, Β, Χρον. 558 - 560, ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1978, 315 - 319· 1979, 331 - 347· 1980, 355 - 388.

2. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1978, 315 - 319.

3. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 331 - 347.

4. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 355 - 401.

5. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 344 - 5.

6. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 383.

7. Ὁ.π.

8. Ὁ.π. 375.

9. Γιὰ τὴν ὀνομασία καὶ ἀρίθμηση τῶν χώρων βλ. ὅ.π. 361.

ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ στρώματος τῶν κωνικῶν κυπέλλων τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς σὲ βάθος 1.55 - 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος¹. Στὸ συνολικὸ βάθος πρέπει νὰ συνυπολογισθεῖ καὶ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τῶν 0.75 μ. ποῦ εἶχε ἀρχικὰ ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ ὅλο τὸ χῶρο ποῦ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα ἀργυθῶν, ἀπὸ βάθος 1.21 - 1.55 μ.² Τὸ δεῦτερο στρώμα ποῦ ἀνασκάφηκε χαμηλότερα ἀνήκει στὴν ὙΜ Ια φάση, ὅπως καὶ τὸ τρίτο στρώμα.

Στρώμα ὙΜ Ιβ φάσης

Τὸ πρῶτο στρώμα ποῦ ἀφαιρέθηκε φέτος στὸ Χῶρο 18 εἶχε πάχος 0.12 μ. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀποτελοῦσε, ὅπως ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, συνέχεια τοῦ υπερκειμένου στρώματος κυπέλλων³. Τὰ κύπελλα αὐτοῦ τοῦ στρώματος καταλάμβαναν τοὺς ὑποκανάβους $\Delta/1-4/2$, $\Delta/2-4/2$, $\Delta/1-4/3$, $\Delta/2-4/3$, $\Delta/3-4/3$, $\Delta/4-4/3$, $\Delta/1-4/4$, $\Delta/2-4/4$, $\Delta/3-4/4$, $\Delta/4-4/4$, $\Delta/1-4/5$ καὶ $\Delta/2-4/5$. Χαρακτηριστικὸ τοῦ στρώματος, ὅπως καὶ ψηλότερα, ἦταν ἡ μεγάλη πυκνότητά σὲ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ποῦ βρέθηκαν σὲ συνδυασμὸ μὲ πολλὰ καλὰ διατηρημένα κομμάτια καμένου ξύλου καὶ κουσκουρόπετρα, τὸ κίτρινο πέτρωμα ποῦ ἀφθονεῖ στὴν περιοχὴ Ἄρχανῶν, καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ πατώματα ἢ καὶ ράφια ὄχι ὅμως γιὰ τοίχους. Ὁ συνδυασμὸς τῶν ἀγγείων μὲ τὴν κουσκουρόπετρα ἐξ ἄλλου δίνει τὴν εἰκόνα καταστροφῆς δαπέδου ὀρόφου. Τῆ χρονικὴ φάση τῆς καταστροφῆς (ὙΜ Ιβ) καθορίζει ἡ κεραμεικὴ τοῦ θαλασσινοῦ ρυθμοῦ ποῦ βρέθηκε ἐδῶ, ὅπως ἀκριβῶς διαπιστώθηκε καὶ στὸ περυσινὸ στρώμα τῶν κυπέλλων⁴.

Ἀναλυτικότερα, σὲ ὅλο τὸ στρώμα, κυρίως ὅμως στὸ βόρειο τμήμα τὸ χῶμα ἦταν κίτρινο, προφανῶς ἀπὸ τὴ διαλυμένη κουσκουρόπετρα ἢ καὶ πλίνθους, συνδυασμένο μὲ μικρὲς ἢ μεσαίου μεγέθους πέτρες⁵. Στὰ σημεῖα ποῦ δὲν ὑπῆρχαν κύπελλα τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ καστανὸ, γεγονός ποῦ ὑποδηλώνει ἴσως ὅτι τὰ κύπελλα ἀκουμποῦσαν σὲ μιὰ κατασκευή, ποῦ ἦταν χτισμένη μὲ κουσκουρόπετρα ἢ καὶ πλίνθους. Στὸν ὑποκάναβο $\Delta/2-4/3$ σωζόταν στρώμα χοντροῦ κονιάματος, συνδετικὸ ὑλικὸ τῶν λίθων. Τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα ἦταν πεσμένα σὲ δύο ἄξονες, ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο καὶ ἀπὸ δυτικὰ ἢ βορειοδυτικὰ στὰ ἀνατολικά καὶ σὲ τρεῖς συστάδες. Ἡ πρώτη καταλάμβανε τὸν ἄξονα ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ στὰ ἀνατολικά, βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. βόρεια τοῦ τοίχου Ι καὶ εἶχε ἀκανόνιστὴ μέγ. διάμ. 0.60 μ. Στὸν ἄξονα ποῦ ἐκτε-

1. Ὁ.π. 381 - 383.

2. Ὁ.π. 376 - 377.

3. Ὁ.π. 381.

4. Ὁ.π. 382.

5. Μικρὲς θεωροῦνται οἱ πέτρες μεγέθους 0.05 - 0.15 μ., μεσαίου μεγέθους οἱ πέτρες 0.15 - 0.30 μ. καὶ μεγάλες ἀπὸ 0.30 μ.

νόταν ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο ὑπῆρχαν δύο συστάδες κυπέλλων, ποὺ καταλάμβαναν τὸ χῶρο βόρεια τοῦ τοίχου Z, κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ ὀρίου τῆς ἀνασκαφῆς.

Περисσότερο συνδυασμένα μὲ κουσκουρόπετρα ἦταν τὰ κύπελλα ποὺ καταλάμβαναν τὸ κέντρο τοῦ Χώρου 18, στὸν ἄξονα ἀπὸ δυτικὰ ἢ βορειοδυτικὰ στὰ ἀνατολικά, τὰ ὁποῖα ἦταν καὶ πιὸ κανονικὰ πεσμένα, τὸ ἓνα μέσα στὸ ἄλλο. Ἀντίθετα, στίς συστάδες ποὺ βρίσκονταν ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸν τοῖχο Z, δὲν ὑπῆρχαν κουσκουρόπετρες, γεγονός, ἴσως ποὺ εἶχε καὶ σὰν ἀποτέλεσμα ἐντονότερο σπάσιμο καὶ τὴ διάλυση τῶν ἀγγείων. Ἡ φορὰ πτώσης τῶν κυπέλλων ἐδῶ ἦταν ποικίλη. Ἄλλα ἦταν πεσμένα ἀνάποδα, ἄλλα ὄρθια καὶ ἄλλα πεσμένα στὸ πλάι.

Μαζὶ μὲ τὰ κύπελλα καὶ διάσπαρτα στὸ χῶρο βρέθηκαν διάφορα ὄστρακα, τόσο χονδροειδή, ἀπὸ πίθο καὶ τριποδικὴ χύτρα, ὅσο καὶ ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα μὲ διακόσμηση θαλασσινοῦ ρυθμοῦ, στόγγο καὶ βράχια. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο ἀπολεπίσματα ὀφιανοῦ, τέσσερα θαλασσινὰ στρεΐδια, πλακίδιο ἀπὸ ὄρεια κρύσταλλο, ποὺ χρησίμευε γιὰ ἔνθεση, ἀνάμεσα σὲ κάρβουνα, καὶ κομμάτια ἀπὸ δουλεμένο καμμένο ξύλο.

Π ρ ῶ τ ο σ τ ρ ῶ μ α Υ Μ Ι α φ ἄ σ η ς

Κάτω ἀπὸ τὸ στρῶμα τῶν κυπέλλων στὸ Χῶρο 18 ὑπῆρχε στρῶμα πάχους 0.50 - 0.70 μ., ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐντονη συμπύκνωση ὄστράκων καὶ μεγάλων λίθων, στὸ νότιο κυρίως τμήμα τοῦ χώρου, οἱ ὁποῖοι εἶχαν πέσει προφανῶς ἀπὸ τοὺς τοίχους I καὶ Z. Τὸ στρῶμα αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἐξαφάνιση τοῦ θαλασσινοῦ ρυθμοῦ, καὶ τὴν ἀπουσία τοῦ πλήθους τῶν κωνικῶν κυπέλλων. Συνεχίζεται ὅμως ἡ ἐμφάνιση τοῦ φυτικοῦ ρυθμοῦ στὴν κεραμεικὴ καὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἐμφανίζονται πολύχρωμα κονιάματα. Τὰ ὄστρακα πρόχων, πίθων καὶ ἄλλων σχημάτων ἀγγείων συνυπάρχουν μὲ τὰ ὀψωδῆποτε λιγότερα ἀλλὰ πάντοτε παρόντα κωνικά κύπελλα.

Πιὸ συγκεκριμένα σὲ βάθος 1.72 - 2.42 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 2.47 - 3.17 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανό, μαλακὸ κι ὄχι κίτρινο σκληρό, ὅπως στὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ προηγούμενου στρώματος. Οἱ πέτρες βρέθηκαν κυρίως βόρεια ἀπὸ τὸν τοῖχο I ἦταν πολλές, ἀλλάξευτες μεσαίου μεγέθους καὶ προέρχονταν μάλλον ἀπὸ αὐτόν, ἐνῶ στὸν ὑποκίναβο $\Delta/3-4/3$ καὶ νότια ἐμφανίσθηκαν πεσμένες πυκνότερα, καταλαμβάνοντας μιὰν ἐπιφάνεια μῆκους 3 καὶ πλάτους 1 μ. Στὸ βόρειο ὄριο τοῦ Χώρου 18 οἱ πέτρες ἦταν ἀραιότερες ὅμως καὶ μὲ λίγο χῶμα μεταξύ τους. Ἀνάμεσα σ' αὐτές, στὸν ὑποκίναβο $\Delta/4-3/50$, ἀμέσως ἀνατολικά τῆς τομῆς τοῦ 1978¹ ἦταν μιὰ τεράστια πέτρα καὶ μιὰ σχιστολιθικὴ πλάκα.

1. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1978, 317 κέ.

Στὸν ὑποκάναβο $\Delta/4-4/2$, μαζί με μεγαλύτερες πέτρες, καθὼς καὶ μετὰ τὴν ἀφαίρεσή τους, ἐμφανίστηκαν μικρὲς πέτρες με κοῦσκουρα, σὲ μιὰ συμπαγή μάζα, ποὺ ἔμοιαζαν νὰ ἀνήκουν σὲ δάπεδο, ποὺ σχετίζεται ἀσφαλῶς με τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας. Τέλος στὸν ὑποκάναβο $\Delta/4-4/3$ ἦρθαν σὲ φῶς στὸ ἴδιο βᾶθος λαξευμένες πωρολιθικὲς πέτρες καὶ στὸν ὑποκάναβο $\Delta/4-4/1$ μιὰ πωρολιθικὴ λαξευμένη πλάκα, με ἐγχάρακτα δύο λεγόμενα τεκτονικὰ σημεῖα σὲ δύο ἐπιφάνειες¹. Τὸ πρῶτο εἶναι μιὰ ἀβαθῆς ἐγχάραξη, χαρακτηριστικῆ τῶν νεοανακτορικῶν χρόνων, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μιὰ κάθετη γραμμὴ καὶ δύο ποὺ τὴν τέμνουν, ἐνῶ τὸ δεύτερο εἶναι μιὰ βαθιὰ χαραγμένη τρίαινα. Ὁ μόνος χῶρος ποὺ δὲν ἐμφανίστηκαν πέτρες σ' αὐτὸ τὸ στρώμα ἦταν στοὺς ὑποκανάβους $\Delta/1-4/2$ καὶ $\Delta/1-4/3$, καθὼς καὶ σ' ὅλη τὴ νοητὴ πρὸς Βορρὰ προέκταση τοῦ τοῖχου Ζ. Τὸ καστανὸ χῶμα ἐδῶ ἦταν καὶ ἀνοιχτότερο ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο.

Τὰ ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν καὶ σ' αὐτὸν τὸ χῶρο, ἀνάμεσα σὲ πολλὰ κομμάτια κάρβουνο, ὑποδηλώνουν τὴν ἰσχυρὴ πυρκαγιά. Ἐνα μεγάλο τμήμα τῆς κεραμεικῆς ποὺ συλλέχθηκε ἀνήκει σὲ κωνικὰ κύπελλα, κύπελλα με δακτυλίσχημη βάση, φρουτοδόχες, πρόχους καὶ ἀμφορεῖς, λίγες χύτρες, κάδους, καθὼς καὶ πιθάρια. Ἡ διακόσμηση εἶναι φυτικὴ, ἀλλὰ πολλὰ ἀγγεῖα ἢ ὄστρακα κοσμοῦνται με ταινίες, δικτυωτά, σιγμοειδῆ καὶ σπειρεῖς λευκὲς ἢ καστανές. Στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ χώρου στὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν συγκεντρωμένα τὰ μικρότερα καὶ διακοσμημένα ἀγγεῖα. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκαν θαλασσινὰ στρείδια, δύο λεπίδες ὄψιανοῦ, ἀρκετὰ κομμάτια κονιάματος λευκοῦ, γαλάζιου καὶ κόκκινου χρώματος, δύο τριπτῆρες καὶ ἀντίστοιχα τριβεῖα.

Δεύτερο στρώμα ΥΜ Ια φάσης

Τὸ τρίτο στρώμα ποὺ ἀνασκάφτηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο στὸ Χῶρο 18, ἀπὸ βᾶθος 2.40 - 2.90 μ., ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 3.15 - 3.65 μ., ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκοδομικὴ φάση με τὸ προηγούμενο καὶ ἴσως ἀποτελεῖ ἐπίχωση κατώτερου ὀρόφου. Στὸ στρώμα αὐτὸ ἐμφανίστηκε τοῖχος κάθετος στὸν τοῖχο Ι, δυτικὰ τοῦ ὁποῦ βρέθηκαν σὲ μεγάλο πάχος χιλιάδες πακτωμένων ὄστράκων. Στὸ δυτικὸ καὶ δυτικότερο τμήμα τοῦ χώρου σ' αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο ἀποκαλύφθηκε στρώμα λεπιδοχώματος πάχους μισοῦ μέτρου περίπου, ποὺ προέρχεται προφανῶς ἀπὸ καταστραμμένο δάπεδο, ἢ ὀροφὴ καὶ κάλυπτε σωρὸ σπασμένων ἀγγείων. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἦταν πλούσιο σὲ πολύχρωμα κονιάματα.

Ἡ ἀφαίρεση τοῦ στρώματος ἄρχισε ἀπὸ βᾶθος 2.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια

1. J. A. SAKELLARAKIS, Europa, Festschrift für Ernst Grumach (Berlin 1967), 277 κέ.

τοῦ φετινοῦ σκάμματος καὶ τελείωσε σὲ βάθος 2.90 μ. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ διαπιστώθηκε μία διαφορὰ στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα, ποὺ γίνηκε ἐντονότερη μὲ τὴν ἐμφάνιση σωροῦ λίθων μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ποὺ βρισκόταν στὸ κέντρο σχεδὸν τοῦ χώρου.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ποὺ τὸ χῶμα ἦταν μαλακὸ καστανὸ, μέχρι κοκκινωπὸ, πιθανῶς ἀπὸ τὴν καταστροφὴ στρώματος ἐπάλειψης πηλοῦ σὲ τοῖχο, ἐμφανίσθηκε ὁ τοῖχος ποὺ προαναφέρθηκε. Ὁ τοῖχος αὐτός, ποὺ ὀνομάσθηκε τοῖχος Κ βρίσκεται στὸν ἄξονα $\Delta/4$, στοὺς ὑποκανάβους $\Delta/4-4/1$, μέχρι $\Delta/4-4/5$. Εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ λαζευμένες παρωλιθινὲς πέτρες, ἀρκετὰ μετακινήμενες, ἔτσι ὥστε ὁλος ὁ τοῖχος δείχνει μία κλίση πρὸς τὰ δυτικὰ. Ὁ τοῖχος Κ θεμελιώνεται κατὰ περίεργο καὶ ἀνορθόδοξο τρόπο πάνω σὲ σωρὸ ὀστράκων. Φαίνεται ὅτι κατασκευάστηκε μετὰ τὸν τοῖχο Ι, ἀφοῦ ὁ τοῖχος Ι σώζει στὸ σημεῖο τῆς ἐνωσῆς τους τὸ κονίαμα ποὺ κάλυπτε τὴ βόρεια πλευρὰ του.

Δυτικὰ τοῦ τοῖχου Κ ὁ χῶρος καλυπτόταν ἀπὸ σωρὸ σπασμένων ἀγγείων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ μερικὰ σὲ καλὴ κατάσταση. Ἀρκετὰ ἀπ' αὐτὰ βρέθηκαν ἀνάμεσα τὸς πεσμένες πέτρες ποὺ καταλάμβαναν τὸ κέντρο τοῦ χώρου, δηλαδὴ τοὺς ὑποκανάβους $\Delta/3-4/2$, $\Delta/3-4/3$, $\Delta/3-4/4$ καὶ $\Delta/3-4/5$, σὲ μία ἐπιφάνεια διαστάσεων 1.25×2.90 μ. Νότια καὶ κοντὰ στὸν τοῖχο Ι τὰ ὄστρακα ἦταν σὲ πυκνὴ διάταξη καὶ συμπιεσμένα μαζί μὲ καστανὸ λασπῶδες χῶμα. Βόρεια ὅμως ποὺ ἦταν χαλαρότερα, βρέθηκαν σὲ συνδυασμὸ μὲ πολλὰ κόκαλα καὶ δόντια ζώων.

Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε δυτικὰ τοῦ τοῖχου Κ περιλαμβάνει πρόχους, σφαιρικὰ ἀγγεῖα μὲ σωληνωτὴ ἢ γεφυρωτὴ προχολή, φρουτοδόχες, ἀμφορεῖς, χύτρες, ἓνα θυμιατήρι, κωνικὰ κύπελλα, ἓνα τροπιδωτὸ ἀγγεῖο κλπ. Τὰ ἀγγεῖα, ποὺ εἶναι βαμμένα μὲ κόκκινο χρῶμα, ἔχουν καμιὰ φορὰ πλαστικὴ διακόσμηση (medaillons) ἢ πλαστικὴ ταινία στὸ λαιμὸ οἱ πρόχοι ἢ φέρουν γραπτὴ διακόσμηση ταινιῶν, σπειρῶν, («ἰεροῦ κισσοῦ»), φύλλων, κρίνων κλπ.

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα δυτικὰ τοῦ τοῖχου Κ ἀναφέρονται ἀπολέπισμα ὄψιανου, σφαιρικὸς τριπτήρας, σφαιρικὴ καὶ πλατιὰ ἀγνήθα, τρίτωνας, κομμάτι λίθινου φωλεόσχημου ἀγγείου καὶ ἀρκετὰ κομμάτια κονιάματος λευκοῦ καὶ κόκκινου χρώματος, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχουν κόκκινες ταινίες σὲ λευκὸ βάθος. Ἰδιαίτερα ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ κομμάτι ἀνάγλυφου κονιάματος, μήκ. 0.095 καὶ πλάτ. 0.065 μ., ποὺ σχηματίζει γωνία καὶ ἔχει τὴ μία πλευρὰ κάθετη καὶ τὴν ἄλλη καμπύλη. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς μιᾶς ἐπιφάνειάς του ὑπάρχει γαλαζοπράσινη ταινία πᾶχ. 0.007 μ. μὲ κόκκινο καμπυλόγραμμο σχέδιο πάνω της, ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο, πάνω στὸ λευκὸ ὑπάρχουν ἕξι γαλαζοπράσινης βαφῆς. Ὅλα τὰ πιὸ πάνω ἀντικείμενα βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ κομμάτια κάρβουνου, ποὺ δείχνουν ἐντονα τὴν καταστροφὴ ἀπὸ πυρκαγιά.

Ἀνατολικὰ τοῦ τοῖχου Κ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ ὁρίου τῆς φετινῆς

ἀνασκαφῆς ὑπῆρχαν μεγάλες πέτρες, πεσμένες ἴσως ἀπὸ τὸν τοῖχο Κ. 'Εδῶ, ἀπὸ βάθος 2.40 - 2.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἀνάμεσα σὲ κομμάτια κάρβουνου, βρέθηκε κεραμεικὴ ὅμοια ἀν καὶ ἔχι σὲ τόση πυκνότητα, ὅση στὸ δυτικὸ τμήμα. 'Αναφέρονται τμήμα πιθαμφορέα μὲ διακόσμηση κηλίδων καὶ ταινιῶν, ἀλάβαστρου καὶ τμήματα κονιάματος καὶ σφαιρικὴ ἀγλύθα.

'Ιδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ κεραμεικὴ ποὺ συλλέχθηκε στὸ νότιο τμήμα τοῦ Χώρου 18 καὶ ἰδιαίτερα στὴ γωνία ποὺ σχηματίζουν οἱ τοῖχοι Κ καὶ Ι. Οἱ καρποδόχες, μία μὲ κυκλικὲς βαθύνσεις στὸν πυθμένα καὶ τὰ τμήματα δίσκων ποὺ βρέθηκαν μαζί μὲ κεραμεικὴ φυτικοῦ ρυθμοῦ, εἶναι ἀντίστοιχα μὲ τὰ εὐρήματα στὸ Χῶρο 17 τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς, σὲ σχετικὰ βάθος.

'Η ὁμοιογένεια αὐτὴ στὸ περιεχόμενο τῶν δύο χώρων καθὼς καὶ ἡ γειτνίασή τους δείχνει ἴσως ὅτι καὶ ὁ χώρος τῆς γωνίας μεταξὺ τῶν τοίχων Κ καὶ Ι πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ σὰν ἕνας θρησκευτικὸς χώρος μὴ καὶ ὁ ἀντίστοιχὸς τοῦ 17 δὲν ἀφῆνει ἀμφιβολίες γιὰ τὸ χαρακτῆρα του.

Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 18 στὸ ἴδιο βάθος ἀπὸ 2.40 μέχρι 2.90 μ. χωρίζεται, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ μὲ συστάδα μικρῶν λίθων. 'Αντίθετα μὲ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, τὸ δυτικὸ περιεῖχε λίγες πέτρες καὶ ὄστρακα. 'Απὸ τὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος ἄρχισε νὰ ἐμφανίζεται στοὺς δυτικούς ὑποκανάβους συμπαγῆς καστανόγκριζο χῶμα, τὸ γνωστὸ λεπιδοχῶμα μὲ ἀρκετὴ περιεκτικότητά σὲ μικρὰ χαλίκια ποὺ τὸ μέγιστο πάχος του ἦταν 0.50 μ. Τὸ πάχος τοῦ λεπιδοχῶματος σὲ ὀρισμένα σημεῖα μειωνόταν ἢ ἐξάφανιζόταν ἢ ἀκόμη ἐπεκτεινόταν σὲ λεπτότερο στρώμα, ἀνατολικά, ἀνάμεσα σὲ πέτρες λόγῳ τῆς ἀνώμαλης πτώσης. Σταθερὸ παραμένει στὸ βόρειο καὶ νότιο τμήμα τῆς ἀρχικῆς ἔκτασής του, μέχρι ποὺ σὲ βάθος 2.80 - 2.90 μ. ἄρχισε νὰ ἐξάφανίζεται καὶ νὰ δίνει τὴ θέση του σὲ μεγάλους πεσμένους λίθους ποὺ καλύπτονταν μόνο ἀπὸ λεπτὸ στρώμα λεπιδοχῶματος, ποὺ εἰσέδου ἀνάμεσά τους. Οἱ λίθοι αὐτοὶ εἶναι μεγάλοι παρωλιθικοὶ καὶ βρισκόνταν στὸν ἄξονα Δ/3-4/2, στὸ σημεῖο δηλαδὴ ποὺ ψηλότερα βρισκόνταν οἱ μικροὶ λίθοι, ποὺ διαχώριζαν τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 18. Στους ὑποκανάβους Δ/2-4/4, Δ/2-4/5, Δ/3-4/4, Δ/3-4/5 οἱ πέτρες ἦταν χαλαρὲς καὶ προέρχονταν ἀπὸ διαλυμένους τοίχους, ποὺ ἀνάμεσά τους εἰσέδου τὸ λεπιδοχῶμα. Αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ τελευταία ἐμφάνιση τοῦ λεπιδοχῶματος στὸ χῶρο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διατηρεῖται σ' ὀρισμένα σημεῖα.

Τὸ λεπιδοχῶμα χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ σήμερα στὶς 'Αρχάνες σὰν μονωτικὸ ὕλικό σὲ ταράτσες, ὀροφὲς ἢ δάπεδα ἄνω ὀρόφων. Φαίνεται ὅμως ὅτι καὶ στὰ μινωικὰ χρόνια ἔκαναν χρῆση τοῦ ὕλικου¹ στὴν Κνωσὸ καὶ τὰ Μά-

1. J. SHAW, *Annuario XLIX*, 1971, 221.

λια ἂν καὶ οἱ πληροφορίες ἀπὸ ἄλλες ἀνασκαφές σπανίζουν¹. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν τὸ λεπιδόχωμα στὸ χῶρο 18 νὰ ἀνῆκε σὲ ὀροφή δωματίου, μὴ καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸ βρέθηκε πλῆθος ἀγγείων, ἐνῶ ἀποτελοῦσε συγχρόνως πάτωμα ἄλλου ὀρόφου, λόγῳ τῆς ἐμφάνισης τοῦ χαλικάσβεστου πάνω ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα².

Στὸν ἴδιο χῶρο ἐφανίσθησαν δὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸ λεπιδόχωμα πολλὰ πολυχρώμα καὶ ἀρκετὰ μεγάλα κομμάτια κονιαμάτων, τόσο παχύτερων, ἀπὸ τὶς πρῶτες στρώσεις πάνω στὸν τοῖχο, ὅσο καὶ λεπτῶν, ποὺ διατηροῦν λευκὸ, κόκκινο καὶ γαλάζιο χρῶμα σὲ διάφορες ἀποχρώσεις, ἀπὸ σκοῦρο γαλάζιο μέχρι γαλαζοπράσινο. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ σχηματίζει γωνία καὶ ἓνα ἄλλο ἔχει δύο στρώσεις χρώματος, γαλάζιου καὶ πορτοκαλί. Λευκὰ κονιάματα συλλέχθηκαν κυρίως στοὺς ὑποκονάβους $\Delta/2-4/1$, ἐνῶ στοὺς ὑποκονάβους $\Delta/3-4/1$ καὶ $\Delta/3-4/2$ συλλέχθηκαν κυρίως γαλάζια. Διάσπαρτα τέλος ἦταν τὰ κονιάματα μετὰ ταινίες ἢ ἴχνη ἄλλου χρώματος. Ἀνάμεσα σὲ κομμάτια κάρβουνου βρέθηκαν ἐπίσης ἐλάχιστα ὄστρακα μετὰ στολιδωτὴ διακόσμηση, τμήματα δίσκων καὶ καδόσχημων ἀγγείων, ἓνα ἀπολέπισμα καὶ λεπίδες ὀφιανοῦ καὶ τμήμα χάλκινης περόνης.

Στὸ ἴδιο βάθος καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ βάθος 2.40 - 2.50 μ. ἡ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ Χώρου 18 ἐμφάνιζε κοκκινωπὸ χῶμα, ποὺ περιεῖχε μικρὲς πέτρες, οἱ ὁποῖες πύκνωναν σημαντικὰ στοὺς ὑποκονάβους $\Delta/1-3/50$, $\Delta/2-3/50$, $\Delta/1-4/1$ καὶ $\Delta/2-4/1$, ἐνῶ βαθύτερα, ἀπὸ 2.50 μέχρι 2.80 μ. τὸ χῶμα γίνεταν πῶ σκοτεινὸ, σχεδὸν μαῦρο καὶ περιεῖχε κουσκούροπτερα. Ἡ κατάσταση στὴ βορειοδυτικὴ γωνία δείχνει ὅτι πρόκειται ἴσως γιὰ ἄλλο χῶρο μετὰ πλινθοκτιστο ἴσως διαχώρισμα, ἐνισχυμένο μετὰ κουσκούροπτερα, δηλαδὴ κόκκινο καὶ μαῦρο χῶμα σὲ συνδυασμὸ μετὰ κουσκούροπτερα. Σὲ βάθος 2.90 μ. οἱ πέτρες ποὺ ἐμφανίστηκαν στὸ τμήμα αὐτὸ συνεχίζονται, ὅπως ἀναφέρθηκε, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦ λεπιδόχωματος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Στὸ ἴδιο βάθος, 2.90 μ. ἄρχισε καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα ἡ συνέχιση τοῦ πυκνοῦ σωροῦ τῶν ὄστράκων, ποὺ εἶχαν ἐμφανισθεῖ ἀπὸ βάθος 2.40 μ. στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 18. Ἴσως ἡ διαφορὰ βάθους νὰ ὀφείλεται στὴν κλίση τοῦ ἐδάφους ἀπὸ ἀνατολὴ σὲ δύση, ποὺ ὑπάρχει σ' ὅλο τὸ χῶρο. Ὁ σωρὸς αὐτὸς τῶν ὄστράκων ποὺ περιελάμβανε ἀρχικὰ ἐπιφάνεια διαστάσεων 2×0.70 μ. βόρεια τοῦ τοίχου I καὶ δὲν ἐκτεινόταν βορειότερα τοῦ ἄξονα $4/3$, σ' αὐτὰ τὰ στρώματα, ὅταν δηλαδὴ ἐπεκτάθηκε βόρεια καὶ δυτικά, κατέλαβε ἔκταση $2 \mu^2$ περίπου, πύκνωσε στὸ δυτικὸ τμήμα ὅσο προχωροῦσε βαθύτερα καὶ περιελάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα, πολλὰ ὄστρακα μεγαλύτερων ἀγγείων.

Κάτω ἀπὸ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τοῦ σωροῦ τῶν ὄστράκων ποὺ ἄρχιζε ἀπὸ

1. Ὁ.π. 223.

2. Τμήμα δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο βρέθηκε στὸ κέντρο τοῦ ὑποκονάβου $\Delta/3-4/3$ σὲ βάθος περίπου 2.50 μ. καὶ στὸν ὑποκονάβου $\Delta/2-4/2$.

βάθος 2.40 στὰ ἀνατολικά καὶ ἐπεκτεινόταν στὰ 2.90 καὶ πρὸς τὰ δυτικά, ὅπως σημειώθηκε πρὶ πάνω, ἀποκαλύφθηκε συνολικά σὲ βάθος ὁ τοῖχος K, ὁ ὁποῖος σὲ ἀπόσταση 1.55 μ. βόρεια τοῦ τοίχου I διακόπτεται, ἀφήνοντας ἄνοιγμα 0.85 μ. πιθανῶς θύρα. Παρατηρήθηκε ἐπίσης ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρὸς τὰ δυτικά κλίση του ὁ τοῖχος K ἔχει ὑποστῆ καὶ καθίζηση, ποὺ εἶναι ἐμφανῆς κυρίως ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς φραγμένης θύρας καὶ βορειότερα.

Ἄνοιγμα γιὰ θύρα πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ μεταξὺ τῶν τοίχων Z καὶ I, στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου, ποὺ κι αὐτὸ βρέθηκε φραγμένο μὲ ἀκανόνιστους λίθους. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ θύρα βρέθηκε μεγάλη πωρολιθικὴ πέτρα, ποὺ ἴσως εἶναι ὑπέρθυρο.

Σὲ βάθος 2.90 - 3 μ., κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα μὲ τὰ πολλὰ πακτωμένα ἀγγεῖα, τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ Χῶρου 18 καλυπτόταν ἀπὸ πεσμένα ἀγγεῖα σὲ πρὶ καλὴ κατάσταση καὶ μικρὲς πέτρες κυρίως στὸ νότιο τμῆμα καὶ μάλιστα στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία. Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ἐμφανίζονται τώρα μεγαλύτερη ποικιλία. Μεγάλο ἦταν τὸ ποσοστὸ τῶν ὀστράκων ἀβαθῶν δίσκων μὲ ταινωτὴ διακόσμηση, ἀμφορέων, καρποδοχῶν, πυραύλων, πρόχων καὶ λίγων σχετικὰ κωνικῶν κυπέλλων. Τὰ ἀγγεῖα κοσμοῦνται μὲ τρέχουσες σπεῖρες, φυλλοειδῆ διακόσμηση κλπ. Ἐδῶ βρέθηκαν καὶ μερικὲς ἀγνύθες. Σημαντικὴ σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν ἡ παρουσία τῶν κονιαμάτων, ποὺ ἐμφανίζονταν σὲ μεγαλύτερο ποσοστὸ στὸ νοτιότερο τμῆμα. Τὰ περισσότερα καὶ μεγαλύτερα κονιάματα βρέθηκαν κυρίως στοὺς ὑποκανάβους $\Delta/2-4/5$ καὶ $\Delta/3-4/5$ καὶ ἀπὸ αὐτὰ διακρίνονται ἓνα μὲ γαλαζοπράσινο χρῶμα καὶ ἓνα σχετικὰ μεγάλο κομμάτι μὲ λευκὸ καὶ γαλάζιο χρῶμα.

Γενικά, ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσίασε ὁ Χῶρος 18 κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἦταν ἡ ἐξῆς: Κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα κυπέλλων ποὺ ἀνήκει σὲ κάποια μεταγενέστερη φάση (ΥΜ Ιβ), μὲ ἔντονα τὰ ἔχνη τῆς πυρκαγιᾶς, ὑπάρχουν δύο στρώματα ΥΜ Ια χρόνων. Ὁ τοῖχος K, κάθετος στὸν τοῖχο I, ποὺ θεμελιώνεται σὲ σωρὸ ἀγγείων ΥΜ Ια χρόνων, καταστρέφεται σὲ μεταγενέστερη φάση τῆς ἴδιας περιόδου. Στὸ δυτικότερο τμῆμα ἐμφανίσθηκε παχὺ στρώμα λεπιδόχωματος. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ καὶ τὸν τοῖχο K ὑπῆρχε σωρὸς λίθων καὶ ἄφθονα ἀγγεῖα ΥΜ Ια χρόνων, τὰ ὁποῖα στὸ νοτιότερο τμῆμα ἦταν πακτωμένα καὶ ἰσχυρὰ σπασμένα καὶ βρισκόνταν μέσα σὲ λασπῶδες καστανὸ χῶμα. Τὸ λεπιδόχωμα ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς δάπεδο ταράτσας ἢ ἄλλου ὀρόφου μιὰ καὶ βρέθηκε μὲ χαλικιάσβεστο, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν γιὰ πάτωμα καὶ προέρχεται ἀσφαλῶς πάλι ἀπὸ τοιχογραφημένο χῶρο, λόγω τοῦ πλήθους τῶν πολύχρωμων κονιαμάτων, ποὺ βρέθηκαν κυρίως σὲ συνδυασμὸ μ' αὐτό. Κατὰ τὴν πτώση του κάλυψε τὸ περιεχόμενο χώρου μὲ πλῆθος ἀγγεῖα ποὺ στὸ σημεῖο ὅπου δὲν καλυπτόταν ἀπὸ τὸ λεπιδόχωμα, δυτικὰ τοῦ τοίχου K, ἐμφανίστηκαν 0.40 μ. ψηλότερα. Οἱ θύρες ποὺ βρέθηκαν σφραγισμένες μὲ ἀκανόνιστους λίθους τόσο στὸν τοῖχο K, ὅσο καὶ στὸν τοῖχο I δείχνουν ὅτι σὲ λίγο μεταγενέστερη

φάση, τῆς ὙΜ Ια περιόδου πάντως, ὑπῆρξε κάποια μετασκευὴ στὸ κτίσμα. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Χώρου 18 σταμάτησε γιὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο σὲ βάθος 3 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 3.75 μ. περίπου, χωρὶς φυσικὰ νὰ ἔχει βρεθεῖ τὸ στερεό.

Νότιος Τομέας— Χῶρος 17

Νότιος τομέας ὀρίστηκε ὁ χῶρος ποὺ βρίσκεται νότια τοῦ τοίχου Ι, ποὺ ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο¹. Στὸ νότιο τομέα περιλαμβάνονται τὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 17, ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ μερικῶς κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1980 καὶ ἡ πρὸς Νότο προέκταση τοῦ Χώρου 17.

Ἡ νότια προέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὸν Χῶρο 17 θεωρήθηκε ἀπαραίτητη γιὰ νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ ὄρια τοῦ χώρου, ὅπου πέρυσι ἀποκαλύφθηκε μοναδικῆς σημασίας κεραμεικὴ, καθὼς καὶ τὸ σπουδαῖο ἐλεφάντινο κεφάλι εἰδωλίου. Ἡ πρὸς τὰ νότια προέκταση τοῦ Χώρου 17 ἔχει ἔκταση 20 μ² καὶ ἡ ἀφαίρεσή της ἄρχισε ἀπὸ βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους² καὶ ἔφτασε σὲ βάθος 2.95 μ. δηλαδὴ 2.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος τῶν 0.70 μ., ποὺ εἶχε γίνεи σὲ παλιότερες ἀνασκαφικὲς περιόδους γιὰ ὅλο τὸ χῶρο. Ὁ χῶρος τῆς ἀνασκαφῆς περιέλαβε τοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/10, Δ/1-4-/11, Δ/2-4/10, Δ/2-4/11, Δ/3-4/10, Δ/3-4/11, Δ/4-4/10, Δ/4-4/11, Δ/5-4/10, Δ/5-4/11, Δ/6-4/10, Δ/6-4/11, Δ/7-4/10, Δ/7-4/11, Δ/8-4/10 καὶ Δ/8-4/11, καθὼς ἐπίσης καὶ τοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/9, Δ/2-4/9, Δ/3-4/9, Δ/4-4/9, Δ/3-4/8 καὶ Δ/4-4/8, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν μεγάλων παρολιθικῶν λίθων ποὺ τοὺς κάλυπταν καὶ εἶχαν ἐμφανισθεῖ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ Χώρου 17 κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1980. Ὁ χῶρος τῆς προέκτασης περιβάλλεται ἀπὸ τὸν τοῖχο Ζ στὰ δυτικὰ καὶ τὸν τοῖχο Α στὰ ἀνατολικά. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι εἶχαν ἐμφανισθεῖ στὸ μεγαλύτερο μέρος τους κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο, ἐνῶ ἡ συνέχειά τους πρὸς Νότο ἀποκαλύφθηκε φέτος, μετὰ τὴν πρὸδο τῆς ἀνασκαφῆς σὲ βάθος 1.06 μ. τοῦ τοίχου Ζ καὶ 1.30 μ. τοῦ τοίχου Α, ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ χῶρο τῆς προέκτασης διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξὴ τῶν ἐξῆς στρώματων: 1) ἐπιφανειακοῦ 2) μυκηναϊκοῦ μετὰ διαπαράξεις ἐλληνικῶν χρόνων καὶ 3) στρώματος μινωικῶν χρόνων, ποὺ διακρίθηκαν μετὰ τὴν ἐμφάνιση ἑνὸς νέου τοίχου, τοῦ Λ, σὲ δυτικὸ τμήμα καὶ ἀνατολικὸ τμήμα.

1. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 383 κέ.

2. Ἡ μέτρηση γίνεται ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου.

Ἐπιφανειακὸ στρώμα

Τὸ στρώμα αὐτὸ εἶχε πάχος 0.40 - 0.50 μ. καὶ ἀποτελοῦσε συνέχεια τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος τῶν 0.75 μ. ποὺ εἶχε ἀφαιρεθεῖ σ' ὅλο τὸ χῶρο σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Στὸ κατώτερο ἐπίπεδόν του στὰ νοτιοδυτικὰ καὶ στὸ κέντρο ἄρχισε ἡ ἐμφάνιση μικρῶν λίθων στὸ καστανὸ χῶμα ποὺ εἶχε ἐμφανισθεῖ καὶ στοὺς ὑπόλοιπους χώρους τῆς ἀνασκαφῆς, τὸ 1979 καὶ τὸ 1980 καὶ ἀποτελοῦσαν ἴσως σφράγισμα νεωτέρων χρόνων μὲ λίθους ἀπὸ παλαιότερα κτίσματα, γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ ἐδάφους ὥστε νὰ ξαναχρησιμοποιηθεῖ ὁ χῶρος. Οἱ μικρὲς πέτρες βρέθηκαν μαζὶ μὲ ἐλάχιστα σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα. Στὰ ἀνατολικὰ δὲν ὑπῆρχαν μικρὲς πέτρες, ἐκτὸς ἀπὸ μία σειρὰ σχεδὸν στὸν ἄξονα τοῦ ὄριου τῆς ἀνασκαφῆς. Ἡ ἀραίωση τῶν λίθων ἀνατολικά εἶναι φαινόμενο ποὺ εἶχε παρατηρηθεῖ σὲ ὅλο τὸν ἀνασκαπτόμενο χῶρο σὲ ἀντίστοιχα βᾶθη καὶ φαίνεται πὼς πιθανότατα ὀφείλεται στὴν κλίση τοῦ ἐδάφους πρὸς τὰ δυτικὰ, ὅπου ἔπρεπε νὰ «μπαζώνεται» ὁ χῶρος σὲ μεγαλύτερο βᾶθος. Ἀπὸ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο τοῦ στρώματος αὐτοῦ ἄρχισε ἡ ἐμφάνιση μιᾶς μακριᾶς παρωλιθικῆς πέτρας στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς προέκτασης, στὸν ὑποκἀναβο Δ/1-4/11. Ἡ πέτρα αὐτὴ φάνηκε καλύτερα σὲ μεγαλύτερο βᾶθος μαζὶ μὲ δύο ἄλλες ποὺ ἐμφανίσθηκαν ἐπίσης στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία.

Καὶ ὡς πρὸς τὰ εὐρήματα τὸ στρώμα αὐτὸ παρουσίαζε ἀναλογίες μὲ τὸ ἀντίστοιχο στρώμα σ' ὅλους τοὺς χώρους ποὺ ἔχουν μέχρι τώρα ἀνασκαφεῖ. Ἀνάμεικτα βρέθηκαν κι ἐδῶ τούρκικα, βυζαντινά, ρωμαϊκὰ καὶ κλασικὰ ὄστρακα καθὼς καὶ ἓνα γεωμετρικὸ σφονδύλι μαζὶ μὲ μυκηναϊκὰ καὶ μινωικὰ ὄστρακα. Βρέθηκαν ἐπίσης πλῆθος ἐξαρτήματα ἀπὸ σύγχρονα ἀντικείμενα, γυαλιά, σφαῖρες κλπ.

Στρώμα μυκηναϊκῶν χρόνων

Τὸ δεῦτερο στρώμα ποὺ ἀφαιρέθηκε ἀνῆκε στὴν μυκηναϊκὴ περίοδο. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἄρχιζε ἀπὸ βᾶθος 0.50 μ. καὶ ἔφθανε σὲ βᾶθος 0.95 μ. - 1 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, δηλαδὴ 1.20 - 1.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Χαρακτηριστικοὶ ἦταν οἱ μικροὶ λίθοι στὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τοῦ στρώματος, ποὺ ἦταν διάσπαρτοι ἐντὸς τοῦ χῶρου. Οἱ μικρὲς αὐτὲς πέτρες βρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ μαῦρο χῶμα, ποὺ ἦταν σχεδὸν λιπαρὸ καὶ ἀσφαλῶς εἶχε ἰδιαιτέρη σημασία, εἴτε σὰν οἰκοδομικὸ ὑλικό, εἴτε σὰν δηλωτικὸ τῆς χρήσης τοῦ χώρου, γιὰτὶ ξεχώριζε ἐντελῶς ἀπὸ τὸ καστανὸ χρῶμα τῶν ἄλλων στρωμάτων. Οἱ λίθοι κάλυπταν κυρίως τὸ δυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ἐνῶ στοὺς ἀνατολικότερους ὑποκἀναβους μειωνόταν αἰσθητὰ σὲ πάχος. Οἱ μικροὶ λίθοι βρέθηκαν σὲ βᾶθος 0.50 - 0.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος καὶ καταλάμβαναν τοὺς ὑποκἀναβους Δ/1-4/10,

Δ/1-4/11, Δ/2-4/10, Δ/2-4/11, Δ/3-4/10, Δ/3-4/11, Δ/4-4/10, Δ/4-4/11 και Δ/5-4/10, Δ/5-4/11. Ἐκτός ἀπὸ τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν τὰ ὀστρακὰ σχετικὰ μὲ τὴ χρονολογία τοῦ στρώματος οἱ μικροὶ αὐτοὶ λίθοι διαφοροποιοῦνται ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος κυρίως ἀπὸ τὴν προαναφερθεῖσα ὑφὴ τοῦ χρώματος.

Στὸ ἀνατολικότερο τμῆμα ὑπῆρχε νεώτερη διείσδυση, πάχους 0.25 - 0.30 μ., ποὺ περιεῖχε εὐρήματα γεωμετρικῶν, κλασικῶν και ἑλληνιστικῶν χρόνων. Παρόμοιες διεισδύσεις εἶχαν παρατηρηθεῖ και στοὺς ἄλλους χώρους τῆς ἀνασκαφῆς σὲ ἀντίστοιχα περίπου βάθη, ὅπως π.χ. ἀνάμεσα στοὺς μυκηναϊκοὺς τοίχους ποὺ εἶχαν ἐμφανισθεῖ τὸ 1979¹ ἢ γύρω ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῆς τομῆς τοῦ 1978². Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἰδιαίτερα ὅτι ἡ κλασικὴ διείσδυση γύρω ἀπὸ τὰ τοιχώματα τῆς τομῆς τοῦ 1978 συνεχίζεται και μέχρι τὸ βάθος τῶν μινωικῶν στρωμάτων.

Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μυκηναϊκοῦ αὐτοῦ στρώματος τῶν μικρῶν λίθων, και ἀνάμεσα σ' αὐτούς, βρέθηκε πλῆθος ὙΜ IIIα-β ὀστράκων, κυρίως πόδια μυκηναϊκῶν κυλίκων.

Σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἐμφανίστηκε παράλληλα μὲ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου και νέος πυρολιθικός μεγάλος λίθος, σὲ ἀπόσταση 0.65 μ. βόρεια ἀπὸ τὸν πρῶτο, ποὺ εἶχε ἐμφανισθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ ἀνώτερο στρώμα. Ἐπίσης στοὺς ὑποκανάβους Δ/2-4/11, Δ/3-4/11 και Δ/3-4/10 ἐμφανίσθηκαν τρεῖς ἀκόμη ἀκατέργαστοι λίθοι, ἐνῶ στοὺς ὑποκανάβους Δ/5-4/10 και Δ/5-4/11 βρέθηκαν ἀκατέργαστες πέτρες μεσαίου μεγέθους. "Ὅλες οἱ πέτρες, ἐκτός ἀπὸ δύο, εἶχαν φορὰ πτώσης πρὸς Βορρά. Οἱ μεγάλες πέτρες σχετίζονται μὲ ἐκείνες τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας και ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὸ μέγεθος και τὴν κατασκευή τους πρέπει νὰ στήριζαν πολυῶροφη οἰκοδομὴ τοῦ ὙΜ I κτηρίου, χρησιμοποιοῦντο ὅμως, ὅπως δείχνει ἡ ἐμφάνισή τους ἀπὸ τόσο ψηλὰ στρώματα, στὴν οἰκοδομὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ κτηρίου.

Τὰ εὐρήματα στὸ στρώμα ἀπὸ βάθος 0.50 μέχρι 0.95 μ. ἦταν κυρίως τμῆματα κυλίκων μὲ ψηλὸ ἢ χαμηλὸ πόδι, λαβὲς πυραύνων, κύπελλα μὲ ψηλὸ πόδι, δόντια κάπρου, δύο δισκοειδεῖς μινωικὲς ἀγνύθες ποὺ βρέθηκαν σὲ βάθος 0.70 μέχρι 0.95 μ., προχρσειδὴ κύπελλα, ἓνα μὲ τρέχουσα σπείρα και ἄλλο μὲ σιγμοειδῆ διακόσμηση, και ἑλλειπτικὸς τριπτήρας. Ἀκόμη ὅμως και στὰ σημεῖα ποὺ δὲν ἦταν ἐντονη ἡ διατάραξη βρέθηκαν ἀγνύθα κλασικὴ σὲ σχῆμα κόλουρης πυραμίδας, γεωμετρικὴ περόνη μὲ λεπτὴ κεφαλὴ και ἐγχαράξεις στὸ ἀνώτερο τμῆμα και λυγισμένη στὸ κατώτερο, τμῆμα μελαμβαφοῦς λεπτοῦ ἀγγείου κλασικῶν χρόνων και ὀστρακο μὲ ἐφυάλωση. Τὸ νοτιοδυτικὸ τμῆμα ἦταν ἀμιγῶς μινωικὸ.

1. ΓΙΑΝΝΗΣ και ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 344.

2. ΓΙΑΝΝΗΣ και ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1978, 317.

Στό χώρο τής διατάραξης, δηλαδή στους έξι ανατολικότερους υποκανάβους Δ/6-4/10, Δ/6-4/11, Δ/7-4/10, Δ/7-4/11, Δ/8-4/10, και Δ/8-4/11 όπου τό χώμα ήταν καστανό, χωρίς πέτρες και όχι μαύρο όπως στους δυτικούς και κεντρικούς υποκανάβους, τά εύρήματα από βάθος 0.50 - 0.60 μ. ήταν ανάμεικτα. Βρέθηκαν δηλαδή μυκηναϊκά όστρακα, μελαμβαφή κλασικά άγγεία, μεσόμφαλες φιάλες στον υποκάναβο Δ/5-4/11 και σε βάθος 0.70 μέχρι 0.95 μ., και σκύφος, κλασικό σφονδύλι, περόνη όστείνη, σιδερένιο σκουλαρίκι(;), απολιθωμα άχίβάδας, κομμάτι κατεργασμένου στεατίτη, κομμάτι λευκού μαρμάρου με κόκκινες φλέβες, που βρέθηκε σε βάθος 0.70 - 0.95 μ., κομμάτι γυψόλιθου, τμήμα από άνοι και μικρό άσημένο καρφί, με στέλεχος τετραγωνικής διατομής και στρογγυλό επίπεδο κεφάλι, ύψ. 0.015 μ. στον υποκάναβο Δ/5-4/10.

'Από βάθος 0.85 μ. και κάτω τά λείψανα τής μυκηναϊκής περιόδου εξαφανίζονται από τους κεντρικούς και νότιους υποκανάβους. Μυκηναϊκά εύρήματα συνεχίζονται να εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βάθος μόνο στους δύο ανατολικότερους υποκανάβους Δ/8-4/10 και Δ/8-4/11, καθώς επίσης παράλληλα με τό νότιο όριο τής προέκτασης, κάτω από τις μεγάλες πεσμένες πέτρες, που άνηκαν στό ΥΜ I κτήριο, αλλά ξαναχρησιμοποιήθηκαν στά μυκηναϊκά χρόνια. Στο σημείο αυτό τό χώμα ήταν επίσης τό χαρακτηριστικό μαύρο χώμα του μυκηναϊκού στρώματος και ή κεραμεική άνήκει στην ΥΜ IIIα-β περίοδο. Έδω βρέθηκαν πόδια κυλίκων και όστρακα με έκφυλισμένα χταπόδια, πατυροειδή, τρέχουσες σπείρες κλπ.

Σ τ ρ ῶ μ α μ ι ν ω ι κ ῶ ν χ ρ ὶ ω ν

Σε βάθος 0.95 μ. από την επιφάνεια του φετινού σκάμματος άρχισε φέτος ή εμφάνιση του μινωικού στρώματος, που σ' αυτό τό σημείο βρισκόταν κατά 0.20 - 0.25 μ. ψηλότερα απ' ό,τι στον υπόλοιπο χώρο τής ανασκαφής. Μινωική κεραμεική εμφανίστηκε άρχικά στους κεντρικούς και δυτικούς υποκανάβους και σε χαμηλότερο επίπεδο στους ανατολικούς. Τά ανώτερα μινωικά στρώματα χαρακτηρίζονται από λίγες δισκοειδείς άγνύθες κι άρκετά κωνικά κύπελλα. Τά κωνικά κύπελλα ήταν μαζί με κουσκούρόπετρα, που βρέθηκε άκριβώς κάτω από αυτά, ή όποία ήταν σχεδόν συμπιεσμένη σε στρώμα λεπίδας σχιστόλιθου, που άποτελέσθηκε από λεπτά, σχιστολιθικά άπολείσματα, παρολιθικά χαλίγια, χώμα και κάποια συνδετική ύλη, στοιχεία που υποδηλώνουν την ύπαρξη διαπέδου.

Τό περιεχόμενο του χώρου κάτω από τό στρώμα λεπίδας, σε βάθος 1.20 μ. από την επιφάνεια του φετινού σκάμματος άλλαξε με την εμφάνιση λεπτότερων άγγείων θαλασσινού και φυτικού ρυθμού, που έχουν άσφαλώς σχέση με αυτά που είχαν βρεθεί στο δυτικό τμήμα του Χώρου 17 τό 1980¹, και άνη-

καν προφανῶς σὲ ἄλλο ὄροφος. Ἀκόμη βαθύτερα, σὲ βάθος 1.75 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος φάνηκαν λίγες πέτρες, ἀπολείψματα σχιστόλιθου καὶ ἴχνη χαλικάσβεστου, ἀνάλογα μὲ ἐκεῖνα τοῦ βόρειου τομέα, πού ἀσφαλῶς κι ἐδῶ ἀντιπροσωπεύουν δάπεδο, κάτω ἀπὸ τὸ ὅποιο ὑπῆρχε κεραμεικὴ φυτικῶν ρυθμῶν μαζί μὲ πολὺ σημαντικὰ εὐρήματα, ὅπως θὰ φανεῖ πιὸ κάτω.

Στὸ ἀνατολικότερο τμῆμα τοῦ χώρου ἢ στρωματογραφία δὲν παρουσίασε τὴν ἴδια εἰκόνα μὲ τὸ δυτικὸ καὶ κεντρικόν. Χαρακτηριστικοὶ ἦταν ἐδῶ κυρίως οἱ χαλαροὶ λίθοι. Σὲ βάθος 1.72 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος ὁ χώρος διαμερεῖται ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα μὲ ἓνα πρόχειρο τοῦχο, πού ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο καὶ ὀνομάστηκε τοῦχος Α. Ἀναλυτικότερα τὰ μινωικὰ στρώματα πού ἀναφέρθηκαν πιὸ πάνω ἐμφανίζουν τὴν πιὸ κάτω εἰκόνα.

Τμῆμα δυτικὰ τοῦ «τοῦχος Α» (δυτικοὶ καὶ κεντρικοὶ ὑποκάναβοι)

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος ἐμφανίστηκαν στὸ χῶρο καὶ σὲ βάθος 0.95 μ. πεσμένες πέτρες μεσαίου μεγέθους ἀσφαλῶς προερχόμενες ἀπὸ τὸ ΥΜ I κτήριο, πού χαρακτηρίζουν τὸ στρώμα καταστροφῆς ὀρόφου σ' ὅλο τὸν ἀνασκαπτόμενο χῶρο. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ αὐτὰς ἐμφανίστηκαν μικρὲς λεπίδες σχιστόλιθου καὶ μάλιστα κατὰ νησίδες, στοὺς ὑποκάναβους Δ/1-4/4/10, Δ/3-4/10 καὶ Δ/4-4/10. Στὸν ὑποκάναβο Δ/1-4/10 οἱ μικρὲς λεπίδες ἔφθαναν στὸ μέγιστο πάχος τους τὰ 0.10 μ. Σὲ μερικὰ σημεῖα πάνω τους ὑπῆρχαν συμπίεσμένες κουσκουρόπετρες καὶ κωνικὰ κύπελλα. Τὰ εἶδη αὐτὰ τῶν δαπέδων, σχιστολιθικὰ ἀπολείψματα ἢ χαλικάσβεστο, καθὼς καὶ ἡ κουσκουρόπετρα ἀποτελοῦσαν τὰ πρῶτα οἰκοδομικὰ ὑλικά τῆς μινωικῆς φάσης, μετὰ τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα καὶ δείχνουν ὅτι ἀνήκουν σὲ διαφορετικὰ πατώματα, μιὰ καὶ τὸ περιεχόμενό τους διαφέρει, ὅπως ἀναφέρθηκε. Κωνικὰ κύπελλα καὶ ἀγνύθες μαζί μὲ τὶς κουσκουρόπετρες βρισκόνταν πάνω ἀπὸ τὸ λεπιδόχωμα καὶ πιὸ λεπτὴ κεραμεικὴ θαλασσινοῦ ρυθμοῦ κάτω ἀπὸ αὐτό.

Στὸ στρώμα αὐτὸ τῆς καταστροφῆς δύο ἴσως ὀρόφων καὶ σὲ βάθος ἀπὸ 1.10 - 1.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος τὰ εὐρήματα ἦταν πλούσια. Βρέθηκαν ἐδῶ 54 κωνικὰ κύπελλα καὶ πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ τὰ ἴδια, κυρίως στοὺς ὑποκάναβους Δ/5-4/10, Δ/4-4/10, Δ/1-4/11, Δ/1-4/10 καὶ Δ/1-4/9, πλήρη σφαιρικὴ συμπίεσμένη χάντρα, κομμάτια κωνιαμάτων κόκκινου, ροδόχρωμου, πορτοκαλόχρωμου, κίτρινου καὶ γαλάζιου χρώματος, 3 λεπίδες ὄψιανου, μιὰ μεγάλη καὶ μιὰ μικροσκοπικὴ χύτρα, 15 σφαιρικὰ μόνωτα κύπελλα, μεγάλο τμῆμα προχειδοῦς, διακοσμημένου μὲ χταπόδι, δύο προχοῖδια, κομμάτια χάλκινου ἐλάσματος, τμῆμα ἐπιμήκους κατεργασμένου στεατίτη, κατεργασμένο ὀστέينو ἀντικείμενο καὶ τμῆμα δουλεμένης μαρμαρόπετρας, μιὰ ἐλαφρόπετρα, εἰδῶλιο ζώου πού σώζει τὸ ρύγχος, τὰ αὐτιά, τὰ

έμπροσθια άκρα και τὸ μισὸ σῶμα, και τέλος κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες. Τὰ ὄστρακα ἀγγεῖων πού συλλέχθηκαν στὸ ἴδιο βάθος ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἄωτων κωνικῶν κυπέλλων ἀνήκουν σὲ ἀγγεῖα μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, καδὸ-σχημα, χύτρες, πρόχους, πίθους, και πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ εἶναι λεπτὰ και διακοσμημένα. Χαρακτηριστικὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν ὄστράκων πού βρέθηκαν κυρίως κάτω ἀπὸ τὸ λεπιδόχωμα, εἶναι τὰ κρινοειδῆ, τὰ κοράλια, τὸ δικτυωτό, ἡ θαλασσινὴ ἀνεμώνη, οἱ βράχοι, οἱ σπόγγοι, τὰ καλαμοειδῆ, κλαδὶ μυρτιᾶς, φοινικοειδῆ, ὀμόκεντρα τόξα, τὸ θέμα «τῆς ἔχιδνας», στολιδωτὴ διακόσμηση, ἔλικες, γλωσσοειδῆ, φολιδωτό, γιρλάντες κλπ., ἐνῶ ἄλλα ἔχουν πλαστικὴ διακόσμηση, ὅπως οἱ πίθοι ἢ πλαστικὰ κουμπιὰ, οἱ λαβὲς τῶν προχοειδῶν. Βρέθηκαν ἐπίσης ὄστρακα κυπέλλων μὲ βαθμιδωτὰ μελαμβραφῆ τοιχώματα ἢ «κυματιστὸ» στόμιο.

Οἱ ἀγνύθες και τὰ κωνικὰ κύπελλα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν κουσκουρόπετρα και τὸ στρώμα τῶν λίθων ἀντιστοιχοῦν στὰ ἀνάλογα εὐρήματα τοῦ βόρειου τομέα. Ἡ διαφορὰ μὲ τὸν βόρειο τομέα ἔγκειται στὸ ὅτι στὸ Χῶρο 17 δὲν ἐκτείνονταν κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πάνω στοιχεῖα σὲ πλήρη στρώματα ἀλλὰ βρέθηκαν ἀποσπασματικά. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἴσως ὀφείλεται στὴν ἔντονη διεΐσδυση τῶν μυκηναϊκῶν κτηρίων στὰ μινωικὰ ἐρείπια, πού ἐδῶ βρέθηκαν ψηλότερα. Ἔτσι ἡ εἰκόνα τῶν διαφόρων μινωικῶν στρωμάτων δίνεται πιὸ συνοπτικὰ στὸ νοτιοδυτικὸ αὐτὸ τμήμα τῆς ἀνασκαφῆς. Ὅλα τὰ εὐρήματα αὐτῆς τῆς φάσης βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ καμένο χῶμα και πολλὰ κομμάτια κάρβουνου, πού δείχνει και τὴν αἰτία τῆς καταστροφῆς.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ στρώματος γιὰ τὸ ὁποῖο γίνεται λόγος, ἐφανίστηκε ἡ πρὸς Νότο συνέχεια τοῦ τοίχου Z, πού ὀρίζει τὰ δυτικὰ ὅρια τοῦ Χώρου 17 και εἶχε ἐφανισθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1980¹. Τμῆμα ἐνὸς ἄλλου τοίχου πού ὀνομάζεται «τοῖχος Λ», μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Νότο σὲ Βορρὰ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐφανίζεται κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1980 και χωρίζε τὸ ἀνατολικὸ ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου 17². Τὴ φετινὴ περίοδο ἐφανίστηκε στὴ θέση τῆς σὲ βάθος 1.70 μ. και ἄλλη πέτρα τοῦ ἴδιου τοίχου, νότια ἀπὸ τὴν περυσινὴ, στοὺς ὑποκανάβους Δ/4-4/10, Δ/4-4/11, πού ἔχει μῆκος 1.08 μ. Ἡ ἀνατολικὴ παρυφῆ τοῦ «τοίχου Λ» βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 3.55 μ. δυτικὰ τοῦ τοίχου A και ἡ δυτικὴ του 2.92 μ. ἀνατολικὰ τοῦ τοίχου Z. Ὁ «τοῖχος Λ» χωρίζε τὸ χῶρο τοῦ νότιου τομέα σὲ ἀνατολικὸ και δυτικὸ τμῆμα. Οἱ πέτρες πού ἀποτελοῦσαν τὴν ἀνωδομὴ του βρέθηκαν πεσμένες δυτικὰ του.

Ἀπὸ βάθος 1.75 μ. και μετὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ «τοίχου Λ» στοὺς κεντρικοὺς και δυτικοὺς ὑποκανάβους ἐφανίστηκε κατὰ τόπους τὸ χαρακτηριστικὸ

1. Ὁ.π. 386.

2. Ὁ.π. 387.

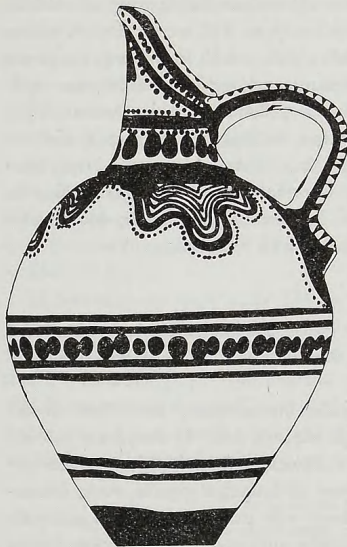
τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς λεπιδόχωμα, πού εἶχε σκουριένο καστανόμαυρό χρῶμα καί δημιουργήθηκε ἀπό τήν ἀντίστοιχη λιωμένη πέτρα. Σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν ντόπιων χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καί σήμερα σάν πρώτη τάξης μονωτικό ὕλικό, κυρίως γιά τίς ὀροφές τῶν σύγχρονων σπιτιῶν, γιατί περιέχει συστατικά πού καταπολεμοῦν τήν ὑγρασία. Λεπίδα βρέθηκε καί στους δυτικούς ὑποκανάβους τοῦ βόρειου τομέα, σέ βάθος 2.40 - 2.80 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος. Ἐκτός ἀπό τά ἴχνη τῆς λεπίδας στό ἴδιο βάθος 1.75 - 1.85 μ. στους κεντρικούς καί δυτικούς ὑποκανάβους Δ/1-4/9, Δ/1-4/10, Δ/1-4/11 βρέθηκε πάλι τμήμα χαλικάσβεστου, πού πρέπει νά προέρχεται ἐπίσης ἀπό δάπεδο. Καί αὐτό τὸ ὕλικό ἔχει βρεθεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε καί στό βόρειο τομέα. Καί τά δύο αὐτά οἰκοδομικά ὕλικά δηλώνουν τήν ἀλλαγὴ ὀρόφου.

Ἀπό βάθος 1.80 - 1.85 μέχρι 2.25 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος τὸ χρῶμα ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ καί ἰδιαιτέρα σέ βάθος 2 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, παράλληλα μέ τὸ νότιο ὄριο τοῦ χώρου, ἰδιαιτέρα ὑγρό, φαινόμενο πού εἶχε παρατηρηθεῖ σέ ἀντίστοιχα ἐπίπεδα καί στό δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου 17 κατὰ τήν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1980.

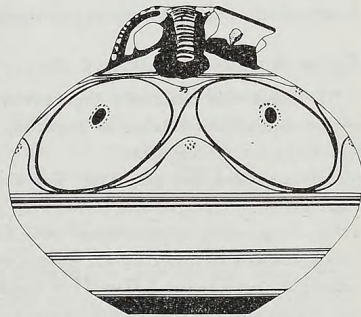
Ἀπὸ τὸ σημεῖο πού ἀρχίζει τὸ λεπιδόχωμα καί κάτω, σέ βάθος δηλαδὴ 1.75 - 2.25 μ. ἀπὸ τήν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ὑπῆρξαν πολὺ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα, ὅπως κονιάματα, κεραμεικὴ καί ἐλεφάντινα. Τὰ κονιάματα ἦταν γαλάζια, κόκκινα, λευκά, ροδόχρωμα, πορτοκαλόχρωμα καί μερικά ἀπὸ αὐτά μέ ταινίες. Ἡ πολυχρωμία ὑποδηλώνει ἴσως τήν ὑπαρξὴ τοιχογραφημένου διακόσμου. Ἐνα κομμάτι κονιάματος εἶναι ἐξαιρετικὰ παχὺ καί ἴσως προέρχεται ἀπὸ διακοσμημένο δάπεδο.

Πλούσια ἦταν σ' αὐτὸ τὸ βάθος καί ἡ κεραμεικὴ. Ἀναφέρονται πρόχους μέ διακόσμηση ἐνάλληλων κυματοειδῶν γραμμῶν (εἰκ. 1), φρουτοδόχη, ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἓνα ἡμισφαιρικό, ἓνα μέ δακτυλιόσχημη βάση, προχοσιδῆ, χύτρες, ψευδόστομος ἀμφορέας μέ διακόσμηση κύκλων καί στιγμοροδάκων καί πλαστικά κουμπιὰ (εἰκ. 2), πῶμα ἀγγείου διακοσμημένο μέ ὀμόκεντρος κύκλους, λεκάνες καί καθόσχημα. Τὰ ἀγγεῖα, πού βρέθηκαν μέ σπασμένα τὰ τοιχώματα καί συμπίεσμένα κυρίως στους δυτικότερους ὑποκανάβους Δ/1-4/10, πού πιθανότατα ἀνῆκαν σέ κάποια κατασκευή. Ἀνάμεσα σ' αὐτά τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν πλήθος ἀπὸ διακοσμημένα ὅσο καί ἀπὸ ἀδιακοσμητὰ ὄστρακα. Τὸ θεματολόγιο τῶν διακοσμημένων ὄστράκων περιλαμβάνει ὀμόκεντρος κύκλους, δίσκους, ρόδακες, στιγμορόδακες, κληματίδες, καλαμοειδῆ καί συνδυασμοὺς γραμμικῶν καί φυτικῶν θεμάτων. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα βρέθηκαν ἐδῶ καί δύο κέρατα ἀπὸ εἰδῶλιο βοοειδοῦς, ἓνα βότσαλο, δύο ἀκέριαι σφαιρικές ἀγνύθες καί ἓνα ἐλεφάντινο ἀντικείμενο ἡμικυλινδρικήσ τομῆς, μέ δύο τρύπες, πού ἴσως εἶναι ἔνθεμα.

Τὰ πιὸ σημαντικὰ ὄμως εὐρήματα τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου, σὲ βάθος 2.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος, μὲ φορὰ πτώσης ἀπὸ δυτικὰ σὲ ἀνατολικὰ. Πρόκειται γιὰ πόδι ἀνδρικοῦ εἰδωλίου ἀπὸ ἔλεφαντόδοντο, ὕψ. 0.07 μ. καὶ πλάχ. 0.015 μ. στὸ γοφὸ, ἀπολειπόμενο στὸ πίσω μέρος (πίν. 266γ). Τὸ πόδι ἀποτελεῖ ξεχωριστὸ στέλεχος εἰ-

Εἰκ. 1. Πρόχους.

Εἰκ. 2. Ψευδόστομος ἀμφορέας.

δαλίου ποὺ προσαρμοζόταν στὸν κορμὸ μὲ μικρὸ γόμφο. Φαίνεται σίγουρο πὼς τὸ πόδι πατοῦσε ἄκαμπτο πάνω σὲ βάση ὅπως δείχνει τὸ πέλμα, ποὺ εἶναι σχηματοποιημένο καὶ ἔχει ἀπὸ κάτω μικρὴ τρύπα, κάθετη σ' αὐτό, γιὰ τὴ στήριξη μὲ καρφὶ πάνω στὴ βάση. Πρόκειται γιὰ τὸ δεξιὸ πόδι τοῦ εἰδωλίου. Στὸ ἀριστερὸ πλαϊνὸ τμήμα τοῦ μηροῦ, σημεῖο ποὺ γινόταν ἡ σύνδεσή του μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι, εἶναι ἐλαφρὰ σπασμένο. Ἡ ἀπόδοση τοῦ ποδιοῦ εἶναι ἰδιαίτερα φυσιοκρατικὴ, ἐκτός ἀπὸ τὸ σχηματοποιημένο πέλμα. Ἀποδίδεται πλαστικὰ ἡ μυολογία ἐνὸς νεανικοῦ ποδιοῦ ἀπὸ τὸ πέλμα μέχρι τὸ γοφὸ, ἐνῶ μὲ μία ἐγκάρσια καμπύλη γραμμὴ δηλώνεται τὸ γόνατο. Τὸ ἔλεφαντίνο αὐτὸ πόδι σχετίζεται ἀναμφίβολα μὲ τὸ ἔλεφαντίνο κεφάλι ποὺ βρέθηκε στὸ Χῶρο 17, τὸ 1980, βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ πόδι καὶ σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό¹.

1. Ὁ.π. 384.

Τὸ ἐλεφάντινο πόδι καθὼς καὶ τὰ ἄλλα εὐρήματα τοῦ χώρου, τὰ ἀγγεῖα, τὰ κέρατα, τὸ βότσαλο, τὰ πολυχρώμα κονιάματα καὶ τὸ ἐλεφάντινο ἔνθεμα καθὼς κι ἓνα μικρότατο κομμάτι συρρικνωμένου λεπτοῦ χρυσοῦ ἐλάσματος, 0.008×0.003 μ., εἶναι δείγματα ἰδιαίτερης χρήσης καὶ σημασίας τοῦ χώρου. Ξεχωριστὴ ἄλλωστε εἰκόνα παρουσίαζε ὁ χώρος ἀπὸ βάθος 1.75 - 2.25 μ., σὲ σχέση τὸσο μὲ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους τῆς ἀνασκαφῆς, ὅσο καὶ μὲ τὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τοῦ ἴδιου χώρου, δυτικὰ τοῦ «τοίχου Λ», κυρίως ἀπὸ τὸ πρῶτο μινωικὸ στρώμα, ποῦ ἤρθε σὲ φῶς σὲ βάθος 0.95 - 1.75 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος. Στὸ πρῶτο αὐτὸ μινωικὸ στρώμα τὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα θαλασσινοῦ καὶ φυτικοῦ ρυθμοῦ ἐνῶ στὸ τελευταῖο εἶναι ἀποκλειστικὰ φυτικοῦ ρυθμοῦ καὶ καλύτερα σωζόμενα. Ἡ ὕπαρξη ἐξέλλου διαχωριστικῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ὅπως π.χ. πατωμάτων ποῦ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ ἐλάχιστους σχιστόλιθους, («λεπίδα») καὶ τμημα χαλικάσβεστου ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξη δύο τουλάχιστον ὁρόφων σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς δύο οἰκοδομικὲς φάσεις ποῦ βρέθηκαν μέχρι σήμερα δυτικὰ τοῦ «τοίχου Λ».

Τμημα ἀνατολικὰ τοῦ «τοίχου Λ»

Ἡ εἰκόνα τῶν μινωικῶν στρωμάτων στοὺς ἀνατολικούς ὑποκανάβους τοῦ νότιου τομέα ἦταν τελείως διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ ποῦ παρουσίασαν οἱ δυτικοὶ καὶ κεντρικοὶ ὑποκάναβοι.

Συγκεκριμένα στὸν ἄνω ὑποκάναβο τῶν ἀνατολικῶν ὑποκανάβων, κάτω ἀπὸ τὸ καθαρὸ μινωικὸ στρώμα, ἀπὸ βάθος 1.20 μ. περίπου ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος, ἐμφανίστηκαν στὸν ὑποκάναβο Δ/6-4/11 λίγα χαρακτηριστικὰ μινωικὰ ὄστρακα ἂν καὶ συνεχίζονταν σὲ ὀρισμένα σημεῖα στοὺς ὑποκανάβους Δ/6-4/11 καὶ Δ/7-4/11 ἢ ἐμφάνιση τῶν μικρῶν λίθων τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος μαζί μὲ κομμάτια μυκηναϊκῶν κυλίκων. Ἐδῶ βρέθηκαν ἐπίσης τμήματα ἀπὸ κατεργασμένο στεατίτη, λεπίδα ὄψιανοῦ, τρίτωνας καὶ λευκὰ ἢ κόκκινα κονιάματα.

Καθαρὸ μινωικὸ στρώμα ἐμφανίσθηκε ἀπὸ βάθος 1.40 μ., ἀκριβῶς δηλαδὴ μὲ τὴν ἐμφάνιση τῆς πρὸς Νότο συνέχειας σὲ 2 μ. τοῦ τοίχου Α, ποῦ εἶχε σταδιακὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1979 καὶ 1980¹ καὶ ἔχει πλάτος στὸ σημεῖο αὐτὸ 0.40 μ. Στὸ ψηλότερο ἐπίπεδο τοῦ μινωικοῦ στρώματος βρέθηκαν κομμάτια κονιάματος, λίγα ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἀντίστοιχα τοῦ δευτέρου στρώματος κύπελλων τοῦ βόρειου τομέα, ἓνα μόνωτο κύπελλο, καθὼς καὶ ὄστρακα ἀδιακόσμητων ἢ διακοσμημένων ἀγγείων μὲ φυτικὰ θέματα, ὅπως π.χ. καλαμοσιδῆ ἢ διακοσμητικὰ ὅπως τοξοειδῆ, φολιδωτὰ κλπ. Ἀπὸ βάθος 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ φετινοῦ σκάμματος τὸ στρώμα χαρακτηρίζεται ἀπὸ χαλαρὲς πέτρες, ποῦ εἶχαν παρατηρηθεῖ καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ νότιου ὁρίου τῆς

1. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 342, ΠΑΕ 1980, 383.

περυσινήσ ἀνασκαφῆσ καὶ στὸ βόρειο τομέα, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα μὲ τὰ κω-
νικὰ κύπελλα, ποὺ συνδυάζονταν συνήθως καὶ μὲ κουσκουρόπετρα. Οἱ χαλαρὲς
πέτρες ἐδῶ ἐμφάνιζαν ἕγχη ἀπὸ ἄλατα(;). 'Ανάμεσά τους βρέθηκαν ἀρκετὲς
πέτρες, ποὺ χρησιμοποιοῦνταν συνήθως στὰ δάπεδα, ὅπως μαρμαρόπετρα καὶ
ἀπολείψιματα σχιστόλιθου. 'Ανάμεσα στοὺς χαλαροὺς λίθους συλλέχθηκαν
πολλὰ κονιάματα, ἰδιαιτέρα κοντὰ στὸν «τοῖχο Δ», ὅπου ἦταν διάσπαρτα σὲ
μεγάλῃ πυκνότητα σ' ὅλο τὸ χῶρο ἀνατολικά καὶ ἕως προέρχονται ἀπὸ αὐ-
τόν. Τὰ χρώματα τῶν κονιαμάτων εἶναι κόκκινο, πορτοκαλόχρωμο καὶ λευκὸ.
'Ιδιαιτέρα ἀναφέρεται ἓνα λευκὸ τραχὺ μὲ ἕγχη γαλάζιου, μᾶλλον ἀπὸ ταινία.
'Εκτὸς ἀπὸ τὰ κονιάματα βρέθηκε ἐδῶ βάση ἀπὸ λίθινο ἄγγειο, κομμάτι ἀκα-
τέργαστου στεατίτη καὶ λεπίδα καὶ πυρήνας ὀψιανοῦ. Τὰ ὄστρακα ποὺ συλ-
λέχθηκαν προέρχονταν ἀπὸ ἀδιακόσμητα ἄγγεϊα κυρίως ἀλλὰ καὶ διακοσμη-
μένα μὲ φυτικὰ θέματα, ὅπως τὰ καλαμοειδῆ καὶ θαλασσινά, ὅπως τὰ χταπό-
δια, ποὺ δηλώνει καὶ τὴν καταστροφή αὐτοῦ τοῦ χῶρου στὴν ὙΜ Ιβ περίοδο,
στὸ ἐπίπεδο μέχρη βάθος 2.10 μ., ὅπου σταματᾷ γιὰ φέτος ἡ ἀνασκαφή
σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο.

'Η καταστροφή αὐτὴ στὴν ὙΜ Ιβ περίοδο διαπιστώθηκε τόσο στὸ βόρειο
τμήμα τοῦ Χώρου 17, ποὺ ἀνασκάφηκε πέρυσι, ὅσο καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ
ἴδιου χώρου τῆς φετινῆσ ἀνασκαφῆσ. Τέλος στὰ ἴδια συμπεράσματα ὀδηγεῖ
καὶ ἡ στρωματογραφία τοῦ βόρειου τομέα. Τὰ στρώματα ὅπου βρίσκεται ἡ
ὙΜ Ιβ κεραμεικὴ διαχωρίζονται ἀπὸ τὰ στρώματα τῆσ ὙΜ Ι φάσης, πολλὲς
φορὲς καὶ μὲ ἓνα δάπεδο, ποὺ καλύπτει τὸ στρώμα τῆσ ὙΜ Ια φάσης μετὰ
τὸ ὁποῖο παύει ἐντελῶσ καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ θαλασσινοῦ ρυθμοῦ.

ΦΟΥΡΝΙ
ΜΙΝΩΙΚΟ
ΜΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ συνεχίστηκε
ἡ ἀνασκαφή στὴν περιοχὴ τῶν βράχων στὸ νοτιοδυ-
τικὸ τμήμα. Φέτος ἀνασκάφηκε ὁ χῶρος ποὺ βρίσκε-
ται νότια ἀπὸ τὸ ταφικὸ κτήριο 5, δυτικὰ ἀπὸ τὸ θο-
λωτὸ τάφο Γ, καὶ βόρεια ἀπὸ τὸ ταφικὸ κτήριο 18 καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν
βράχων ποὺ εἶχαν διερευνηθεῖ τὰ προηγούμενα χρόνια¹. Τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ
χώρου ποὺ ἀνασκάφηκε ἦταν τὸ ὄριο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ νεκροτα-
φεῖου, δηλαδὴ ὁ τράφος. 'Ο χῶρος ποὺ ἀνασκάφηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκα-
φικὴ περίοδο χωρίστηκε σὲ 2 τομεῖς, τὸ νότιο καὶ τὸν βόρειο, ποὺ ὀνομάστη-
καν ἀντίστοιχα Τομέας Α καὶ Τομέας Β.

Τομέας Α

'Ο τομέας Α ὀρίστηκε πρὸς Βορρὰ ἀπὸ μία νοητὴ εὐθεῖα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ
δυτικὰ σὲ ἀνατολικά, ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὸ κέντρο τῆσ θόλου τοῦ θολωτοῦ

1. ΓΙΑΝΝΗΣ καὶ ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 398 - 400.

τάφου Γ, πρὸς Δυσμὰς ἀπὸ τὸ ὄριο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τοῦ νεκροταφείου, δηλαδή τὸν τράφο, πρὸς Ἀνατολὰς ἀπὸ τῆ νοητῆ εὐθεία ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν θολωτὸ τάφο Γ καὶ τὸ κτήριο 18, καὶ πρὸς τὰ νότια καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὴν περιοχή τῶν βράχων ποῦ εἶχε διερευνηθεῖ τὰ προηγούμενα χρόνια.

Τὸ ἔδαφος στὸ χῶρο τοῦ τομέα Α ἦταν κατηφορικό πρὸς Νότο μὲ σημαντικὴ κλίση καὶ ἔντονα ἀνώμαλη ἐπιφάνεια. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τομέα ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους βρισκόταν σὲ αἰσθητὰ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα, ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς στὸ σημεῖο αὐτὸ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπαλλοτρίωση τοῦ χώρου ἑνὸς τράφου ποῦ χρησίμευε σὰν ὄριο μεταξύ δύο κτημάτων. Ὁ τράφος αὐτὸς εἶχε ἀφαιρεθεῖ τὸ 1965 - 67 μὲ ἀποτέλεσμα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τομέα νὰ ἀπομεινουν πληθὸς μικρῶν λίθων. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ τράφου βρίσκεται μεγάλος βράχος καὶ πρὸς τὰ νότια σὲ ἐπαφῇ μ' αὐτὸν ἦταν μιὰ συκιά. Ἡ ἐπίχωση στὸ νότιο τμήμα τοῦ τομέα ὀφείλεται κυρίως στὰ κοσκινισμένα χώματα τῶν παλαιότερων περιόδων. Τελος στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1979 μιὰ μικρὴ ὀρθογώνια τομῆ.

Πρὶν τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ξεριζώθηκε στὸ μεγαλύτερο μέρος ἡ συκιά ποῦ εἶχε φυτρώσει ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες τοῦ τράφου καὶ ἔγινε ἕνας γενικὸς καθαρισμὸς. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ αὐτὸ βρέθηκαν δύο κυλινδρικές χάντρες ἀπὸ σάρδιο καὶ στεατίτη ἀμέσως νότια τοῦ τομέα Α, ποῦ ἀσφαλῶς εἶχαν κυλῆσει ἀπὸ βορειότερα.

Ὁ χῶρος τοῦ Τομέα Α μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἐμφάνισε σταδιακὰ βράχους σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα. Ἔτσι ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε ἀναγκαστικὰ σὲ δύο φάσεις. Πρῶτα ἐρευνήθηκε τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, ποῦ διακρίθηκε σὲ νότιο καὶ βόρειο τμήμα καὶ ὕστερα τὸ στρώμα μεταξύ τῶν βράχων.

Ἐπιφανειακὸ στρώμα

Λόγω τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους ἡ ἀφαίρεση τῶν στρωμάτων χώματος δὲν ἔγινε ἐνιαία ἀπὸ Νότο πρὸς Βορρά, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ Νότο μέχρι τὸ κέντρο καὶ ἀπὸ τὸ Βορρὰ μέχρι πάλι τὸ κέντρο τοῦ χώρου.

Στὸ νότιο τμήμα τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἄρχισε νὰ ἀφαιρεῖται ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ τομέα Α, κοντὰ στὸ χῶρο ποῦ εἶχε διερευνηθεῖ τίς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Τὸ στρώμα ἦταν ἀρκετὰ παχὺ, ἰδιαίτερα στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ τομέα, γιατί ἐκεῖ ὑπῆρχαν χώματα τοῦ κοσκινίσματος τῶν παλιῶν ἀνασκαφικῶν περιόδων. Τὸ πρῶτο τμήμα χώματος τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἦταν μαλακὸ καὶ ἀνοιχτόχρωμο πρὸς τὰ ἀνατολικά, ἐνῶ πρὸς τὰ δυτικὰ γινόταν καστανό. Οἱ πέτρες ἦταν λιγοστὲς καὶ μικροῦ μεγέθους, ἐνῶ στὸ δυτικὸ τμήμα ἄρχισε ἡδη ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἡ ἐμφάνιση μικρῶν κομματιῶν ἀπὸ σαρκοφάγους. Ἀμέσως βαθύτερα τὸ χῶμα ἦταν καὶ πάλι καστανό, ὄχι πολὺ σκληρό, καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα ὑπῆρχαν καὶ πάλι κομμάτια σαρκοφάγων, ἀντίθετα μὲ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ὅπου τὰ ὕστρακα

ἦταν ἐλάχιστα καὶ ὁ βράχος ἐκεῖ ἐμφανίστηκε σὲ μικρὸ βάθος. Τὰ εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ τμήμα καὶ στὸ πρῶτο στρώμα χρώματος τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος ἦταν μία λεπίδα ὀψιανθοῦ, ἓνα πῆλινο πῶμα ἀγγείου ποῦ μιμεῖται λαϊμὸ πρόχου, ποῦ βρέθηκε ἀνάμεσα σὲ ὄστρακα σαρκοφάγων, ἓνα λίθινο κωνικὸ ἀντικείμενο μὲ λάξευση στὸ ἐσωτερικόν, ποῦ ἴσως προέρχεται ἀπὸ λίθινο ἀγγεῖο, κόκαλα καὶ δόντια ἀνθρώπων καὶ ζώων, καθὼς καὶ ὄστρακα σαρκοφάγων καὶ ἀγγείων, ὅπως τμήμα βάσης σαρκοφάγου, τμήμα βάσης κυπέλλου μὲ πόδι καὶ σωληνωτὴ προχοή.

Στὸ ἐπόμενο στρώμα χρώματος ποῦ ἀφαιρέθηκε στὸ νότιο τμήμα καὶ πάλι τοῦ τομέα Α καὶ στὰ δυτικὰ τὸ χῶμα ἦταν σκιστεῖν καστανὸ μὲ ἑκατοντάδες μικρὲς πέτρες, πεσμένες πολὺ πυκνά, κυρίως στὸ χῶρο τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας. Ἡ πυκνὴ διάταξη τῶν λίθων διακοπτόταν ἀπότομα πρὸς τὰ δυτικὰ. Τὰ εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἦταν ἓνα ἀπολέπισμα ὀψιανθοῦ, ἓνα κωδωνόσχημο εἰδῶλο ποῦ σώζεται μόνον στὸ ἀνώτερο τμήμα, μία σπασμένη ραμφόστομη πρόχου, καθὼς καὶ τμήμα μόνο στὸν ἄνωτο τμήμα. Τὸ σωζόμενο τμήμα περιλαμβάνει τὸ λαϊμὸ καὶ τὸ κεφάλι, ἔχει μὴ τρύπα στὸν τράχηλο, πίσω ἀπὸ τὰ κέρατα, ποῦ εἶναι σπασμένα καὶ τρεῖς ἀκόμη τρύπες στὰ σημεῖα ποῦ δηλώνονται τὰ ρουθούνια καὶ τὸ στόμα. Ἡ ἀπόδοση τῶν αὐτιῶν, τῶν κερμάτων καὶ τῶν ματιῶν εἶναι πλαστικὴ, ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ κέρατα καὶ πάνω ἀπὸ τὰ μάτια φέρει διπλὲς ἐγχαράξεις. Ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἀναφέρθηκαν βρέθηκαν ἐπίσης διάφορα ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν δυὸ βάσεις κλειστῶν κυλινδρικών ἀγγείων, τὸ ἓνα σκέλος ἀπὸ δίδυμο ἀγγεῖο, βάση κυπέλλου, ραμφόστομη προχοή καὶ ἄλλα ὄστρακα.

Στὰ ἀνατολικά, παράλληλα μὲ τὶς μικρὲς πέτρες τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τοῦ Τομέα Α καὶ συγκεκριμένα ἀνατολικά τους τὸ χῶμα ποῦ ἀφαιρέθηκε ἦταν καθαρὸ καὶ τὰ εὐρήματα ἐκεῖ ἦταν μόνον λίγα ὄστρακα. Στὸ στρώμα κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν μικρῶν λίθων στὰ νοτιοδυτικὰ καὶ στὸ ἀντίστοιχο παράλληλό του στὰ νοτιοανατολικά ἐμφανίστηκαν πέτρες ποῦ ἦταν μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς προηγούμενες, ποῦ βρίσκονταν ψηλότερα μόνον στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα. Ἡ εἰκόνα δηλαδὴ ἐδῶ ἦταν ἐνιαία σχεδὸν μὲ τὴν προηγούμενη, ἐνῶ συγχρόνως ἄρχισε στὰ ἀνατολικά ἡ σταδιακὴ ἐμφάνιση τοῦ βράχου ποῦ κάλυπτε μὲγάλου τμήμα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου. Τὰ εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἦταν ὀχτῶ λεπίδες ὀψιανθοῦ, τμήμα ἀπὸ πῆλινο ἀβαθὴ δίσκο καὶ ἄλλο παρόμοιο τμήμα ποῦ βρέθηκε στὸ ἴδιο περίπου σημεῖο μὲ τὸ ζώμορφο ρυτὸ ποῦ εἶχε βρεθεῖ ἀμέσως ψηλότερα, μικρὴ ἀκέραιη πρόχου καὶ ἄλλη σχεδὸν ἀκέραιη καὶ πῶμα ἀγγείου ποῦ μιμεῖται λαϊμὸ πρόχου, παρόμοιο μ' ἐκεῖνο ποῦ βρέθηκε ψηλότερα, λίγα κομμάτια κάρβουνου καὶ ὄστρακα, ποῦ ἀνάμεσά τους διακρίθηκαν πολλὰ πόδια ἀπὸ χύτρες καὶ τμήματα ἀπὸ δαχτυλιόσχημες βάσεις κυπέλλων.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι τὰ πιδὸν πολλὰ εὐρήματα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος, κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χρώματος, σ' αὐτὸ τὸ βάθος, βρίσκονταν βό-

ρεια καὶ νότια ἀπὸ τὸ βράχο πού ἄρχιζε νὰ ἐμφανίζεται στὸ νότιο τμήμα τοῦ τομέα Α.

Τέλος κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κατώτερου ἐπιφανειακοῦ στρώματος χώματος, κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους ἄρχισε καὶ στὰ δυτικά ἢ ἐμφάνιση τοῦ βράχου ἐνῶ στὰ ἀνατολικά φάνηκε ἐντελῶς ὁ βράχος πού εἶχε ἔρθει στὸ φῶς ἀπὸ λίγο ψηλότερα. Τὰ ὄστρακα καθὼς ἢ ἀνασκαφῆ πλησίαζε στὸ στερεό, ἔγιναν αἰσθητὰ λιγότερα στὰ ἀνατολικά καὶ τὸ χῶμα ἦταν μαῦρο καὶ λασπερὸ ὅπως καὶ νότια τοῦ Τομέα Α, στὸ χῶρο πού εἶχε ἀνασκαφῆ τὰ παλαιότερα χρόνια. Ὁ στερεὸς βράχος ἐμφανίστηκε ἐδῶ σὲ ἐπίπεδο ἀντίστοιχο μὲ ἐκεῖνο, ὅπου εἶχε ἐμφανιστεῖ καὶ στὰ νότια τοῦ Τομέα Α, στὸ χῶρο πού εἶχε ἀνασκαφῆ πάλι τὰ παλαιότερα χρόνια. Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ τομέα Α, στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, πού βρισκόνταν τὰ ὑπολείμματα τοῦ τράφου, ἀποκαλύφθηκαν πολλὰ ὄστρακα σαρκοφάγων. Στὸ χῶρο αὐτό, ὅπως καὶ στὸ ὑπόλοιπο βόρειο τμήμα τοῦ τομέα Α, ἀφαιρέθηκε παχὺ ἐπιφανειακὸ στρώμα καὶ πολλές πέτρες. Στὰ δυτικά, στὸ πρῶτο στρώμα χώματος πού ἀφαιρέθηκε τὸ χῶμα ἦταν πολὺ μαλακὸ καὶ φτωχὸ σὲ ὄστρακα. Στὸ χῶρο αὐτό, βόρεια τοῦ σημείου ὅπου ἦταν ἡ συκιά, ἐμφανίστηκε, ἤδη ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, μεγάλος ἐπίπεδος βράχος. Ἀμέσως δυτικὰ ἀπ' αὐτὸν ἐμφανίστηκε καὶ ἕνας δεύτερος. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων γύρω καὶ βορειοδυτικὰ ἀπ' αὐτὸν συλλέχθηκαν λίγα ὄστρακα καὶ στὸ κέντρο περίπου τοῦ τομέα Α καὶ λίγο δυτικότερα ἀποκαλύφθηκε μία ταφή. Ἀρχικὰ ἐμφανίστηκε μία ραμφόστομη πρόχους πεσμένη μὲ διεύθυνση ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά, πάνω ἀκριβῶς σὲ ἀνθρώπινο κρανίον, ἐνῶ πρὸς τὰ δυτικά ἐμφανίστηκαν καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὅσα τῶ νεκροῦ. Στὸ χῶρο συλλέχθηκαν καὶ μερικὰ διάσπαρτα κόκαλα καὶ δόντια πού προφανῶς ἀνήκαν στὸν ἴδιο νεκρὸ. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ βρέθηκε καὶ δόντι ζώου καθὼς καὶ ἕνα τρυπημένο στρεῖδι. Σημειώνεται ὅτι ἡ θέση τῆς ταφῆς αὐτῆς εἶναι ἀκριβῶς στὰ ὄρια τῶν δύο τομέων γι' αὐτὸ καὶ πρέπει νὰ συναφθεῖ περισσότερο μὲ τὶς ταφές τοῦ ταφικοῦ στρώματος τοῦ Τομέα Β. Ἡ ἀνασκαφῆ στὸ χῶρο συνεχίστηκε γύρω ἀπὸ τὴν ταφή μὲ ἐλάχιστα εὐρήματα πού ἦταν ἕνα σιδερένιο ἀγκιστροειδὲς ἀντικείμενο καὶ ὄστρακα σαρκοφάγων καὶ ἀγγείων. Τὰ ὄστρακα ἀγγείων ἦταν λιγότερα κυρίως πρὸς τὰ βόρεια καὶ ἀνάμεσά τους διακρίθηκαν χεῖλος πίθου καὶ τμήμα δίσκου μὲ ἀβαθὲς περιχέλιμα. Τὰ ὄστρακα τῶν σαρκοφάγων ἦταν πεσμένα πυκνά, μαζί μὲ ὅσα καὶ δόντια ζώων, κυρίως στὰ βορειοδυτικά. Ἐκεῖ βρέθηκαν καὶ ὄστρακα πίθων.

Στὰ ἀνατολικά τοῦ βόρειου τμήματος καὶ στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα, ὁ χῶρος καλυπτόταν ἀπὸ πέτρες πού ἐπεκτείνονταν καὶ πρὸς τὰ βόρεια. Μερικὲς ἀπ' αὐτές, μεσαίου μεγέθους, βρισκόνταν στὴ θέση τους σχηματίζοντας ἕνα καμπύλο τοῖχο, νοτιοδυτικὰ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ βόρειου τμήματος μαζί μ' ἕναν δεύτερο, πού βρίσκεται βορεια-

νατολικά με διεύθυνση από δυτικά σε ανατολικά. Ό τοίχος που αποκαλύφθηκε σταδιακά σε βάθος φάνηκε ότι καμπυλωνόταν προς τα νότια ενώ στο δυτικό άκρο του σχημάτιζε γωνία με τον επίπεδο βράχο που είχε αποκαλυφθεί στο βορειοδυτικό τμήμα του Τομέα. Στο χώρο που περικλείεται από αυτούς τους δύο τοίχους, εμφανίστηκαν πολλές πεσμένες πέτρες, που με τη συνέχιση της ανασκαφής φάνηκε ότι προχωρούσαν σε βάθος. Τό μέγεθός τους γινόταν όλο και μεγαλύτερο, όσο ή ανασκαφή συνεχιζόταν. Οί πέτρες αυτές είναι πιθανό ότι σχετίζονται με τον κυκλικό τοίχο και συνεπώς ότι πρέπει να προέρχονται από κάποιο κτήριο με ανεξακρίβωτα όρια. Τό κτήριο αυτό ονομάστηκε κτήριο 22. Άνάμεσα στις μεγάλες πέτρες που κάλυπταν τό βορειοανατολικό τμήμα του τομέα Α στο επιφανειακό στρώμα τά εύρήματα ήταν κόκαλα, άνάμεσα στα όποια και άρκετά άνθρώπινα που βρέθηκαν κυρίως στα νοτιοανατολικά του σωρού τών λίθων, κομμάτι σύγχρονου γυαλιού, ένας χάλκινος σταυρός με την έπιγραφή «ΒΑΠΤΙΣΙΣ», ένα χάλκινο όξειδωμένο έλασμα, μία λεπίδα όψιανού, τμήμα χείλους και έμφυση λαβής λίθινου άγγείου από όφείτη, ένα φυσίγγι καθώς και όστρακα άγγείων και σαρκοφάγων, από τά όποια διακρίθηκαν ένα από χείλος σαρκοφάγου, όστρακο από γλωσσοειδή λαβή με τρύπα άνάρτησης και δακτυλιόσχημη βάση κυπέλλου.

Άμέσως βαθύτερα μέσα στο κτήριο 22, στο βορειοανατολικό τμήμα του τομέα Α, στο χώρο δηλαδή με τίς μεγάλες πεσμένες πέτρες, παρατηρήθηκε ότι ό σωρός τών λίθων διακοπτόταν σχεδόν άπότομα. Στο έσωτερικό του κτηρίου άφαιρέθηκαν συνεχώς στρώματα από μαλακό χώμα με λίγα όστρακα και κόκαλα, δόντια και μιá λαξευμένη πέτρα. Με τη σταδιακή συνέχιση της ανασκαφής στο κτήριο 22 έμφανίστηκαν λίθοι μεσαίου μεγέθους που βρίσκονταν πεσμένοι σε βάθος 0.52 μ. από την άνώτερη έπιφάνεια του καμπύλου τοίχου που προέρχονταν ίσως άπ' αυτόν. Οί πεσμένες πέτρες πλήθαιναν προς τά βόρια και μετά την άφαίρεσή τους άρχισε να έμφανίζεται και έδω τό στερεό. Τά εύρήματα κατά την άφαίρεση τών λίθων αυτών μέσα στο κτήριο 22 ήταν στο κέντρο του κτηρίου κεφάλι ρυτού ταύρου, που έχει άποδοθεϊ σχηματικά, χωρίς πλαστικότητα, άφου ό αυχένας και τά κέρατα άποδίδονται με όριζόντιες έξάρσεις του πηλού, τά μάτια με δύο άποφύσεις και τό στόμα με σωληνοειδή τρύπα, καθώς και όστρακα που άνάμεσά τους διακρίθηκαν τμήμα όριζόντιας κυλινδρικής λαβής και ψηλό πόδι χύτρας.

Νότια από τό κτήριο 22 και έξωτερικά από αυτό άρχισε να έμφανίζεται σταδιακά άπ' αυτό τό βάθος, παράλληλα δηλαδή με τό στρώμα τών λίθων μέσα στο κτήριο 22, ό βράχος, ενώ τά μοναδικά και επιφανειακά εύρήματα του στρώματος ήταν ένα σιδερένιο άντικείμενο και ένα βυζαντινό έφυαλωμένο όστρακο.

Με την ολοκλήρωση της άφαίρεσης του επιφανειακού στρώματος, ή εικόνα του Τομέα Α έγινε ένιαία έφ' όσον στα περισσότερα σημεϊα του έμφανίστηκαν

βράχοι πού καταλάμβαναν ὄλο σχεδόν τὸ χῶρο. Οἱ βράχοι αὐτοὶ ὀνομάστηκαν ὡς ἑξῆς: Ὁ βράχος νότια καὶ σχεδόν ἔξω ἀπὸ τὸν τομέα ὀνομάστηκε βράχος 1. Ὁ ἐπιμήκης βράχος βόρεια τοῦ βράχου 1 ὀνομάστηκε βράχος 2. Ὁ βράχος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου 22 ὀνομάστηκε βράχος 3. Ὁ βράχος πού βρίσκεται νοτιοδυτικὰ τοῦ βράχου 3, ὀνομάστηκε βράχος 4, ἐνῶ αὐτὸς πού βρίσκεται δυτικὰ του καὶ ὀρίζεται καὶ τὸ κτήριον 22 ὀνομάστηκε βράχος 5. Τέλος ὁ βράχος δυτικὰ ἀπὸ τὸ βράχο 5 καὶ συγχρόνως ὁ βορειοδυτικότερος τοῦ τομέα ὀνομάστηκε βράχος 6.

Σ τ ρ ῶ μ α γ ῦ ρ ω κ αὶ μ ε τ α ξ ὶ τ ῶ ν β ρ ά χ ω ν

Βράχος 1. Στὸ χῶρο γύρω ἀπὸ τὸ βράχο 1, στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ τομέα, τὸ χῶμα ἀρχικὰ ἦταν κίτρινο καὶ μαλακὸ, ἐνῶ βαθύτερα μαῦρο καὶ λασπερό, χωρὶς ὄστρακα. Τὰ εὐρήματα ἐδῶ ἦταν μόνο λίγα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα, κυρίως μικρά, ἕνα ἡμισφαιρικὸ κύπελλο καὶ πέντε λεπίδες ὀψιανοῦ.

Βράχος 3. Μὲ τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς γύρω ἀπὸ τὸ βράχο 3 καὶ ἀνατολικὰ του ἤρθαν σὲ φῶς πεσμένες πέτρες μεσαίου μεγέθους, ὅπως καὶ στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα, πάνω ἀπὸ τὸ βράχο. Τὸ χῶμα ἦταν κίτρινο μαλακὸ καὶ τὰ εὐρήματα στὸ πρῶτο στρώμα χύματος πού ἀφαιρέθηκε γύρω ἀπὸ τὸ βράχο 3 καὶ στὸ χῶρο ἀνάμεσα σ' αὐτὸν καὶ στὸ βράχο 5 ἦταν μία μικρὴ πρόχους, τμήμα φρουτοδόχης μὲ δισκοειδῆ ἐπίπεδη βάση καὶ ψηλὸ πόδι μὲ δύο πλαστικὲς ὀριζόντιες ταινίες καὶ μὲ διαμπερὴ τρύπα πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ βάση καὶ φτάνει μέρη τὸ ψηλότερο σωζόμενο τμήμα τοῦ ποδιοῦ, ἕνα ἡμισφαιρικὸ κύπελλο, ἕνας σπειροειδῆς ἡθμός, ἕνας δίσκος μὲ τρύπες καὶ ἄπλὸ περιχέλιωμα, μία ραμφόστομη πρόχους πού σώζει τοὺς ὄμους, τὸ λαιμὸ καὶ τὸ χεῖλος, δύο μικρὲς λεπίδες ὀψιανοῦ, δόντια καὶ ὀστά ζώων καὶ ἀνθρώπων καὶ ὄστρακα, ἀπ' τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν λαβὴ ἀπὸ πύραυνο, μικρὴ γεφυρόστομη προχολή, πῶμα ἀγγείου, πού μιμεῖται λαιμὸ πρόχου καὶ ὄστρακο μὲ ἐγχάρακτο δικτυωτό.

Τὸ χῶμα πού ἀφαιρέθηκε σὲ βάθος δυτικὰ καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 3 ἦταν σκληρὸ καὶ μαῦρο. Τὰ ὄστρακα σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν πολλὰ μόνο πρὸς τὰ βόρεια τοῦ βράχου, καὶ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ χύτρες. Ἐδῶ βρέθηκαν καὶ ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα κάτω ἀπὸ τὸ σημεῖο ὅπου ψηλότερα εἶχαν βρεθεῖ ὀστά καὶ ὄστρακα σαρκοφάγων, πράγμα πού δείχνει ἴσως ὅτι καὶ στὸ σημεῖο αὐτό, εἶχαν γίνεαι ἀνακομιδὲς παλαιῶν ταφῶν μαζί μὲ τὰ κεραμικὰ κτερίσματα. Στὸ χῶρο νοτιοανατολικὰ τοῦ βράχου 3 τὸ χῶμα ἦταν κίτρινο, μαλακὸ, φτωχὸ σὲ ὄστρακα καὶ παρουσίασε ἀρκετὲς πέτρες μεσαίου μεγέθους. Τὰ εὐρήματα στὰ νοτιοανατολικὰ τοῦ βράχου 3 ἦταν ἕνα ἄωτο κανικὸ κύπελλο, μιὰ προχόσκη, ἕνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ, λίγα ἀνθρώπινα ὀστά, καὶ ὄστρακα, πού ὅσο ἡ ἀνασκαφὴ προχωροῦσε βαθύτερα, ἔγιναν ἐλάχιστα. Ἀνάμεσά τους διακρίθηκαν πόδι ἀπὸ τριποδικὸ ἀγγεῖο καὶ μία βάση κανικοῦ κυπέλλου. Στὸ χῶρο βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 3 τὸ χῶμα ἦταν σκουρινοῦ καστανό,

λασπερό, με πέτρες μεγάλου μεγέθους που σταδιακά γίνονταν μικρότερες. Τα ὄστρακα ήταν και πάλι λίγα. Πολύ λίγα ήταν τα ὄστρακα και παράλληλα με τὸ νότιο τμήμα τοῦ βράχου, ἐνῶ κι ἐκεῖ ὑπῆρχαν πέτρες μεγάλου μεγέθους και τὸ χῶμα ήταν μαῦρο και λεπτό. Μοναδικὸ εὗρημα ήταν μιὰ λεπίδα ὄψιανου. Τέλος στὸ τμήμα νοτιοδυτικὰ τοῦ βράχου 3 και βορειοανατολικὰ τοῦ βράχου 2, τὸ χῶμα ήταν μαῦρο. Στὸ τμήμα αὐτὸ βρέθηκαν μιὰ λεπίδα ὄψιανου και λίγα ὄστρακα.

Βράχος 6. Στὸ τμήμα δυτικὰ και βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 6, στὸ πρῶτο στρώμα πού ἀφαιρέθηκε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κομμάτια τῶν πεσιμένων σαρκοφάγων, τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ στρώματος ήταν δόντια, τμήμα ἡμισφαιρικοῦ λίθινου κυπέλλου ἀπὸ κροκαλοπαγῆς πέτρωμα και μερικὰ ὄστρακα, ἀπὸ τὰ ὅποια διακρίθηκαν μερικὰ πόδια ἀπὸ χύτρες. Σὲ χαμηλότερο στρώμα χῶματος πού ἀφαιρέθηκε σ' αὐτὸ τὸ χῶρο τὸ χῶμα ήταν λασπερό, σιτσιεῖνὸ καστανό, χωρίς καμιὰ διαφοροποίηση και διάσπαρτο ἀπὸ ὄστρακα σαρκοφάγων. Τὰ εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ στρώμα ήταν δόντια, τρία κομμάτια ἀπὸ κρανία, μέρος ἀπὸ ζωόμορφο πῆλινο ρυτὸ ἀπὸ χοντρὸ πηλὸ, πού σώζει τμήμα τοῦ ποδιοῦ με ἀναδιπλωσὴ στὴν κοιλιά, δύο κομμάτια ἀπὸ πῆλινο δίσκο και ὄστρακα πού γίνονταν αἰσθητὰ λιγότερα ἀπὸ Νότο πὲ Βορρά. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα διακρίθηκαν κομμάτια κυπέλλων με δακτυλιόσχημη βάση, πολλὰ ὄστρακα ἀπὸ δίσκους, ὄστρακο με ψαροκόκαλο, λαβὲς και ὄστρακα σαρκοφάγων, ἀνάμεσα στὰ ὅποια και ἓνα με σχοινοειδὴ διακόσμηση. Στὴ συνέχεια στὸ τμήμα δυτικὰ και βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 6, μετὰ τὴν ἀφαίρεση μεγάλης πέτρας πού ἀκουμποῦσε πάνω σ' αὐτὸν βρέθηκαν κάτω ἀπ' αὐτὴν διάσπαρτα ὄστρακα, κομμάτια σαρκοφάγων, σφηνωμένα στις δυτικὲς ἐσοχὲς τοῦ βράχου, πολλές μικρὲς πέτρες, ὅστὰ, δόντια, τμήμα κρανίου, ἓνα χάλκινο ἔλασμα και τμήμα ἐνὸς κωδωνόσχημου ἀγγείου. Βαθύτερα τὸ χῶμα ἔγινε ἀνοικτὸ καστανὸ και λασπερό. Στὸ σημεῖο αὐτὸ με τὸν καθαρισμὸ φάνηκε στὸ τμήμα βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 6 τὸ στερεό.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση και νέου στρώματος χῶματος, και μερικῶν ἐπίπεδων λίθων μεγάλου μεγέθους στὸ χῶρο δυτικὰ τοῦ βράχου 6, νότια ἀπὸ τὸ στερεὸ τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ βράχου 6, πού ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω ἐμφάνιστηκε πέτρωμα πού ἐκτεινόταν σ' ὅλο τὸ διάστημα ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βράχου 6 μέχρι τὸν τράφο, πὲ ἀπόσταση 0.40 μ. ἀπὸ τὸ βράχο. Τὸ χῶμα πάνω ἀπὸ τὸ πέτρωμα ήταν μαῦρο και λεπτόκοκκο, πὲ ἀντίθεση με τὸ ὑπόλοιπο τοῦ στρώματος πού ήταν λασπερὸ και μόλις δημιουργοῦσε ἓνα λεῖο λεπτὸ ἐπίστρωμα. Στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ βράχου 6 διακόπτεται τὸ πέτρωμα πού κάλυπτε ὅλο τὸ χῶρο ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ βράχου μέχρι τὸν τράφο. Στὸ σημεῖο πού σταμάτησε ἡ ἐμφάνιση τοῦ πετρώματος τὸ στρώμα ἀνασκάφηκε βαθύτερα. Ἐδῶ τὸ χῶμα ήταν λασπερὸ και ἀνοικτὸ καστανό. Τὰ εὐρήματα ήταν ἓνα λίθινο κατεργασμένο ἀντικείμενο, ἔλλειψοειδοῦς σχήματος, μιὰ

προχοῖσκη, πῶμα πού μιμεῖται λαϊμὸ πρόχου, κομμάτι σαρκοφάγου με πλαστική διακόσμηση, τμήμα προχοῆς, ὄστρακο κυπέλλου με δακτυλιόσχημη βάση και κομμάτι δίσκου.

Τέλος βαθύτερα πάλι στὸ χῶρο δυτικά τοῦ βράχου 6, στὸ ὕψος τῆς νοτιοδυτικῆς γωνίας τοῦ βράχου τὸ χῶμα ἦταν καστανό, χωρὶς πέτρες, σκληρό, χωρὶς ὄστρακα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα, ἀπὸ τὰ ὅποια διακρίθηκαν τμήμα καδόσχημου ἀγγείου, τμήμα σαρκοφάγου και ὄστρακο κυπέλλου με δακτυλιόσχημη βάση. Λόγω τῶν χαρακτηριστικῶν αὐτῶν, τῆς σκληρότητας δηλαδή τοῦ ἐδάφους και τῆς ἔλλειψης ὄστράκων, διαπιστώθηκε ὅτι στὸ χῶρο αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ εἶχε φτάσει στὸ στερεό. Ἔτσι τὸ στερεὸ ἐμφανίστηκε σταδιακὰ σ' ὅλο τὸ χῶρο δυτικά τοῦ βράχου 6.

Στὸ χῶρο πού ἀρχίζει ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία και τὴ νότια πλευρὰ τοῦ βράχου 6 και φτάνει μέχρι τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ βράχου 5, τὸ ἔδαφος ἦταν ἐπιφανειακὰ κατηφορικὸ και τὸ χῶμα μαλακό. Βαθύτερα τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ με πολλὰ μικρὰς και μεσαίου μεγέθους πέτρες. Τὰ ὄστρακα ἀρχικὰ ἦταν λίγα ἐνῶ αὐξάνονταν με τὴν πρόοδο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀνάμεσα τοὺς διακρίθηκαν πολλὰ πού προέρχονταν ἀπὸ βάσεις και λαβὲς κυπέλλων με δακτυλιόσχημη βάση και ἄλλα ἀπὸ σαρκοφάγους. Σὲ ἕνα ἀπ' αὐτὰ μάλιστα ὑπάρχει ἀποτύπωμα φύλλου. Ὅσο ἡ ἀνασκαφὴ προχωροῦσε πρὸς τὰ νοτιοανατολικά τοῦ βράχου 6, τὸ χῶμα γινόταν μαῦρο, λασπερὸ και οἱ πέτρες ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι πολλὰς. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα πού βρέθηκαν ἐκεῖ διακρίθηκαν και πάλι βάσεις κυπέλλων, προχοῆς, ὄστρακα δίσκων και ὄστρακα σαρκοφάγων.

Στὸ χῶρο ἀμέσως νοτιοδυτικά τοῦ βράχου 5, οἱ πέτρες ἐλαττώνονταν και ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε γρήγορα στὸ στερεό. Ἀντίθετα στὸ ὑπόλοιπο τμήμα, ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ βράχου 6 μέχρι τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία ἀνάμεσα στὸ βράχο 5 και στὸ βράχο 4, τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ με πολλὰς μικρὰς και μεσαίου μεγέθους πέτρες, ὅπως και στὸ ψηλότερο ἐπίπεδο και με ὄστρακα πού προέρχονται κυρίως ἀπὸ σαρκοφάγους ἀλλὰ και ἀπὸ κωνικά κύπελλα ἀπὸ χοντρὸ και τραχὺ πηλὸ. Ἀνάμεσα στοὺς δύο βράχους ὑπῆρχε πεσμένη μεγάλη πέτρα, προφανῶς ἀπὸ ἄλλοῦ, πού ἀφαιρέθηκε μαζί με ἄλλες μεγάλες πεσμένες πέτρες κοντὰ στὸ βράχο 6. Τὸ χῶμα κάτω ἀπ' αὐτὲς ἦταν λασπερὸ, σκοτεινὸ καστανό, και συμπαγές. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε ἐδῶ μέχρι τὶς ἐσοχὲς τοῦ πετρώματος, πού βρίσκεται στὸ τμήμα νοτιοδυτικά τοῦ βράχου 6. Τὰ εὐρήματα ἦταν δύο ἡμισφαιρικὰ κύπελλα με δακτυλιόσχημη βάση και κοντὰ τοὺς μερικὰ ἀνθρώπινα ὀστά και ὄστρακα πού προέρχονται μόνο ἀπὸ σαρκοφάγους. Με τὴν ἀφαίρεση κι αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἡ ἀνασκαφὴ στὸ χῶρο μεταξύ τῶν βράχων 4 και 6, ἔφτασε στὸ στερεό.

Στὸ χῶρο πού βρίσκεται νοτιοανατολικά και ἀνατολικά τοῦ βράχου 6, δηλαδή ἀνάμεσα σ' αὐτὸν και στὸ βράχο 5, ἀφαιρέθηκαν διαδοχικὰ στρώματα χῶ-

ματος. 'Αρχικά, τὸ χῶμα ἐκεῖ ἦταν μαῦρο, λεπτὸ καὶ μαλακὸ, μὲ πέτρες μικροῦ ἀλλὰ καὶ μεσαίου μεγέθους. Στὸ ἐπόμενο στρώμα χῶματος ποὺ ἀφαιρέθηκε ἐμφανίστηκαν ρίζες καὶ πέτρες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, μὲ ἐλάχιστα ὄστρακα. Ἡ ἴδια κατάσταση ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ ρίζες, μεσαίου μεγέθους λίθους καὶ ὄστρακα σαρκοφάγων συνεχίστηκε καὶ βαθύτερα, κάτω ἀπὸ μεγάλη πέτρα ποὺ ἀφαιρέθηκε. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα στὸ χῶρο αὐτὸ ποὺ προέρχονταν κυρίως ἀπὸ σαρκοφάγους βρέθηκε καὶ μία μικρὴ λεπίδα ὄψιανου. Πρὸς τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ βράχου 6 τὸ στρώμα γινόταν ιδιαίτερα βραχυῶδες. Ἐκεῖ βρέθηκε καὶ τμημα βάσης λοπάδας ἀπὸ τερφὸ πηλὸ ποὺ στὸν πυθμένα εἶχε πλαστικὴ διαμόρφωση. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν λίθων ποὺ ἦταν σφηνωμένοι ἀνάμεσα στὸ βράχο 6 καὶ στὸ βράχο 5 φάνηκε καὶ ἐδῶ τὸ στερεό.

Βράχος 4. Στὸ χῶρο βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 4 τὸ χῶμα ποὺ ἀφαιρέθηκε ἀρχικὰ ἦταν μαῦρο καὶ λεπτόκοκκο μὲ μεσαίου μεγέθους πέτρες. Στὸ χῶρο αὐτὸ φάνηκε, σχετικὰ γρήγορα χωρὶς νὰ ἀφαιρεθοῦν πολλὰ στρώματα χῶματος, ὅτι ὁ βράχος ποὺ βρισκόταν ἀμέσως δυτικὰ τοῦ βράχου 4 συνεχίζονταν. Ἔτσι τὸ στερεὸ ποὺ ἀποκαλύφθηκε ἔφτασε μέχρι τὸ χῶρο ποὺ βρισκόταν ἀμέσως νοτιοανατολικὰ τοῦ πετρώματος, καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ βράχου 6.

Στὸν ὑπόλοιπο χῶρο βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 4, σ' αὐτὸν δηλαδὴ ποὺ δὲν κάλυπτε τὸ στερεό, ἀφαιρέθηκε δεῦτερο στρώμα χῶματος μαύρου χρώματος μὲ πλῆθος μικρῶν λίθων καὶ λίγα ὄστρακα. Ἄλλα εὐρήματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα, κατὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἦταν ἓνα πῆλινο σφαιρικὸ ἀντικείμενο, ἀγνωστῆς χρήσης, ποὺ βρέθηκε σὲ ἐσχὴ τοῦ πετρώματος νοτιοδυτικὰ τοῦ βράχου 6 καὶ ὅστὰ ζῶων. Βαθύτερα τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ καὶ λασπερὸ ἐνῶ τὰ ὄστρακα πολὺ λιγότερα. Παντελῆς ἔλλειψη ὄστράκων καὶ λίθων ὑπῆρχε στὸ ἀμέσως ἐπόμενο στρώμα ἐνῶ στὸ στρώμα ποὺ ἀκολούθησε ἐμφανίστηκε τὸ στερεό. Ἔτσι ἀφοῦ τὸ στερεὸ ἐμφανίστηκε καὶ ἐδῶ ὁ χῶρος ποὺ βρισκόταν βόρεια καὶ βορειοδυτικὰ τοῦ βράχου 4 ἐνοποιήθηκε μὲ τὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στοὺς βράχους 4 καὶ 6. Τὰ εὐρήματα πάντα στὸ στερεὸ ἦταν ὅστὰ, ἓνα κύπελλο μὲ δακτυλιόσχημη βάση, ὄστρακα ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, ὄστρακα ἀπὸ καδόσχημα, χύτρες καὶ σαρκοφάγους καὶ ἐλάχιστα ἀπὸ δίσκους.

Τμημα μεταξὺ βράχων 2 καὶ 5. Στὸ τμημα ποὺ βρίσκεται νότια καὶ νοτιοανατολικὰ τοῦ βράχου 5 καὶ βόρεια τοῦ πρὸς τὰ βορειοανατολικὰ τοῦ βράχου 2 πετρώματος, ἡ κατάσταση ποὺ ἐφάνισε τὸ στρώμα ἦταν ἡ ἐξῆς: Τὸ χῶμα στὰ βορειότερα ἦταν μαῦρο καὶ λεπτόκοκκο μὲ πολλὲς ρίζες ἐνῶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἦδη ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἐμφανίστηκε τὸ στερεό. Τὰ εὐρήματα ἦταν λίγα κόκαλα, μία λεπίδα ὄψιανου, ἓνα πλαστικὸ ἀγγεῖο μὲ σφαιρικὸ τοίχωμα ποὺ οἱ δύο πλευρὲς του καταλήγουν σὲ κοινὴ προεξοχὴ ὥσως ἀποδίδοντας ἓνα πόδι, καὶ ἓνα εἰδῶλιο ποὺ παριστάνει πιθανότατα γυναικεῖα μορφή μὲ ἀπό-

φυση τοῦ κορμοῦ. Ἡ μορφή ἔχει καπέλο στό κεφάλι πού κλίνει πρὸς τὰ πίσω μέ σχηματική διαμόρφωση τῆς μύτης, πού εἶναι καί τὸ μοναδικὸ πλαστικὰ ἀποδομένο χαρακτηριστικὸ τοῦ προσώπου καί μέ γραπτὴ ταινία πού ἴσως ἀποδίδει περιδέραιο. Καθὼς ἡ ἀνασκαφὴ προχωροῦσε πρὸς τὰ ἀνατολικότερα ἤρθαν στό φῶς πολλὰ ὄστρακα καί ἀφαιρέθηκαν πολλές πέτρες ἀπὸ τίς πλευρὲς τοῦ βράχου 5. Ἀμέσως βαθύτερα, μέ τὸ ἀμέσως ἐπόμενο στρώμα χώματος, πού ἀφαιρέθηκε στὸν ἴδιο χῶρο, τὸ χῶμα ἔγινε σκοτεινὸ καστανὸ καί λασπερό, συμπαγὲς καί πολὺ σκληρὸ στό σκάψιμο. Τὰ ὄστρακα καί οἱ πέτρες ἐξαφανίστηκαν σταδιακὰ, ὅσο ἡ ἀνασκαφὴ πλησίαζε τὸ στερεό. Βαθύτερα σὲ τρίτο στρώμα πού ἀφαιρέθηκε τὸ χῶμα ἦταν ἀκόμη σκοτεινὸ καστανό, σκληρὸ καί λασπερό, μέ μεγάλες πέτρες καί χωρὶς καθόλου ὄστρακα. Κάτω ἀπὸ τίς πέτρες φάνηκε καί σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τὸ στερεό. Τέλος στό χῶρο ἀμέσως βόρεια τοῦ βράχου 2, τὸ χῶμα ἦταν κίτρινο καί τὰ ὄστρακα πολὺ λίγα. Τὰ εὐρήματα ἀνάμεσα καί κάτω ἀπὸ πέτρες πού ἀφαιρέθηκαν ἦταν δυὸ λεπίδες ὀψιανοῦ καί μερικὰ ὄστρακα.

Ἔτσι ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ στό χῶρο τοῦ τομέα Α. Σ' ὀλόκληρο τὸ χῶρο ἐφανίστηκαν βράχοι, πού καταλάμβαναν τὸ μεγαλύτερο τμήμα του καί ιδιαίτερα τὸ ἀνατολικὸ καί τὸ κεντρικόν. Ἐνα μόνον κτήριο εἶχε ἰδρυθεῖ στό χῶρο, τὸ κτήριο 22, στό βορειοανατολικὸν τμήμα, νοτιοδυτικὰ καί κοντὰ στό θολωτὸ τάφο Γ. Εἶναι ἄγνωστη ὅμως ἡ χρῆση τοῦ κτηρίου 22, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκε μόνον τμήμα καμπύλου τοῖχου. Σ' ὀλόκληρο τὸ χῶρο τοῦ τομέα Α βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα καί πλῆθος ὄστράκων, ἀγγείων καί σαρκοφάγων, λεπίδες ὀψιανοῦ, πήλινα εἰδώλια καί ρυτά, μερικὰ λίθινα καί χάλκινα ἀντικείμενα καί πλῆθος ἀπὸ ὀστά. Διακρίθηκε μιὰ μόνον ταφὴ πού πιθανότατα συνάπτεται μέ τίς ταφὲς τοῦ ταφικοῦ στρώματος τοῦ τομέα Β. Ἔτσι φαίνεται ὅτι καί τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ νεκροταφείου χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὴν ἀπόρριψη χωμάτων ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ ταφικῶν κτηρίων ὅπως καί τὰ τμήματα νοτιότερα πού εἶχαν ἀνασκαφεῖ τὰ παλαιότερα χρόνια¹.

Τομέας Β

Ὁ τομέας Β εἶναι τὸ τμήμα ἀμέσως βόρεια τοῦ τομέα Α καί σὲ ἐπαφὴ μέ τὸ ταφικὸ κτήριο 5. Τὰ ὄρια τοῦ τομέα Β ἦταν στό Βορρὰ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου 4 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5, ὁ δυτικὸς καί νότιος τοῖχος τοῦ δωματίου 3 καί ὁ νότιος τοῖχος τῶν δωματίων 6 καί 7 τοῦ ἴδιου κτηρίου. Τὸ ἀνατολικὸ ὄριο ὀρίστηκε ἀπὸ τὴ νοτιῆ ἐξωτερικὴ ἐφαπτομένη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καί τὸ δυτικὸ ἀπὸ τὸν τράφο πού περικλείει τὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τοῦ νεκροταφείου. Τέλος τὸ νότιο ὄριο τοῦ Τομέα Β ὀρίστηκε ἀπὸ

1. "Ο.π. 399.

μία νοητὴ εὐθεία, ποὺ διέρχεται μὲ φορά ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς θόλου τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ.

Στὸν τομέα Β ἡ κλίση τοῦ ἐδάφους εἶχε φορά ἀπὸ βορειοδυτικὰ πρὸς νοτιοανατολάς. Στὸ νοτιοδυτικὸ καὶ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ τομέα φαινόταν ἐπιφανειακὰ ὁ βράχος. Στὸν Τομέα Β ἀφαιρέθηκαν σταδιακὰ δύο βασικὰ στρώματα χρώματος, ποὺ βρίσκονταν διαδοχικὰ τὸ ἓνα ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὸ πρῶτο στρῶμα ἦταν φυσικὰ τὸ ἐπιφανειακὸ, ποὺ ἀποκάλυψε σειρὲς βράχων ἀνατολικὰ καὶ δυτικὰ. Τὸ δεῦτερο στρῶμα ἦταν τὸ κυρίως ταφικὸ, ἀνάμεσα στοὺς βράχους.

Ἐπιφανειακὸ στρῶμα

Τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα εἶχε συνολικὸ πάχος 0.22 μ. καὶ στὰ ψηλότερα σημεῖα του χαρακτηρίζεται ἀπὸ χῶμα ἀνοιχτὸ καστανό. Κοντὰ στοὺς τοίχους τοῦ κτηρίου 5 βρέθηκαν ἀρκετὲς μικρὲς πεσιμένες πέτρες, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοῦ τοῦ κτηρίου. Οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς πέτρες αὐτὲς ἦταν μικροῦ μεγέθους, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες πολὺ κοντὰ καὶ σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 4 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5. Αὐτὲς προέρχονταν φαίνεται ἀπὸ τὴν κατώτερη σειρὰ τῶν δόμων τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 4. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες αὐτὲς τὰ ὄστρακα ἦταν λίγα. Παρόμοια ἦταν ἡ κατάσταση καὶ βαθύτερα. Συγκεκριμένα στὰ ἀνατολικὰ καὶ βόρεια τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτὸ καστανό, μὲ περισσότερα κόκκαλα καὶ δόντια καὶ στὰ δυτικὰ σκοτεινὸ καστανὸ μὲ ἐλάχιστα κόκκαλα καὶ ὄστρακα. Στὸ δυτικὸ τμήμα ἀποκαλύφθηκαν ἐπιφανειακὰ οἱ πρῶτοι βράχοι μὲ ἀρκετὲς σχισμὲς ἀνάμεσά τους, γεμάτες χῶμα. Τέλος στὸ κέντρο τοῦ χώρου τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ καὶ χωρὶς πεσιμένες πέτρες, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ γενικὴ εἰκόνα τοῦ στρώματος. Τὰ εὐρήματα στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα τοῦ τομέα Β ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος μέχρι 0.10 μ. βαθύτερα τὰ ἐξῆς: Δύο λεπίδες καὶ ἓνα κομμάτι πυρήνα ὀψιανοῦ, δύο κομμάτια κρανίου, μία σιαγόνα μεγάλου ζώου ποὺ βρέθηκε πάνω σὲ βράχο, ὅσπὰ καὶ δόντια ἀνθρώπων καὶ ζώων, καθὼς καὶ δέκα ἀγγεῖα, ποὺ βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ πεσιμένες πέτρες καὶ ἴσως νὰ ἀνήκουν σὲ ἀποθέσεις. Ἀπ' αὐτὰ τρία εἶναι ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, τρία κωνικὰ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, μία ἀνοιχτὴ λοπάδα, ἓνα τροπιδωτὸ ἀγγεῖο, ἓνα μικρὸ προχοῖδιο καὶ δύο μικρὰ κύπελλα. Ἐπίσης στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα βρέθηκε ἀκόμα ἓνα ἐλεφάντινο περιάπτο πρισματικὸ σχήματος, μὲ λαβὴ σὲ σχῆμα σφύρας. Μερικὰ σημεῖα στὴν κατώτερη ἐπιφάνεια τοῦ περιάπτου δείχνουν ἴσως ὅτι εἶχε χρησιμεύσει σὰν σφραγίδα. Τὸ περιάπτο βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4 καὶ 2.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5. Κοντὰ του βρέθηκε ἀκόμα ἓνα θαλασσινὸ στρεῖδι. Ἄλλα εὐρήματα ἦταν ἓνα κομμάτι πυριτόλιθου, δόντι μεγάλ-

λου ζώου, κομμάτι ἀνθρώπινης σιαγόνας καὶ τέλος πάλι στὸ βόρειο τμήμα ἀλλὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά τμήμα μικρῆς σαρκοφάγου καὶ ἀνθρώπινο κόκαλο κοντὰ στὰ τοιχώματά της. Σημειώνεται χαρακτηριστικά ὅτι ὅλα τὰ εὐρήματα τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος σ' αὐτὸ τὸ βάθος βρέθηκαν κυρίως στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου.

Τὰ εὐρήματα στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἀπὸ βάθος 0.10 - 0.22 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος στὸ κέντρο τοῦ Τομέα Β καὶ ἀμέσως βορειότερα ἦταν ἓνα κομμάτι ἀπὸ βάση γυάλινου ρωμαϊκοῦ ἀγγείου, μὴ χάντρα ἀπὸ στεατίτη μὲ διαμπερὴ τρύπα στὸ κέντρο καὶ ἐγχαράξεις στὴν περιφέρεια ποὺ βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 3.57 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4 καὶ 6.17 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5 καὶ κομμάτι κατεργασμένης ὄρειας κρυστάλλου, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε πιὸ κάτω, ἦταν τμήμα εἰδωλίου, ὅμοιο μ' ἓνα ἄλλο ἀκέραιο, ποὺ βρέθηκε στὸ ταφικὸ στρώμα. Ἄλλα εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ βάθος καὶ ἐλάχιστα βορειότερα ἦταν τέσσερα δόντια ἀπὸ μεγάλα ζῶα, ποὺ βρέθηκαν κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, δύο κωνικά κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ἓνα προχοϊδὲς ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση barbotine, μὴ ἀχιβάδα, τμήμα κατεργασμένης πέτρας καὶ τμήμα πῆλινου δίσκου.

Στὸ κέντρο τοῦ χώρου καὶ ἀνατολικά στὴ νοτιῆ εὐθεία ποὺ περνáει ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5, ἀνάμεσα σὲ μικρὲς πέτρες βρέθηκαν μερικά κύπελλα, δύο κρανία, ἀρκετὰ μικρὰ κομμάτια ὀστέων καὶ τρία ἀνθρώπινα δόντια. Χαρακτηριστικὸ ἦταν ὅτι κοντὰ στὰ δύο κρανία ποὺ ἦρθαν στὸ φῶς δὲν ὑπῆρχαν μεγάλα κομμάτια ὀστέων, ἀλλὰ μόνον μερικά κύπελλα. Συγκεκριμένα τὰ δύο κρανία βρέθηκαν τὸ πρῶτο σὲ ἀπόσταση 0.65 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 καὶ 3.82 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας τοῦ νότιου τοίχου τοῦ δωματίου 3 καὶ τὸ δεῦτερο 1.40 νότια τοῦ πρώτου. Κοντὰ στὸ δεῦτερο αὐτὸ κρανίον βρέθηκε κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση. Τέλος τρία ἀκόμη κωνικά κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, βρέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα κοντὰ στὸ κρανίον, ἐνῶ ἓνα ἄλλο μικρὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο βρέθηκε κοντὰ στὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5. Μὲ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ κέντρο τοῦ χώρου βρέθηκε τέλος ἓνα ἀκόμα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

Στὸ βορειότερο τέλος τμήμα τοῦ Τομέα Β, στὸ χῶρο δηλαδὴ ποὺ περικλείεται ἀπὸ τοὺς βράχους στὰ δυτικά, ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 4 στὰ βόρεια καὶ ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 3 στὰ ἀνατολικά βρέθηκε στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα τμήμα ἀπὸ πιθάρη. Τὸ πιθάρη βρισκόταν πεσμένο μὲ φορὰ ἀπὸ τὰ βορειοδυτικὰ πρὸς τὰ νοτιοανατολικά σὲ ἀπόσταση 1.44 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 καὶ 2 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5. Σὲ ἀπόσταση 1.50

μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4 καὶ 1.89 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 σὲ βάθος 0.35 μ. ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 4, βόρεια ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ πίθου βρέθηκε μιὰ σφραγίδα ἀπὸ πράσινο στεατίτη. Ἡ σφραγίδα ἔχει πρισματικὸ σχῆμα μὲ στρογγυλευμένους ἄκμους καὶ ἔχει τρύπα ἀνάρτησης στὸ ἀνώτερο τμήμα, ὅπου καὶ λεπταίνει. Ἡ σφραγιστικὴ τῆς ἐπιφάνεια διακοσμεῖται μὲ ἀπλὸ ἀκανόνιστο διχτυωτὸ. Τέλος ἐντελῶς δυτικά, σὲ σχισμὲς τῶν βράχων βρέθηκαν δύο δόντια ζώου, κομμάτια ἀπὸ κρανίον, μικρὰ κόκαλα καὶ στὰ βορειοδυτικὰ κομμάτι ἀνθρώπινης σιαγόνας.

Ταφικὸ στρώμα

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καὶ μέχρι τὸ στερεὸ τὸ στρώμα ποῦ ἐφανίσθηκε ἦταν ἐνιαῖο, χωρὶς σημαντικὲς διαφορὲς στὰ διαφορετικὰ βάλθη. Ἰδιαιτέρου χαρακτηριστικὸ κατὰ τὴν ἀφαίρεση αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἦταν τὸ πλῆθος τῶν σημαντικῶν εὐρημάτων, ποῦ ἤρθαν στὸ φῶς, τίς περισσότερες φορὲς γύρω ἀπὸ κρανία καὶ ἀνάμεσα σὲ διάσπαρτα ὀστά. Τὸ γεγονός τῆς συσσώρευσης τῶν κρανίων, τῶν ὀστέων, τῶν ἀγγείων καὶ τῶν μικρῶν πολύτιμων ἀντικειμένων δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ ἓνα στρώμα μὲ κανονικὲς ταφές, διαταραγμένες ὅμως.

Στὸ δυτικὸ τμήμα, ἀπὸ βάθος 0.22 - 0.36 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανό, μὲ λίγα ὄστρακα, κομμάτια ὀστέων καὶ δόντια ζώων. Στὸ ἴδιο βάθος στὸ ἀνατολικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτότερο καστανὸ μὲ ἀρκετὰ κόκαλα, λίγα δόντια καὶ ἀγγεῖα. Τέλος στὸ βόρειο τμήμα, ἀνάμεσα στὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 4, στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 3 καὶ στοὺς βράχους στὰ δυτικὰ ἢ κατὰστασις ἦταν διαφορετικὴ. Ἐκεῖ ὑπῆρχαν πέτρες μεσαίου καὶ μικροῦ μεγέθους, μὲ μεγάλα κόκαλα καὶ δόντια ζώων ἀνάμεσά τους, ἐνῶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἤδη ἀπ' αὐτὸ τὸ βάθος ἀποκαλύφθηκε ὁ βράχος καὶ φάνηκε ὅτι στὸ τμήμα αὐτὸ δὲν εἶχαν γίνῃ ταφές.

Τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν στὸν κεντρικὸ χῶρον καὶ στὸ τμήμα δυτικὰ καὶ παράλληλα μὲ τοὺς βράχους, τρία δόντια ζώων, δύο λεπίδες ὄψιανου, μιὰ ἀχιβάδα καὶ κομμάτια λοπάδας ἀπὸ στεατίτη. Στὸ χῶρον ποῦ βρίσκεται ἀμέσως ἀνατολικότερα, στὸ κεντρικὸ δηλαδὴ τμήμα, τὰ εὐρήματα ἦταν ἓνα τρίτον νοτιοδυτικὰ τῶν δύο πρώτων ποῦ εἶχαν φανεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα. Τὸ τρίτον αὐτὸ κρανίον βρέθηκε σὲ ἀπόστασις 1.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3, 4.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 6 καὶ 0.04 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὰ δύο ἄλλα. Ἀνάμεσα στὸ δεύτερον καὶ στὸ τρίτον κρανίον βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ μεγάλα κόκαλα μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση ἐνῶ ἀνάμεσα στὸ πρῶτον καὶ στὸ τρίτον κρανίον βρέθηκαν δύο δόντια μεγάλων ζώων.

Σε ἐπαφή μὲ τὸ δεύτερο κρανίον βρέθηκαν δύο ἀγγεῖα, ἓνα κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση ποῦ ἔχει ἦδη ἀναφερθεῖ στὴν ἐξέταση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος καὶ ἓνα ἀκόμα ἴδιου σχήματος. Κάτω ἀπ' αὐτὸ συλλέχθηκαν ἀρκετὰ δόντια, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετὰ ἀνθρώπινα. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἐπίσης ἓνα πῶμα ἀγγείου μὲ λαβὴ ποῦ μιμεῖται λαμὸ πρόχου, ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ἓνας μεγάλος τρίγωνος στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τρίτου κρανίου καὶ κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο κρανίον ὁμάδα τριῶν ἀγγείων σὲ ἐπαφή μεταξύ τους. Τὸ ἓνα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τὸ ἄλλο κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, καὶ τὸ τρίτο ἓνα μόνωτο ἡμισφαιρικὸ κύπελλο. Τὰ τρία αὐτὰ ἀγγεῖα ἀπεῖχαν 0.20 μ. ἀπὸ τὸ τρίτο κρανίον. Μέσα στὸ μόνωτο ἡμισφαιρικὸ κύπελλο βρέθηκε ἄλλο κύπελλο κωνικὸ μὲ δαχτυλιόσχημη βάση καὶ κοντὰ σ' αὐτὸ ἓνα ἄλλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἰδιαιτέρα γύρω ἀπὸ τὸ τρίτο κρανίον ὑπῆρχαν πολλὰ δόντια μεγάλων ζώων, γύρω στὰ δέκα μάλιστα βόρεια τοῦ κρανίου, ἀνάμεσα σὲ μεγάλα ἀνθρώπινα ὀστά καὶ σὲ ἀγγεῖα. Ἐνα ἀπ' αὐτὰ, ποῦ σώζεται καλύτερα, διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ποῦ στὰ δυτικὰ του ὑπῆρχαν κομμάτια κρανίου, δόντια ζώου, ὄστρακο πιθαριοῦ καὶ τμῆμα ἀνθρώπινης σιαγόνας. Σχετικὰ μὲ τὸν νεκρὸ στὸν ὁποῖο ἀνῆκε τὸ τρίτο κρανίον, διαπιστώθηκε κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ κρανίου, ὅτι πρέπει νὰ εἶχε τοποθετηθεῖ μὲ τὸ πρόσωπο στὴν Ἀνατολή. Γενικὰ ἦταν χαρακτηριστικὴ ἡ ἔντονη διατάραξη στὸ κέντρο τοῦ τομέα.

Στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου, ἀλλὰ στὰ ἀνατολικὰ, τὰ εὐρήματα ἦταν ἓνα μόνωτο μικροσκοπικὸ κύπελλο, στὰ βορειοδυτικὰ του ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, κοντὰ σ' αὐτὰ ἓνα ἄλλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, καὶ τέλος σὲ ἐπαφή μ' αὐτὸ ἓνα ἄλλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἀκόμα τμῆμα λεπίδας ὀψιανοῦ, κομμάτια δοντιῶν, κι ἓνα δόντι ἀπὸ μεγάλο ζῶο.

Στὸ ἴδιο βάθος, στὸ βορειότερο τμῆμα τοῦ τομέα Β, στὸ χῶρο δηλαδὴ ποῦ περιορίζεται στὰ δυτικὰ ἀπὸ τοὺς βράχους, στὰ βόρεια ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 4 καὶ στὰ ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου 3, τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5, τὰ εὐρήματα ἦταν ἰδιαιτέρα σημαντικὰ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι ὅλα προέρχονταν ἀπὸ τὸ πεσμένο ἐκεῖ πιθάρι. Εἰδικότερα τὰ ἀντικείμενα ποῦ βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ πιθαριοῦ ἦταν στὸ χῶρο κοντὰ στοὺς βράχους. Σὲ ἀπόσταση 2.24 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4, 1.40 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 καὶ σὲ βάθος 0.46 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ δωματίου 4, βρέθηκε σχηματικὸ ἀνθρώπινο εἰδῶλο ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο. Τὸ εἰδῶλο βρισκόταν 0.52 μ. νοτιοδυτικὰ τοῦ κέντρου τοῦ πιθαριοῦ καὶ 1.68 μ. βορειοδυτικὰ τοῦ πρώτου κρανίου ποῦ εἶχε ἔρθει σὲ φῶς. Ἦταν πεσμένο στὸ πλάι μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο καὶ τὸ πρόσθιο τμῆμα στραμμένο πρὸς τὰ δυτικὰ. Τὸ εἰδῶλο ἔχει τριγωνικὸ κορμὸ ἐλλειπτικῆς

τομῆς, πού μικραίνει πρὸς τὰ κάτω, μέγ. μήκ. 0.047 μ. καὶ πλάτ. 0.005 - 0.014 μ. καὶ κεφάλι χωρὶς χαρακτηριστικὰ με ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ πίσω στὸ ἐπάνω μέρος. Σὲ παρόμοιο εἶδῶλο ἀνήκε καὶ τὸ τμημα κατεργασμένης ὀρείας κρυστάλλου, πού εἶχε βρεθεῖ στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα. Τὸ κομμάτι αὐτὸ πού ἀναφέρθηκε προηγουμένως βρέθηκε νότια ἀπὸ τὸ ἀκέραιο εἰδῶλο καὶ εἶναι τμημα ἀπὸ τὸ λαμὸ καὶ τοὺς ὤμους εἰδῶλου. 0.51 μ. βορειοανατολικά τοῦ ἀκέραιου εἰδῶλου ἀπὸ ὀρεία κρυστάλλο, σὲ ἀπόσταση 1.85 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4 καὶ 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5 βρέθηκε χρυσὸ ἐπίρραπτο ἀντικείμενο με κυκλικὸ ἡμισφαιρικὸ ἔξαρχμα στὸ κέντρο, δυὸ ζεύγη ἀπὸ τρύπες ἀνοικνόμενες συμμετρικὰ καὶ μικρὰ ἐξάρματα στὴν περιφέρεια, πού κατασκευάστηκε ἀπὸ δύο λεπτὰ φύλλα χρυσοῦ. Ἀνατολικά καὶ σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ αὐτὸ, βρέθηκαν τρία ἄλλα λεπτὰ συρικνωμένα φύλλα χρυσοῦ, σὲ ἀπόσταση 2.25 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4 καὶ 1.15 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5. Τέλος σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. νότια τοῦ ἐπίρραπτου φύλλου συλλέχθηκε χρυσὴ χάντρα, ἐπιμήκης, σωληνοειδῆς, κατασκευασμένη ἀπὸ λεπτὸ, περιελιγμένο φύλλο χρυσοῦ. Ἔτσι τὸ εἰδῶλο ἀπὸ ὀρεία κρυστάλλο, τὰ χρυσὰ ἀντικείμενα καὶ ἡ σφραγίδα ἀπὸ στεατῖτη πού εἶχε βρεθεῖ στὸν ἴδιο χῶρο ἀλλὰ ψηλότερα ἦταν πιθανότατα κτερίσματα ταφῆς πού εἶχε γίνει στὸ πιθάρι. Στὸν ἴδιο χῶρο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα πού ἀναφέρθηκαν βρέθηκαν ἀκόμη τμημα λαίμου πρόχου βορειοανατολικά τοῦ εἰδῶλου ἀπὸ ὀρεία κρυστάλλο, δέκα δόντια ζῶων κοντὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο, μιὰ μικρὴ ἀχιβάδα καὶ μιὰ λεπίδα ὀψιανοῦ κοντὰ στὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 4 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5.

Βαθύτερα, στὸ ἐπόμενο στρώμα χῶματος πού ἀφαιρέθηκε, ἀπὸ βάθος 0.36 μ. - 0.46 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος, τὸ χῶμα στὸ βορειότερο τμημα τοῦ τομέα ἦταν κοκκινωπὸ, λασπερὸ καὶ σκληρό. Δὲν ὑπῆρχαν ὄστρακα καὶ ἔτσι στὸ τμημα αὐτὸ ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε στὸ στερεό. Σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἄρχισε ἡ ἐμφάνιση τοῦ βράχου κοντὰ στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3, γι' αὐτὸ καὶ παράλληλα με τὴ σειρὰ βράχων πού ὀρίζει τὸν Τομέα Β ἀπὸ τὰ δυτικὰ, περιορίστηκε στὸ σημεῖο αὐτὸ κατὰ πολὺ ὁ ἀνασκαπτόμενος χῶρος.

Ἀντίθετα στὸ νότιο τμημα τοῦ τομέα τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ με μικρὲς πέτρες, πολλὰ ἀγγεῖα, κρανία, δόντια ζῶων καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα. Τέλος στὸ κέντρο τοῦ τομέα ἡ κατάσταση ἦταν ἡ ἴδια ὅπως καὶ ψηλότερα. Ἀνάμεσα σὲ πολὺ μικρὲς πέτρες ὑπῆρχε πλῆθος ἀπὸ τμηματα κρανίων καὶ μεγάλων ἢ μικρῶν ὀστῶν καθὼς ἐπίσης καὶ πολλὰ δόντια ζῶων καὶ ἀγγεῖα. Ἐμφανῆς καὶ ιδιαίτερα χαρακτηριστικὴ καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ ψηλότερα, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ νότια, ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς συσσώρευσης τῶν ἀγγείων, πού τὶς περισσότερες φορὲς βρίσκονταν πεσμένα τὸ ἓνα πάνω στ' ἄλλο, ἀνάμεσα σὲ σωροὺς ὀστῶν.

Τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος σ' αὐτὸ τὸ βάθος, ἀπὸ 0.36 - 0.46 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος ἦταν στὸ βορειότερο τμῆμα τοῦ τομέα μία λεπίδα ὀψιανοῦ κι ἓνα θαλασσινὸ στρεΐδι καὶ λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὸ στερεό, ὅπου τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανό, λίγα ἀνθρώπινα ὄστα, ἓνα κρανίον, ἀμέσως νοτιοδυτικὰ του μία χρυσὴ χάντρα καὶ βορειοανατολικὰ τῆς μιὰ προχὴ σαγιέρας.

Στὸ ἴδιο βάθος, νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3, στὸ κέντρο τοῦ τομέα καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, τὰ εὐρήματα ἦταν ἓνα ἀνθρώπινο κρανίον καὶ βορειοανατολικά του ἓνα ἡμισφαιρικὸ μόνωτο κύπελλο μὲ κάθετη κυλινδρική λαβὴ καὶ ὑπερφωμένη σωληνωτὴ προχὴ, πεσμένο ἀνάποδα. Τὸ κύπελλο φέρει στὸ χεῖλος του σειρὰ ἀπὸ πέντε πλαστικὰ κέρατα καθιέρωσης (πίν. 265α). Βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ κρανίον ποὺ ἀναφέρθηκε ἐμφανίστηκε καὶ ἓνα δεύτερο, ἐνῶ ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ δεύτερο κρανίον καὶ νότια ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5 συλλέχθηκαν ἓνας πυρήνας καὶ μία λεπίδα ὀψιανοῦ. Ἄλλα εὐρήματα τοῦ τμήματος στὸ κέντρο καὶ πρὸς τὰ ἀνατολικά, στὸ χῶρο δηλαδὴ ἀμέσως νότια τοῦ δωματίου 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5 ἦταν πέντε κωνικά κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ποὺ βρισκόνταν πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο, γύρω ἀπὸ τὸ κρανίον ποὺ ἀναφέρθηκε τελευταῖα. Ἐπίσης βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο κρανίον βρέθηκε ἄλλη μία ὁμάδα ἀγγείων ποὺ τὴν ἀποτελοῦσε ἓνα κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, μιὰ μικρὴ πρόχους μὲ τρία πλαστικὰ ἀποδομμένα μικροσκοπικὰ ζῶα σὲ διαφοροποιητὴ στάση, δύο σφαιρικὰ μόνωτα κύπελλα καὶ ἓνα κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση.

Στὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ τομέα σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἢ εἰκόνα τῶν διάσπαρτων κρανίων, ὀστέων καὶ ἀγγείων, ἦταν περισσότερο ἐντονη ἀπ' ὅ,τι στὰ ὑπόλοιπα τμήματα. Σ' αὐτὸ τὸ βάθος τῶν 0.36 - 0.46 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος βρέθηκε ἓνα ἀνθρώπινο κρανίον τοποθετημένο πάνω στὸ βράχο, στὰ δυτικὰ του ἓνα μόνωτο κύπελλο καὶ σ' ἐπαφὴ μ' αὐτὸ ἓνα ἄλλο μικρὸ ἀγγεῖο. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκε ἐπίσης ἓνα περιάπτο, φτιαγμένο ἀπὸ δόντι ἀγριόχοιρου, τριγωνικῆς τομῆς, μὲ διαμπερὴ τρύπα στὴ μέση, ἓνα πῆλινο μικρὸ εἰδῶλιο ζῶου μὲ ἐπίμυχες σῶμα, ποὺ σῶζει τμῆμα τῶν κεράτων καὶ τὴν ἔκφυση τῆς οὐρᾶς καὶ ἔχει ἐνωμένα τὰ δύο πρόσθια πόδια, ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ὀχτῶ κωνικά κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ἓνα προχοειδές, ποὺ σῶζει τὸ χεῖλος, τοὺς ὠμούς καὶ τὴ λαβὴ καὶ διακοσμεῖται ἀπὸ κάθετες, πλαστικὰς ταινίες ἀπὸ σχοινοειδῆ διακόσμηση καθὼς καὶ ἀπὸ μαῦρες γραπτές ταινίες παράλληλα μὲ τις πλαστικὰς, τμήματα ἀπὸ δύο κρανία, μεγάλες ὁμάδες ἀπὸ δόντια ποὺ συλλέγονταν διάσπαρτα καὶ ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὅποια διακρίθηκαν πολλὰ ποὺ προέρχονταν ἀπὸ κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση καὶ ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα προχοειδῆ.

Στὰ νοτιοδυτικὰ παράλληλα μὲ τοὺς βράχους, ὑπῆρχαν καὶ πάλι τμήματα κρανίων, ὀστέων καὶ ἀγγείων. Συγκεκριμένα στὸ νοτιοδυτικὸν τμῆμα τοῦ χῶρου

συλλέχθηκαν μιὰ σταγόνα ζώου, ένα ανθρώπινο κρανίο στὰ βορειοανατολικά της, τμήμα άλλου και μεγάλα όστά από νεκρό που πρέπει νά είχε ταφεῖ με τὸ κεφάλι πρὸς τὸ Βορρά, ένα μικρὸ καθόσχημο άγγείο, με όριζόντια λαβή κοντά στὸ χεῖλος, ένα κωνικὸ κύπελλο με δακτυλιόσχημη βάση, ένα άνοιχτὸ άγγείο με πλαστική διακόσμηση μικροῦ ζώου που σκύβει τὸ κεφάλι πρὸς τὸ έσωτερικό, μιὰ μικροσκοπική λοπάδα από πράσινο στεατίτη και ένα έλεφάντινο περιάπτο, που βρέθηκε σε βάθος 0.25 μ. από τήν επιφάνεια τῶν βράχων και σε άπόσταση 2.66 μ. από τήν έξωτερική νοτιοδυτική γωνία τοῦ δωματίου 3 και 5.10 μ. από τήν έξωτερική νοτιοδυτική γωνία τοῦ δωματίου 6 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5. Τὸ έλεφάντινο περιάπτο έχει επίμηκες τριγωνικὸ σχῆμα, με τρύπα άνάρτησης στὴ μέση. Τέλος στὸν ἴδιο χῶρο, σε σχισμὴ τῶν βράχων σημειώνεται ότι βρέθηκε και μικρὸ κομμάτι ρωμαϊκοῦ πιθανότατα γυαλιοῦ.

Άμέσως βαθύτερα, από βάθος 0.46 - 0.56 μ. τὸ χῶμα ήταν σκοτεινὸ καστανὸ, άλλα γινόταν άνοιχτότερο πρὸς τὰ βόρεια. Τὰ όστρακα ήταν σχετικὰ λιγότερα σ' αυτό τὸ βάθος ενῶ τὰ κόκαλα μικρά. Άνάμεσα στους δυτικούς βράχους και λίγο ανατολικότερα τὸ χῶμα ήταν σκοτεινὸ καστανὸ και λασπερὸ με πολλές μικρὲς και μεσαίου μεγέθους πέτρες, λίγες μεγάλες και πολὺ λιγότερα όστρακα.

Τὰ εὑρήματα σ' αυτό τὸ βάθος ήταν συγκεντρωμένα κυρίως στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χῶρου και άμέσως νότια από τὸ δωμάτιο 3 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5 εκτός από ελάχιστα, που συλλέχθηκαν από τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ τομέα. Τὰ αντικείμενα που βρέθηκαν σ' αυτό τὸ νοτιότερο τμήμα ήταν μιὰ σφαιρική χάντρα από άμέθυστο, σε άπόσταση 4.22 μ. από τήν έξωτερική νοτιοδυτική γωνία τοῦ δωματίου 6, δύο άκατέργαστα κομμάτια όρειας κρυστάλλου λίγο δυτικότερα από τὴ χάντρα και μερικά δόντια. Τὰ αντικείμενα που συλλέχθηκαν στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χῶρου και γύρω από τὸ βράχο, που εἶχε έμφανιστεῖ σταδιακά, παράλληλα με τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 3 ήταν όστά και τμήμα κρανίου, τέσσερα άωτα κωνικὰ κύπελλα, πέντε κωνικὰ κύπελλα με δακτυλιόσχημη βάση και ένα άωτο ἡμισφαιρικὸ άγγείο με δακτυλιόσχημη βάση. Μέσα σ' αυτό βρέθηκε έλεφάντινο κυλινδρικὸ περιάπτο με τρεῖς τρύπες άνάρτησης στὴ μέση τῆς κυλινδρικής επιφάνειας. Τὸ άγγείο και τὸ περιάπτο βρέθηκαν παράλληλα με τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 3, σε άπόσταση 1.57 μ. από τήν έξωτερική νοτιοδυτική γωνία τοῦ δωματίου 6 και σε βάθος 0.42 μ. από τήν έξωτερική σωζόμενη επιφάνεια τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ δωματίου 3. "Άλλα εὑρήματα τοῦ χῶρου ήταν ένα μικρὸ κομμάτι κόκκινου κονιάματος, ένα άπολέπισμα πυριτόλιθου, τμήμα πήλινου άγωγοῦ, δύο λεπίδες όψιανοῦ, μικρὸ κυλινδρικὸ λίθινο αντικείμενο, τμήμα χείλους μικροῦ άγγείου από πράσινο στεατίτη με έγχαραξεις και τμήμα ανθρωπόμορφου ρυτοῦ που έχει σχῆμα γυναικείου κορμοῦ με πλαστική άπόδοση τοῦ στήθους. Τὸ δεξι χέρι δηλώνεται μόνο με έκφυση

ἐνῶ στή θέση τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ ὑπάρχει προχοή. Τὸ ρυτὸ βρέθηκε 0.12 μ. βόρεια ἀπὸ τὸ κρανίον ποὺ ἀναφέρθηκε τελευταῖα καὶ πιθανότατα σχετίζεται μ' αὐτό. Τέλος συλλέχθηκαν ἐπίσης ὄστρακα καὶ ὄστ' ἀμόνο στὸ κυρίως κεντρικὸ τμήμα καὶ ὄχι ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο 3. Ἐκεῖ καὶ ἰδιαίτερα ἀνατολικά τοῦ βράχου ποὺ καλύπτει τὸ χῶρον, παράλληλα μὲ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου 3, τὸ χῶμα ἦταν χαρακτηριστικὰ φτωχὸ καὶ σὲ ὄστ' καὶ σὲ ὄστρακα. Ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν στὸν ὑπόλοιπο χῶρον διακρίθηκαν ἕνα μὲ διακόσμηση barbotine, πολλὰ ποὺ προέρχονται ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, καὶ τμήματα λαβῶν καὶ προχοῶν.

Ἀμέσως βαθύτερα, ἀπὸ βάθος 0.56 μ. μέχρι 0.66 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος ἡ ἀνασκαφὴ ἐπεκτάθηκε καὶ στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ τομέα Β, ποὺ μέχρι αὐτὸ τὸ βάθος δὲν εἶχε ἀνασκαφῆ. Ἡ ἀνασκαφὴ, μέχρι τὸ σημεῖο αὐτό, περιοριζόταν στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα τοῦ τομέα, γιὰ τὸ λόγο τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους πρὸς Νότον, τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα ἐκεῖ ξεκινοῦσε ἀπ' αὐτὸ τὸ βάθος. Ἐτσι στὸ νοτιοανατολικὸ καὶ στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ τομέα, ἀπὸ βάθος 0.56 - 0.66 μ. τὸ χῶμα ἦταν κιτρινωπὸ στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἀνάμεσα στὰ λίγα ὄστρακα διακρίθηκαν καὶ μερικὰ σύγχρονα. Βαθύτερα τὸ χῶμα ἐγίνε κοκκινωπὸ καὶ ὁμοιόχρωμο. Τὰ πρῶτα ἐπιφανειακὰ εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ τμήμα ἦταν λίγα κόκαλα καὶ ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Τὰ ὑπόλοιπα ἀντικείμενα σ' αὐτὸ τὸ βάθος, ἦταν ἕνα ὄστρακο ἀπὸ λαίμω πρόχου, μὲ πλαστικὴ ἀπόδοση μικροῦ ζώου, μιὰ μικρὴ λοπάδα, ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, τμήμα κλειστοῦ ἀγγείου, μιὰ προχοήσχημη μὲ πλαστικὲς ἀποφύσεις καὶ μιὰ λεπίδα ὄψιανου. Σχεδὸν σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς δυτικούς βράχους, βρέθηκε ἐπίσης μιὰ λεπίδα ὄψιανου, ἕνα καμμένο κόκαλο, καὶ μερικὰ ὄστρακα, ἀπ' τὰ ὅποια διακρίθηκαν χεῖλος μεγάλου ἀγγείου καὶ προχοή καὶ χεῖλος ἡμισφαιρικοῦ ἀγγείου. Στὸν ἴδιο χῶρον βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ δόντια καὶ τμήματα ἀνθρώπων σιαγόνων.

Βαθύτερα, στὸ ἐπόμενο στρώμα χρώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ σὲ σύγκριση μὲ τὸ χῶμα στὸ νότιο τμήμα τοῦ τομέα, ποὺ ἦταν σκοτεινὸ καστανό. Πολλὲς πέτρες μεσαίου μεγέθους ὑπῆρχαν παράλληλα μὲ τοὺς δυτικούς βράχους, ἔπου τὸ χῶμα ἦταν καστανὸ καὶ τὰ ὄστ' πολλὰ. Τὰ εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ βάθος, στὸ κέντρο, παράλληλα μὲ τοὺς δυτικούς βράχους καὶ μέχρι τοὺς βράχους ποὺ σταδιακὰ εἶχαν ἐμφανιστεῖ καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τομέα ἦταν δύο κρανία σὲ κομμάτια καὶ δύο ἄλλα ἀκέραια, δύο ἡμισφαιρικὰ ἀγγεῖα, τὸ ἕνα ἄωτο καὶ τὸ ἄλλο μόνωτο, ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, τμήμα διπλοῦ ἀγγείου καὶ ἕνα ἄλλο σφαιρικὸ ἀγγεῖο. Ἄλλα εὐρήματα στὸν ἴδιο χῶρον καὶ στὸ ἴδιο βάθος ἦταν ἕνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, ἕνα ἄλλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, μιὰ σφαιρικὴ πρόχου μὲ πλαστικὲς ἀποφύσεις, μιὰ μικρὴ λοπάδα, τμήμα πίθου ποὺ περιεῖχε ὄστ' ἀπὸ ἐπαφὴ μὲ τὸ νοτιότερο δυτικὰ βράχο, ἕνα κομμάτι ἀπὸ

πράσινο στεατίτη, δύο λεπίδες ὀψιανού, μιὰ ἀχίβάδα, δόντια ἀνθρώπων καὶ ζῶων καθὼς καὶ ὅστ'α καὶ τέλος ἓνα κωδωνόσχημο εἰδώλιο μὲ δύο πλαστικές ἀποφύσεις, δύο ἐκφύσεις λαβῆς καὶ δύο διαμπερεῖς τρύπες στὰ ἄκρα τῆς ἀνώτερης ἐπιφάνειας. Τὸ εἰδώλιο βρέθηκε μόνις 0.09 μ. νοτιοανατολικά ἀπὸ ὅστ'α κρανίου, σὲ ἀπόσταση 3.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 καὶ 4.85 ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 6 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5.

Στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ χώρου τὰ εὐρήματα ἦταν ἓνα ἀπολέπισμα ὀψιανού καὶ ἓνα κομμάτι ὀρείας κρυστάλλου. Γενικὰ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν σ' αὐτὸ τὸ βάθος καὶ στὸ κέντρο καὶ στὰ νότια, ἦταν ἐλάχιστα κυρίως στὰ νοτιοδυτικὰ καὶ προέρχονταν ἀπὸ ἀγγεῖα ὄλων τῶν μεγεθῶν.

Βαθύτερα, ἀπὸ βάθος 0.76 - 0.86 μ. ἰδιαιτέρα πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ ἐμφανίστηκαν πολλὲς μικρὲς πέτρες καὶ τὸ χῶμα ἔγινε καστανὸ σκοτεινόν. Τὰ εὐρήματα σ' αὐτὸ τὸ βάθος στὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ χώρου ἦταν ἓνα κομμάτι λίθινου βαθμιδατοῦ ἀντικειμένου ποὺ ἴσως ἀποτελεῖ λαβὴ ἀγγείου, ὄστρακα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ τοιχώματα ἀγγείου μὲ γραπτὴ καὶ πλαστικὴ διακόσμηση, ἓνα στρεῖδι, τρεῖς λεπίδες ὀψιανού, ποὺ βρέθηκαν νοτιοανατολικά τοῦ νοτιότερου δυτικοῦ βράχου, ἓνα κρανίον, ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, δύο τμῆματα λίθινου κυλινδρικοῦ ἀγγείου ἀπὸ πράσινο στεατίτη, μὲ ἐγχαράξεις, μίαν μικρὴ προχοῖσκη μὲ σφαιρικὸ σῶμα, ἓνα ἄλλο πῆλινο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μίαν προχοῖσκη μὲ λεπτὸ κυλινδρικὸ λαίμῳ καὶ νοτιοδυτικὰ τοῦ νοτιότερου ἀνατολικοῦ βράχου, 0.20 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους κυκλαδικὸ εἰδώλιο ποὺ βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 5.27 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 καὶ 4.70 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 6. Τὸ εἰδώλιο βρέθηκε πεσμένο μὲ τὸ κεφάλι στὸ Βορρὰ καὶ τὰ πόδια στὸ Νότο. Παριστάνει γυναικεία μορφή (πίν. 266β) μὲ ψηλὸ λαίμῳ ποὺ καταλήγει σὲ τριγωνικὸ κεφάλι ποὺ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Ἡ μύτη καὶ τὸ στήθος ἀποδίδονται μὲ ἐγχάραξη πᾶνω στὴν κοιλιά μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Τὸ εἰδώλιο ἔχει σωζ. ὕψ. 0.08 μ. καὶ εἶναι χαρακτηριστικὰ λεπτότατο, πᾶχ. 0.005 μ. Νοτιοδυτικὰ τοῦ εἰδωλίου ὑπῆρχαν ἀρκετὰ καμένα κόκαλα καὶ κομμάτια σαρκοφάγων καὶ τέλος 0.70 μ. καὶ πάλι στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ εἰδωλίου βρέθηκε ἓνα ἐλεφάντινο περιάπτο, πρισματικὸ στήματος μὲ σύστημα ἀπὸ τρεῖς διαμπερεῖς τρύπες ἀνάρτησης στὴ μεγάλη ἐπιφάνεια καὶ μίαν ἄλλη τρύπα στὴν πλάγια.

Στὸ ἴδιο βάθος, στὸ κεντρικὸν τμῆμα τοῦ τομέα Β τὰ εὐρήματα ἦταν ἓνα ἀπολέπισμα ὀψιανού, ἕξι λεπίδες καὶ ἓνας πυρήνας ὀψιανού, ἓνα μικρὸ γεφυρόστομο ἀγγείο ποὺ βρέθηκε σχεδὸν σὲ ἐπαφή μὲ τοὺς δυτικούς βράχους, τμῆμα πίθου ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπαφή μὲ τὸ κωδωνόσχημο εἰδώλιο ποὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως καὶ ἓνα δεύτερο τμῆμα πίθου ποὺ σώζει τὸ ἕξω νεῦον χεῖλος

μὲ τὴν ὀριζόντια λαβή. Τὸ τμήμα αὐτὸ βρισκόταν σὲ ἐπαφή μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κρανία, ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὸ προηγούμενο στρώμα χώματος. Νότια τοῦ πιθαριοῦ καὶ 0.15 μ. βαθύτερα βρέθηκε ἓνα ἀκόμη ἐλεφάντινο κόλουρο, πυραμιδικὸ περίαπτο μὲ σύστημα ἀπὸ τρεῖς τρύπες ἀνάρτησης στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια ἐνῶ 0.20 μ. βαθύτερα ἦρθε σὲ φῶς μιὰ χρυσὴ κυλινδρική χάνδρα.

Τέλος στὸ κεντρικὸ καὶ νότιο τμήμα συλλέχθηκαν διάσπαρτα ὀστά, δόντια καὶ ὄστρακα, ποὺ προέρχονταν κατὰ μεγάλο τμήμα ἀπὸ προχοειδῆ, ὅπως καὶ στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Τομέα Β, ὅπου ἡ ἀνασκαφὴ, ὅπως ἔχει ἡδη ἀναφερθεῖ, εἶχε φτάσει στὸ στερεό. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπόμενου στρώματος χώματος ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου στὸ στερεό. Τὰ τελευταῖα εὐρήματα ἐκεῖ ἦταν δύο λεπίδες ὀψιανοῦ, καὶ ὄστρακα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεσαίου μεγέθους ἀγγεῖα, καθὼς καὶ ἀπὸ σαρκοφάγους.

Ἔτσι ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε ἀπ' αὐτὸ τὸ βάθος στὸ νοτιότερο μόνο τμήμα, ὅπου ὑπῆρχαν πολλὲς πέτρες μεσαίου μεγέθους. Τὰ εὐρήματα ἦταν στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα ἓνα κρανίον, ἓνα μικρὸ κύπελλο στὰ βορειοανατολικά του, δύο μικρὲς ἀχιβάδες, δύο λεπίδες ὀψιανοῦ, καμένα ὀστά, δόντια καὶ ὄστρακα καὶ στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα ἓνα πόδι πῆλινου εἰδωλίου καὶ διάσπαρτα ὄστρακα. Βαθύτερα, ἀπὸ βάθος 0.96 - 1.06 μ. ἡ εἰκόνα τοῦ στρώματος ἦταν ἴδια. Στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα ἦρθε στὸ φῶς ἓνα ἐπίμηκες λεπτὸ ὀστῆνο ἀντικείμενον μὲ μιὰ τρύπα στὸ πλατύτερο μέρος (πίν. 266α), ποὺ βρέθηκε περσιμὸν μὲ τὸ πλατύτερο σημεῖο του πρὸς τὸ Νότο καὶ τὸ λεπτότερο πρὸς Βορρά. Εἶναι πιθανότατο ὅτι τὸ ἀντικείμενον αὐτὸ ἀποδίδει ἓνα ἐγχειρίδιον. Στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν ἐπίσης μιὰ λίθινη δισκοειδῆς χάντρα, μιὰ δευτέρη δισκοειδῆς ἐπίσης ἀπὸ στεατίτη καὶ μιὰ τρίτη βαθμιδωτὴ ἀπὸ ὄρεα κρύσταλλο ποὺ βρέθηκε λίγο νοτιότερα ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο. Ἐπίσης βρέθηκαν μιὰ ἐλεφάντινη κωνικὴ σφραγίδα μὲ δύο τρύπες στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια. Στὴ σφραγιστικὴ ἐπιφάνεια δύο ζεύγη παράλληλων γραμμῶν, σὲ σχῆμα Χ. Στὸ ἴδιον σημεῖο βρέθηκε καὶ ἓνα ἐλεφάντινο, κούφιο ἐσωτερικά, περίαπτο, μὲ σύστημα ἀπὸ δύο τρύπες ἀνάρτησης στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια. Τὰ ἰδιαιτέρως σημασίαις αὐτὰ ἀντικείμενα βρέθηκαν ὅλα συγκεντρωμένα ἀμέσως νότια ἀπὸ τὸ νοτιότερο ἀνατολικὰ βράχιο.

Στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, σ' αὐτὸ τὸ βάθος, τὰ εὐρήματα ἦταν δύο στρεῖδια, ἓνα ἀπολείψιμα πυριτόλιθου, μερικὰ βότσαλα, ἓνα τμήμα λίθινου ἀγγείου, ἓνα κατεργασμένο λίθινον κομμάτι, τμήμα αἰχμῆς χάλκινου ἐγχειριδίου, πολλὰ δόντια καὶ 0.56 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ νοτιότερου δυτικὰ βράχου, σὲ ἀπόσταση 5.95 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3, τμήμα ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ τὸ λαιμὸ μαρμάρινου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου. Τὸ κεφάλι εἶναι τριγωνικὸ καὶ κλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ ἡ μύτη ἀποδίδεται πλαστικά. Στὸν ἴδιον χώρον βρέθηκαν ἐπίσης καμένα ὀστά, ἓνα ἄωτο κω-

νικό κύπελλο με δαχτυλιόσχημη βάση και ένα άλλο άωτο κωνικό κύπελλο και τὰ δύο σὲ ἐπαφή με ένα κρανίο, καθώς και δύο λεπίδες ὄψιανού.

Τέλος με τὴν ἀφαίρεση και τοῦ ἐπόμενου στρώματος χώματος ἐμφανίστηκε και στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ τομέα Β τὸ στερεό. Τὰ εὐρήματα ἐκεῖ σχεδὸν πάνω στὸ στερεό, ἦταν στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα ἕνα κομμάτι λεπίδας λευκοῦ πυριτόλιθου, λίγα δόντια και ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ και μεσαίου μεγέθους στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, τμήμα λεπίδας ὄψιανού, ἄωτο ἀμφικωνικὸ κύπελλο, πῶμα ἀπὸ ἀγγεῖο με λαβή πὸν μιμείται λαιμὸ πρόχου, καμένα ὄστὰ και ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκαν τμήμα πῆλινου δίσκου και ἕξω νεῦον χειλὸς καδόσχημο ἀγγεῖο. Ἐνα μικρὸ ἔλλειψοειδὲς κομμάτι ἀπὸ ὄρεα κρύσταλλο πὸν βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο εἶναι πιθανότατα τμήμα ἀπὸ τρίτο σχηματικὸ εἰδῶλο.

Σημειώνεται ὅτι στὸ νοτιότερο σημεῖο τοῦ Τομέα Β και στὰ ὄριά του με τὸν Τομέα Α βρέθηκαν ἕνα μολύβδινο ἀντικείμενο, ἕνα ἀπολέπισμα πυριτόλιθου και μιὰ χρυσὴ χάντρα. Στὸν ἴδιο περίπου χωρὸ ἐπισημάνθηκε ὅπως ἀναφέρθηκε στὴν περιγραφή τοῦ Τομέα Α μιὰ ταφή, πὸν πρέπει πιθανότατα νὰ συναφθεῖ με τὶς ταφὲς τοῦ ταφικοῦ στρώματος τοῦ τομέα Β. Τέλος ἡ ἀνασκαφὴ ἔφτασε στὸ στερεὸ και στὸ διάδρομο μεταξύ τῶν παρυφῶν τοῦ πρώτου και τοῦ δευτέρου ἀνατολικῶ βράχου, ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε τὸ χῶμα κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ κιτρινωπὸ. Τὰ εὐρήματα στὸ στενὸ αὐτὸ διάδρομο ἦταν ἕνα κρανίο, ἕνα διπλωμένο φύλλο χρυσοῦ, πὸν βρέθηκε σὲ βάθος 0.17 μ. νότια τοῦ κρανίου και σὲ ἀπόσταση 1.45 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 και 4.90 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 4, ἕνα ἐλεφάντινο περίαπτο σὲ σχῆμα κλόουρου κώνου με μιὰ τρύπα στὴν κυρτὴ ἐπιφάνεια, πὸν βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 3.23 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ δωματίου 3 και τέλος δόντια και ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα κυρίως μεγάλου και μεσαίου μεγέθους. Με τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Τομέα Β, δηλαδὴ τοῦ χώρου ἀμέσως νότια τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 5, ἀποκαλύφθηκαν δύο σειρὲς βράχων, ἡ μιὰ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικῶ ὄριου τοῦ τομέα και ἡ ἄλλη κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικῶ, και οἱ δύο με κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο. Εἶναι ἔτσι φανερὸ ὅτι οἱ ταφὲς τοῦ ταφικοῦ στρώματος πὸν βρέθηκαν, εἶχαν γίνεϊ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὶς δύο σειρὲς τῶν βράχων.

Οἱ ταφὲς αὐτὲς ἔγιναν ἀναμφίβολα στὸ ἔδαφος και ὄχι σὲ σαρκοφάγους, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ πὸν ἔγινε μέσα σ' ἕνα ταφικὸ πῆθο, και ἦταν φυσικὰ διαταραχμένες. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ ταφικὸ αὐτὸ στρώμα βρέθηκαν πλῆθος ἀπὸ δόντια ζῶων, και ἕνας μεγάλος τρίτωνας. Ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ ἦταν τὰ κτερίσματα πὸν συνόδευσαν τὶς ταφὲς. Ἰδιαίτερα ἀξιόλογη εἶναι ἡ πλούσια κεραμεικὴ τοῦ τέλους τῶν προνακτορικῶν χρόνων, πὸν χρονολογεῖ και τὶς ταφὲς. Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀγγείων πὸν βρέθηκαν πρέπει ἴσως νὰ ἀναφερθοῦν ξεχωριστὰ τρία με ἐπίθετη πλαστικὴ διακόσμηση, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἕνα με πλαστι-

κά κέρατα καθοσίωσης, πού προδίδουν καί τῆ λατρευτικῆ του χρήση κι ἓνα ἄλλο μὲ ἐπίθετη πλαστικὴ διακόσμηση μορφῆς ζώου, τοποθετημένη στὸ χεῖλος ἐνὸς ἀγγείου, πού μοιάζει νὰ πίνει ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του. Τὸ παράδειγμα αὐτὸ θυμίζει ἐντονα κάποια ξεχωριστὰ σχήματα ἀγγείων πού κρατοῦν οἱ Κεφτιοῦ στὶς μεταγενέστερες τοιχογραφίες τῶν αἰγυπτιακῶν τάφων¹. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ἡ μοναδικὴ δαστεῖνη ἀπομίμηση πιθανότατα ἐγγειριδίου, οἱ χάντρες τῶν περιδεραίων ἀπὸ χρυσό, ἀμέθυστο, ὄρεϊα κρύσταλλο καὶ στεατίτη (πίν. 265β), τὰ δύο φύλλα χρυσοῦ, οἱ δύο σφραγίδες, τὰ ὄχτῳ ἐλεφάντινα περιάπτα καὶ οἱ δεκάδες λεπίδων καὶ ἀπολεπισμάτων ὀψιανοῦ. Μὲ τὴν ἀνέυρεση τῶν δύο νέων κυκλαδικῶν εἰδωλίων τὰ κυκλαδικὰ εἰδώλια πού βρέθηκαν μέχρι τώρα στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ εἶναι 23, δηλαδὴ περισσότερα ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλη γνωστὴ μινωικὴ θέση, πού βεβαιώνουν τὴν ξεχωριστὴ σχέση τῶν Ἀρχανῶν μὲ τὶς Κυκλάδες στὴν προανακτορικὴ περίοδο². Τέλος ἀνάμεσα στὰ ἄλλα εἰδώλια σημαντικότερα εἶναι καὶ τὰ τρία μικρὰ σχηματικὰ εἰδώλια ἀπὸ ὄρεϊα κρύσταλλο, τοῦ θεωρούμενου μέχρι τώρα «Λιβυκοῦ» τύπου, πού ἀποτελοῦν θέμα ξεχωριστῆς μελέτης³.

ΓΙΑΝΝΗΣ - ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

1. E. - J. SAKELLARAKIS, *The Keftiu and the Minoan Thalassocracy*, στὸ Συμπόσιο τοῦ Σουηδικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στὴν Ἀθήνα, 1982 (τυπώνεται).

2. J. A. SAKELLARAKIS, *Die Kykladen und Kreta*, σὲ J. THIMME, *Kunst und Kultur der Kykladeninseln* im 3. Jahr. v. Chr. (1976) 149 - 55. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *Τὰ κυκλαδικὰ στοιχεῖα τῶν Ἀρχανῶν*, AAA 10, 1977, 93 - 115.

3. ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *Τὸ εἰδῶλιο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδώλια τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη*, ΑΕ 1983 ὑπὸ ἐκδόση.

Τὰ μνημεῖα ποὺ ἐπισημάνθηκαν τὰ πιὸ πολλὰ στὴ Μεσσηνιακὴ καὶ λίγα στὴ Λακωνικὴ Μάνη κατὰ τὸ 1981 μὲ δαπάνη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὴν τέως ἔδρα Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Ν. Β. Δρανδάκη ἀνάγονται σχεδὸν ὅλα στοὺς μετὰ τὴν ἄλωση χρόνους καὶ μάλιστα στοὺς περιφρονημένους ὡς τελευταῖα ὕστερους χρόνους. Μὲ τὴν ἔρευνα αὐτὴ θεμελιώνεται προσπάθεια ἐπισημονικῆς θεωρήσεως αὐτῶν τῶν ἔργων. Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα, ὅσα καταγράφηκαν τὸ 1981, εἶναι ἐλάχιστα καὶ δὲν περιελήφθησαν στὴ δημοσίευση τῆς καταγραφῆς, γιατί μελετῶνται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Στους βυζαντινοὺς χρόνους ἀνήκει ὁ Ἅγιος Νικόλαος στὶς Γαῖτσες (ἀρ. 30, σ. 460 κέ.) μὲ ἐλάχιστα ἔχνη τοιχογραφιῶν στὸ πρῶτο στρώμα. Στὴν ἔρευνα ἔλαβαν μέρος οἱ φοιτήτριες Ἀργυροπούλου Ζαφειρούλα, Δαρσακλῆ Νικολέττα, Δουκατὰ Σοφία, Ζουμπούλη Μαρία, Καγκιάλου Λίνα, Καπουρελάκου Καλλιόπη, Κουτσοῦ Μαρία, Μπουγάδη Βάλια, Παῖζη Εὐρυδίκη, Φλαριώτη Ἐφη, Χασούρα Ὀλυμπία καὶ οἱ φοιτητὲς Ἀντωνάκος Καλλιμάχος καὶ Κωνσταντάκης Γιάννης. Ἡ Ἑλένη Δωρῆ ἔγραψε: ἀρ. 39 (Ἅγιος Νικόλαος Κάστρου Ζαρνάτας, σ. 482 κέ.), 46, 47, 48 (Ἁγία Τριάδα Ἄνω Δολῶν, σ. 491 κέ.), 49 (Παναγίτσα Ἄνω Δολῶν, σ. 492 κέ.), 50 (Ζωοδόχος Πηγὴ, Ἄνω Δολῶν, σ. 493 κέ.), 51 - 58, 59 (Παναγία Ἄνω Δολῶν, σ. 498 κέ.), 60, 62 (Ἅγιος Βασίλειος Κάτω Δολῶν, σ. 510 κέ.), 62α - 70, 71 (Ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, σ. 516 κέ.), 72 - 74 (Μονὴ Προφήτῃ Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανέικα, σ. 517 κέ.), 74α. Ἡ Σοφία Καλοπίση ἔγραψε: ἀρ. 1, 2 (Εἰσόδια Θεοτόκου στὴν Ἄνω Βέργα, σ. 450 κέ.), 3 - 5, 7 - 15, 27 (Ἅγιοι Σαράντα στὴ Μεγάλῃ Μαντίνεια, σ. 455 κέ.), 29, 31 (Ἅγιοι Θεόδωροι στὸν Κάμπο, σ. 461 κέ.), 35 (Κοίμηση Θεοτόκου στὸ Σταυροπήγι, σ. 469 κέ.), 37 (Ἅγιος Χαράλαμπος στὸ Σταυροπήγι, σ. 478 κέ.), 75, 99 (Ἅγιοι Πάντες, σ. 545 κέ.), 107 (Κοίμηση Θεοτόκου στὴν Πλάτσα, σ. 559 κέ.), 108 - 112, 118 - 120. Ἡ Βικτώρια Κέπετζη - Pruneddu ἔγραψε, ἀρ. 40, 41 - 45, 61 (Μονὴ Ἁγίου Νικήτα στοὺς Ἄνω Δολοῦς, σ. 503 κέ.), 76 (Μονὴ Ἁγίου Κωνσταντῖνου καὶ Ἑλένης, σ. 528 κέ.), 77 (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸν Πύργο, σ. 532 κέ.), 78 - 86 (Ἅγιος Γεώργιος Ριγκλία, σ. 534 κέ.), 87 - 96 (Μεταμόρφωση στὴν Πηγὴ, σ. 543 κέ.), 97, 101 (Ἅγιος Δημήτριος στὴν Πλάτσα, σ. 555 κέ.), 102 - 106, 114, 115, 132 (Μονὴ Τσίγκου,

σ. 565 κέ.), 134 (Ἅγιος Γεώργιος στήν Κελεφᾶ, σ. 572 κέ.), 135 (Μεταμόρφωση στήν Κελεφᾶ, σ. 574 κέ.) 136, 137. Ἡ Μαρία Παναγιωτίδῃ ἔγραψε: ἀρ. 6, 16 - 26, 28 (Ταξίαρχης, στίς Γαῖτσές, σ. 458 κέ.), 30 (Ἅγιος Νικόλαος, στίς Γαῖτσές, σ. 460 κέ.), 32 - 34, 36 (Εὐαγγελίστρια στό Σταυροπήγι, σ. 475 κέ.), 38, 91 (Παναγία ἡ Γιάτρισσα στήν Πηγῆ, σ. 537 κέ.), 98 (Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στήν Πλάτσα, σ. 545 κέ.), 100 (Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος στήν Πλάτσα, σ. 549 κέ.), 113, 116 - 117, 121 - 131. 133 (Ἅγιος Βασίλειος στήν Κελεφᾶ, σ. 568 κέ.) 138 - 139.

Α' ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗ ΜΑΝΗ

Ἄνω Βέργα (Ἄνω Σέλιτσα).

1. Ἅγιος Ἰωάννης Θεολόγος. Μικρὸς μονόχωρος ναὸς (6.20 × 3.10 μ.). Ἡ ὄροφῃ ἔχει ἐπισκευαστεῖ με ζύλινες δοκοῦς. Στὸ ἱερὸ διατηροῦνται τοῖχογραφεῖς ποὺ παριστάνουν τὴν Πλατυτέρα, τὴν Ἄκρα Ταπεινώση καὶ τὴ Δέηση (Τρίμορφο). Ὁ ἐπὶ ὀνόματος ἄγιος, ἱεράρχης καὶ ἔφιππος οἱ ἄγιοι Δημήτριος καὶ Γεώργιος κοσμοῦν τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς νότιας πλευρᾶς εἰκονίζονται οἱ ἄγιοι Κοσμάς καὶ Λαμιάς. Ἐπιγραφή δέησης κάτω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Προδρόμου στήν παράσταση τοῦ Τρίμορφου στὸ ἱερὸ ἀναφέρει τὴ χρονολογία 1741.

2. Εἰσόδια Θεοτόκου. Μονοκάμαρος ἐνοριακὸς ναὸς (11.25 × 5.25 μ.) στήν κεντρικὴ πλατεία τοῦ χωριοῦ. Ἐπιγραφή ἐντοιχισμένη στὴ δυτικὴ πρόσοψη ἀναφέρει τὴ χρονολογία 1842. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο ποὺ διατηρεῖ ἀκέραιη τὴν ἐπίστεψη με τὸ σταυρὸ, τὰ λυπηρά, δράκοντες, ἀμφορεῖς καὶ καλάθια με ἄνθη. Χαμηλότερα, κάτω ἀπὸ πλατιά ταινία ποὺ φέρει σχηματοποιημένο φυτικὸ διάκοσμο, διαμορφώνεται τὸ ἐπιστύλιο ἀπὸ τοξῦλια ποὺ στηρίζονται σὲ κιονίσκους κοσμημένους με ἀμφορεῖς καὶ λουλούδια. Τὰ τύμπανα τῶν τόξων καλύπτουν παραστάσεις Χερουβείμ. Ἡ σειρά τοῦ Δωδεκάροτου δὲν εἶναι πλήρης καὶ συμπληρώνεται με τὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου, εἰκόνα ποὺ παριστάνει τὴ Δέηση στὸ πάνω τμήμα καὶ ἀγίους στὸ κάτω κ.ἄ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο, σὲ ζώνη διακοσμημένη με διάτρητη κληματίδα, εἶναι διαταγμένες δεκαπέντε εἰκόνες μικρῶν διαστάσεων ποὺ παριστάνουν τὴ Μεγάλῃ Δέηση¹. Κιονίσκοι με ἀνθισμένο ἐλικόμορφο βλαστὸ στὸ κάτω τμήμα πλαισιώνουν τίς δεσποτικὲς εἰκόνες.

1. Σὲ ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Μεσσηνίας ἀπαντᾷ συχνὰ ἡ παράσταση τοῦ Τρίμορφου στὴ ζώνη τοῦ θρησκ. ποὺ κοσμεῖται με κληματίδα, βλ. τέμπλο Ἁγίας Βαρβάρας στίς Πηγές Ἀλαγονίας (1721), Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικὰ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας (Θεσσαλονίκη 1973) 249, πίν. 243 καὶ τέμπλο τοῦ ναοῦ Ταξιαρχῶν στὸν

Τὸ τέμπλο τῆς Ἁνω Βέργας ἀκολουθεῖ πιστά, κατὰ τὴ διάταξη, τὸ εἶδος καὶ τὴν τεχνικὴ τοῦ διακόσμου, τὸν τύπο ποῦ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, ὅπως στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους τοῦ Κάμπου Ἁβίας (ἀρ. 31, σ. 468) καὶ στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου τοῦ Σταυροπηγίου (1776, ἀρ. 35, σ. 474-5). Ἡ μεγαλύτερη ὅμως σχηματοποίηση στὴν ἀπόδοση τῶν διακοσμητικῶν θεμάτων στὸ τέμπλο τῆς Ἁνω Βέργας ὀδηγεῖ σὲ μία κάπως ὀψιμότερη χρονολόγηση σὲ σχέση μὲ τὰ εἰκονοστάσια τοῦ Κάμπου καὶ τοῦ Σταυροπηγίου.

Στὸ ναὸ καταγράφηκαν οἱ παρακάτω εἰκόνες: α) δύο δεσποτικὲς εἰκόνες τέμπλου (0.49 × 0.38 μ.) μὲ τὶς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προδρόμου, τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα. β) Εἰκόνα (0.61 × 0.50 μ.) ἀγίας, πιθανότατα τῆς Παρασκευῆς, ποῦ κατὰ μαρτυρία τῶν κατοίκων μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸν ὁμώνυμο ναὸ (ἀρ. 4 σ. 452) τοῦ ἴδιου χωριοῦ. γ) Εἰκόνα (0.41 × 0.28 μ.) μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ πάνω τμήμα καὶ τὶς μορφὲς τοῦ ἀγίου Θεοδώρου ἔφιππου καὶ τοῦ προφήτη Ἡλία στὸ κάτω. δ) Εἰκόνα (0.43 × 0.34 μ.) μὲ παράσταση τῆς Δέησης πάνω καὶ τῶν ἀγίων Γεωργίου, Δημητρίου, Χαλαλάμπους καὶ Παντελεήμονα κάτω. ε) Ἡ ἀξιολογότερη εἰκόνα (0.88 × 0.60 μ.) στὸ ναὸ παριστάνει τὸν Ἰωάννη Πρόδρομο φτερωτό, σὲ μετωπικὴ στάση, στὸ γνωστὸ ἀπὸ τὴν παλαιολόγια περίοδο εἰκονογραφικὸ τύπο¹. Ὁ Ἰωάννης, ποῦ εἰκονίζεται μέχρι τὰ γόνατα, φορεῖ μὴλωτὴ, κρατᾷ σταυρὸ στὸ ἀριστερὸ καὶ εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ ἐνῶ μπροστά του ξεδιπλώνεται ἐνεπιγραφο εἰλητάριο μὲ τοὺς παρακάτω στίχους σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ: «ὄρ(α)ς ἡ ἄσπ/χούσιν ο θ(εο)ῦ/ λῶγε ἡ πτε/σμάτω(ν) ἔλεν/χι τῶν βδελι/κτέον ἔλεν/χον κ(αι) γὰρ μῆ/φέρον ὁ Ἁρό/δης τετμηκε/ν ἰδου τὴν ἐμ/ι(κ)ν κάραν Σότερ²». Κάτω ἀριστερὰ εἰκονίζεται τὸ κεφάλι τοῦ Προδρόμου μέσα σὲ πινάκι. Ἡ εἰκόνα, ποῦ παρουσιάζει ἀρκετὲς φθορὲς, πρέπει ν' ἀνάγεται στὸ 18ο αἰώνα.

Σύμφωνα μὲ μαρτυρία τῶν κατοίκων στὰ νότια τοῦ ναοῦ ὑπῆρχε νεκροταφεῖο καὶ ἐκκλησία ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται τμήμα τοῦ τοίχου καὶ δύο παραστάδες³.

Λαδᾶ Ἀλαγονίας (περ. 1762), στὸ ἴδιο, 243 - 245, πίν. 236 - 237, 239β. Πρβ. καὶ τέμπλο Ἁγίου Βασιλείου Κάτω Δολῶν (1710, ἀρ. 62, σ. 512 κέ.).

1. Γιὰ τὸ φτερωτὸ τύπο τοῦ Προδρόμου, ποῦ ἀνάγεται στὰ ὑστεροβυζαντινὰ χρόνια Α. ΕΥΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀρ. 40) (Ἀθῆναι 1957) 49, JACQUELINE LAFONTAINE-DOSOGNE, Une icône d'Angelos et l'iconographie du Saint Jean-Baptiste ailé, Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire (Bruxelles 1978), 121 - 144.

2. Οἱ στίχοι εἶναι ἐμπνευσμένοι ἀπὸ τοὺς ὕμνους ποῦ ψάλλονται τὴν ἡμέρα τῆς Ἀποτομῆς τοῦ Προδρόμου στίς 29 Αὐγούστου, στὸ ἴδιο, 142 - 143.

3. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῶν ντόπιων κοντὰ στὸ χωριὸ ὑπάρχουν ἀκόμα οἱ μονόχω-

3. Ἅγιος Νικόλαος. Μικρὸς μονοκάμαρος ναὸς (8.25 × 3.25 μ.). Ἐσωτερικὰ ἡ καμάρα τῆς ὀροφῆς ἐνισχύεται ἀπὸ δύο σφενδόνια. Διατηροῦνται οἱ τοιχογραφίες τοῦ τέμπλου — *Μεγάλῃ Δέση* (πίν. 267α), *Παναγία* καὶ «*Ὀδηγήτρια*», Χριστὸς «*Ζωοδότης*», Ἰωάννης Προδρόμος — καθὼς καὶ ἡ μορφὴ τοῦ ἐπόνυμου ἀγίου (πίν. 267β) στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου.

Ὁ τρόπος τοῦ πλασίματος στὴν τελευταία ἰδιαίτερα παράσταση καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ ὄγκου στὸ πρόσωπο θυμίζουν τὶς μορφές τῶν ἁγίων (πίν. 268β, 269) στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Σαράντα ἔξω ἀπὸ τὴ Μεγάλῃ Μαντίνεια (ἀρ. 27, σ. 457 κέ.) καθὼς καὶ ὄψιμα ἔργα τοῦ Δημήτρη Κακαβᾶ ὅπως ἡ Μονὴ Γόλας (1632) στὴ Λακωνία¹. Τεχνοτροπικὰ πολὺ συγγενικὲς μετὰ τὶς παραστάσεις τοῦ Ἁγίου Νικολάου εἶναι καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Τσίγκου ἔξω ἀπὸ τὸ Οἶτυλο (ἀρ. 132, σ. 565 κέ., πίν. 302, 304α). Ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Ἄνω Βέργας θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ ἀναχθεῖ γύρω στὰ μέσα τοῦ 17ου αἰώνα.

4. Ἁγία Παρασκευὴ (πίν. 268α), ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό. Ὁ ναὸς (6.55 × 4.25 μ.) ἀνήκει στὸν τύπο τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ μετὰ τροῦλο ποὺ ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ σὲ καθολικὰ μονὴν τῆς Μεσσηνίας κατὰ τὸν 17ο καὶ 18ο αἰώνα². Οἱ τοιχογραφίες ποὺ διατηροῦνται στὸ κτιστὸ τέμπλο — *Μεγάλῃ Δέση*, ἔνθρονος Χριστός, ἔνθρονη Παναγία βρεφοκρατοῦσα, Ἰωάννης Προδρόμος καὶ ἁγία Παρασκευὴ — ἀντιγράφουν μετὰ πλεονασμὰ σχηματοποιημένα καὶ ἀπλοῖα μέσα τὶς παραστάσεις τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγίου Νικολάου (ἀρ. 3, σ. 452) καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν πρὸς τὸ τέλος τοῦ 17ου αἰώνα. Ἡ χρονολόγησις αὐτῆ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὶς τεχνοτροπικὲς ὁμοιότητες ποὺ παρουσιάζουν οἱ μορφές τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς μετὰ τὸ διάκοσμο δύο καθολικῶν — τῆς Μονῆς Καβελάρη καὶ τῆς Παναγίτσας στὸ Φιλιατρὸ — ποὺ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴ Λαγκαδά καὶ χρονολογοῦνται τὸ 1688³ καθὼς καὶ μετὰ τὰς παραστάσεις τῆς Παναγίτσας τῆς Γιάτρικας στὴν Πηγὴ (1693, ἀρ. 91, σ. 538 κέ.).

5. Ἅγιος Σωτήρας. Μονοκάμαρος ναὸς (7 × 3.15 μ.) μετὰ ὀροφὴ ἀπὸ καλάμια.

οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος, τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονα καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου ποὺ δὲν διασώζονται γραπτὸ διάκοσμο.

1. ΣΥΓΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδίασμα, ἔ.π. 194 - 195, πίν. 50, 1, βλ. καὶ παρακάτω σ. 457.

2. Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 217 - 218. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ ἐπὶ Τουρκοκρατίας, L' Hellénisme Contemporain 1953, 214 - 216. Παραδείγματα ναῶν ἐλεύθερου σταυροῦ ἀπαντοῦν συχνὰ καὶ στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ρ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς (Ἀθήνα 1969) 25, 165, 168, 297 καὶ ΛΘΗΝΑ ΤΖΑΚΟΤ, Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὸ Πάνιο ὕψος Ἀττικῆς, στὸ Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωσι (Ἀθήνα 1979) 209 - 215.

3. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 234 - 241, πίν. 145β, 146, 147α.

Κάτω Βέργα (Κάτω Σέλιτσα)

6. "Άγιος Κωνσταντίνος. Μονόχωρος ναός (5.30 × 2.80 μ.) με ξύλινη δίορυτη στέγη. Λιγιστοές τοιχογραφίες που θά πρέπει νά ἀναχθοῦν στό 18ο αἰώνα σώζονται στό ἀνατολικό τμήμα τῆς ἐκκλησίας. Μέσα στό ναό καταγράφηκαν οἱ παρακάτω εἰκόνες: α) εἰκόνα (0.31 × 0.25 μ.) με παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς στό ἐπάνω τμήμα καί τοῦ ἁγίου Νικολάου μεταξύ δύο ἔφιππων ἁγίων στό κάτω, β) εἰκόνα (0.33 × 0.26 μ.) με παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καί τοῦ ἁγίου Τρύφωνα, γ) εἰκόνα (0.35 × 0.23 μ.) με παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς στό ἐπάνω τμήμα καί τῆς Βάπτισης στό κάτω, δ) εἰκόνα (0.41 × 0.30 μ.) με τήν Ἀνάσταση κατά τό δυτικό τύπο.

Μικρὴ Μαντίνεια¹

7. "Άγιος Νικόλαος. Μονόχωρος ναός με νεοκλασικά στοιχεῖα. Στό κέντρο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ὑψώνεται κωδωνοστάσιο. Σέ ὑπέρθυρο ὑπάρχει χαραγμένη ἡ χρονολογία 1886.

8. Κοίμηση. Μονόχωρος ἀνακαινισμένος ναός (9.40 × 4 μ.) με ἐπίπεδη ξύλινη ὀροφή. Σώζονται ἔγνη τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα.

9. "Άγιοι Ἀπόστολοι, στό νεκροταφεῖο. Μονόχωρος ναός (8 × 3.40 μ.) με δίορυτη ξύλινη ὀροφή. Ἐγνη τοιχογραφιῶν τοῦ 18ου αἰώνα διατηροῦνται στήν ἀψίδα.

10. "Άγιος Σπυρίδωνας. Μονόχωρος ναός με τρίπλευρη ἀψίδα.

11. "Άγιος Χαράλαμπος. Μονόχωρος ναός ἔξω ἀπό τό χωριό κοντά στό δημόσιο δρόμο που ὀδηγεῖ ἀπό τήν Καλαμάτα πρὸς τήν Καρδαμύλη. Ἡ χρονολογία 1900 εἶναι χαραγμένη στό τύμπανο τῆς εἰσόδου.

12. "Άγιος Ἀθανάσιος. Μονόχωρος ναός (5.40 × 3.80 μ.) με τρίπλευρη ἀψίδα. Στή δυτική πλευρᾶ εἶναι χαραγμένη ἡ χρονολογία 1898.

Παλιόχωρα

13. Κοίμηση Θεοτόκου. Νεότερη μονόχωρη τρουλαία ἐκκλησία στό κέντρο τοῦ χωριοῦ κτισμένη σύμφωνα με τή μαρτυρία τοῦ ἱερέα πάνω σέ ἐρείπια παλαιότερου ναοῦ.

Ἀρχοντικό²

14. "Άγιος Γεώργιος. Νεότερος μονόχωρος ναός με ἐπίπεδη ὀροφή.

1. Τό χωριό καταστράφηκε ἀπό τοὺς σεισμούς τοῦ 1944 καί ἐγκαταλείφθηκε. Οἱ κάτοικοι μετοίκησαν στό νέο χωριό τῆς Μικρῆς Μαντίνειας στήν παραλία.

2. Τό τοπωνύμιο συνδέει ὁ Σ. ΚΟΓΓΕΑΣ, Συμβολαί εἰς τήν ἱστορίαν καί τήν τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης, Ἑλληνικά 6, 1933, 277 σημ. 2 προηγούμενης σελίδας, με τήν ἐκεῖ παραμονή τῶν Παλαιολόγων. Βλ. καί Δ.Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαία καί μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακά Β', 1957, 305.

Σωτηριάνα

15. Ἅγιος Δημήτριος. Μονόχωρος ναὸς (5 × 2.65 μ.) με ξύλινη ὀροφή. Διατηροῦνται ἔγχρη τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα.

16. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, πάνω στὸ δημόσιο δρόμο. Μονόχωρος ναὸς (6.90 × 2.95 μ.) με ὀροφή ἀπὸ καλαμωτὴ. Διασώζει τὴν παράσταση τῆς Δέησης καὶ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ 19ο αἰώνα.

Μεγάλη Μαντίνεια¹

17. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος ναὸς κτισμένος στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Στὸ ἐσωτερικὸ ἡ ἐκκλησία ἔχει ξυλόγλυπτο τέμπλο τὸ ὁποῖο παρουσιάζει ἀρκετὲς ἀναλογίες με τὸ εἰκονοστάσι ποὺ καταγράφηκε στὸ ναὸ τῶν Ταξιάρχων στὸ Κέντρο². Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες ποὺ χωρίζονται με κιονίσκους ἐπιστέφονται ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Δωδεκάροτου, τὴν ἁγία Τριάδα, τὴν Ὑψωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου κάτω ἀπὸ τοξίδια καθὼς καὶ ἀπὸ μιὰ ζώνη με ξυλόγλυπτα φυλλόμορφα κοσμήματα. Στὴν κορυφή ὁ Σταυρὸς περιβάλλεται ἀπὸ δράκοντες, τὰ λυπηρά, καλῶθια καὶ ἀμφορεῖς με ξύλινα λουλούδια καὶ τέσσερις ἀετοὺς ποὺ με τὸ ράμφος τοὺς βαστοῦν τὰ καντήλια. Τὰ βημόθυρα τῆς Ὁραίας Πύλης φέρουν τὶς παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῶν τεσσάρων Εὐαγγελιστῶν³.

18. Ἅγιος Κωνσταντῖνος, μέσα στὸ χωριό. Μονόχωρος ναὸς ἐπισκευασμένος (7.97 × 4.15 μ.) με ὀροφή ἀπὸ καλαμωτὴ. Σύμφωνα με μαρτυρία τῶν κατοίκων εἶχε ξύλινο τέμπλο. Μέσα στὸ ναὸ σώζονται οἱ παρακάτω εἰκόνες: α) εἰκόνα τοῦ ἁγίου Νικολάου (0.58 × 0.44 μ.) τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, με σκηνὲς τοῦ βίου του στὸ πλαίσιο, β) εἰκόνα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρομοῦ (0.50 × 0.34 μ.), τῆς Ἰδίας περίπου ἐποχῆς, γ) εἰκόνα με τὶς παραστάσεις τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸ ἐπάνω τμήμα καὶ ἁγίον στὸ κάτω (0.51 × 3.9 μ.), τῆς Ἰδίας περίπου ἐποχῆς, δ) εἰκόνα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (0.31 × 0.21 μ.), με χρονολογία 1849.

1. Μνηεῖς γιὰ τὴ Μαντίνεια κατὰ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ΚΟΥΓΕΑΣ, ὁ.π. 276 - 277 σημ. 2, Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακὰ Γ' - Δ', 1958 - 59, 187 - 188.

2. Βλ. πρὸ κάτω σ. 458 - 9.

3. Βόρεια τῆς ἐκκλησίας στὴν ἀπέναντι πλευρὰ τοῦ δρόμου ὑπάρχει κτίσμα μισοερεπωμένο με ἐγκάρσια ὑπερυψωμένη κεραία, τροῦλο στὸ κέντρο καὶ ἀψίδα τρίπλευρη στὰ ἀνατολικά. Ἡ ὀροφή καὶ τὸ δάπεδο εἶναι ξύλινα. Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου. Πάνω ἀπὸ ἓνα παράθυρο στὴν ἴδια ὕψη σώζεται ἐπιγραφή «Δημοτικὸν Σχολεῖον». Τὸ κτίσμα ποὺ εἶναι γνωστὸ ὡς «κρυφὸ σχολεῖον» ἔγινε, σύμφωνα με τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, γιὰ νὰ χρησιμεύσει ὡς ἐκκλησία, ἡ ὁποία ὅμως δὲν ἐγκαινιάστηκε ποτέ.

19. "Άγιος Άνδρέας. Μονόχωρος ναός (6.20×2.80 μ.) με ξύλινη όροφή. Τοιχογραφίες διατηρούνται στο ίερό και στο ανατολικό τμήμα τών τοίχων του ναού. Μεγαλογράμματα κτητορική επιγραφή στο βόρειο τοίχο του ίερού διαβάζεται από τη μέση του τρίτου στίχου έξοδου και συνδρομη/ς Γιοργάκη Γιοργουλάκης 175. εν μηνι/Δικαιμβριου. Μέσα στο ναό καταγράφηκαν οι παρακάτω εικόνες: α) εικόνα του Χριστού (0.45×0.30 μ.) που θα πρέπει να αναχθεί στο 18ο αιώνα, β) εικόνα μαυρισμένη τής Παναγίας βρεφοκρατούσας (0.33×0.27 μ.), γ) εικόνα με την παράσταση τής Δέησης στο επάνω τμήμα και άγιων στο κάτω (0.31×0.93 μ.).

20. "Άγιος Βασίλειος, δίπλα στην προηγούμενη εκκλησία. Άνακαινισμένος ναός (7.50×3.56 μ.). Διασώζονται ή παράσταση του άγιου Βασιλείου που ανάγεται στο 18ο αιώνα και δύο εικόνες διαστάσεων 0.35×0.27 μ. ή μία και 0.45×0.32 μ. ή άλλη με την παράσταση τής Δέησης στο επάνω τμήμα και άγιων στο κάτω.

21. "Άγιοι Θεόδωροι. Μονόχωρος ναός (0.57×4.05 μ.) με όροφή από καλαμωτή.

22. "Άγιος Χαράλαμπος, βορειοδυτικά του χωριού. Μικρός μονόχωρος ναός (7×2.80 μ.) επισκευασμένος με όροφή από καλαμωτή. Λιγιστές τοιχογραφίες σώζονται στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου που μπορούν να αναχθούν στο 18ο αιώνα.

23. Άι - Αιάς, στα βόρεια του χωριού. Μικρός μονόχωρος ναός επισκευασμένος (6.80×2.95 μ.) με όροφή από καλαμωτή. Μέσα στην εκκλησία φυλάσσονται δύο εικόνες του 19ου αιώνα, ή μία (0.41×0.33 μ.) μισοκαταστραμμένη με την παράσταση τής Δέησης και ή άλλη (0.30×0.22 μ.) με την απεικόνιση του άγιου Δημητρίου έφιππου που σκοτώνει τον Σκυλογιάννη.

24. "Άγιος Γεώργιος, στα ανατολικά του χωριού. Μικρός μονόχωρος ναός (7.70×2.65 μ.), τελείως άνακαινισμένος.

25. Παναγίτσα (Ζωοδόχος Πηγή) στα ανατολικά του χωριού, στο δρόμο προς τον "Άγιο Γεώργιο. Μικρός μονόχωρος ναός (5.70×2.93 μ.) άνακαινισμένος. Μέσα στο ναό καταγράφηκαν δύο εικόνες του 19ου αιώνα. Η μία (0.28×0.21 μ.) εικονίζει στο επάνω τμήμα τή Δέηση και στο κάτω τους αρχάγγελους Μιχαήλ και Γαβριήλ και έφιππο τον άγιο Δημήτριο και ή άλλη (0.33×0.25 μ.) τήν Παναγία με μια δεόμενη μορφή στο επάνω τμήμα, και άγιους στο κάτω.

26. Άγία Τριάδα, βορειοανατολικά του χωριού. Μικρός ναός ξαναχτισμένος επάνω στον παλιό σύμφωνα με μαρτυρίες τών κατοίκων.

27. "Άγιοι Σαράντα. Καθολικό έγκαταλειμμένης σήμερα μονής βορειοδυτικά του χωριού μέσα σε ρεματιά. Προς Νότο διακρίνονται ίχνη γκρεμισμένων κελιών. Ο ναός (3.80×3.65 μ.) είναι μονόχωρος κτισμένος με άργους λίθους και κονίαμα και έχει πρόσφατα επισκευαστεί. Η όροφή του

ναοῦ εἶναι δίρρυτη, κατασκευασμένη μὲ καλάμια ποὺ στηρίζονται σὲ ἀμείβοντες. Στὸ δυτικὸ τοῖχο οἱ σταθμοὶ τῆς θύρας εἰσόδου ἀποτελοῦνται ἀπὸ spolia μαρμάρινα ποὺ φέρουν τόρμους. Δύο μαρμάρινοι κιονίσκοι ἔχουν ἐντοιχιστεῖ στὴ δυτικὴ πρόσοψη. Σ' ἓνα θολίτη τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου εἶναι πρόχειρα χαραγμένη ἡ χρονολογία 1618 ἢ 1678.

Τοιχογραφίες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα δεόμενη. Ὁ Χριστὸς ποὺ παριστάνεται μπροστὰ στὸ στήθος τῆς μέσα σὲ δξύληκτη δόξα, φοράει αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία καὶ εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο χέρια ἀπλωμένα. Τὸν ἡμικύλινδρο καταλαμβάνουν τέσσερις σὺλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μὲ ἀνοικτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Δύο σκηνὲς ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη μὲ εὐχαριστιακὸ περιεχόμενον — ἡ *Θυσία* καὶ ἡ *Φιλοξενία* τοῦ Ἀβραάμ¹ — εἰκονίζονται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κόγχη. Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει φθαρμένη παράσταση, πιθανότατα τοῦ Δανιὴλ² στὸ λάκκο τῶν λεόντων. Πρὸ κάτω στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου διακρίνεται ἡ Ἔκρη Ταπείνωση³ ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή («Ἡ Ἀποκαθήλωσις») ⁴. Ὁ Χριστὸς παριστάνεται ὄρθιος μέσα σὲ σαρκοφάγο μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα χαμηλά. Ἄλλα θέματα ποὺ κοσμοῦν τὸ ἱερὸ εἶναι ὁ Ἰωνᾶς ποὺ καταβροχθίζεται ἀπὸ τὸ κῆτος⁵ στὴ μπροστινὴ πλευρὰ τῆς ἀγίας Τράπεζας, τὸ

1. Γιὰ τὴ σύνδεση τῶν σκηνῶν μὲ τὴ λειτουργία καὶ ἐπομένως μὲ τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, βλ. J. D. ȘTEFANESCU, *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient* (Bruxelles 1936), 145 - 147 καὶ 157 - 160.

2. Στὸ ἴδιο, 155 - 157.

3. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς σύνθεσης βλ. G. MILLET, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, (Paris 1960²) 483 - 488, D. PALLAS, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz* (Miscellanea Byzantina Monacensia 2) (München 1965) 197 - 289, SUZY DUFRENNE, *Images du décor de la prothèse*, REB 26, 1968, 298 - 308, R. HAMANN-MAC LEAN, *Grundlegung zu einer Geschichte der mittelalterlichen Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien* (Giessen 1976) 62 - 68, M. XATZHAΚΗΣ, *Εἰκόνες τῆς Πάτου* (Ἀθήνα 1977) 90, H. BELTING, *An Image and Its Function in the Liturgy: The Man of Sorrows in Byzantium*, DOP 34 - 35, 1980 - 81, 1 - 16, ὁ ἴδιος, *Das Bild und sein Publikum im Mittelalter. Form und Funktion früher Bildtafeln der Passion* (Berlin 1981) 53 - 68, 142 - 188.

4. Ἡ ἐπιγραφή ἡ «Ἀποκαθήλωσις» ποὺ ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τὸν 13ο αἰῶνα στὴ σύνθεση τῆς Ἐκρης Ταπείνωσης TANIA VELMANS, *Le dessin à Byzance*, *Monuments et Mémoires* Piot 59 (1974) 164, εἰκ. 25, εἶναι πολὺ συνηθισμένη στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 229, σχμ. 5.

5. Ἡ τοποθέτηση τοῦ θέματος αὐτοῦ, ποὺ προεικονίζει τὴν τριήμερη ταφὴ καὶ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, στὴ βάση τῆς ἀγίας τράπεζας συνδέεται μὲ τὸ συμβολισμὸ τοῦ θυσιαστηρίου ὡς τάφου τοῦ Χριστοῦ, Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικά Μεσοσηνά*, ἔ.τ. 166. Ἡ παράσταση τοῦ Ἰωνᾶ στὴ θέση αὐτὴ εἶναι συνηθισμένη στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μεσοσηνίας καὶ τῆς Λακωνίας, στὸ ἴδιο, 165 - 166, 248, πίν. 132α. Ν.Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Χριστιανικὰ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς*, ΑΕ 1967, 167, ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1976, 238, βλ.

Ἔοραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας¹ στό βόρειο τοῖχο, ἡ Πεντηκοστή στό νότιο κ. ἄ.

Στόν κυρίως ναό τήν πάνω ζώνη τῶν τοίχων καταλαμβάνουν σκηνές ἀπό τὸ Δωδεκάροτο καί τήν κάτω δόσωμες μορφές ἀγίων με ἔμφαση στοὺς ἀποστόλους καί στοὺς μοναχοὺς (πίν. 268β, 269α-β). Ἀνάμεσα στίς δύο ζώνες τοῦ νότιου καί τοῦ δυτικοῦ τοίχου παρεμβάλλεται στενή ταινία με προτομές ἀγίων πού περικλείονται σέ ἐφαπτόμενους δίσκους.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα εἶναι λιτὸ καί περιορίζεται στίς κυριότερες εὐαγγελικὲς σκηνές χωρὶς νὰ παρουσιάζει ἰδιοτυπίες. Παρὰ τὴ φθορὰ τῶν τοιχογραφιῶν οἱ λιγοστὲς μορφές πού διατηροῦνται σέ καλὴ κατάσταση φανερῶνουν τεχνίτη ἱκανὸ καί γνώστη τῆς παράδοσης. Οἱ ἀναλογίες ἀποδίδονται σωστά. Σπαστὲς ἀνοιχτόχρωμες πινελιὲς διαγράφουν τίς πτυχώσεις τῶν ἐνδυμάτων (πίν. 269α). Οἱ ὄγκοι σὰ πρόσωπα ἀποδίδονται με τὴν τεχνικὴ τῆς φωτοσκίασης ἐνὼ τὰ μαλλιά καί τὰ γένηια δηλώνονται γραμμικὰ (πίν. 268β, 269). Ὁ σκοῦρος καστανοκόκκινος προπλασμὸς ἀφήνεται ἀκάλυπτος γιὰ τὴ δῆλωση τῶν σκιῶν κοντὰ σὰ περιγράμματα. Ἡ σάρκα ξανοίγεται με ἀνοιχτὴ κοκκινωπὴ ὄχρα. Μαῦρες λεπτὲς πινελιὲς τονίζουν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. Στίς πλατιὲς ἀνοιχτόχρωμες φωτεινὲς ἐπιφάνειες οἱ λιγοστὲς ψιμυθιὲς ἀπὸ λεπτές, λευκὲς γραμμὲς δηλώνουν τὰ φῶτα.

Οἱ τοιχογραφίαι θυμίζουν πολὺ ἔντονα τόσο κατὰ τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων ὅσο καί κατὰ τὴν ἀπόδοση τῆς πυχολογίας ἔργα τοῦ ζωγράφου Δημητρίου Κακαβᾶ ἀπὸ τὸ Ναύπλιο², ὅπως π.χ. τὰ καθολικὰ τῆς Μονῆς Γόλας Λακεδαίμονος³ (1632) καί τῆς Μονῆς Μαρδαχίου⁴ (1635) στὴ Μεσσηνία. Ἐπομένως ὁ γραπτὸς διάκοσμος τῶν Ἀγίων Σαραντα πού ἔγινε ἀπὸ ἔργα-

παρακάτω σ. 459, 479, 542, 547, 555, 562, 577. Πρβ. STEFANESCU, L'illustration des Liturgies, ὁ.π. 153 - 155.

1. Γιὰ τὴ λειτουργικὴ σημασία τοῦ θέματος καί τὴ σύνδεσή του με τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, στὸ ἴδιο, 54. Καί ὁ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ (Ἐν Πετρούπολει 1909) 219, ὀρίζει τὴ θέση τῆς παράστασης «πλησίον τῆς προσκομιδῆς».

2. Γιὰ τὰ ἔργα τοῦ ζωγράφου, τοῦ ὁποῦ ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα καλύπτει τέσσερις σχεδὸν δεκαετίες (1593 - 1639) βλ. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὁ.π. 194 - 195, Φ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Ἑλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821 (Ἀθῆνα 1979) 109 - 110. Ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, στὴν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Ι (Ἀθῆνα 1974) 425 καί ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καί ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορικῇ) (Ἀθῆνα 1980) 145 - 178, κυρίως 164 - 165, ὁ Δημήτριος Κακαβᾶς συνεχίζει τὴν παράδοση τῆς ζωγραφικῆς πού ἀναπτύχθηκε κατὰ τὸν 16ο αἰώνα στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τὸν κύριο τῆς λεγόμενης «Σχολῆς τῶν Θηβῶν», βλ. παρακάτω σ. 510.

3. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. 194 - 195, πίν. 50, 1.

4. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαί Μεσσηνίας, ὁ.π. 174 - 200, πίν. 159 κέ. Γιὰ τὴν πυχολογία πίν. 145α.

στήρι πολύ συγγενικό με ἐκεῖνο τοῦ Κακαβᾶ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ πρῶτο μισό τοῦ 17ου αἰώνα. Τὴν ἴδια τεχνοτροπικὴ παράδοση ἀκολουθοῦν καὶ οἱ λιγιστὲς τοιχογραφίες ποὺ διατηρήθηκαν στὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Τσίγκου βόρεια ἀπὸ τὸ Οὔτυλο (ἀρ. 132, σ. 565-568 πίν. 302, 304α) καθὼς καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Ἄνω Βέργα¹ (πίν. 267β) (ἀρ. 3, σ. 452).

Πρὸς τὸ τέλος τῆς ἴδιας ἑκατονταετίας τὸ ρεῦμα αὐτὸ τῆς ζωγραφικῆς στὴ Μάνη ἐξελίσσεται σὲ τάσεις ποὺ χαρακτηρίζονται παρὰ τις ἐπὶ μέρους διαφορὲς ἀπὸ γραμμικὴ σχηματοποίηση καὶ ἀπλοϊκότητα, ὅπως φαίνεται στὰ καθολικὰ τῶν μονῶν Καβελλάρη καὶ Φιλιατροῦ ἔξω ἀπὸ τὴ Λαγκάδα² (1688), στὰ ἔργα τοῦ Μιχαὴλ Κατσαρᾶ³, στὴν Ἁγία Παρασκευὴ τῶν Κάτω Δολῶν⁴ (1698) καὶ ἄλλοῦ.

Κέντρο (Γαϊτσές)

28. *Ταξιδίωχος* στὸ συνοικισμό Μπίλιοβα. Μονόχωρος ναὸς (4.10 × 10.20 μ.) μετὰ δὲκτάπλευρο τροῦλο καὶ πεντάπλευρη ἀψίδα. Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ξυλόγλυπτο εἰκόνοστασι τῆς ἐκκλησίας. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες χωρίζονται μετὰ κιονίσχους διακοσμημένους μετὰ φυλλόμορφα κοσμήματα ποὺ ἀπολήγουν σὲ μικρὰ κιονόκρανα ἀπὸ διπλὴ σειρὰ ἀκανθας. Τὸ ἐπιτύλιο (πίν. 270α) ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς μεγάλες ζῶνες⁵ καὶ ἄλλες μικρότερες: κάτω μιὰ λεπτὴ ταινία φέρει τὴ συνηθισμένη ἐπιγραφή *Τὸ στερέωμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθῶτων. . .*⁶ μετὰ τὸ ὄνομα Νικηφόρος Λαλιμάκης(;)· ἡ ἐπόμενη φαρδιά εἶναι διακοσμημένη μετὰ πλούσιο φυτικὸ κόσμημα. Στὸ κέντρο περίπου βρίσκεται ἡ ζώνη μετὰ εἰκόνες κάτω ἀπὸ τρίλοβα τοξῦλλα, ποὺ περιλαμβάνουν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο τὶς παραστάσεις τῶν *Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ὑψωσης τοῦ Τίμιου Σταυροῦ*. Ἀκολουθοῦν μιὰ λεπτὴ ταινία μετὰ τὸ ζωδιακὸ κύκλον καὶ μιὰ φαρδιά διακοσμημένη μετὰ μικρὲς σχηματοποιημένους κεφαλὰς ἀγγέλων κάτω ἀπὸ

1. Πρβ. ἰδιαιτέρα τὴ μορφή τοῦ ἐπόνυμου ἁγίου τοῦ ναοῦ Νικολάου στὸ βόρειο τοῖχο. Ἡ ἴδια τάση σὲ πῶς σχηματοποιημένη ἀπόδοση ἀπαντᾶ στὸ νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Καισαριανῆς (1682), ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ὑπατου ἀπὸ τὸ Ναύπλιο, ΕΓΓΡΟ-ΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. 198 - 199, ΘΕΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς (Ἀθήνα 1977) 19 - 22.

2. ΔΡΑΝΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 234 - 241, πίν. 145 - 146, 147α.

3. Βλ. παρακάτω Παναγία Γιάτρισσα στὴν Πηγὴ (1693), ἀρ. 91, σ. 539 - 541.

4. ΔΡΑΝΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 217 - 223, πίν. 141 - 142.

5. Γιὰ τὰ ξυλόγλυπτα τέμπλα, πρβ. κάτω σ. 475.

6. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικά Μεσογείας, ὅ.π. 212, 232, Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικὰ ἐπιγραφαὶ ἐν Ζαρνάτας, Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον, Γ' (1966) 249. ΔΡΑΝΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ὅ.π. 220.

όξυκόρυφα τοξύλλια. Στό μέσο πάνω σέ δικέφαλο άετό, ύψώνεται ό Σταυρός άνάμεσα σέ δύο περίοπτες άγγελικές μορφές και σέ δύο άγγεϊα στις άκρες με ξυλόγλυπτα λουλούδια¹. Στά βημόθυρα πού εϊναι διακοσμημένα με φυτικά κοσμήματα οί εϊκόνες εχουν καταστραφεϊ.

Ή χρήση γνωστών θεμάτων πού αποδίδονται με σχηματοποιημένο τρόπο, όπως στα τέμπλα τής Κοίμησης τής Θεοτόκου στο Σταυροπήγι (άρ. 35. σ. 474-5) και τών Άγίων Θεοδώρων στον Κάμπο (άρ. 31 σ. 468) και κάποια επίδραση νεοκλασικισμού πού φαίνεται κυρίως στα περίοπτα άγγελάκια, αποτελοϋν στοιχεϊα γιά τή χρονολόγηση τοϋ εικονοστασίου τοϋ Ταξιάρχη στις άρχές τοϋ 19ου αϊώνα. Ή εποχή αύτή ταιριάζει και με τó ύφος τών εϊκόνων οί όποϊες φαίνεται ότι εϊναι σύγχρονες με τó τέμπλο.

Μέσα στο ναό σώζονται: α) Εϋαγγέλιο με άσημένα στάχωση ή όποια φέρει τϊς καθιερωμένες παραστάσεις τής Σταύρωσης και τής Άνάστασης πού συνοδεϋνται από τούς εϋαγγελιστές με τά σύμβολά τους στις τέσσερις γωνίες και τών δύο όψεων. Στή μπροστινή πλευρά φέρει τήν έπιγραφή 1837 *εβακέλιον του προφίτου Ιλιου και όνόματα βαφτιστικά και στή ράχη μεταξύ άλλων άδιάγνωστων γραμμάτων τó όνομα Μπίλιοβας και τοϋ ναοϋ αγίου Ταξιάρχη*. Τó εϋαγγέλιο εϊναι τυπωμένο στή Βενετία τó 1819· β) Εϋαγγέλιο τυπωμένο στήν Άθήνα τó 1898· γ) Μηναϊα Σεπτεμβρίου, Οκτωβρίου, Νοεμβρίου, Μαρτίου, Άπριλίου, Μαΐου, Ίουλίου τυπωμένα στή Βενετία 1795· δ) Τριώδιο καταστραμμένο· ε) δεσποτική εϊκόνα (0.70 × 0.56 μ.) με παράσταση τοϋ Χριστοϋ πού φέρει στέμμα τοϋ 1800 περίπου· στ) τμήμα ξυλόγλυπτου σταυροϋ από τέμπλο· ζ) δύο ξυλόγλυπτα κηροπήγια· η) έπιτάφιος με πέντε περίοπτα ξυλόγλυπτα άγγελάκια πού κρατοϋν βάσεις κεριών· θ) άσημένο θυμιατήρι.

29. *Γενέθλιο Θεοτόκου*, στο συνοικισμό Μπίλιοβα. Μονόχωρος ναός (3.25 × 2.60 μ.) με ξύλινη άετωματική όροφή από καλάμια. Οί τοϊχοι εϊναι κτισμένοι από άργούς λίθους, συνδετικό κονίαμα και θραύσματα κεράμων. Ή άψίδα πού μόλις εζέχει από τόν άνατολικό τοϊχο δέν άρχίζει από τó έδαφος αλλά από ύψος ενός μέτρου περίπου.

Το ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς. Τήν άψίδα κοσμοϋν ή *Πλατυτέρα* και τέσσερις συλλειτουργούντες *ιερόρχες* με παράσταση *εξαπτέρυγον άνάμεισά τους* κάτω από τή φωτιστική θυρίδα. Ή *Φιλοξενία* τοϋ Άβραάμ καταλαμβάνει τó άνατολικό άέτωμα και ό *Εϋαγγελισμός* τόν άνατολικό τοϊχο δεξιά και άριστερά από τήν κόγχη. Στήν πρόσοψη τής κτιστής άγίας τράπεζας ύπάρχει άπεικόνιση τοϋ *Ίωά* πού καταβροχθίζεται από τó κήτος. Οί μακρές πλευρές τοϋ ναοϋ χωρίζονται σέ δύο ζώνες. Ή επάνω, πού εϊναι στενότερη, περιλαμβάνει σκηνές τοϋ

1. Ξυλόγλυπτα άνθη άπαντοϋν και σέ πληροεϊτικά τέμπλα, Πήλιον, Ζαγορά, Τέμπλα εκκλησιών, Λεύκωμα, φωτογραφίες ΣΠ. ΜΕΛΕΤΖΗ: Άγία Κυριακή εϊκ. 3, 7, Άγία Παρσκειή, εϊκ. 2, 3, 5.

Δωδεκάορθου. Στὴν κάτω ζώνη τοῦ νότιου τοίχου ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά εἰκονίζονται ἡ Δέηση καὶ ὀλόσωμοι ἄγιοι. Τὸ "Όραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας καταλαμβάνει τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου. Δυτικότερα στὴν ἴδια πλευρὰ σώζονται ἕχνη τῆς μορφῆς τῆς Θεοτόκου ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαγγέλους Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ. Στὸ δυτικὸ τοῦχο διατηρεῖται τμήμα τῆς Βαϊοφόρου.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ, ποὺ ἀκολουθοῦν παλαιολόγεια πρότυπα στὴν εἰκονογραφία τῶν σκηνῶν, στὴ διαμόρφωση τῶν οἰκοδομημάτων τοῦ βάλθους καθὼς καὶ στὴν ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας, θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὸ 17ο αἰώνα. Τὰ λεπτὰ καὶ ἐπιμήκη πρόσωπα ἀπαντοῦν καὶ στὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στοὺς Ἄνω Δολοὺς (1688, ἀρ. 59, σ. 498 κέ.) ἐνῶ οἱ ραδινὲς μορφὲς θυμίζουν παραστάσεις στὴν Παναγία τῆ Γιάτρισσα τῆς Πηγῆς (1693, ἀρ. 91, σ. 537 κέ.).

30. Ἅγιος Νικόλαος, ἔξω ἀπὸ τὸ συνοικισμό Μπίλιοβα. Ὁ μόνωχος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.80 × 2.65 μ.) εἶναι κοιμητηριακός. Κτισμένος μὲ ἀργούς λίθους, κονίαμα καὶ ἀκανόνιστα τοποθετημένες πλίνθους, ἔχει τὸ τόξο τῆς εἰσόδου στὸ δυτικὸ τμήμα κατασκευασμένο ἀπὸ παρόλιθους ποὺ περιγράφονται ἀπὸ σειρὰ πλίνθων. Παρόλιθοι ἐπίσης ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ γιὰ τὴν κόγχη τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου, ποὺ βρίσκεται ἀπὸ πάνω ἀκριβῶς. Ἡ στέγη τοῦ ναοῦ ἔχει ἀνακατασκευαστεῖ.

Ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα τοιχογραφιῶν, ποὺ σώζεται κυρίως στὴν ἀψίδα, συνάγεται ὅτι ὁ ναὸς ἀνήκει στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς κόγχης, ποὺ εἶναι χαμηλὴ καὶ κακότεχνη, σώζεται πολὺ καταστραμμένη ἢ παράσταση τῆς Παναγίας μὲ τὸ Χριστό. Ἀπὸ κάτω εἰκονίζονται τέσσερις συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μὲ πολυσταύρια φαιλόνια καὶ ἀνοιχτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια· ἀνάμεσά τους στὸ ἐπάνω τμήμα ἀνοίγεται φωτιστικὴ θυρίδα καὶ στὸ κάτω ὑπάρχουν δυσδιάκριτα ἕχνη τοιχογράφησης ποὺ δὲν ἐπιτρέπουν νὰ φανεῖ ἂν ὑπῆρχε παράσταση τοῦ Μελισμοῦ. Ἀπὸ τὰ εἰκονογραφικὰ τους χαρακτηριστικὰ ταυτίζονται οἱ δύο ἱεράρχες στὴ νότια πλευρὰ μὲ τὸ Βασίλειο καὶ τὸ Γρηγόριο καὶ ὁ δεύτερος ἀπὸ ἀριστερὰ στὴ βόρεια μὲ τὸν Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο. Τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων γίνεται μὲ σκοτεινὴ πρασινωπὴ ὄχρα ἢ ὅποια ἀνοίγεται ἀπὸ ἀνοιχτότερη· ὁ προπλασμός μένει ἀκάλυπτος γιὰ νὰ δηλώσει τίς σιῖασεις ποὺ τονίζονται ἀπὸ πάνω μὲ πράσινο καὶ κεραμιδι χρώμα. Τὰ περιγράμματα, τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου καὶ οἱ ρυτίδες γράφονται μὲ κεραμιδί, ἐνῶ τὰ φῶτα δηλώνονται μὲ λεπτὲς πινελιὲς ἀπὸ ὄχρα. Οἱ μορφὲς ὅσο μποροῦν νὰ φανοῦν εἶναι ραδινὲς καὶ εὐγενικὲς, καὶ τὰ πρόσωπα ἔχουν ζωερὴ καὶ γήινη ἔκφραση, στοιχεῖα ποὺ θυμίζουν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 14ου αἰώνα¹.

1. DOULA MOURIKI, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the

Ἀπὸ τὸ δεύτερο στρώμα στὸ βόρειο τοῖχο σώζονται ἐπάνω ἡ Μεσοπεινηγο-
στη καὶ ἡ Ἀνάληψη καὶ κάτω ὁ ἅγιος Γεώργιος ἔφιππος δρακοντοκτόνος, ὁ
ἅγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων, ἕρθιος μετωπικός καὶ τμήμα ἄλλου στρατιωτικοῦ
ἁγίου στὴν ἴδια στάση πού θά ἦταν ὁ Στρατηλάτης. Στὴν ἐπάνω ζώνη τοῦ νό-
τιου τοίχου ἔχουν διατηρηθεῖ ἡ Βάπτιση καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς
Δέησης καὶ κάτω ἡ ἀπεικόνιση τοῦ ἁγίου Δημήτριου ἔφιππου (πίν. 270β) νὰ
σκοτάνει τὸ Συκυλογιάννη τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα ἀναφέρεται καὶ σὲ ἐπιγραφή.

Οἱ ζωηρὲς κινήσεις τῶν μορφῶν, τὸ πλάσιμο πού γίνεται μὲ ἀρκετὰ πλατιεῖς
φωτισμένες ἐπιφάνειες καὶ οἱ λευκὲς παράλληλες γραμμὲς πού δηλώνουν τὰ
φῶτα θυμίζουν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 17ου αἰώνα¹. Στὴν Πελοπόννησο οἱ τοιχο-
γραφίες τῆς Νέας Μονῆς Φιλοσόφου πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ 1664, σύμ-
φωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς γραπτῆς διακόσμησης τοῦ ναοῦ², ἀπο-
τελοῦν ἓνα ἀρκετὰ κοντινὸ παράδειγμα καὶ βοηθοῦν στὴ χρονολόγησι τοῦ δεύ-
τερου στρώματος τοῦ ναοῦ στὸ τρίτο τέταρτο περίπου τοῦ 17ου αἰώνα.

Κάμπος

31. Ἅγιοι Θεόδωροι (πίν. 272α), στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Σταυροειδῆς ἐγγε-
γραμμένους μὲ τροῦλο ναός³, (10.45 × 6.36 μ.), δικιόνιος, κτισμένος μὲ λα-
ξευμένους παρόλιθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα, ὅπου παρεμβάλλονται πλίνθοι
σὲ ἀραιὰ διαστήματα. Ἡ δυτικὴ κεραία εἶναι περισσότερο ἐπιμήκης ἀπὸ τὴν
ἀνατολική, στοιχειῶ πού χαρακτηρίζει κυρίως τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μετὰ τὴν
ἄλωσι⁴. Τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα στεγάζονται μὲ ἡμικυλινδρικές καμάρες
πού βαίνουν παράλληλα μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ ναοῦ. Οἱ τρεῖς ἀψίδες
στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ διαμορφώνονται τρίπλευρες. Στὴ δυτικὴ πρόσοψη ὑψώ-
νεται μνημειακὸ πρόπυλο (πίν. 272α) τοῦ ὁποίου οἱ παραστάδες φέρουν ἀπὸ μιὰ
κόγχη. Ἡ εἴσοδος τοῦ νότιου τοίχου ἔχει περίθυρο μὲ ἀνάγλυρο διάκοσμο κα-

Beginning of the Fourteenth Century, L'art Byzantin au début du XIVe siècle, Sym-
posium de Gračanica 1973 (Belgrade 1978) 74, κέ. εἰκ. 46, 47.

1. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὅ.π. 198 - 200.

2. Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν Μοναστηριῶν τῆς
Γορτυνίας (ἐν Ἀθήναις 1956), 73 - 81, εἰκ. 41 - 44.

3. Ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, στὸ Συμβολαί, ὅ.π. 275 - 276, θεωρεῖ τὸ ναὸ ὑστεροβυζαντινὸ συχε-
τίζοντάς τον μὲ τὸ Δεσπότη Θεόδωρο Β' Παλαιολόγο. Κάτοψη τοῦ ναοῦ κατὰ Ἄ. Ὀρλάν-
δο βλ. στὸ ΚΟΥΓΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικὰ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 251, εἰκ. 5. Γιὰ τὶς ἐργασίες συν-
τήρησης τοῦ ναοῦ ΕΛΑΝΗ ΚΟΥΝΟΥΠΗΤΟΥ, ΑΔ 23, 1968, Β1 Χρονικά 205 - 206, πίν.
158. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροειδοῦς μὲ τροῦλο ναοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς
Τουρκοκρατίας βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅ.π. 216,
Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωσι (1453 -
1821), Ἀρχιτεκτονικὰ θέματα, τεῦχος 3 (1969) 166.

4. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὅ.π. 216.

λῆς τέχνης ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ ἐποχῆ¹. Ὁ τροῦλος εἶναι ὀκτάπλευρος μὲ ἐνδομημένους κιονίσκους στὶς ἀκμὲς τοῦ τυμπάνου. Πώρινα γεῖσα μὲ κοιλόκυρτα κυμάτια περιθέουν τὸν τροῦλο καθὼς καὶ τὸ ναὸ στὸ ὕψος τῆς στέγης τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ οἱ δύο μονόλιθοι κίονες καὶ τὸ κιονόκρανον πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζεται ἡ ἅγια τράπεζα προέρχονται, ὅπως ἔχει ἤδη παρατηρηθεῖ², ἀπὸ βυζαντινὰ κτίσματα καὶ εἶναι ἐδῶ σὲ δευτέρη χρῆση.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει ἡ Πλατυτέρα δεόμενη ἀνάμεσα σὲ τέσσερα ἐξαπτέρυγα. Μπροστὰ τῆς παριστάνεται κάτω ἀπὸ ὄξυκόρυφο τόξο ὁ Χριστὸς στὸ συνηθισμένο εἰκονογραφικὸ τύπο: μετωπικός, μὲ αὐτοκρατορικὴ ἐνδυμασία, εὐλογώντας μὲ τὰ δύο χεῖρα. Ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἀψίδας χωρίζεται σὲ τρεῖς ζώνες ποὺ περιλαμβάνουν, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, τὴ *Θεία Λειτουργία*³, τὴν *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ τὸ *Μελισμὸ*. Ὁ Χριστὸς στὴν τελευταία παράσταση φέρει τὴν ἐπιγραφή ὁ ζωηφόρος ἄρτος καὶ εἰκονίζεται, ὅπως συνηθίζεται στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης, ὄρθιος μέχρι τὴ μέση σὲ δισκοπότηρο⁴. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας παριστάνεται τὸ *Μανδήλιο* ποὺ κρατοῦν πέντε ἄγγελοι: ὁ ἕνας στέκει πίσω ἀπὸ τὸ ὕφασμα⁵ καὶ ἀνὰ δύο γονατίζουν στὰ πλάγια⁶. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ Μανδήλιο στὶς ἄκρες τοῦ μετώπου εἰκονί-

1. Σύντομη μελέτη τῶν βυζαντινῶν γλυπτῶν ποὺ εἶναι ἐντοιχισμένα στὸ ναὸ, βλ. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ, ὅ.π. 205 καὶ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 250.

2. ΚΟΥΓΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικὰ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 252.

3. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ θέματος I. D. ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ, La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle (Orient et Byzance VIII) (Paris 1932) τ. I, 305 - 309, ὁ ἴδιος, L'illustration des Liturgies, ὅ.π. 73 - 77.

4. Γιὰ μερικὰ παραδείγματα βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 229, σμ. 4. Καμιά φορὰ ἡ παράσταση τοῦ «ζωηφόρου ἄρτου» εἰκονίζεται στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ πεσσοῦ ποὺ στηρίζει τὴν ἅγια τράπεζα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 235, 236. Ὁ τύπος αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ποὺ εἰκονίζεται ὄρθιος μέσα σὲ δισκοπότηρο μὲ τὰ δύο χεῖρα ἀπλωμένα σὲ στάση εὐλογίας ἀπαντᾷ ἤδη στὴν Εὐαγγελίστρια τοῦ Μυστρά, G. MILLET, Monuments byzantins de Mistra (Paris 1910) πίν. 135, 3, SUZY DUFRENNE, Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV) (Paris 1970) 17. Πρβ. ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ, L'illustration des Liturgies, 115. Συγγενεῖς παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ μέσα σὲ δισκοπότηρο στὴ σκηνὴ τοῦ Μελισμοῦ κατὰ τὴν ὕψιμη βυζαντινὴ περίοδο ἀπαντοῦν στὸ ναὸ τοῦ Σωτήρα ἔξω ἀπὸ τὸ Κοτράφι, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1979, 201 καθὼς καὶ στὴν Ἁγία Σολωμὴ κοντὰ στὴν Πάφο τῆς Κύπρου (ἀδημοσίητη).

5. Γιὰ τὴν πιθανὴ καταγωγή αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ Μανδηλίου ποὺ τὸ κρατᾷ ἕνας ἄγγελος ἀπὸ πάνω βλ. παρακάτω σ. 475, σμ. 4.

6. Στὴν ἴδια θέση καὶ κατὰ παρόμοιο τρόπο, ἀλλὰ μὲ ἕνα ζεύγος ἀπὸ σεβίζοντες ἄγγελους, παριστάνεται τὸ Μανδήλιο καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς Μάνης τοῦ 18ου αἰώνα ὅπως στὴν Κοίμηση (1786, ἀρ. 35, σ. 469), στὴν Εὐαγγελίστρια (ἀρ. 36, σ. 475 - 6) καὶ στὸν

ζονται ό προφήτης Δαβίδ και ό άγιος Βασίλειος με άνοικτά ένεπιγράφα ειλη-
τάρια. Οί μορφές αυτές καταλαμβάνουν την ίδια θέση στην Κοίμηση (1786,
άρ. 35, σ. 470) και στην Εύαγγελίστρια (άρ. 36, σ. 476) του γειτονικού Σταυ-
ροπηγίου.

Τήν καμάρα του ίερού καλύπτουν οί παραστάσεις των 24 Οϊκων του 'Ακά-
θιστου ύμνου¹. Στους τοίχους του βήματος είναι ζωγραφισμένες μορφές ιε-
ραρχών, σκηνές μαρτυριών, έπεισόδια από τó βίο του 'Ιωακείμ και τής 'Αν-
νας, από την Παλαιά Διαθήκη και από τó βίο του Ζαχαρία.

Τήν κόγχη τής πρόθεσης κοσμοϋν ό 'Αγγελος τής Μεγάλης Βουλής², οί
προφίτες Δαβίδ και 'Ησαΐας και ή 'Ακρα Ταπείνωση. Στην τελευταία παρά-
σταση, που φέρει την έπιγραφή ή 'Αποκαθήλωσις, δεξιά και άριστερά από
τον Χριστό εικονίζονται ή Παναγία και ό 'Ιωάννης³. 'Η διπλή άπεικόνιση
του Χριστού στην κόγχη τής πρόθεσης με τή μορφή του 'Αγγέλου τής Μεγά-
λης Βουλής και τής 'Ακρας Ταπείνωσης θά πρέπει νά συνδεθεΐ με τó τυπικό
τής λειτουργίας και ιδιαίτερα με τόν ύμνο που ψάλλεται μετά την προσευχή

'Αγιο Χαράλαμπε (άρ. 37, σ. 479) του Σταυροπηγίου, στους 'Αγίους Πάντες (1783, άρ. 99,
σ. 546), στόν 'Αγιο Δημήτριο (άρ. 101, σ. 554), στην Κοίμηση (1710, άρ. 107, σ. 559)
και στα Εισόδια τής Θεοτόκου (άρ. 116, σ. 563) τής Πλάτσας και άλλού.

1. Για τόν κύκλο του 'Ακάθιστου 'Υμνου στους μεταβυζαντινούς ναούς τής Μάνης,
βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΑΗ, ΠΑΕ 1980, 220, σημ. 4.

2. Για τó θέμα που είναι έμπνευσμένο από τόν 'Ησαΐα Θ', 6 και άπαντά ηδρ σε χει-
ρόγραφα του 9ου αιώνα, βλ. J. MEYENDORFF, L'inconographie de la Sagesse Divine
dans la tradition byzantine, Cah. Arch. 10, 1959, 266-269, SIRARIE DER NERSESSIAN,
Note sur quelques images se rattachant au thème du Christ - Ange, στó Ιδιο, 13, 1962,
209 - 216. Βλ. και παρακάτω Μονή 'Αγίου Νικήτα έξω από τούς 'Ανω Δολούς (1752),
άρ. 61, σ. 504 - 5) και Μονή Προφήτη 'Ηλιού στα Καλλιανέικα (1758, άρ. 74, σ. 523).

3. Για τó θέμα κατά την ύστεροβυζαντινή περίοδο βλ. Α. ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Βυζαντινά
εικόνες έν Μετεώροις, ΑΔ 10, 1926, 35 - 44, PALLAS, Passion, ό.π. 283 - 289. 'Η παρά-
σταση του Χριστού στόν τύπο τής 'Ακρας Ταπείνωσης άνάμεσα στην Παναγία και στόν
'Ιωάννη άπαντά και σε Ιταλικά τρίπτυχα του ύψιμου Μεσαίωνα, BELTING, Das Bild und
sein Publikum, ό.π. 61 - 62, εικ. 12. Βλ. και Μ. CHATZIDAKIS, Les débuts de l'école
crétoise et la question de l'école dite italogrecque, Μνημόσονον Σοφίας 'Αντωνιάδη
(Βενετία 1974) και στó Etudes sur la peinture postbyzantine (London 1976) 184, πίν.
ΙΕ, 1. Στα μεταβυζαντινά μνημεία τής Μάνης ή παραλλαγή τής 'Ακρας Ταπείνωσης με
την Παναγία και τόν 'Ιωάννη είναι πολύ συνηθισμένη, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΟΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ -
ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΑΗ, ΠΑΕ 1978, 162, ΠΑΕ 1980, 219. Τó θέμα άπαντά και σε άλλες περιο-
χές, ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π. 37, εικ. 3 και σημ. 3, I. D. ȘTEFANESCU, L'évolution de la
peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe
siècle, Nouvelles Recherches (Orient et Byzance VI) (Paris 1929) I, 107, ΜΠΟΥΡΑΣ -
ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΝΔΡΕΑΔΗ, 'Εκκλησίες τής 'Αττικής, ό.π. εικ. 29, 40, 104, ΘΕΟ-
ΠΙΣΤΗ ΛΙΒΑ-ΞΑΝΘΑΚΗ, Οί τοιχογραφίες τής Μονής Ντίλιου ('Εταιρεία 'Ηπειρωτικών
Μελετών 6) ('Ιωάννινα 1980) 27, Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Οί τοιχογραφίες των 'Αγίων 'Αποστό-
λων και τής Παναγίας Ρασιωτίτσας στην Καστοριά (Μακεδονική Βιβλιοθήκη 56) (Θεσσα-
λονίκη 1980) 109 - 110.

τῆς πρόθεσης ἐν τάφῳ σωματικῶς ἐν Ἄδου δὲ μετὰ ψυχῆς ὁ Θεός. . .¹. Ἡ μορφή τοῦ Ἡσαΐα ὑποδηλώνει τὴν πηγὴ ἔμπνευσης τοῦ θέματος τοῦ Ἀγγέλου τῆς Μεγάλης Βουλῆς ἐνῶ ἡ παράσταση τοῦ Ἰωνᾶ ποὺ καταβροχθίζεται ἀπὸ τὸ κῆτος στὴν τράπεζα τῆς πρόθεσης ἐνισχύει τὴν ἔννοια τοῦ τάφου ἀφοῦ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὸ θέμα τοῦ Ἰωνᾶ συνδέεται μὲ τὴν ταφή καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ.

Τὸ χῶρο τῆς πρόθεσης κοσμοῦν ἀκόμα μορφές ἱεραρχῶν, σκηνές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, τὸ Ὄραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας, μαρτύρια, ἡ Κοινωνία τῆς Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας κ.ἄ. Στὸ διακονικὸ παριστάνονται ἱεράρχες, ἐπεισόδια ἀπὸ τὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Προδρόμου, μαρτύρια, κ.ἄ.

Οἱ παραστάσεις τοῦ τρούλου, ποὺ ἔχουν ὑποστῆ μεγάλη φθορὰ εἶναι διαταγμένες σὲ πολλοὺς ὁμόκεντρος κύκλους, ὅπως συνηθίζεται στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ². Τὸ κέντρο καταλαμβάνει ἡ μορφή τοῦ Παντοκράτορα μέσα σὲ ἀκτινωτὴ δόξα. Ἀκολουθοῦν πέντε ὁμόκεντρος ζῶνες. Στὴν πρώτη παριστάνονται χειροβεῖμ, ἡ δευτέρη εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος καταστραμμένη, τὴν τρίτη κοσμοῦν μετωπικοὶ ἄγγελοι σὲ προτομή, στὴν τέταρτη ἀνάμεσα ἀπὸ τὰ παράθυρα τοῦ τυμπάνου παριστάνονται ὀλόσωμοι προφήτες μὲ ξεδιπλωμένα εἰλητήρια. Τὴν τελευταία ζώνη καταλαμβάνουν στηθάγια προφητῶν ποὺ κρατοῦν εἰλητά. Οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς εἰκονίζονται στὰ σφαιρικά τρίγωνα. Τὴ στεφάνη τοῦ τρούλου περιθεῖ ἀνάγλυφο βυζαντινὸ γέισο³.

Τὴν καμάρα τῆς νότιας κεραίας τοῦ σταυροῦ κοσμοῦν κυρίως σκηνές θανάτων καὶ παραβολῶν. Τὸ τύμπανο τῆς ἴδιας κεραίας καλύπτει φθαρμένη πολυπρόσωπη παράσταση ποὺ ἴσως μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸ Ἐπὶ σοὶ χαίρει. Χαμηλότερα εἰκονίζεται ἡ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων⁴. Παραστάσεις τῶν εὐαγγελικῶν ἐπεισοδίων ποὺ γιορτάζονται τὶς Κυριακὲς πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα⁵ καταλαμβάνουν τὸν ἡμικυλινδρικό θόλο τῆς βόρειας κεραίας. Στὸ βόρειο τύμπανο εἰκονίζονται πιθανὸν οἱ Ἅγιοι Πάντες (;). Μνημειακὴ σύνθεση τῶν Αἰωνῶν⁶ καλύπτει ὀλόκληρη τὴ δυτικὴ καμάρα.

1. J. GOAR, *Euchologion sive rituale graecorum* (Graz 1960) (ἀνατύπωση ἐκδ. Βενετίας 1730) 51, 55.

2. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τοῦ τρούλου βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, 215. Γιὰ τὴν ἀξίωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν διακοσμητικῶν ζωνῶν στὸν τρούλο τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν, βλ. SUZY DUFRENNE, *Les programmes iconographiques des coupoles dans les églises du monde byzantin et postbyzantin*, *L'Information d'Histoire de l'Art* 5, 1965, 197 κ.ε.

3. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 250.

4. Γιὰ τὸ συνδυασμὸ τῶν δύο θεμάτων βλ. παρακάτω, Μονὴ Προφῆτη Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανέικα (1758) σ. 524.

5. Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 237, σμ. 4.

6. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς σύνθεσης Η. DELIYANNI-DORIS, *Die Wandmalereien der*

Στους τοίχους του ναού, άρχίζοντας από το βόρειο, έκτυλίσσονται θέματα από το χριστολογικό κύκλο. Οι σκηνές του Πάθους και τὰ επεισόδια τῶν Κυριακῶν μετὰ τὸ Πάσχα συγκεντρώνονται στὴ δυτικὴ κεραία. Τὰ ἐσωράχια τῶν τόξων ποὺ συνδέουν τοὺς κίονες μὲ τὸ δυτικὸ τοῖχο κοσμοῦν τὸ Ἄνωθεν οἶ Προφήται¹ καὶ τὸ Ἐγὼ εἰμι ἢ ἄμπελος² (Ἰωάν. ιε', 5).

Στὸ νοτιοδυτικὸ διαμέρισμα δίνεται ἔμφαση στὴ Μέλλουσα Κρίση. Ἡ γνωστὴ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας καταλαμβάνει τὸ νότιο τμήμα τῆς καμάρας καὶ τὸ νότιο τοῖχο ἐνῶ στὸ βόρειο μέρος τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου εἰκονογραφεῖται ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου (κε', 35 - 36) ποὺ ἀναφέρεται στὴν Κρίση (πίν. 271). Στὰ επεισόδια ποὺ εἰκονίζονται σὲ συνεχὴ ζώνη διαβάζονται ἐπιγραφές οἱ ὁποῖες ἀποδίδουν μὲ κάποια ἐλευθερία τὰ εὐαγγελικὰ χωρία: *ἐπέειπασα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα, καὶ ἐποτίσατέ μοι, γυμνὸς ἦμην καὶ ἐνεδύσατέ μοι, ξένος ἦμην, καὶ συνηγάγετέ μοι, ἐν φυλακῇ ἦμην καὶ ἤλυθετε πρὸς με*. Οἱ σκηνές διαδραματίζονται μπροστὰ σὲ μιὰ συνεχὴ ζωφόρο ἀπὸ μονόροφα καὶ διώροφα κτίρια ποὺ ἔχουν σχεδιαστεῖ μὲ προοπτικὴ διάθεση. Ἡ σύνθεση τῆς Κρίσης κατὰ Ματθαῖο κε', 35 - 36 ἀπαντᾷ συχνὰ στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μεσοσημίας καὶ τῆς Λακωνίας ὅπως στὸ ναὸ τῆς Κοίμησης στὴ Δῆμιοβα³ (1663),

Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios (Miscellanea Byzantina Monacensia 18) (München 1975) 10 - 14. Ἡ παράσταση τοποθετεῖται κατὰ κανόνα σὲ θόλο τῆς λιτῆς ἢ τοῦ ἐξωνάρθηκα, βλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅ.π. 220, § 8. Ὅταν δὲν ὑπάρχει νάρθηκας στὸ ναὸ ἡ σκηνὴ κοσμεῖ τὸ θόλο τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ ὅπως συμβαίνει στὰ περισσότερα παραδείγματα τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν στὴ Μάνη, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 230, σημ. 2, βλ. καὶ Μονὴ Ἁγίου Νικήτα στοὺς Ἄνω Δολοὺς (1752, ἀρ. 61, σ. 508), Μονὴ Προφήτη Ἡλίου στὰ Καλλιανεία (1758, ἀρ. 74, σ. 524), ναὸ Κοίμησης Θεοτόκου στὸν Πύργο (ἀρ. 77, σ. 533), Ἅγιο Νικόλαο στὸ κάστρο τῆς Ζαρνάτας (ἀρ. 39, σ. 482) κ.ά.

1. Γιὰ τὴ σύνθεση σὲ ναοὺς τοῦ 17ου καὶ 18ου αἰῶνα στὴ Μάνη βλ. στὸ ἴδιο, 226, 236.

2. Γιὰ τὴν παραβολὴ τῆς ἄμπελου, ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅ.π. 126, § 37. Τὸ θέμα συνηθίζεται τὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ τόσο σὲ εἰκόνες, Α. ΕΥΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μουσεῖο Μπενάκη. Κατάλογος τῶν εἰκόνων (Ἀθήνα 1936) 39 - 40, Μ. CHATZIDAKIS, Icoñnes de Saint-Georges des Grecs et de la collection de l'Institut (Venise 1962) 148, ἀρ. 128, πίν. 71, ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κεραλονεία (Ἀθήνα 1966) εἰκ. 39, ΑΓΑΠΗ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Συλλογὴ Γεωργίου Τσακούρογλου. Εἰκόνες (Ἀθήνα 1980) 112, ἀρ. 122, Κατάλογος εἰδικῆς ἐκθέσεως κειμηλίων προσφύγων (Ἀθήνα 1982) 14, ἀρ. 8, ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Εἰκόνες κρητικῆς σχολῆς 15ος - 16ος αἰῶνας. Κατάλογος Ἐκθέσεως, Μουσεῖο Μπενάκη (Ἀθήνα 1983) 24 - 26 πίν. 10, ὅσο καὶ σὲ τοιχογραφίες, κυρίως στὸ χώρο τοῦ νάρθηκα, βλ. ἐσωνάρθηκα Μονῆς Δοχειαρίου (1568), G. MILLET, Monuments de l'Athos, I, Les peintures (Paris 1927) πίν. 241, 1, νάρθηκα Μονῆς Καισαριανῆς (1682), ΘΕΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς, ὅ.π. 20. Σὲ ἐσωράχιο τόξου, ὅπως στὸ ναὸ τοῦ Κάμπου, ἀπαντᾷ ἡ σύνθεση στὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Κελεφᾶς (ἀρ. 133, σ. 571).

3. ΚΑΛΟΚΤΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστ. Μεσοσημίας, ὅ.π. 209.

στό καθολικό τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικήτα ἔξω ἀπὸ τοὺς Ἄνω Δολοὺς (1752, ἀρ. 61, σ. 507) καὶ τῆς μονῆς τοῦ Προφήτη Ἥλιου στὰ Καλλιανείικα (1758, ἀρ. 74, σ. 523), στὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Λαδᾶ τῆς Λακωνίας¹, στὴν Κοίμηση τοῦ Σταυροπηγίου (1786, ἀρ. 35, σ. 472), στὸν Ἅγιο Βασίλειο τοῦ κάστρου τῆς Κελεφᾶς (β' μισὸ 18ου αἰ., ἀρ. 133, σ. 571) κλπ.

Τὴν καμάρα τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος καταλαμβάνουν σκηνές ἀπὸ τῆ δημιουργία τοῦ κόσμου². Ἐπεισόδια ἀπὸ τὸ θεομητορικό κύκλο εἰκονίζονται στὸ βόρειο τοῖχο τῆς βόρειας κεραίας.

Τὸ κάτω τμήμα τῶν τοίχων κοσμοῦν ὁλόσωμες μορφές ἀγίων. Πιὸ πάνω ἀπλώνεται ζώνη μὲ συνθέσεις μαρτυρίων συνήθως ἐκείνων τῶν ἀγίων ποὺ εἰκονίζονται χαμηλότερα. Οἱ ἱεράρχες συνδυάζονται μὲ σκηνές θαυμάτων (πίν. 272β). Ἡ σύνδεση τῶν ἀγίων ποὺ εἰκονίζονται στὴν κάτω ζώνη τῶν τοίχων μὲ παράσταση ἀπὸ τὸ μαρτύριό τους ἢ μὲ σκηνὴ θαύματος ὅταν πρόκειται γιὰ ἱεράρχες, ἀκολουθεῖται συχνὰ — ἄλλοῦ μὲ περισσότερη καὶ ἄλλοῦ μὲ λιγότερη συνέπεια — στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης³.

Πεντάστιχη μεγαλογράμματη κτητορικὴ ἐπιγραφή ποὺ ἔχει παλαιότερα δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὸν Σ. Κουγέα⁴ ζωγραφισμένη κάτω ἀπὸ τὴ νότια πόρτα, ἀναφέρει τὸ ἔτος 1760 καὶ τὸν ζωγράφο Νικόλαο. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν ἴδιο ἀγιογράφο ἀπὸ τὸ Νομιτζή ποὺ ἀπὸ τὸ 1745 συμπράττει στὴν τοιχογράφηση μιᾶς σειρᾶς ναῶν τῆς περιοχῆς: τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Πραστειό⁵ (1745), τῆς Θεοτόκου στὰ Ξανθιάνικα τῆς Μηλέας⁶ (1750), τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Σκούταρι⁷ (1750) καθὼς καὶ τῆς μονῆς τοῦ Προφήτη Ἥλιου στὰ Καλλιανείικα (1758, ἀρ. 74, σ. 519-522).

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα εἶναι περίπλοκο καὶ φλύαρο. Ὁ χριστολογικὸς κύκλος, ποὺ κοσμεῖ κυρίως τοὺς τοίχους, καθὼς καὶ τῆ βόρεια καὶ νότια καμάρα καὶ κορυφώνεται στὸ κεντρικὸ θέμα τοῦ Παντοκράτορα στὸν τροῦλο, εἶναι ἀναλυτικὸς καὶ τηρεῖ συχνὰ τὴν ἀκολουθία τῶν γιορτῶν τοῦ ἐκ-

1. Στὸ ἴδιο, 241.

2. Σκηνές ἀπὸ τῆ δημιουργία τοῦ κόσμου ἀπαντοῦν συχνὰ στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης ὅπως στὸ ναὸ τῆς Παναγίας τῆς Γιάτρισσας στὴν Πηγῆ (1693, ἀρ. 91, σ. 539), στὴ Μονὴ τοῦ Προφήτη Ἥλιου στὰ Καλλιανείικα (1758, ἀρ. 74, σ. 524), στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Ἄνω Ρίγκλια (1775, ἀρ. 86, σ. 535), στοὺς Ἁγίους Πάντες τῆς Πλάτσας (1783, ἀρ. 99, σ. 547), στὴν Κοίμηση (1786, ἀρ. 35, σ. 470) καὶ στὴν Εὐαγγελίστρια (ἀρ. 36, σ. 477) τοῦ Σταυροπηγίου, στὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Κελεφᾶς (ἀρ. 133, σ. 571) κ.ἄ.

3. Βλ. παρακάτω Μονὴ Προφήτου Ἥλιου στὰ Καλλιανείικα (1758, ἀρ. 74, σ. 526).

4. Τρεῖς κτητορικὴ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 252.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 241, πίν. 167β.

6. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἡ Μηλέα τῆς Ἐξῶς Μάνης καὶ ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων ἐξ αὐτῆς, Μεσσηνιακὰ Γράμματα Β', 1967, 167, ΠΙΟΜΠΗΝΟΣ, Ἐλληνες ἀγιογράφοι, ὅ.π. 190.

7. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικὴ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὅ.π. 171, σμ. 2.

κλησιαστικοῦ ἡμερολογίου. Τῇ θριαμβευτικῇ παράστασιν τῶν Αἰῶνων στὸ δυτικὸ ὄθλο πλαισιώνουν ἐπεισόδια ἀπὸ τῆ Γένεσιν στὸ βορειοδυτικὸ πλάγιον διαμέρισμα καὶ σκηνὴς ἀπὸ τῆ Δευτέρα Παρουσία στὸ νότιον. Τὰ μαριολογικὰ θέματα περιορίζονται στὸ βόρειον καὶ νότιον τοῖχον τοῦ κυρίως ναοῦ ἐνῶ στὸ ἱερὸ οἱ οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου ἀπλώνονται σ' ὅλο τὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς καμάρας. Συχνὰ παρατηρεῖται ἡ ἀντιπαράθεσις θεμάτων ποῦ ἐμπνέονται ἀπὸ τὸ Θεομητορικὸν καὶ ἀπὸ τὸ χριστολογικὸν κύκλον. Ἔτσι στὰ ἐσωράχια τῶν τόξων ποῦ συνδέουν τοὺς κίονες μὲ τὸ δυτικὸ τοῖχον τοῦ ναοῦ εἰκονίζονται τὸ Ἄνωθεν οἱ προφῆται καὶ τὸ Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος μὲ κεντρικὴν παράστασιν τῆ Θεοθέου καὶ τοῦ Χριστοῦ ἀντίστοιχα. Ἀκόμα οἱ Αἰῶνοι καὶ ὁ Ἀκάθιστος ὕμνος στὴ δυτικῇ καὶ ἀνατολικῇ καμάρα καθὼς καὶ οἱ Ἅγιοι Πάντες καὶ τὸ Ἐπὶ σοὶ χαίρει στὸ βόρειον καὶ νότιον τύμπανον — ἂν οἱ ταυτίσεις τῶν σκηνῶν εἶναι σωστὲς — εἰκονογραφοῦν θέματα ποῦ ἐξυμνοῦν τὰ δύο τὸ Χριστὸ καὶ τὰ ἄλλα δύο τὴν Παναγίαν.

Στὸν ἀγιολογικὸν κύκλον ἡ ἐλλιπὴς ἀντιστοιχία τῶν παραστάσεων τῶν μαρτυριῶν στὴ δευτέρῃ ζώνῃ τῶν τοίχων μὲ τοὺς ὁλόσωμους ἀγίους ποῦ εἰκονίζονται ἀπὸ κάτω, προδίδει κάποια χαλαρότητα στὸ πρόγραμμα ἀφοῦ σὲ ἄλλους ναοὺς ἡ συσχέτισις αὐτῆ ἀκολουθεῖται μὲ συνέπεια. Τέλος ἀξίζει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι δὲν δίνεται καμιὰ ἔμφασις στοὺς ἐπάνωμους ἀγίους τοῦ ναοῦ.

Χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐποχὴ εἶναι ἡ ἐπανάληψις σκηνῶν μὲ συγγενὲς περιεχόμενον, ὅπως ἐξάλλου παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα. Ἔτσι ἡ Μέλλουσα Κρίσις παριστάνεται κατὰ τὸν παραδοσιακὸν τρόπον καὶ ἐπαναλαμβάνεται μὲ τὴν εἰκονογράφησιν τῶν χωρίων τοῦ Ματθαίου κε', 35 - 36.

Ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ διάταξις τῶν θεμάτων καθὼς καὶ ὀρισμέναι εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειαι παρουσιάζουν πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὸ καθολικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανεῖα (1758, ἀρ. 74, σ. 522 κέ.), ποῦ εἶναι ἔργον τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου, μὲ τὸ ναὸ τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ γειτονικὸν Σταυροπήγι (1786, ἀρ. 35, σ. 469 κέ.), μὲ τὸν Ἅγιον Βασίλειον Κελεφᾶς (ἀρ. 133, σ. 569 κέ.) κ.ά.

Ἀπὸ τεχνολογικὴ ἀποψή ἡ γραμμικὴ ἀντίληψις, ἡ ἀπλοϊκότητις τῶν ἐκφραστικῶν μέσων, οἱ δυσαναλογίαι ποῦ συχνὰ παρουσιάζουν οἱ μορφὲς καὶ ἡ ὁμοιομορφία τῶν φυσιογνωμικῶν τύπων ἐντάσσουσιν τὸ διάκοσμον τῶν Ἁγίων Θεοδώρων σ' ἓνα ἐπαρχιακὸν ρεῦμα ποῦ γνωρίζει μεγάλην διάδοσιν στὰ πολυάριθμα μανιάτικα μνημεῖα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα, ὅπως π.χ. ἡ μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανεῖα (1758, ἀρ. 74, σ. 527, πίν. 290β), ἡ μονὴ Λυκάκη κοντὰ τοὺς Κάλυβες¹ (1783), ἡ μονὴ τοῦ Σωτήρα ἔξω ἀπὸ

1. Σύντομη ἀναφορὰ γιὰ τὸ καθολικὸν βλ. Β. Δ. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγεργασίας (Ἀθήναι 1972) 703, 707 - 708, DORA ELIPOULOU-ROGAN, Mani. History and Monuments (Ἀθήναι 1973) 130 ἀρ. 8.

τῆ Γωνέα¹, ὁ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Καστάνιας², ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸ Σταυροπήγι (1786, ἀρ. 35, σ. 474), ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (ἀρ. 100, σ. 554-5) καὶ οἱ Ἅγιοι Πάντες (1783, ἀρ. 99, σ. 549) στὴν Πλάτσα, ὁ Ἅγιος Βασίλειος τῆς Κελεφᾶς (ἀρ. 133, σ. 572) κ.ἄ.

Ἀξιόλογο εἶναι τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο (πίν. 273) τοῦ ναοῦ ποῦ ὅπως φαίνεται ἔχει μεταφερθεῖ ἀπὸ ἄλλη ἐκκλησία καὶ τὰ τμήματά του ἔχουν συγκολληθεῖ γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὸ ναὸ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων. Ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη ἔχει καταστραφεῖ ὁ σταυρὸς καὶ διατηροῦνται ἀρκετὰ φθαρμένα τὰ εἰκονίδια τῶν λυπηρῶν, οἱ δράκοντες καὶ οἱ ἀετοί. Κάτω ἀπὸ στενὴ ταινία μὲ ἀνθεμωτὰ κοσμήματα διαμορφώνονται τοξύλλια. Οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι κομποῦνται μὲ ἀμφορεῖς καὶ ἄνθη ἐνῶ στὰ τύμπανα τῶν τόξων εἰκονίζονται ἐξαπτέρυγα. Οἱ εἰκόνες τοῦ ἐπιστυλίου εἶναι μεταγενέστερες. Πιο κάτω διαμορφώνεται κυρτὴ ζώνη μὲ πλοῦσια κληματίδα, ὅπου γίνεται ἐν μέρει χρῆσις τῆς διάτρητης τεχνικῆς. Οἱ κιονίσκοι δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες, οἱ ὁποῖες εἶναι καὶ αὐτὲς νεότερες, εἶναι διακοσμημένοι μὲ ἐλικόμορφο ἀνθισμένο βλαστὸ καὶ ἐπιστέφονται μὲ κιονόκρανα ποῦ φέρουν κάτω ἄκανθα καὶ πάνω ἔλικες. Ἡ ζώνη τοῦ ἐπιστυλίου διατηρεῖται μόνο στὸ μέρος τοῦ τέμπλου ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἄνοιγμα τῆς ἀνατολικῆς κεραίας ἐνῶ μπροστὰ ἀπὸ τὸ διακοινικὸ καὶ τὴν πρόθεση τὸ τμήμα μὲ τὶς εἰκόνες τοῦ δωδεκάροτου παραλείφθηκε κατὰ τὴν ἐπανατοποθέτησι τοῦ τέμπλου.

Ἡ διάταξις, τὰ θέματα καὶ ἡ τεχνικὴ τοῦ διακόσμου τοῦ τέμπλου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων μοιάζουν τόσο μὲ τὸ ξυλόγλυπτο εἰκονοστάσι στὸ ναὸ τῆς Κοίμησις στὸ Σταυροπήγι (πίν. 277) (ἀρ. 35, σ. 474-5) ὥστε εἶναι εὐλογητὴ ἡ ὑπόθεσις ὅτι πρόκειται γιὰ περίπου σύγχρονα ἔργα τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου.

32. Ζωοδόχος Πηγὴ, στὰ βόρεια τοῦ χωριοῦ. Μικρὴ ξαναχτισμένη ἐκκλησία. Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ διατηρεῖται τὸ ἀνατολικὸ τμήμα στὸ ὁποῖο διασώζονται καὶ τ ο ι χ ο γ ρ α φ ι ε ς ποῦ θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Στὸ τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν καὶ στὸν ἡμικύκλιον ὁ Χριστὸς μέσῃ σὲ δισκοπότηρο μεταξὺ τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν, δεξιὰ στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας ἄρχιερεὺς καὶ ἀριστερὰ στὸ βόρειο τμήμα ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα μὲ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ κυρία τῶν ἀγγέλων».

Μέσα στὸ ναὸ σώζονται δύο δεσποτικὲς εἰκόνες, ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τῆς ἴδιας ἐποχῆς περίπου μὲ τὶς τοιχογραφίες.

33. Ἅγιος Δημήτριος. Μονόχωρος ναὸς (5.35 × 3.25 μ.) μὲ ξανακατασκευασμένη ὀροφή. Στὸ ἱερὸ κυρίως διατηροῦνται τ ο ι χ ο γ ρ α φ ι ε ς ποῦ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 131, πίν. 104α.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 228 - 230, πίν. 145α.

34. *Υπαπαντή*, στὸν ἀμαξιτὸ δρόμο ἀπὸ Σωτηριάνικα πρὸς Κάμπο, πάνω ἀπὸ τὴ γέφυρα τῆς Κοσκάρακας. Μονόχωρος ναὸς (4.40 × 2.40 μ.) ποὺ διασώζει τοιχογραφίες στὸ ἀνατολικὸ τμήμα οἱ ὁποῖες μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα.

Σταυροπήγι¹ (Βαρούσι)²

35. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*, ἐνοριακὸς ναὸς (13.65 × 4.80 μ.), τύπου μονόκλιτης βασιλικῆς μὲ τροῦλο³, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ κονίαμα στὸ ὁποῖο παρεμβάλλονται ἀκανόνιστες πλίνθοι. Μὲ μεγαλύτερες πέτρες καὶ ἀραιότερο κονίαμα εἶναι κατασκευασμένο τὸ κάτω τμήμα τῶν τοίχων σὲ ὕψος περίπου ἐνὸς μέτρου. Ἡ ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς ἐκκλησίας καὶ ὁ τροῦλος, ποὺ εἶναι ἐπίσης πεντάπλευρος, ἔχουν ἐπιχριστεῖ μὲ ἀσβέστη. Ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἀνακάλυψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοὺς Βαρουσιῶτες τὸ 1747 εἶναι χαραγμένη ψηλότερα ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ βόρειου τοίχου. Πάνω ἀπὸ τὴν ἴδια πόρτα διαμορφώνεται ἀνακουφιστικὴ κόγχη μὲ τὴν παράσταση τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ὑψώνεται νεότερο κωδωνοστάσιο κατασκευασμένο σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή τὸ 1906.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας κοσμεῖ ἡ Πλατυτέρα δεσμένη. Κάτω ἀπὸ ὀξυκόρυφο τόξο μπροστὰ στὸ στήθος τῆς εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς, στὸ συνηθισμένο εἰκονογραφικὸ τύπο, εὐλογώντας μὲ τὰ δύο χέρια ἀπλωμένα. Τὴν παράσταση τῆς Παναγίας περιβάλλουν ἐξαπτέρονα καὶ τέσσερις προφῆτες μέσα σὲ δίσκους κρατώντας ἐνεπίγραφα εἰλητάρια: ὁ Δαβὶδ, ὁ Σολομῶν, ὁ Μωϋσῆς καὶ ὁ Ἡσαΐας. Στὸν ἡμικύκλιονδρον εἰκονίζονται σὲ δύο ἐπάλληλες ζῶνες ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ ὁ *Μελισμός*. Ὁ Χριστὸς στὴν τελευταία παράσταση εἰκονίζεται μὲ τὴ μορφή ποὺ ἐπικρατεῖ στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης, δηλαδὴ ὄρθιος, μετωπικός, σὲ στάση δέησης, μέσα σὲ δισκοπότηρο.

Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας καταλαμβάνει τὸ *Μανδήλιο* ἀνάμεσα σὲ δύο σεβίζοντες ἀγγέλους. Τὸ κρατᾶ ἕνας τρίτος ἄγγελος ποὺ εἰκονίζεται πίσω ἀπὸ τὸ ὕψωμα σύμφωνα μὲ τὸν τύπο ποὺ συνηθίζεται στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα

1. Γιὰ τὴν ὀνομασία Σταυροπήγι καὶ τὴν προέλευση τῆς λέξης, ΚΟΥΤΣΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. 297 - 299, 320.

2. Γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς λέξης Βαρούσι, Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἐρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, ὅ.π. (σ. 453 σημ. 2), 164 - 166.

3. Γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ αὐτοῦ τύπου, Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴ Στεμνίτσα, στὸ Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (Ἀθήνα 1979) 222 - 223. Εἰδικὰ γιὰ τὴ Μάνη βλ. R. TRAQUAIR, Laconia. The Churches of Western Mani, BSA 15, 1908 - 09, 198 - 199, 202, 204, 208, πίν. XII, XIV, XV. Βλ. καὶ παρακάτω Ἄγ. Βασίλειος Κάτω Δολῶν (ἀρ. 62, σ. 510).

τῆς Μάνης. Δεξιά καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ Μανδῆλιο παριστάνονται, ὅπως στοὺς Ἅγιους Θεοδώρους τοῦ Κάμπου (1760, ἀρ. 31 σ. 463), στὴν Εὐαγγελίστρια στὸ Σταυροπήγι (ἀρ. 36, σ. 476), ὁ ἅγιος Βασίλειος καὶ ὁ Προφήτης Δαβὶδ κρατώντας εἰλητάρια.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἰκονίζονται ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω ἡ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, τὸ μαρτύριο καὶ δόλωσιμη ἢ παράσταση τοῦ πρωτομάρτυρα Στεφάνου. Τὸ νότιο τμήμα τοῦ ἴδιου τοίχου κοσμοῦν ἡ Φιλοξενία τῶν Ἀγγέλων, τὸ μαρτύριο καὶ δόλωσιμη ἢ μορφὴ τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ.

Τὴν κορυφὴ τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνουν, σὲ τέσσερις ζῶνες, οἱ παραστάσεις τῶν 24 Οἰκῶν τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου. Χαμηλότερα ἐκτυλίσσονται σκηνὲς ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου, θέματα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη μὲ συμβολικὸ περιεχόμενο, πὺ ἀναφέρεται κυρίως στὴν Ἐνσάρκωση, τὴ Θυσία καὶ τὴ Σωτηρία, καθὼς καὶ τὰ μαρτύρια ἐκείνων τῶν ἁγίων οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται δόλωσιμοι στὴν κάτω ζῶνῃ τῶν τοίχων, ὅπως π.χ. ὁ Πέτρος Ἀλεξανδρείας, ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος.

Στὴν κορυφὴ τοῦ τρούλου δεσπόζει ἡ μορφὴ τοῦ Παντοκράτορα σὲ προτομὴ περιστοιχισμένη ἀπὸ τεθλασμένη ταινία ὅπου διακρίνονται οἱ συνηθισμένοι στίχοι τοῦ ψαλμοῦ 32 (33) 14 - 15: ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ ἐπέβλεπεν ἐπὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν. .¹. Ἡ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα περιβάλλεται, ὅπως καὶ στοὺς Ἅγιους Θεοδώρους τοῦ Κάμπου (1760, ἀρ. 31, σ. 464), ἀπὸ πέντε ὁμόκεντρος ζῶνες. Τὴν πρώτη κοσμοῦν χερουβείμ καὶ τροχοί, τὴ δευτέρα ἀγγελικὰ τάγματα κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία καὶ τὴν τρίτη μετωπικοὶ ἄγγελοι σὲ προτομῇ. Πιὸ κάτω στὸ ὕψος τῶν τεσσάρων παραθύρων τοῦ τυμπάνου εἰκονίζονται δόλωσιμοι προφῆτες μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια καὶ στὴν τελευταία ζῶνῃ προτομὲς προφητῶν μέσα σὲ δίσκους. Οἱ τέσσερις εὐαγγελιστὲς μπροστὰ σὲ πλούσιο ἀρχιτεκτονικὸ διάκοσμο καταλαμβάνουν τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα. Ἀνάμεσά τους στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τμήμα εἰκονίζονται ὁ Χριστὸς καὶ ὁ «Πατήρ» μεταξὺ δύο ἀγγέλων.

Τὰ μέτωπα καὶ τὰ ἐσωράχια τῶν τόξων τοῦ κεντρικοῦ τετραγώνου κοσμοῦν προφῆτες, ἅγιοι καὶ μάρτυρες μέσα σὲ ἀχιβαδόσχημους δίσκους ἢ σὲ συνδεόμενους κύκλους.

Μεγάλῃ παράστασι τῶν Ἁγίων Πάντων καταλαμβάνει τὸ κέντρο τοῦ νότιου τυμπάνου. Ἡ σκηνή, πὺ ἀποτελεῖ συνεπτυγμένη παραλλαγή τῆς Δευτέρας Παρουσίας², ἀπαντᾷ συχνὰ στὶς μεταβυζαντινὲς εἰκόνες³ καὶ τοιχο-

1. Βλ. παρακάτω καὶ Εὐαγγελίστριας στὸ Σταυροπήγι (ἀρ. 36, σ. 476).

2. G. MILLET, *La Dalmatique du Vatican* (Paris 1945) 29 κέ. 82 - 91.

3. Βλ. εἰκόνα τοῦ Νικολάου Ρίτσου, CHATZIDAKIS, *Les débuts*, ὁ.π. 183, πίν. ΙΓ', 2, εἰκόνα 16ου αἰ. στὸ Μουσεῖο Κωνσταντινουπόλεως, ἀρ. 25, THEANO CHATZIDAKIS, *L'art des icônes en Crète et dans les îles après Byzance*, *Europalia* 1982, ἀρ. 32, εἰκ. 18, εἰκόνα τοῦ 1600 περίπου στὴ Μονὴ Ἰωάννου Θεολόγου στὴν Πάτμο, ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Εἰκόνες τῆς*

γραφίες¹. Έδω παραλείπεται όμως ή τελευταία ζώνη όπου συνήθως απεικονίζεται ό Παράδεισος με τόν Άβραάμ και τόν καλό Ληστή. Στά υπόλοιπα διάχωρα του ίδιου τοίχου έκτυλίσσονται χριστολογικές σκηνές. Πιο χαμηλά εικονίζονται σύμφωνα με τή διάταξη που επικρατεί στα μεταβυζαντινά μνημεία τής Μάνης, τó μαρτύριο ή έπεισόδια από τó βίο εκείνων τών άγιων που παριστάνονται δλόσωμοι στήν κατώτατη ζώνη.

Τό τύμπανο του βόρειου τοίχου καταλαμβάνει μνημειακή σύνθεση του 'Επί σοι χάρει (πίν. 274). Τό θέμα. που είναι ιδιαίτερα αγαπητό στή μεταβυζαντινή ζωγραφική, άπαντá συχνά στή Μάνη σε μνημεία του 18ου αιώνα². Δεξιά και άριστερά από τó θριαμβευτικό περιεχόμενο: ή 'Υψωση του Τιμίου Σταυρου ή ή Α' Σύνοδος τής Νίκαιας (πίν. 274). 'Ολόκληρο τó κεντρικό τμήμα του βόρειου τοίχου καταλαμβάνει παράσταση του αρχάγγελου Μιχαήλ σε ύπερφυσικό μέγεθος. Στήν υπόλοιπη επιφάνεια του τοίχου εικονίζονται μαριολογικά θέματα και πιο κάτω σκηνές μαρτυρίων τών άγιων που κοσμοούν τήν κατώτατη ζώνη. Μπροστά από τó τέμπλο, στήν τυπική θέση του επάνωμου άγιου, παριστάνεται ή Κοίμηση τής Θεοτόκου, στήν όποία είναι αφιερωμένη ή εκκλησία.

Η θριαμβευτική παράσταση τών Αίων (πίν. 275), που εικονογραφεί τους ψαλμούς 148 - 150, καλύπτει όλόκληρη τή δυτική καμάρα του ναού, όπως παρατηρείται συχνά στις εκκλησίες του 18ου αιώνα στή Μάνη³. Οι λεπτομέρειες τής σύνθεσης παρουσιάζουν λαογραφικό ενδιαφέρον ιδιαίτερα για τήν απόδοση τών λαϊκών τύπων, τις ένδυμασίες, και τά μουσικά όργανα τής εποχής.

Στις πάνω ζώνες τών πλάγιων τοίχων τής δυτικής κεραίας συνεχίζεται ό χριστολογικός κύκλος. Τόν βόρειο τοίχο κοσμοούν κυρίως θέματα μετά τήν άνάσταση και τó νότιο σκηνές του πάθους, σε μεγάλη έκταση καταστραμμένες

Πάτμου, έ.π. 158 - 159, άρ. 127, πίν. 171, εικόνα του 'Ηλία Μόσκου (1656) στο ναό τών 'Αγίων Πάντων τής Ζακύνθου, ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάγραμμα, έ.π. πίν. 59, 2, ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ναοί και μονές στή Ζάκυνθο ('Αθήνα 1964) 97, 101 - 103, εικόνες στις μονές Καρακάλλου και Κουτλουμουσίου, MILLET, έ.π. 6 - 7, πίν. 1, 2, εικόνες στή συλλογή Γ. Τσακύρογλου, ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, έ.π. άρ. 359, 360, κλπ.

1. Στή Μάνη άπαντá στο ναό τών 'Αγίων Πάντων (1783, άρ. 99, σ. 547) και στον 'Αγιο Δημήτριο (άρ. 101, σ. 556) τής Πλάτσας, στή Ζωοδόχο Πηγή του κάστρου τής Ζαρνάτας (1787), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 234, κ.ά. Πρβ. και συνεπτυγμένη μορφή του θέματος στή άψίδα τής Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στον 'Αγιο Δημήτριο (1785, άρ. 96, σ. 543-4).

2. Για τήν εικονογραφία του θέματος και τή διάδοσή του στα μνημεία τής Μεσομηνακής Μάνης, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 224 - 226. Στήν ίδια θέση, στο βόρειο δηλαδή τύμπανο του ναού, άπαντá ή παράσταση στή μονή τής Κοίμησης κοντά στις Γαϊτσές, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 235, στο ναό τής Ζωοδόχο Πηγής στή Ζαρνάτα (1787), στο ίδιο, 234, στή μονή του Προφήτη 'Ηλιο στο Καλλιανέικα (1758, άρ. 74, σ. 524), στον 'Αγιο Βασίλειο τής Κελεφάς (άρ. 133, σ. 570) κ.ά.

3. Βλ. παραπάνω σ. 464 - 5, σημ. 6.

ἀπὸ τὸν ξύλινο γυναικωνίτη πού προστέθηκε ἀργότερα. Σὲ ἐνιαία παράσταση στὸ νότιο τοῖχο εἰκονογραφεῖται ἡ *Μέλλουσα Κρίση* σύμφωνα μὲ τὴ διήγηση τοῦ Ματθαίου, κε', 35 - 36¹. Διαβάζονται οἱ ἐπιγραφές: *ἐπεινάσα καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψασα καὶ ἐποτίσατέ μοι*, *ξένος ἦμην καὶ σπηλαιόμοι*. Ἡ συνέχεια τῆς σκηνῆς ἔχει φθαρεῖ. Τὴν κατώτατη ζώνη καταλαμβάνουν μορφές *ἁγίων γυναικῶν* στὸ βόρειο καὶ *μοναχῶν* στὸ νότιο τοῖχο.

Τὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου καλύπτει ἡ *Σταύρωση*. Ἡ *Δευτέρα Παρουσία*, πού μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ξύλινου γυναικωνίτη ἔχει κατὰ τμήματα καταστραφεῖ, καταλάμβανε ὅλο τὸ κάτω μέρος τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Οἱ δυτικὲς παραστάδες διασώζουν δύο ἐπιγραφές πού τὸ πάνω τμήμα τους ἔχει καλυφθεῖ ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο γυναικωνίτη. Στὴ βορειοδυτικὴ διαβάζονται οἱ τέσσερις τελευταῖοι στίχοι σὲ μικρογράμματη γραφή (πίν. 276α):

ἀ. ὥστις δὲ ἀπὸ ἀνδάδιαν κ(αι) ἀνέδιαν ἦθε-
[λε]ν δὲν ποιεῖ ὡς ἀνοθεν ἄς ὤπεται, ἐξετέος οἰ
[ίε]ρεῖς ναν το φυλλάσσουν. κ(αι) ἰδοῦ πῶς τὰ γράφο-
[με] διὰ τὰ μὴν προφασίζεται τινῶς πῶς δὲν το εἰξευρεν².

Στὴ νοτιοδυτικὴ παραστάδα σώζονται οἱ παρακάτω στίχοι — οἱ τρεῖς πρῶτοι σὲ μεγαλογράμματη καὶ οἱ δύο τελευταῖοι σὲ μικρογράμματη γραφή (πίν. 276β):

σωτηρίαν. ὁμοῖς κ(αι) ὡσοι εσυνειργησαν
εἰς αὐτὸ ἔργον, δόει αὐτοῖς ὁ Κ(ύριος) εἰς τὴν βα-
σιλείαν τῶν οὐρανῶν ἀμήν· ἔτει ,αηπς'
διὰ χειρὸς ἐμοῦ ἀναγνώστη³ Φιλιππάκη [Ἀνδρ]οῦβηστα⁴.
κ(αι) ἀναγνώστη Καλιέργη ἐκ πραστίου⁵ αὐγούστον - 10.

1. Βλ. παραπάνω σ. 465 - 466.

2. Ἐπιγραφή μὲ παραπλήσιο περιεχόμενο ἀπαντᾷ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου στὸ χωριὸ Λάκκος τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης τοῦ 17.4, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 246, στ. 10 κέ.

3. Γιὰ τὸν τίτλο καὶ τὸ ὄνομα Ἀναγνώστης πού στὴ Μάνη χρησιμοποιεῖται καὶ ὡς ὄνομα καὶ ὡς ἐπίθετο, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέα, ὅ.π. 169 - 170, ὁ ἴδιος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καὶ ἡ μεσαιωνικὴ καὶ νεοελληνικὴ ὀνοματολογία, Ἀθηνᾶ 63, 1959, 206, 236 - 237. Σύμφωνα μὲ τὶς κτητορικὲς ἐπιγραφές πολὺ συχνὰ οἱ Μανιάτες ἀγιογράφοι, ὅπως ἐξᾴλλου καὶ οἱ ὁμότεργοι τους ἀπὸ ἄλλες περιοχές, φέρουν τὸν ἐκκλησιαστικὸν τίτλο τοῦ ἀναγνώστη ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. 288, ὁ ἴδιος, Κτιτορικὴ ἐπιγραφή ἐκ Δολῶν, Ἑλληνικά 7, 1934, 108, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 224, 241, 244, Ζ. ΚΙΤΣΟΣ, Ἀνεκδότος κτιτορικὴ ἐπιγραφή τῆς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Ἀντρομπεβίτσης Ἐξω Μάνης, Πρακτικά Ἀ' Λακωνικοῦ Συνεδρίου, Σπάρτη - Γύθειο 1977, Λακωνικὰ Σπουδαῖ Ἐ', Πρακτικά Β' (Ἀθῆναι 1980) 392, 394, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 128. Βλ. καὶ παρακάτω ναὸ Ὑπαπαντῆς στὴ Μάλτα (ἀρ. 40, σ. 489) καὶ Ἁγίων Κωνσταντῶν καὶ Ἑλένης στὶς Κιτιές (ἀρ. 71, σ. 516 σημ. 2).

4. Γιὰ τὴν Ἀνδρούβιστα πού ἦταν ἐπισκοπὴ καὶ καπετανία βλ. ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, Δίπτυχον τῆς Ἐθνεγερασίας, ὅ.π. 610, 613 κέ., 680 κέ., 710 - 712, 726.

5. Σύγχρονοι ζωγράφοι ἀπὸ τὸ Πραστεῖο ἀναφέρονται σὲ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ (178)

Οι ίδιοι ζωγράφοι, ο άναγνώστης Φιλιππάκης από την Άνδρούβιστα και ο άναγνώστης Καλλιεργάκης¹ από το Πραστέιο, ιστόρησαν το 1785 σε συνεργασία με δύο ομοτέχνους τους την έκκλησία του Άγίου Νικολάου στους Κάτω Δολούς². Το 1787 ο Φιλιππάκης και ο Καλλιεργάκης συμπράττουν, σύμφωνα με την κτητορική έπιγραφή, στην τοιχογράφηση του ναού τής Ζωοδόχου Πηγής ή Παναγίας Καστρινής στο κάστρο τής Ζαρνάτας³.

Σύμφωνα με τη συνήθεια τής εποχής το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού εΐναι πλούσιο και περιλαμβάνει πολλούς κύκλους θεμάτων. Έμφαση δίνεται στο θεομητορικό κύκλο που κοσμεΐ την καμάρα του βήματος (Άκάθιστος) και το βόρειο τοΐχο του κυρίως ναού όπου κορυφώνεται στη θριαμβευτική παράσταση του *Έπι σοι χάρει*. Μία ιδιαίτερη χροιά που ταιριάζει σε ναό αφιερωμένο στην Κοίμηση δίνει ή μορφή του αρχάγγελου Μιχαήλ σε ύπερφυσικό μέγεθος στο βόρειο τοΐχο σε συνδυασμό με τις πολλαπλές παραστάσεις που σχετίζονται με τη Μέλλουσα Κρίση⁴. Θα πρέπει ώστόσο να παρατηρηθεί ότι θέματα σχετικά με τη Δευτέρα Παρουσία άπαντοΐν συχνά στα προγράμματα των μεταβυζαντινών ναών αυτής τής εποχής.

Άναλογίες παρουσιάζει ή διάταξη των θεμάτων του ναού τής Κοίμησης με το πρόγραμμα των Άγίων Θεοδώρων στον Κάμπο (1760, άρ. 31, σ. 462 κέ.). Άκόμα μεγαλύτερες εΐναι οι όμοιότητες με το εικονογραφικό πρόγραμμα τής

στη μονή τής Φανερωμένης έξω από την Καστάνια (Κακαλετρικής), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΑΗ, ΠΑΕ 1980, 228, και σε εικόνα του 1779 στο ναό τής Ύπαπαντής στη Μάλτα (Τουχνάκης), βλ. παρακάτω άρ. 40, σ. 489. Για ζωγράφους από το Πραστέιο, βλ. Γ. Α. ΜΑΡΒΑΛΕΑ, Πραστέιο (Άθήνα 1981) 61 - 62.

1. Για τη μαυιάτικη οικογένεια Καλ(λ)έργη - Καλ(λ)ιέργη - Καλ(λ)ιεργάκη, παρωνύμιο που εκτόπισε το πραγματικό όνομα τής οικογένειας Σκούμπλου, βλ. Σ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, Διαθήκαι εκ τής δυτικής Μάνης, Έπετηρίς του Άρχείου τής ιστορίας του ελληνικού δικαίου τής Άκαδημίας Άθηνών 6, 1965, 102 - 108. Ο ΐδιος προφανώς ζωγράφος από το Πραστέιο αναφέρεται ως Καλλέργης στο Σταυροπήγι και ως Καλλιεργάκης στις έπιγραφές των Δολών και τής Ζαρνάτας. Στην έκκλησία του Άγίου Γεωργίου κοντά στη Γωνέα (18ος αϊ.) αναφέρεται ως κτήτωρ ο κύρ Άντώνιος Καλλέργης, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 135, στ. 3. Στο ΐδιο χωριό ύπάρχει έπιγραφή δέησης του Νικολάου Καλλέργη στο ναό τής Κοίμησης ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΑΗ, ΠΑΕ 1978, 160. Έξω από το Σεχώρι στη θέση (Ύλιαν) αναφέρεται κτήτωρ τής έκκλησίας του Άγίου Νικολάου (1745) ο Στρατήγης Καλλέργης Σκούμπλος, ΣΚΟΠΕΤΕΑΣ, ό.π. 105. Ο όμώνυμος ζωγράφος Χριστόδουλος Καλλέργης που τοιχογράφησε στις άρχές του 18ου αϊ. το γειτονικό ναό του Άγίου Νικολάου στο κάστρο τής Ζαρνάτας (άρ. 39, σ. 484) καθώς και άλλους ναούς τής περιοχής εΐναι γνωστό ότι κατάγεται από τη Μύκονο και δέν έχει σχέση με τους Καλλέργηδες τής Μάνης, βλ. παρακάτω σ. 484, σημ. 2.

2. ΚΟΥΤΣΑΣ, Κτητορική έπιγραφή εκ Δολών, ό.π. 108.

3. Ο ΐδιος, Συμβολαί, ό.π. 288, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 234.

4. Δευτέρα Παρουσία σύμφωνα με την παραδοσιακή εικονογραφία στο δυτικό τοΐχο και κατά Ματθαίο κς', 35 - 36 στο νότιο τοΐχο του δυτικού τμήματος του ναού, Άγιοι Πάντες στο νότιο τύμπανο.

ἐκκλησίας τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στο κάστρο τῆς Ζαρνάτας¹ (1787) πού ἔχει ἀγιογραφηθεῖ ἀπό τὸ ἴδιο συνεργεῖο ζωγράφων.

Ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἄποψη ἡ ἀσχήματα καὶ οἱ δυσαναλογίες τῶν μορφῶν, ἡ ἐπανάληψη τῶν ἰδίων τύπων καὶ ὁ horror vacui σὲ συνδυασμὸ μὲ κάποια ἀφέλεια προσεγγίζουν τὸ ἐπαρχιακὸ αὐτὸ ἔργο² στὰ ὅρια τῆς λαϊκῆς τέχνης. Σὲ θέματα μάλιστα πού ἐπιτρέπουν παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴ δογματικὴ αὐστηρότητα, ὅπως ἡ σκηνὴ τῶν Αἰνῶν, οἱ μορφές ἀποκοτοῦν ἰδιαίτερη ζωντάνια καὶ γραφικότητα.

Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο (πίν. 277) πού σῶζεται ἔθιμο εἶναι, σύμφωνα μὲ τὴ χρονολογία πού ἀναγράφεται στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, κατὰ μία περίπου δεκαετία ἀρχαιότερο ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ. Ἀκέραιη διατηρεῖται ἡ ἐπίστεψη μὲ τὸ σταυρὸ ἀνάμεσα σὲ δύο δράκοντες, τὰ λυπηρὰ καὶ δύο ἀμφορεῖς μὲ λουλούδια. Ἀκολουθοῦν ταινίες μὲ φυτικὰ κοσμήματα καὶ πουλιά. Τοξοστοιχία μὲ παραστάσεις Χερουβεὶμ στὰ τύμπανα τῶν τόξων διαμορφώνει τὴ ζώνη τοῦ ἐπιστυλίου. Τὰ τόξα στηρίζονται σὲ κιονίσκους πού κοσμοῦνται μὲ ἀγγεῖα καὶ λουλούδια. Οἱ 15 εἰκόνες τοῦ ἐπιστυλίου — Δωδεκάκορτο, Ἁγία Τριάδα, Γενέσιο καὶ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου — εἶναι σήμερα τοποθετημένες χωρὶς τάξη. Πιὸ κάτω σχηματίζεται ταινία ἀπὸ ἐπιστόμην κληματίδα ἀνάμεσα στὴν ὁποία παρεμβάλλονται ἀκόσμητοι δίσκοι. Ὀλόκληρος ὁ θριγκὸς τοῦ τέμπλου ἀπὸ τὴν ταινία αὐτὴ καὶ πάνω παρουσιάζει κλίση πρὸς τὸν κυρίως ναό. Πιὸ χαμηλὰ διαμορφώνεται ἡ ζώνη τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων. Οἱ κιονίσκοι πού τίς πλαισιώνουν εἶναι διακοσμημένοι μὲ ἐλικόμορφο ἀνθισμένο βλαστό. Σῶζονται τέσσερις δεσποτικὲς εἰκόνες, σύγχρονες μὲ τὸ τέμπλο: α) ὁ Χριστὸς κρατώντας μισοανοιγμένο σταχυμένον εὐαγγέλιο στὸ ἀριστερὸ καὶ εὐλογώντας μὲ τὸ δεξιόν. Κάτω ἀριστερὰ διαβάζεται ἡ μεγαλογράμματη ἐπιγραφή *χειρ Γεωργίου ἱερέως Γερανάκη*³, αψοϚ (=1776), β) ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μὲ φτερά, στραμμένος πρὸς τὸ Χριστό, κρατώντας, σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα, τὸ κεφάλι του σὲ πινάκιο, γ) ἡ Παναγία στὸν τύπο τῆς Ὁδηγήτριας καὶ δ) ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Τὴν Ὁραία Πύλη κλείνει εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ μὲ τὴν ἐπιγραφή «Ἰδε ὁ ἄνθρωπος».

Ὁ ξυλόγλυπτος διάκοσμος εἶναι ἐξεργος. Ἡ χρῆση τῆς διάτρητης τεχνικῆς περιορίζεται στὸ τόξο καὶ στὰ βημόθυρα τῆς Ὁραίας Πύλης. Ὅρισμένα δια-

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 234.

2. Βλ. παραπάνω σ. 467 - 8.

3. Ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικὴ ἐπιγραφὰί, ὅ.π. 250, ὑποθετεῖ ὅτι ὁ ἱερέας Γεώργιος Γερανάκης πρέπει νὰ εἶναι τὸ ἴδιο πρόσωπο μὲ τὸν Γεώργιο, ἱερέα ἀπὸ τὸν Κάμπο, πού τὸ 1772 συνέπραξε μὲ δύο ὁμοτέχνους του στὴν ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἰωάννη Προδρόμου καὶ Νικολάου στὰ Μαλευρινάκια τοῦ Σταυροπηγίου, βλ. καὶ Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναὸς βυζαντινῶν χρόνων, ΑΑΑ XIV, 1981, 37 - 46, εἰκ. 3.

κοσμητικά μοτίβα όπως οι παραστάσεις των χερουβειμ¹ στο τύμπανο των τοξολίων του επιστυλίου και τα άγγεϊα μέσα από τα όποια ξεπηδοῦν ἀνθισμένοι βλαστοί² στους διαχωριστικούς κιονίσκους ἀπαντοῦν και σὲ ἄλλα ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Μεσσηνίας πού χρονολογοῦνται στὸ 18ο αἰώνα. Τόσο ἡ διάταξη και τὰ θέματα ὅσο και τὸ ὕφος και ἡ τεχνικὴ τῶν κοσμημάτων μοιάζουν πολὺ μὲ τὰ εἰκονοστάσια τῶν Ἁγίων Θεοδώρων στὸν Κάμπο (εἰκ. 273) (ἀρ. 31, σ. 468) και τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου στὴν Ἄνω Βέργα (ἀρ. 2, σ. 451). Τὰ τέμπλα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο τοπικὸ ἐργαστήρι τὸ ὁποῖο ἔχει διαμορφώσει και τυποποιήσει σαφὴ χαρακτηριστικὰ πού ἐντάσσονται στὰ πλαίσια τῆς ξυλόγλυπτικῆς τῆς Μεσσηνίας³.

Στὸ γυναικωνίτη διατηροῦνται οἱ παρακάτω εἰκόνες: α) εἰκόνα (0.60 × 0.40 μ.) μὲ παράσταση τῆς Δέησης στὸ πάνω τμήμα και τῆς Κοίμησης στὸ κάτω, τοῦ 18ου αἰώνα, β) εἰκόνα (0.39 × 0.30 μ.) μὲ τὴ Δέηση, τοῦ περασμένου αἰώνα, γ) εἰκόνα (0.46 × 0.36 μ.) μὲ ἀπεικόνιση τῆς Δέησης στὴν πάνω ζώνη και τοὺς ἁγίους Κωνσταντῖνο, Ἐλένη και Ἀντώνιο στὴν κάτω, τοῦ 19ου αἰώνα, δ) εἰκόνα (0.35 × 0.29 μ.) τῆς Παναγίας στὸν τύπο τῆς Γλυκοφιλύσας, τοῦ 1900 περίπου.

36. *Εὐαγγελίστρια*, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Καμαροσκίεπατος ναὸς (7 × 3.55 μ.), διακοσμημένος μὲ τοιχογραφίες πού σώζονται σὲ ἀρκετὰ μεγάλη ἔκταση. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας δεσπόζει ἀνάμεσα σὲ δύο σεραφεῖμ ἡ *Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν* δεόμενη μὲ τὸ Χριστὸ μπροστὰ τῆς ἐπίσης δεόμενο μέσα σὲ δξύληκτο τόξο, κατὰ τὸ συνηθισμένο στις μεταβυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Μάνης τύπο. Στὸ μέτωπο εἰκονίζεται τὸ ἅγιο Μανδῆλιο σὲ μαλακὸ ὕφασμα τὸ ὁποῖο κρατᾷ ἕνας ἄγγελος⁴ και συνο-

1. Βλ. τέμπλα ναοῦ Ἁγίας Βαρβάρας στις Πηγές Ἀλαγονίας (1721), ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαστικὰ Μεσσηνίας, ὅ.π. 249, πίν. 243, Μονῆς Δήμιθας (1773), στὸ ἴδιο, 211 - 213, πίν. 184, 186β, Μονῆς Δεκούλου κοντὰ στὸ Οἶτυλο (1765), TRAQUAIR, Laconia, ὅ.π. 201, πίν. XVIII, ναοῦ Κοιμήσεως στὰ Ξανθιάνακα τῆς Μηλέας, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 225, πίν. 159γ, Προφήτη Ἥλια κοντὰ στὸ Ἀνατολικὸ τῶν Γαϊτσῶν (1774), στὸ ἴδιο, 236, πίν. 167α, βλ. και παρακάτω τέμπλο Ἁγίου Βασιλείου Κάτω Δολῶν (1710, ἀρ. 62, σ. 512 κέ., πίν. 288, 289).

2. Βλ. τέμπλο Μονῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Καλάθιο ὄρος (1762), ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, ὅ.π. 232, πίν. 226, Μονῆς Δήμιθας (1773), στὸ ἴδιο, 211 - 213, πίν. 186β.

3. Γιὰ τὰ μεταβυζαντινὰ τέμπλα ἄλλων περιοχῶν βλ. Κ. Δ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἐρευναὶ μεταβυζαντινῶν ἀγιορείτικων τέμπλων, Ἄθως. Θέματα Ἀρχαιολογίας και Τέχνης (Ἀθῆναι 1963) 175 - 216, MIRIANA CORONIC-LJUBINCOVIC, Srednjevekovnu dnuvoz u istočnim oblastima Jugoslavije (Beograd 1965), Ε. ΤΣΑΠΑΡΗΣ, Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ἡπείρου 17ου - α' ἡμίσεος 18ου αἰ. (Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ) (Ἀθῆναι 1980).

4. Ἡδὴ τὸ 15ο αἰώνα στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Μπρίκι τῆς Μέσας Μάνης εἰκονίζεται τὸ ἅγιο Μανδῆλιο μὲ τὴ μορφή μαλακοῦ ὕφασματος τὸ ὁποῖο

δέουον δύο χειροβείμ και δύο ἄγγελοι πού σεβίζουον (πίν. 278α). Στὰ ἄκρα, ἀριστερά ὁ Δαβίδ και δεξιά ὁ ἅγιος Βασίλειος κρατοῦν ἄνοιχτά ἐνπιγράφα ειλητάρια. Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ ἁγίου Μανδηλίου, με τοὺς ἴδιους παραστάτες, ἀπαντᾷ ἀρκετὰ συχνὰ στὴ Μάνη¹. Ἀπὸ κάτω τὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ ἱεροῦ κοσμεῖ ἡ Δέσις τῆς ἁγίας και θεοπρομήτορος Ἄννης (πίν. 278β) και τὸ νότιο Ἡ Προσευχὴ τοῦ Ἰωακεῖμ² (πίν. 279α). Ἀπὸ τὰ δεξιά στὴ δεόμενη Ἄννα πετᾷ ἄγγελος πού κρατᾷ ἀνοιχτὸ ειλητᾶριο με ἐπιγραφή: χαῖρε και εὐφραίνου ὅτι μέλλεις νά. . . και ἀριστερά ἀπὸ τὸν Ἰωακεῖμ ἄγγελος τὸν εὐλογεῖ με τὸ δεξί και ἐπιδεικνύει τὰ σύμβολα τοῦ πάθους με τὸ ἀριστερό.

Ὅλο τὸ ἐσωράχιο τῆς καμάρας καλύπτει μιὰ σύνθεση ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὶς διακοσμήσεις τῶν σύγχρονων τρούλων, ὅπως συνηθίζεται πολὺ στοὺς μεταβυζαντινοὺς μονοκάμαρους ναοὺς και παραδίδεται ἀπὸ τὸ Διονύσιο ἐκ Φουρνᾶ³. Στὸ κέντρο τῆς καμάρας ὁ Παντοκράτορας σὲ προτομὴ περιβάλλεται ἀπὸ μιὰ τεθλασμένη ταινία πού περιέχει τὸ συνηθισμένο χωρίο ἀπὸ τοὺς Ψαλμοὺς 32 (33), 13 - 15: ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψεν ὁ Κύριος, εἶδε πάντας τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων ἐξ ἐτοίμου κατοικητηρίου αὐτοῦ· ἐπέβλεψε ἐπὶ πάντας τοὺς κατοικοῦντας τὴν γῆν ὁ πλάσας κατὰ μόνας τὰς καρδίας αὐτῶν ὁ συνιεὶς πάντα τὰ ἔργα αὐτῶν⁴. Γύρω του εικονίζονται σὲ μιὰ ζώνη ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος φτερωτὸς στὴν ἀνατολικὴ πλευρά, ἡ Παναγία στὴ δυτικὴ, ἄγγελοι, ἐξαπτέρουγα και πολυόμματα. Στὶς τέσσερις γωνίες πού σχηματίζονται καθὼς ὁ κύκλος ἐγγράφεται στὸ ὀρθογώνιο, παριστάνονται τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν. Στὴ βόρεια και στὴ νότια πλευρὰ τῆς σύνθεσης, κατὰ μήκος τῆς γένε-

κρατοῦν δύο χέρια ἀπὸ πίσω, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, στὸν ἴδιο τόμο τεῦχος Α', πίν. 189α και ἔχει θεωρηθεῖ δυτικὴ ἐπίδραση, ΘΗΕΟΔΟΡΑ ΓΛΙΟΡΟΥΛΟΥ - ROGAN, Certains aspects de l'art byzantin dans le Magne, Information d'histoire de l'art, 13, 1963, 104 - 5, εἰκ. 2.

1. Βλ. πὺρ πάνω σ. 462, σημ. 6.

2. Οἱ παραστάσεις τῶν θεοπατέρων εικονίζονται συχνὰ στὸ ἱερὸ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο, ΣΟΦΙΑ ΚΑΛΟΠΗΝ - ΒΕΡΤΗ, Παρατηρήσεις στὴν εικονογραφία τῶν ἀψίδων σὲ ἐκκλησίες τῆς Μάνης: Μεταμόρφωση - Πλατυτέρα - Θεοπάτορες - Δωρητές. Πρῶτο Συμπόσιο βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας και τέχνης, «Νεώτερα εὐρήματα - Νεώτερες ἔρευνες» (Ἀθήνα 1981) 35, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 189, 194. Ἐξακολουθοῦν νὰ διακοσμοῦν τοὺς τοίχους τοῦ βήματος στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ και ἀποτελοῦν μάλιστα τὸ τυπικὸ θέμα γιὰ τὰ τοιχώματα τῆς Ὁραίας Πύλης.

3. Ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅ.π. 224.

4. Ἄλλα παραδείγματα στὴν περιοχὴ, Μονὴ Κοῦμπαρη Λακωνίας, Τ. ΓΡΙΣΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονὴ Κοῦμπαρη Λακωνίας, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 1, 1972, 186, 197, μονὴ Μαρδαρίου Ἀλαγονίας και μονὴ Προδρόμου στὸ Μετὶ Ἀλαγονίας, ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μεσσηνιακὰ, ὅ.π. 183, 217, Ἄγιος Νικόλαος στὴν Καστάνια, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 230, Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Σταυροπέγυ (ἀρ. 35, σ. 470).

σης του ήμικυλινδρικού θόλου, σώζεται τεθλασμένη ταινία με την παρακάτω μεγαλογράμματη επιγραφή: ἡ σοφία ὠκοδόμησεν ἑαυτῇ οἶκον καὶ ὑπῆρξεν στύλους ἐπτά· ἔσφαξε τὰ ἑαυτῆς θύματα, ἐκέρασεν εἰς κρατῆρα τὸν ἑαυτῆς οἶνον καὶ ἠτοιμάσατο τὴν ἑαυτῆς τράπεζαν· ἀπέστειλεν τοὺς ἑαυτῆς δούλους συγκαλοῦσα μετὰ ὑψηλοῦ κηρύγματος ἐπὶ κρατῆρα λέγουσα. . .

Τὸ χωρίο, πού προέρχεται ἀπὸ τὴς Παροιμίες (Θ' 1 - 3) καὶ διαβάζεται κατὰ τὸ Μεγάλο Ἐσπερινὸ τῆς 15ης Αὐγούστου, ἀπαντᾷ καὶ στὸ καθολικὸ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Καβελλάρη ἔξω ἀπὸ τὴ Λαγκάδα¹. Σὲ κάθε πλευρὰ ἀκολουθεῖ μὴ στενὴ ζώνη πού περιλαμβάνει ἀγγέλους μετωπικούς, σὲ προτομή, κάτω ἀπὸ τοξίλλια ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ τρεῖς μεσαῖοι κρατοῦν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ (Σύναξη Ἀσωμάτων). Τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς καμάρας καλύπτουν παραστάσεις εἰκοσι ὁλόσωμων προφητῶν μὲ ἀνοιχτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια, οἱ ὅποιοι διατάσσονται σὲ δύο ζῶνες στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα.

Μέσα στὸ ἱερὸ κάτω ἀπὸ τοὺς προφήτες ἔχουν τοποθετηθεῖ σκηνές ἀπὸ τὴ Γένεση σὲ δύο σειρὲς καὶ στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τὰ *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου* καὶ παραστάσεις ἀπὸ τὸ *Δωδεκάροτο*. Ἡ *Σταύρωση* καὶ ἀπὸ κάτω ἡ *Δέηση* καὶ οἱ ἀπόστολοι ἀπὸ τὴ *Μέλλουσα Κρίση* σώζονται στὸ δυτικὸ τοῖχο.

Τὸ κτιστὸ τέμπλο κοσμοῦν, ὅπως συνηθίζεται, ἡ *Μεγάλῃ Δέηση* σὲ μιὰ ὀριζόντια σειρά ἐπάνω καὶ πῦρ κάτω, δεξιὰ ὁ Χριστὸς «ὁ Βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων, Κύριος τῶν κυριευόντων καὶ Μέγας Ἀρχιερεὺς» καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ *Πρόδρομος* καὶ ἀριστερὰ ὁ *Ἐυαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου*.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὴν καθιερωμένη διάταξη, χωρὶς ἰδιοτυπίες, μὲ τρόπο πού δείχνει γνώση τοῦ νοήματος τῶν παραστάσεων. Τὸ ἅγιο Μανδύλιο τοποθετεῖται ἤδη ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας² καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῶν θεοπατόρων στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, γιὰ νὰ δοθεῖ ἔμφαση στὴν Ἐνσάρκωση, ὄχι μόνον δὲν εἶναι ἄγνωστη στὴν παραδοσιακὴ εἰκονογραφία ἀλλὰ ταιριάζει ιδιαίτερα σὲ ναὸ ἀφιερωμένο στὴν Παναγία. Γιὰ τὸν τελευταῖο λόγο θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔχει περιληφθεῖ στὴ σύνθεση τοῦ τρούλου τὸ χωρίο τῶν Παροιμιῶν πού διαβάζεται τὴν παραμονὴ τοῦ Δεκαπενταύγουστου, καθὼς καὶ ἡ ἀπεικόνιση τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου μέσα στὸ χριστολογικὸ κύκλο.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς *Ἐυαγγελιστρίας* πού ἀποδίδονται μὲ γραμμικὸ καὶ ἔντονα σχηματικὸ τρόπο χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰ πηγαία ζωντάνια καὶ ἀπὸ ἐκφραστικὴ δύναμη. Τὰ παραπάνω στοιχεῖα μαζί μὲ τὰ ζωηρὰ χρώματα καὶ μὲ τὸ τελειὸς ἐπίπεδο καὶ σχηματικὸ τοπίο πού ἀποδίδεται μὲ ἐπάλληλες ζῶνες κάνουν τὸ ἔργο ἐνδιαφέρον δεῦγμα τῆς λαϊκῆς τέχνης. Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 237.

2. A. GRABAR, *La sainte face de Laon* (Prague 1931) 25.

φαίνεται νὰ συνεχίζει γύρω στὸ 1800 μὲ περισσότερο σχηματοποιημένο καὶ ἀπλοποιημένο τρόπο τὸ ρεῦμα τοῦ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα πὸ ἀπαντᾶ σὲ μιὰ σειρά μνημείων τῆς περιοχῆς, ὅπως ἡ μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανεία (1758, ἀρ. 74, σ. 527), τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Δεκουόλου στὸ Οἶ-τυλο (1765), ὁ Ἅγιος Νικόλαος Καστάνιας, ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Σταυροπήγι (1786 ἀρ. 35, σ. 474), ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (ἀρ. 100, σ. 554-5) καὶ οἱ Ἅγιοι Πάντες (1783, ἀρ. 99, σ. 549) τῆς Πλάτσας, ὁ Ἅγιος Βασίλειος στὴν Κελεφά (ἀρ. 133, σ. 572)¹.

Τὸ ἔργο ἐνὸς ἄλλου λαϊκοῦ ζωγράφου τοῦ Ἰωάννη Φραγκάκου, ἀπὸ τὴν Ἀρεόπολη, πὸ ἔχει διακοσμήσει πολλὰ ἐκκλησίες στὴν περιοχή τῆς Λά-γιας, κατὰ τὸ τρίτο τέταρτο τῆς δέκατης ἑνατης ἑκατονταετίας παρουσιάζει πολλὰ ἀναλογίες². Ὁ ζωγράφος ἐκεῖνος ὅμως φαίνεται πὸς δὲν κατανοεῖ τὸ εἰκονογραφικὸ νόημα τῶν παραστάσεων, ἀντίθετα πρὸς τὸν μάστορα τῆς Εὐαγγελίστριας. Ἀξιοσημείωτη ἐπίσης εἶναι στὴν ἐκκλησία αὐτὴ ἡ ὀρθότητα τῆς μεταφορᾶς τῶν χωρίων πὸ χρησιμοποιοῦνται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη καὶ ἡ ὠραία λέξις «θεοπρομήτορας» πὸ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν Προσευχὴ τῆς Ἄνας (πίν. 278β).

37. Ἅγιος Χαράλαμπος. Μονόχωρος ναὸς (8.90 × 3.36 μ.) μὲ δίρρυτη ὄροφῃ ἀπὸ καλάμια, κτισμένος μὲ ἀργούς λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Ἡ ἀψίδα εἶναι ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Οἱ θολίτες τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου στὸ δυτικὸ τοῖχο φέρουν ἀνάγλυφους ροδάκας καὶ κυματιστὰ κοσμήματα. Μὲ κυματὰ κοσμοῦνται καὶ οἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου. Στὸ τῦμπανο τῆς ἀνακομιστικῆς κόγχης πὸ διαμορφώνεται πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα διακρίνεται παράστασις δύο μετωπικῶν μορφῶν σὲ προτομή. Ὀδοντωτὴ ταινία περιβάλλει τὸ τόξο τῆς εἰσόδου καὶ τὸ μονόλοβο παράθυρο τοῦ βόρειου τοῖχου.

Τοιχογραφίαι. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας κοσμεῖ παράσταση τῆς Παναγίας μέσα σὲ δόξα μὲ τὴν ἐπιγραφή ἢ Κυρία τῶν Ἀγγέλων (πίν. 279β). Τῇ Θεοτόκῳ περιστοιχίζουσι χερουβεὶμ ἐνὼ δύο ἄγγελοι τῇ στέφουσι μὲ κορώναι. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ εἰκονίζονται ἄγγελοι πὸ παίζουν μουσικὰ ὄργανα. Τὸ θέμα, ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴ δυτικὴ εἰκονογραφία³, ἀπαντᾶ καὶ στὴν

1. Βλ. παραπάνω σ. 467 - 8.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, 168 - 9, πίν. 124β - 125.

3. Ἡ στέφῃ τῆς Παναγίας — κυρίως ἀπὸ τὸ Χριστὸ ἢ τὴν Ἁγία Τριάδα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἀγγέλους — καθὼς καὶ οἱ ὄμιλοι τῶν ἀγγέλων πὸ παίζουν μουσικὰ ὄργανα εἶναι θέματα ἀγαπητὰ στὴ δυτικὴ εἰκονογραφία ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ὄψιμου Μεσαίωνα, L. RÉAU, *Iconographie de l'art chrétien*, II, 2 (Paris 1957) 621 - 626, GERTRUD SCHILLER, *Ikonographie der christlichen Kunst*, τ. IV, 2 (Gütersloh 1980) 147 - 154, 169 - 171, εἰκ. 714 - 716, 730, 733, 743, 776, FR. HARTT, *History of Italian Renaissance Art* (New York, ἀ.έ.) εἰκ. 375, 377, πίν. 53, J. S. HELD - D. POSNER, *17th and 18th Century Art. Baroque Painting - Sculpture - Architecture* (New York ἀ.έ.) εἰκ. 80, πίν.

ἀψίδα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανείικα (1758, ἀρ. 74, σ. 523).

Ἀκολουθώντας τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα διακόσμησης τοῦ ἱεροῦ ὁ Μελισμὸς παριστάνεται στὸν ἡμικύλινδρο καὶ τὸ Μανδύλιο μὲ τρεῖς ἀγγέλους στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας. Ὁ Χριστὸς στὸν τύπο τῆς *Ἀκρας Ταπεινώσεως*, μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα, καταλαμβάνει τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης. Τῆ δυτικῆ πλευρὰ τῆς κτιστῆς ἀγίας τράπεζας κοσμοῦν ἀποτροπαικτικὸς σταυρός, ὁ Ἰωνᾶς ποὺ καταβροχθίζεται ἀπὸ τὸ κῆτος, δικέφαλος αἰτὸς¹ καὶ φυτικὰ θέματα.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, ὅπου ἀνοίγονται δύο πυλίδες, εἰκονίζονται δεξιὰ ὁ Χριστὸς ἔνθρονος ἀνάμεσα σὲ δύο στηθάρια ἀγγέλων, στὸ κέντρο ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα σὲ ἀνάλογη διάταξη καὶ ἀριστερὰ ἔνθρονος ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ Χαράλαμπος μὲ ἀρχιερατικὴ στολή. Ἡ *Μεγάλη Δέηση* ἀπλώνεται στὴν πάνω ζώνη.

Οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ περιλαμβάνουν ἐπάνω σικηρὲς ἀπὸ τὸ Δωδεκάροτο καὶ κάτω ὀλόσωμες μορφὲς ἀγίων, κυρίως ἱεραρχῶν καὶ στρατιωτικῶν.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ ἐπιγραφὲς δεήσεων ποὺ εἶναι γραμμένες δίπλα στὶς περισσότερες παραστάσεις ἀναφέροντας συχνά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὄνομα, τὸν τόπο καταγωγῆς τῶν δεομένων. Ἔτσι διαβάζονται τὰ ὀνόματα δωρητῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ ὀνομαστὲς οἰκογένειες τῆς Μάνης, ὅπως τοῦ Δημητρίου Καπετανάκη², τοῦ Γεωργίου Χριστοδουλάκη ἀπὸ τὸ Μαλεῦρι³, τοῦ Δημητρίου Τζανε-

54, Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἡ Θεοτόκος εἰς τὴν εἰκονογραφίαν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως (Θεσσαλονίκη 1972) 77. Τὸ θέμα μάλιστα τῆς στέψης τῆς Παναγίας ἀπὸ δύο ἀγγέλους ἀπαντᾷ ἤδη στὴν ὀθωνικὴ τέχνη, Lexikon der christlichen Ikonographie, τ. III (Rom-Freiburg - Basel - Wien 1971) 188, εἰκ. 14.

1. Δικέφαλος αἰτὸς κοσμεῖ τὴν πρόσοψη τῆς ἀγίας τράπεζας στὸν Ἅγιο Γεώργιο τῆς Γωνιάς (18ος αἰ.), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 134 - 135.

2. Ἡ οἰκογένεια τῶν Καπετανάκηδων ποὺ ἦταν καπετάνιοι τῆς Τρικότσας, μιᾶς ἀπὸ τίς ἑπτὰ καπετανίες τῆς Ἐξῶ Μάνης, ἀναφέρεται στὴν «Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης» τοῦ Νικήτα Νηφάκη, Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Νικήτα Νηφάκη, Μανιάτικα Ἱστορικὰ στιχογραφήματα (Ἀθήναι 1964) στ. 54, σ. 49, 51, σὲ ὑπόμνημα τοῦ 1817 σχετικὸ μὲ τὴ Μάνη ποὺ φυλάγεται στὰ ὀλλανδικὰ ἀρχεῖα, ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ, Ὑπόμνημα περὶ Μάνης ἐκ τῶν ὀλλανδικῶν ἀρχείων, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 2, 1975, 278 - 279, 285, στὸ «Διήγησις συμβάντων τινῶν τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς» τοῦ Θεόδωρου Κολοκοτρώνη, ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. 284 - 285 κ.ά. Σὲ ἐπιγραφὲς δεήσεων στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Μαυρομυχαλιῶν στὴν Ἀρεόπολη (1746) ἀναφέρονται ὁ Πιέρως Καπετανάκης καὶ ἡ Ζαχάρω Καπετανίτζα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικὰ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὅ.π. 167 - 168. Στὴν πρόθεση τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴ Ζαρνάτα (1787) μαρτυρεῖται ὁ «μακαρίτης ἐπίτροπος καὶ ἀνακαινιστὴς Σταυριανὸς Καπετανάκης», ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. 288.

3. Γιὰ τὴν περιοχὴ Μαλεῦρι ἢ Μαλεῦρης κοντὰ στὸ Γύθειο, βλ. Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Συμβολαί εἰς τὰ περὶ Νικίων - Νικιλιῶνων τῆς Μάνης, Ἀθῆνᾶ 53, 1950, 187, σημ. 1, ὁ ἴδιος, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, ὅ.π. (σ. 454, σημ. 1) 209, ΚΟΥΓΕΑΣ, Νικήτα Νηφάκη, ὅ.π. στ. 288, σ. 119. Ὁ συνοικισμὸς Μαλευριάνικα τῆς Ζαρνάτας μαρτυρεῖται σὲ ἐπιγραφὴ τῆς Παναγίας τῆς Καστριανῆς στὴ Ζαρνάτα τοῦ 1780, ὁ ἴδιος, Συμ-

τάκη¹ ἀπὸ τὸ Κουτήφαρη², τοῦ Δημητρίου Μαλεύρη³, τοῦ Γεωργίου Ἀντωνάκου ἀπὸ τὸ Μαλεύρι κ.ἄ.

Ἡ τεχνικὴ εἶναι ξηρογραφία. Ὁ προπλασμὸς ποὺ ἔχει σκοῦρο καστανὸ χρῶμα ἀφήνεται ἀκάλυπτος γιὰ νὰ δηλώσει τὶς σκιές. Ἡ σάρκα πλάθεται μὲ ἀνοιχτόχρωμη κιτρινωπὴ ὄχρα. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων τονίζονται μὲ μαῦρο. Φανερὴ εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ ἡ πλαστικότητα μὲ ζωγραφικὰ μέσα.

Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ἐκδηλές ἐπιδράσεις τῆς δυτικῆς τέχνης τόσο στὴν εἰκονογραφία⁴ ὅσο καὶ στὴν τεχνοτροπία καὶ θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ γύρω στὸ 1700, περίοδο ποὺ κυριαροῦν στὴν Πελοπόννησο οἱ Βενετοὶ (1685 - 1715). Ἰδιαίτερα ἐντυπωσιάζουν ἡ ἐλευθερία τῆς ἀπόδοσης, ἡ προοπτικὴ διάθεση καὶ ἡ ὀρμητικὴ κίνηση στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου.

Οἱ δυτικὲς ἐπιρροές καθὼς καὶ ὀρισμένες εἰκονογραφικὲς καὶ τεχνοτροπικὲς λεπτομέρειες θυμίζουν τὴ ζωγραφικὴ τέχνη ὅπως ἀναπτύχθηκε στὰ Ἐπτάνησα καὶ ἰδιαίτερα στὴ Ζάκυνθο⁵ κυρίως ἀπὸ τὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 17ου αἰώνα.

βολαί, ὁ.π. 288 καὶ σὲ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἰερεμία Δ' τοῦ 1811, στὸ ἴδιο, 301, στ. 28 καὶ 302, στ. 83.

1. Μέλη τῆς οἰκογένειας Τζανετάκη μαρτυροῦνται σὲ καταλόγους τῶν κατοίκων τῆς κοινότητος Κελεφᾶ καὶ Ζαρνάτας (πιθανῶς τοῦ 1690) ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, Σ. Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, Ἐναφορὰ τῶν Βοιτυλιωτῶν πρὸς τὴν Ἐνετικὴν Δημοκρατίαν, Πελοποννησιακὰ Β' (1957), 428, ἀρ. 32, 77, σ. 429, ἀρ. 33, 66, βλ. καὶ ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, ὁ.π. 221. Τὸ ὄνομα Τζανετάκης ἀναφέρεται καὶ στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς Παναγίας Ἀντρομπεβίτσας (1704), ΚΙΤΣΟΣ, Ἀνέκδοτος κτητορικὴ ἐπιγραφὴ, ὁ.π. (σ. 472 σημ. 3) 392, στ. 4, 393.

2. Γιὰ τὸ χωριὸ τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης Κουτήφαρη (ἀρχαῖες Θαλάμεις) καὶ γιὰ τὴν ὁμόνυμη ἰσχυρὴ οἰκογένεια ΚΟΥΓΕΑΣ, ὁ.π. 428 - 9, ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, ὁ.π. 205 - 208, ὁ ἴδιος, Μηλέα, ὁ.π. (σ. 466 σημ. 6) 175 - 176.

3. Γιὰ τὸ ἐπώνυμο Μαλεύρης ποὺ ἀνήκει σὲ μίαν ἀπὸ τὶς πρὸ πολυμελεῖς οἰκογένειες τῆς Μάνης, ΚΟΥΓΕΑΣ, ὁ.π. 428 - 430, ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, ὁ.π. 208 - 209, 221.

4. Πρβ. θέμα ἀψίδας καὶ εἰκονογραφικὲς λεπτομέρειες στὴ σκηνὴ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ τῆς Γέννησης.

5. Συνηθισμένο στὴν ἐπτάνησιακὴ τέχνη εἶναι π.χ. τὸ δυτικὸ θέμα τῶν δύο ἀγγέλων ποὺ κρατοῦν στέμνη πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Παναγίας, ΕΥΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μουσεῖον Μπενάκη, ὁ.π. (σ. 465 σημ. 2), 38, ἀρ. 24, ΝΤ. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ζακυνθινὲς ἐκκλησίες, Ἡὼς Δ' 48/49, 1961, 27, 80, ὁ ἴδιος, Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά, ὁ.π. (σ. 465 σημ. 2 εἰκ. 52, 69), ὁ ἴδιος, Ἱστορικὲς εἰκόνες τῆς Παναγίας στὴ Ζάκυνθο (Ἀθήνα 1973) πίν. 13, 16, Π. ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Λευκαδικῶν Μελετῶν, τ. Γ' (Ἀθήναι 1973), πίν. 51, 69, 2, 95, 99. Τεχνοτροπικὲς καὶ εἰκονογραφικὲς ὁμοιότητες — ἱεράρχες ἀψίδας κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία — παρουσιάζουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος μὲ τὸ διάκοσμο τοῦ ναΐκου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Νιοχώρι τῆς Λευκάδας (1703 ἢ 1705) ποὺ ἀποδίδεται σὲ Ζακυνθινούς τεχνίτες, στὸ ἴδιο, 72 - 75, πίν. 33.

Δέν πρέπει νά μείνουν ἀπαρατήρητοι στο σημείο αὐτό οἱ στενοὶ δεσμοὶ τῆς οἰκογένειας τῶν Δοξαράδων¹ τόσο μέ τὸν τόπο τῆς καταγωγῆς τους, τῆ Μεσοσηνιακῆ Μάνη², ὅπου μάλιστα τὸ 1685 τοὺς παραχωρήθηκαν ἀπὸ τὸ Μοροζίνι κτήματα στὴν περιοχὴ τῆς Μαντίνειας καὶ τῆς Ζαρνάτας³, ὅσο καὶ μέ τῆ Ζάκυνθο καὶ τῆ Λευκάδα ὅπου ἐγκαταστάθηκαν καὶ ἔδρασαν.

Εἰδικὰ μάλιστα γιὰ τὸν Παναγιώτη Δοξαρά (1662 - 1729), ὁ ὁποῖος μαθήτευσε κοντὰ στοὺς Λέο Μόσκο⁴ στὴ Ζάκυνθο καὶ ἀργότερα εἰσήγαγε στὴ νεοελληνικὴ ζωγραφικὴ τὴ δυτικὴ τεχνοτροπία τόσο στὴν πράξη ὅσο καὶ στὴ θεωρία⁵, εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ τὸ 1694 ἀνέπτυξε πλοῦσια πολεμικὴ καὶ διπλωματικὴ δράση στὴν Πελοπόννησο ὑπὲρ τῶν Βενετῶν⁶. Θεωρεῖται μάλιστα πιθανὸ ὅτι παρέμεινε στὴν περιοχὴ τῆς Καλαμάτας ἕως τὸ τέλος τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας στὴν Πελοπόννησο τὸ 1715⁷.

38. *Ἁγία Μαρίνα*, νοτιοδυτικὰ τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ὁ ναὸς (11.52 × 4.50 μ.) ἔχει ἀνακαινιστεῖ γύρω στο 1920, σύμφωνα μέ πληροφορίες τῶν κατοίκων. Στὴν πρόθεση διατηρεῖται ἀπὸ τὴ διακόσμηση τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἡ *Ἄκρο Ταπεινώση* ποὺ μπορεῖ νά τοποθετηθεῖ στο 18ο αἰώνα.

1. Γιὰ τὴν οἰκογένεια τῶν Δοξαράδων καὶ ἰδιαιτέρως τὸν Παναγιώτη βλ. Π. ΔΟΞΑΡΑ, *Περὶ Ζωγραφίας, Χειρόγραφου τοῦ ΑΨΚΣΤ'*, ἐκδ. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ (Ἐν Ἀθήναις 1871) ε' - μγ', Α. Γ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, *Νεοελληνικὴ τέχνη* (Ἀθήνα 1936) 69 - 85, ὁ ἴδιος, *La peinture religieuse dans les îles Ioniennes pendant le XVIIIe siècle* (1939) 91 - 113, πίν. 8 - 9, Γ. ΣΠΗΤΕΡΗΣ, *Παναγιώτης Δοξαράς, Ζυγὸς Α'*, τ. 3 (1956) 8 - 10, τ. 4 (1956) 12 - 13, 16, ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, ὅ.π. 334 - 347, Π. ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Τὰ ἔργα τοῦ Παναγιώτη Δοξαρά, Ἡὼς Δ'* (1961) τ. 42, 32 - 37, τ. 43, 21 - 24, τ. 44, 70 - 72, τ. 45, 14 - 15, 48, τ. 46, 62 - 63, τ. 47, 46 - 48, τ. 48 - 49, 96 - 99, ὁ ἴδιος, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα*, ὅ.π. 241 - 303, ΣΤ. ΛΥΔΑΚΗΣ, *Οἱ ἔλληνες ζωγράφοι*, (Ἀθήνα 1976) τ. III, 27 - 29, τ. IV, 108 - 109.

2. Κατὰ τὸν Σ. ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Ἡ καταγωγὴ τῶν ζωγράφων Δοξαράδων, Ἑπτανησιακὰ φύλλα*, περ. Β', ἀρ. 3 (Φεβρ. 1954) 59 - 63, ὁ Δοξαράς καταγόταν ἀπὸ τὸ Κουτήφαρι, κατ' ἄλλους ἀπὸ τὴν Καλαμάτα, βλ. ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα*, ὅ.π. 240.

3. Κ. Ν. ΣΑΘΑΣ, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία* (Ἀθήνα 1868) 425, ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, ὅ.π. 240, 243.

4. Δ. ΖΩΗ, *Δοξαράς καὶ Μόσχος, Πινακοθήκη Η'* (1928) 39, βλ. καὶ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, *La peinture religieuse*, ὅ.π. 67 - 68.

5. Μετάφρασε στὰ ἑλληνικὰ τὴν πραγματεία τοῦ L. DA VINCI, *Trattato della pittura* καθὼς καὶ ἄλλα μικρότερα ἔργα καὶ ἔγραψε μιὰ θεωρητικὴ μελέτη «Περὶ Ζωγραφίας», ποὺ δημοσιεύτηκε τὸ 1871 ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρου, πρβ. ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ, *Νεοελληνικὴ τέχνη*, ὅ.π. 76 - 83, ὁ ἴδιος, *La peinture religieuse*, ὅ.π. 106 - 113, πίν. 8 - 9.

6. Γιὰ τίς φάσεις τοῦ Ἑνετοτουρισκοῦ ἀγώνα καὶ τὸ ρόλο τῶν Μανιατῶν, Α. Β. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ, *Ἡ Μάνη καὶ ἡ Ὄθωμανικὴ αὐτοκρατορία 1453 - 1821* (Ἀθήνα 1923), 77 - 118, ἰδιαιτέρως γιὰ τὴ δράση τοῦ Π. Δοξαρά, στο ἴδιο, 116.

7. ΣΠΗΤΕΡΗΣ, ὅ.π. τ. 3, 9 σημ. 11, ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα*, ὅ.π. 245 - 247. Τὸ ἐνδεχόμενον ταύτιση τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἁγίου Χαλαλάμπους μέ τὸν Παναγιώτη Δοξαρά ἐρευνᾶται.

Κάστρο Ζαρνάτας¹

39. Ἅγιος Νικόλαος², γνωστός στους κατοίκους ὡς «Κρυφὸ σχολεῖον» διαπιστώθηκαν δύο στρώματα τοιχογραφιῶν. Τὸ πρῶτο — παλαιότερο — στρώμα κάλυπτε ὅλες τὶς ἐπιφάνειες τοῦ μονόχωρου, καμαροσκέπαστου ναοῦ (ἑσωτ. διαστ. 6.32 × 4 μ.). Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα σώζεται ἀποσπασματικά, ἐπειδὴ πολλές παραστάσεις εἶναι τελείως καταστραμμένες, καὶ ἄλλες τόσο ἐξίτηλες, πού δὲν ἐπιδέχονται ταύτιση. Ὀλόκληρο τὸ δυτ. τμήμα τῆς καμάρας μέχρι τὸ μέσο περίπου τοῦ ναοῦ κατελάμβανε ἡ παράσταση τῶν Αἰῶν³ (Ψαλμὸς 148 - 150) (πίν. 280β, 282α): στὸ κέντρο τοῦ θόλου ὁ Χριστὸς περιβάλλεται ἀπὸ δύο δακτυλίους, στὸν ἐσωτερικὸ τὰ ἑννέα τάγματα τῶν Ἀγγελικῶν Δυνάμεων καὶ στὸν ἐξωτερικὸ τὰ ζῶδια, με ἀρκετὰ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση.

Ὁ κύκλος με τὶς παραστάσεις ὄλων τῶν ὄντων πού ὑμνοῦν τὸ Θεὸ σύμφωνα με τὴν τολμηρὴ ποιητικὴ σύλληψη τῶν Ψαλμῶν, ἀρχίζει στὸ νότιο τμήμα τῆς καμάρας, ὅπου εἰκονίζονται δράκοντες καὶ ἄβυσσοι, πῦρ, χάλαζα, χιῶν καὶ κρύσταλλοι, πετεινά καὶ τετράποδα, καὶ συνεχίζεται στὸ β. με χοροὺς βασιλέων, γερόντων, νέων, μουσικῶν με πνευστά, λύρα καὶ λαγούτο, καὶ ὀμάδα νεαρῶν γυναικῶν σὲ σκηπὴ χοροῦ. Τὸ κέντρο τῆς παράστασης στὴ β. πλευρὰ τῆς καμάρας, ἀνάμεσα στους χοροὺς τῶν ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, καταλαμβάνει ἓνα ψηλὸ περίκεντρο κτίριο με τροῦλο. Οἱ σκηνές ξετυλίγονται μέσα σὲ ὄρεινὸ τοπίο· στὰ βραχυδὴ ὄρη πού διατηροῦν τὸ βυζαντινὸ τύπο, πάνω στὸ βασικὸ χρῶμα, κεραμιδι ἢ θερμὴ ὄχρα, σχεδιάζονται οἱ κορυφές καὶ οἱ βράχοι με βιαστικὲς καὶ σίγουρες λεπτές, ἄσπρες γραμμές, ἐνῶ στὸ βάθος ὑψώνονται μαλακὲς τριγωνικὲς βουνοκορφές.

Στὸ δυτ. τοῖχο τοῦ ναοῦ ἡ Δευτέρα Παρουσία, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται

1. Γιὰ τὴν ἔτυμολογία τοῦ τοπωνυμίου βλ. Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, Ἡ Μητρόπολις Ζαρνάτα καὶ αἱ ἐν Μάνη ἐπισκοπαι (Ἐν Ἐρμουπόλει 1922), 14 κέ., Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὁ.π. (σ. 453 σημ. 2), 318 κέ. καὶ Μ. VASMER, Die Slaven in Griechenland (Berlin 1941), 168. Ὁ Ζερλέντης πιστεύει ὅτι ὁ ὄρος παράγεται ἀπὸ τὴν προσθήκη ζα (=ἀφθονία) + Ἄρνα (=τόπος πού ἀναφέρεται τὸ 1465 καὶ 1469 σὲ κείμενα τῆς Ἐνετοκρατίας)· ἡ λ. Ζαρνάτα πού παράγεται ἔτσι σημαίνει «ἡ τρέφουσα καὶ παρέχουσα ἀφθονίαν ἄρνων». Ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ διαφωνεῖ με τὴν ἄποψη τοῦ Ζερλέντη καὶ ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ὄρος παράγεται ἀπὸ τὴ λ. ζέρνα = κυπριοειδὲς ζιζάνιο, πού ἀπαντᾷ καὶ σήμερα ἀφθονοὶ στὴν περιοχὴ. Τέλος ὁ Vasmer ἀνάγει τὴ λέξιν σὲ ρίζα σλαβικὴ Čbrnatr, Čbrnr πού σημαίνει μαῦρο. Τὴν ἐποχὴ τῶν Ἐνετῶν προνοητῶν τῆς Πελοποννήσου (1685 - 1715), τὸ φρούριο Ζαρνάτα ἦταν ἡ Μητρόπολις τῆς Ἐξῶς Μάνης. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τοῦ κάστρου τῆς Ζαρνάτας βλ. σ. 488.

2. Βλ. ΔΡΑΝΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 238.

3. Σύντομη περιγραφή δίνει ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, ὁ.π. 286 κέ. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν Αἰῶν μερικῶς βλ. Η. DELIYANNI-DORIS, Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios (München 1975), 10 κέ.

ἔγνη τῶν Ἀποστόλων σέ ἡμικυκλική διάταξη, καί τοῦ Ἀγγέλου στό β. τμήμα τοῦ δ. τοίχου — πού τυλίγει τὸ στερέωμα¹.

Τοὺς κατακόρυφους τοίχους κατὰ μῆκος τοῦ ναοῦ διατρέχει ζώνη, χωρισμένη σέ ἑπτὰ διάχωρα στὴν κάθε πλευρά, μὲ σιγνές τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου.

Στὸ ν. τοῖχο σώζονται ἡ Βάπτισα καί, πρὸς τὸ δυτ. ἄκρο, ἡ Βαϊοφόρος. Στὴ Βάπτισα διαφαίνεται τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, μέρος τῆς μορφῆς τοῦ Ἰορδάνη, μέρος τοῦ φωτοστέφανου τοῦ Ἀγγέλου δεξιὰ καί, μέσα στὸν ποταμό, ἓνα ψάρι μὲ πολὺ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοσι. Στὴ Βαϊοφόρο τὰ χρώματα πού υπερτεροῦν εἶναι τόνοι τοῦ πράσινου, πού διαβαθμίζονται ἀπὸ σκούρο πράσινο μέχρι ἀνοιχτό, καί κεραμιδι μὲ ὄχρα. Ἡ μορφή τοῦ Ἀποστόλου πού διακρίνεται κοντὰ στὸ Χριστὸ πατάει στέρεα στὸ ἔδαφος. Ἀπὸ τίς παραστάσεις τῆς ζώνης αὐτῆς στὸ β. τοῖχο, σώζονται στὸ δυτ. ἄκρο ἡ Σταύρωση ὁ Χριστὸς γέρονε βαριὰ τὸ κεφάλι στὸ δεξιὸ ὤμο, τὸ κορμὶ διαγράφει ἐλαφρὰ καμπύλη ὁ κορμὸς, ὅπως διαφαίνεται παρὰ τὴν κακὴ διατήρησι τῆς τοιχογραφίας, εἶναι δοσμένοι μὲ ἔντονη σωματικότητα. Κοντὰ στὴ β. πύλη εἰσόδου, πρὸς τὸ μέσο τοῦ τοίχου, ἡ Πεντηκοστή, μὲ τοὺς Ἀποστόλους σέ ἡμικυκλικὴ διάταξη². ἀνάμεσά τους διακρίνεται νεαρὸς ἀγένειος Ἀπόστολος μὲ τὸ γράμμα Φ[ίλιππος] στὸ φωτοστέφανο. Δίπλα στὴν Πεντηκοστή, ἀνατολικά, ἐξίτηλη ἡ Κοίμησι τῆς Θεοτόκου· στὸ κέντρο τῆς παράστασις, στὸν ὀριζόντιο ἄξονα, διακρίνεται ἡ Παναγία ἐπάνω στὴν κλίνη μὲ τὸ κατάκοσμο κάλυμμα. Μπροστὰ στὴν κλίνη ὑψηλὸ κηροπήγι³, καί στὸ πλάι Ἀπόστολος πού αἰωρεῖ θυμιατό· ἡ αἰώρησι τοῦ σκευοῦ μὲ τὴν ἐλαφρὰ κλίσι πού διαγράφουν οἱ ἀλυσίδες δίνεται ἄριστα ἀπὸ τὸ ζωγράφου.

Οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις τῆς ζώνης αὐτῆς εἶναι καί στοὺς δύο τοίχους καταστραμμένες. Ὁ χριστολογικὸς κύκλος συνεχίζεται στὸ ἀν. τμήμα τῆς καμάρας, ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ναοῦ περίπου μέχρι τὸν ἀν. τοῖχο. Τὸ τμήμα αὐτὸ χωρίζεται σέ τέσσερις ζῶνες — ἀνὰ δύο σέ κάθε πλευρὰ τῆς καμάρας — πού περιλαμβάνουν σιγνές μέσα σέ πίνακες, ἀπὸ τέσσερις σέ κάθε ζώνη, μὲ πα-

1. Ὁ ἄγγελος τυλίγει εἰλητὸ πού συμβολίζει τὸν οὐρανὸ, σύμφωνα μὲ τὴν ποιητικὴ εἰκόνα τῆς Ἀποκ., 6, 14. Τὸ μοτίβο αὐτὸ ἀνήκει σταθερὰ στὴν εἰκονογραφία τῆς Δευτέρας Παρουσίας, βλ. Κ. ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ, Die Wandmalereien des XI. Jhs in der Kirche Παναγία τῶν Χαλκίων in Thessaloniki (Graz-Köln 1966), 65.

2. Ἡ Πεντηκοστή ἐδῶ ἐπαναλαμβάνει τὸν ἴδιο εἰκονογραφικὸ τύπο μὲ τὴν παράστασι τοῦ Ἀγ. Γεωργίου στὸν Ἄρτὸ Ρεθύμνης (1401), βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ εἰς Ἄρτὸν Ρεθύμνης ναῖσκιος τοῦ ἁγίου Γεωργίου, Κρητικὰ Χρονικὰ 11, 1957, 139, πίν. Π', εἰκ. 2.

3. Στὴν ἴδια μορφή, στὴ Ζαρνάτα ὅμως πιὸ ψηλὸ καί λεπτὸ, ἀπαντᾷ σέ εἰκόνα τῆς Κοίμησις τοῦ Ἀνδρέα Ριτζοῦ (περ. 1421 - 1492) στὴν Galeria Sabauda τοῦ Torino, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (Ἀθήνα 1977) πίν. 200. Μεγαλύτερη ὁμοιότητα ἔχει τὸ κηροπήγι τῆς Ζαρνάτας μὲ ἐκεῖνο τῆς Κοίμησις στὴν Περίβλεπτο Μυστρά βλ. Μ. CHATZIDAKIS, Mistra (Ἀθήνα 1981) εἰκ. 55.

ραστάσεις ἀπὸ τὸν κύκλον τοῦ Πάθους· στὸ β. τμήμα τῆς καμάρας σώζονται στὴν ἐπάνω ζώνη ὁ Χριστὸς ἐνώπιον τοῦ Πιλάτου καὶ στὴν κάτω ὁ Θεῶς. Οἱ ὑπόλοιπες σκηνές καὶ στὶς δύο πλευρές τῆς καμάρας εἶναι τελείως καταστραμμένες. Τέλος, στὸ κατώτερο μέρος τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις τοῦ χριστολογικοῦ κύκλου, ἐξίτηλες μορφές ὁλόσωμων Ἁγίων ἀπὸ αὐτὲς διακρίνονται μόνον τρεῖς στὸ νότ. τοῖχο, ὁ Ἁγ. Δημήτριος ἔπιππος, ἡ Ἁγ. Κυριακὴ καὶ ἡ Ἁγ. Παρασκευή. Ὁ ἄν. τοῖχος τοῦ ναοῦ σώζει ἕχνη ἀπὸ ἀδιάγνωστες παραστάσεις. Ἡ ἀψίδα — ἀβαθὴς, ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ ἄν. τοῖχου — διασώζει τοιχογραφίες σὲ δύο στρώματα: τὸ παλαιὸ στρώμα κάθεται εὐθέως ἐπὶ τοῦ τοῖχου καὶ ἀντιστοιχεῖ στὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο ποὺ ἐκθέσαμε παραπάνω· τὸ στρώμα αὐτὸ εἶναι τελείως καταστραμμένο καὶ φέρει τὰ συνηθισμένα κτυπήματα, γιὰ νὰ δεχτεῖ τὸ νεώτερο στρώμα τοιχογράφησης. Στὸ νεώτερο στρώμα, ἀπὸ τὸ ὅποιο σώζεται μόνον μέρος, εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα. Τὰ δύο στρώματα τοιχογράφησης εἶναι εὐκρινῆ καὶ στὴν ποδιὰ τῆς κτιστῆς Ἁγίας Τράπεζας, ποὺ φέρει στὴ νεότερη αὐτῆ φάση ἀποτροπαϊκὸ σταυρό. Τὸ στρώμα αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἴδια φάση μὲ τὴν παράσταση τῆς Ἁκρας Ταπεινώσεως στὴν κόγχη τῆς Πρόθεσης, μὲ τὴν ἐπιγραφή «χειρ Χριστοδοῦλου Καλέργη»¹ (πίν. 280α). Ἡ ἴδια γραφὴ ἀναγνωρίζεται στὰ λείψανα τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ σώζεται κοντὰ στὴ μορφὴ τῆς Πλατυτέρας. Ὁ Χριστόδουλος Καλέργης ζωγράφισε τὸ 1706 τὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὰ Ξανθιάνικα Μηλέας² καὶ λίγο νωρίτερα τὸ 1701, τὸ ναὸ τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλῃ Βρῦση Λακεδαιμόνος³. Δὲν ξέρουμε πότε ἀκριβῶς ἐργάστηκε στὸν Ἁγιο Νικόλαο Ζαρνάτας· πάντως τὸ νεώτερο στρώμα τοιχογράφησης ποὺ ὑπογράφει ὁ Καλέργης, ἔχει περιορισμένη ἔκταση· καταλαμβάνει τὸν ἄν. τοῖχο τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ἀψίδα, τὴν κτιστὴ Τράπεζα καὶ τὴν κόγχη τῆς Πρόθεσεως. Ὁ ὑπόλοιπος ναὸς παρέμεινε ὅπως ἦταν.

Τεχνοτροπία. Στὸ Χριστὸ τῆς Ἁκρας Ταπεινώσεως (πίν. 280α), «διὰ χειρὸς Χριστοδοῦλου Καλέργη», ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ., εἶναι ἔντονη ἡ σχηματοποίηση καὶ τὰ ἰσχυρὰ περιγράμματα· τὰ φῶτα στὸ πρόσωπο δηλώνονται μὲ λευκές, ἀδρές γραμμές, διαταγμένες ἀκτινωτῶ, στατικῶ, γύρω ἀπὸ τὰ μάτια.

1. Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 238.

2. Στὸ ἴδιο, 229, πίν. 163δ· στὴν ἐπιγραφή ἀναφέρεται ἡ ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι ὁ ζωγράφος κατὰγετα («ἐκ νήσου Μυκόνου», βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέα, ὅ.π. (σ. 466 σημ. 6), 173 κέ. Γιὰ ἄλλο ζωγράφο μὲ τὸ ἴδιο ἐπώνυμο, τὸν Μανιάτη Καλέργη ἐκ Πρασίου, ποὺ φιλοτέχνησε τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως στὸ Σταυροπήγι τὸ 1786 βλ. ἀρ. 35, σ. 472.

3. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέα, ὅ.π. 174· ἔργα του σώζονται ἐπίσης στὴ Μύκονο καὶ στὴ Σέριφο, βλ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Ἑλληνες ἀγιογράφοι, ὅ.π. (σ. 457, σημ. 2), 113 καὶ Β. Δ. ΚΥΡΙΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Οἱ παλιὲς ἐκκλησίες τοῦ Κάστρου Μυκόνου καὶ ὁ Ἄνδρέας Ευγγύπουλος, ΔΧΑΕ Γ', 1980 - 81, 213 μὲ σημ. 10.

Οί μορφές στους Αΐνους (πίν. 289β), όπου ή διατήρηση εΐναι αρκετά καλή και επιτρέπει τήν παρατήρηση, εΐναι δοσμένες ζωγραφικά, με προσπάθεια απόδοσης τοῦ ὄγκου· τὰ φῶτα στό πρόσωπο κατανέμονται ἄνισα, βιαστικά, πεταχτά. Οί μορφές πλάθονται με φῶς και σκιά, ή γραμμή δέν εΐναι καθοριστική. Ὁ προπλασμός εΐναι σκοῦρος καστανός, ή σάρκα ἀναμειγμένη με κόκκινο, τὰ χαρακτηριστικά γραμμένα με λεπτές γραμμές σέ βαθύ καστανό. Στά νεανικά πρόσωπα ὁ φωτισμός ἀπλώνεται σέ ἐνιαΐες ἐπιφάνειες ἀφήνοντας ἡμι-κυκλικές σκιές κάτω ἀπό τὰ μάτια, πού φαίνονται ἔτσι βυθισμένα στή σκιά. Τὰ λάμματα, συστήματα ἀπό δύο ἕως τρεῖς μικρές, παράλληλες γραμμές, φωτίζουν τὰ προεξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου, τίς ἄκρες τῶν ματιῶν, τὸ μέτωπο πάνω ἀπό τὰ φρύδια, τὸ πηγούνι, ὅπως ἐπίσης και τὸ λαιμό. Λεπτή, λευκή γραμμή τονίζει τή ράχη τῆς μύτης, και φωτεινές κηλίδες κατανέμονται ἄτακτα και βιαστικά στήν ἄκρη τῶν χειλιῶν, στό πάνω χεῖλος· ὅμοια φωτεινή κηλίδα ἀποδίδει τὸ ἀσπράδι τοῦ ματιοῦ.

Στίς μορφές τῶν Ἀγγελικῶν Ταγματῶν (πίν. 282α) γύρω ἀπό τὸ Χριστό, ή τεχνική στήν ἀπόδοση τῶν γυμῶν μερῶν διαφέρει: ή σάρκα μπαίνει σέ πολλῶ περιορισμένη ἔκταση και ὁ τόνος της εΐναι βαθύτερος· τὰ φῶτα, και ἔδῶ συστήματα ἀπό μικρές, παράλληλες, λευκές πινελιές, εΐναι ἀραιότερα. Ἔτσι ή ἐντύπωση ἐδῶ ἀλλάζει: τὰ πρόσωπα εΐναι σχεδόν μονόχρωμα, σέ βαθυκάστανο τόνο, με ξαφνικά, λιγοστά, ἔντονα φῶτα. Χαρακτηριστικές εΐναι και οί φιγοῦρες τῶν Ἀγίων. Ψηλές, λεπτές, με μικρὸ κεφάλι, ἀφύσικα παχὺ λαιμὸ με ἔντονα ζωγραφικὸ πλάσιμο, πού τονίζει ὑπερβολικά τήν καμπυλότητα τοῦ λαιμοῦ, και ἐξαιρετικά στενοῦς, ἐλαφρὰ καμπύλους ὤμους. Στήν ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας παρατηροῦνται συχνὰ λεπτές, εὐκίνητες λευκές γραμμές πού δηλώνουν τήν ἀκμὴ τῶν πτυχώσεων και βρίσκονται σέ ἔντονη χρωματική ἀντίθεση με τὸν σκοῦρο τόνο τοῦ ὑφάσματος. Μεγαλύτερη τυποποίηση ἐμφανίζουν τὰ πρόσωπα τῶν γερόντων· τὰ μαλλιά και τὰ γένεια δίνονται με λεπτές λευκές γραμμές. Ἡ ζωγραφική τοῦ Ἀγ. Νικολάου εΐναι ἀκόμα κοντὰ στὰ καλὰ παλαιολόγια πρότυπα, τὰ φῶτα μπαίνουν με τόλμη και ἐλευθερία πάνω στό βαθυκάστανο τόνο τοῦ προσώπου δημιουργώντας ἰσχυρές ἀντιθέσεις, ή ἐπιμέλεια και ή ἀκρίβεια τῆς ἐκτέλεσης καθῶς και ὁ μικρογραφικός χαρακτήρας τῶν προσώπων, θυμίζει τή ζωγραφική φορητῶν εἰκόνων.

Ἡ τεχνική πού παρατηρεῖται στὰ πρόσωπα τῶν Ἀγίων, με τὰ ἀπότομα, δυνατά, ἀκατάστατα φῶτα πάνω στόν σκοῦρο τόνο τῆς σάρκας, διαπιστώνεται σέ ὀλόκληρη σειρά ἔργων ἀπό τὸν 14ο μέχρι τὸν 16ο αἰ. Ἔχει τίς ρίζες της στόν ζωγράφο τῆς Θείας Λειτουργίας στήν Περιβλεπτο τοῦ Μυστρά¹, ἀπό

1. Ἐγχρωμη φωτογραφία σέ μεγάλο πλάνο στόν Ρ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Mistra (Hannover 1963), εἰκ. 17 και λεπτομέρεια σέ μαυρόασπρο ΣΥΓΓΡΟΜΑΤΟΣ, Σχεδιάγραμμα, ὁ.π. (σ. 451, σημ. 1), πίν. 7. 2.

τὸ γ' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. καὶ στὴν Θεοσκεπάστο τῆς Τραπεζούντας (1376)¹. Πάνω στὴν ἴδια γραμμὴ τεχνοτροπίας, ἀλλὰ σὲ ὕφος αὐστηρὰ προσωπικό, ζωγραφίζει ὁ Θεοφάνης ὁ Ἑλληνας τὸ καὶ τῆς Μεταμορφώσεως στὸ Novgorod τῆς Ρωσίας (1378)². Τὰ ἀπότομα, γραμμικὰ φῶτα ποὺ παρατηροῦμε στὶς μορφές τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοφάνη στὸ Novgorod, ἐπαναλαμβάνει ὁ ἀγνωστος ζωγράφος τῆς Παντάνασσας Μυστρᾶ (1428)³. Τὴν ἴδια τεχνικὴ στὰ πρόσωπα, ἀλλὰ σὲ ὕφος πολὺ πιὸ συγκρατημένο καὶ σχηματικό, ἐφαρμόζει ἕνας ἀγνωστος μαθητὴς τοῦ Roubliou στὴν εἰκόνα τῆς Μεταμόρφωσης στὴν Galerie Tretiakov τῆς Μόσχας (ἕως 1425)⁴. Τὴν ἀνάμνηση ὁμοίως τεχνικῆς ἀπτηχοῦν ὀρισμένες μορφές στὴ Μ. Ἀναπαυσᾶ Μετεώρων, ἔργο τοῦ Κρητικοῦ Θεοφάνη (1527)⁵, καὶ ἔργα ὅπως ἡ εἰκόνα μὲ τὴν Εἰς Ἄδου Κάθοδον στὸ Μουσεῖο Μπενάκη⁶. Τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου ἰδιαίτερα τῶν Ἀγγέλων ἐμφανίζει μεγαλύτερη ὁμοιότητα μὲ τὴν εἰκόνα τῆς Μεταμόρφωσης τῆς Galerie Tretiakov.

Οἱ φυσιογνωμικοὶ τύποι ποὺ παρατηροῦνται στὸν ὄμιλο τῶν νέων, ὁ φωτισμὸς στὸ πρόσωπο, τὰ καστανὰ πλούσια μαλλιά, ξαναβρίσκονται σὲ μιὰ εἰκόνα τῆς Σταύρωσης ἀπὸ τὴν Πάτμο ποὺ χρονολογεῖται πιθανὸν ἀπὸ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 15ου αἰ.⁷ Στὸν Ἅγιο Νικόλαο Ζαρνάτας ἐπαναλαμβάνεται ἡ μορφή τοῦ Ἐσταυρωμένου τῆς εἰκόνας τῆς Πάτμου μὲ τὴν ἴδια κάμψη τοῦ κορμοῦ καὶ τὸν τρόπο ποὺ γέρνει τὸ κεφάλι. Ἴδιοι φυσιογνωμικοὶ τύποι καὶ ἴδιο πλάσιμο ἀπαντοῦν σὲ ρωσικὴ εἰκόνα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τοῦ κύκλου τοῦ Roubliou, στὸ β' τέταρτο τοῦ 15ου αἰ.⁸ Στὴ ρωσικὴ εἰκόνα ὑπάρχει ἀκόμη ἕνα στοιχεῖο κοινὸ μὲ τὴν Ζαρνάτα, ἡ φιγούρα μὲ τοὺς ὑπερβολικὰ στενοὺς, καμπύλους ὤμους καὶ τὸν παχύ, τριγωνικὸ λαίμω. Αὐτὰ τὰ τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τίς τοιογραφίες τῆς Ζαρνάτας, συνυπάρχουν σ' ἕνα Παναγιᾶριο τῆς Πάτμου ποὺ τοποθετεῖται στὸ περιβάλλον τοῦ Ν. Ρίτζου, στὸ τέλος τοῦ 15ου αἰ.⁹ Ἡ τυπολογία τῶν προσώπων

1. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. πίν. 5.2. Ἀνάλυση τῆς τεχνικῆς αὐτῆς ποὺ χρησιμοποιεῖ ἀπότομα ἔντονα, γραμμικὰ φῶτα πάνω στὴ σκοτεινὴ σάρκα, ἐπιχειρεῖ ὁ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. 25 κέ.

2. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. 31, πίν. 8.2, V. LAZAREV, Storia della pittura bizantina (Torino 1967) 364 κέ., εἰκ. 474 - 475, ὁ ἴδιος, Theophanes der Grieche (Wien und München 1968) εἰκ. 28 - 30.

3. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. 34 κέ., πίν. 9.1, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Μυστρᾶς (Ἀθῆναι 1956) πίν. 24.

4. V. N. LAZAREV, Les icônes de l'école de Moscou (Moscou 1980), 48.

5. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. πίν. 24.1 καὶ 3.

6. K. WEITZMANN - M. CHATZIDAKIS - S. RADOJÍĆ, Die Ikonen (Herrsching 1977), 122 - 123.

7. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες τῆς Πάτμου, ὅ.π. 52, ἀρ. 6, πίν. 6, 8.

8. V. N. LAZAREV, ὅ.π. 49.

9. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, ὅ.π. 64 κέ., ἀρ. 14, πίν. 22.

των γερόντων και ή γραμμική, σχεδιαστική απόδοση σὰ μαλλιά και σὰ γέ-
νεια, έχει τὸ παράλληλό της στή ζωγραφική τοῦ Μ. Φωκᾶ στὸν Ἅγιο Γεώρ-
γιο Ἐμπάρου Κρήτης (1436 - 37)¹, ἐκεῖ ὅμως με ἀνετότερη πτυχολογία
και ἐντονότερη σωματικότητα στὶς μορφές. Καὶ ὁ φωτισμὸς σὰ φορέματα
με τὶς λεπτές, λευκές γραμμές ποὺ τονίζουν τὶς ἀκμές τῶν πτυχώσεων πα-
ρατηρεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 14ου αἰ. στή Θεοσκεπαστο Τραπεζούντας², σὲ
ἔργα τοῦ κύκλου τοῦ Ἄ. Ρίτζου, ὅπως στὸ βημόθυρο τοῦ Χριστοῦ Δημαρχίας
σὴν Πάτμο (β' μισὸ 15ου αἰ.)³, ἀπαντᾷ ὅμως ὄλο και συχνότερα πρὸς τὸ
τέλος τοῦ αἰῶνα και μετὰ.

Ἡ σύντομη ἀνάλυση τῶν στοιχείων ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν τεχνοτροπία
τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ζαρνάτας ὀδηγεῖ στή διαπίστωση ὅτι
οἱ ἐκφραστικοὶ αὐτοὶ τρόποι εἶναι ἤδη δοσμένοι στή ζωγραφική τοῦ α' μισοῦ
τοῦ 15ου αἰ. Οἱ μαλακές, εὐκίνητες γραμμές, τὸ ἀβρὸ πλάσιμο, ἡ φυσιοκρα-
τική ἀπόδοση τῶν ζωδίων, ἡ ὀρθολογιστική τοποθέτηση τῆς μορφῆς μέσα
στὸ χῶρο, τὰ θερμὰ χρώματα, ὁ σκοτεινὸς τόνος τοῦ προσώπου με τὰ περιο-
ρισμένα φῶτα βρίσκονται μέσα στὸ πνεῦμα τῆς τέχνης τοῦ 15ου αἰ.⁴ Οἱ τοι-
χογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ζαρνάτας μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὰ
μέσα πρὸς τὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰ.

Ἐὰν ἡ χρονολόγηση αὐτὴ εὐσταθεῖ, τότε ἡ παράσταση τῶν Αἰῶνων σὴν
καμάρα εἶναι τὸ παλαιότερο σήμερα γνωστὸ παράδειγμα τοῦ θέματος στὸν
ἐλλαδικὸ χῶρο⁵. Ἐξ ἄλλου ἡ ὑπαρξὴ τοιχογραφιῶν πάνω στὸ κάστρο τῆς

1. M. CHATZIDAKIS, Recherches sur le Peintre Théophane le Crétois, DOP 23 - 24, 1969 - 1970, εἰκ. 121.

2. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὅ.π. πίν. 5.2.

3. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες τῆς Πάτμου, ὅ.π. 61, ἀρ. 11, πίν. 80, 80 β.

4. Ὁ φωτισμὸς τοῦ προσώπου, ὅπως δηλώνεται στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Νικο-
λάου Ζαρνάτας, ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ τῆς ζωγραφικῆς τοῦ 15ου αἰ. βλ. M. GARIDIS, La
Peinture Murale dans le Monde Orthodoxe après la Chute de Byzance 1450 - 1600,
Thèse de doctorat d'état (Paris 1980), (ἀδημ.), τ. I, 279, ποὺ μεταφέρει τὴ λεπτολόγο
τεχνική τῶν εἰκόνων στή ζωγραφική τοῦ τοῖχου, ὁ ἴδιος, 313. Με τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς
ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. ἡ ποὺ ἐντάσσονται στή ζωγραφική αὐτῆς τῆς περιό-
δου, ὅπως οἱ τοιχογραφίες στὸ Σελεγοῦδι Λακεδαιμόνος, 1438/40, βλ. N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ,
Λεῖψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναύσκου παρὰ τὸ Σελεγοῦδι Λακεδαιμόνος (1439/40),
Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Β', 1975, 85 κέ., ἡ σὴν Παναγία Βρεστενίτισσα, γύρω στὸ 1400, βλ.
ὁ ἴδιος, Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Δ', 1979, 160 κέ., ὁ Ἁγιος Νικό-
λαος δὲν ἔχει νομιζὸ μεγάλη ὁμοιότητα.

5. Ἀπὸ τὰ γνωστὰ μνημεῖα με παράσταση τῶν Αἰῶνων στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο δὲν χρο-
νολογεῖται κανένα πρὶν ἀπὸ τὸν 16ο αἰ. Τὸ παλαιότερο σὲ μᾶς γνωστὸ εἶναι ἡ Μ. Φιλαν-
θρωπῶν, 1560, βλ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Ἡ Μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν, ὅ.π. (σ.
457, σημ. 2), 3 και 21, και ἴσως λίγο παλαιότερο, ἐὰν ἡ χρονολόγηση τοῦ Ὀρλάνδου μετα-
ξὺ 1555 και 1565 εὐσταθεῖ, ἡ Μ. Ἁγίου Νικολάου Βάθειας, βλ. πρόχειρα I. ΛΙΑΠΗΣ, Με-
σαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας (*Αἰθῆνα 1971), 65 κέ., πίν. 28 β. Τὸ θέμα ὠστόσο δὲν συγι-

Ζαρνάτας, πού μποροῦν νά ἀναχθοῦν στὸν 15ο αἰ., θὰ ἔθετε καὶ πάλι τὸ θέμα τῆς χρονολόγησῆς τοῦ κάστρου· κατὰ τὴν ἔρευνα παρατηρήθηκε ὅτι τουλάχιστον ἓνα μέρος τοῦ τείχους τοῦ κάστρου ἐμφανίζει πανομοιότυπη τοιχοδομία μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, ὥστε ἡ χρονικὴ διαφορὰ τῆς κατασκευῆς τους νά μὴν μπορεῖ νά εἶναι μεγάλη¹.

Μάλτα²

40. Ὑπαπαντή, καθολικὸ τοῦ χωριοῦ. Νὰς σύνθετος σταυροειδῆς μὲ τροῦλο. Ὁ καλὸς ναὸς, πού ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ἀνακαινίσθηκε ἐκ θεμελίων περὶ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα καὶ ξαναχτίστηκε, σύμφωνα μὲ πληροφορίες τῶν κατοίκων, στὸν ἴδιο τύπο. Στὸ μέσο τοῦ σημερινοῦ ἀπλοῦ σανιδένιου τέμπλου, βρίσκεται ἐνσωματωμένο τὸ ξυλόγλυπτο, διάτρητης τεχνικῆς τέμπλο τοῦ παλαιότερου ναοῦ, μήκους 5.15 μ. Τὶς ἐπιφάνειες τῶν στρεπτῶν κιονίσκων τῶν τόξων τοῦ Δωδεκαῶρου κοσμοῦν ἄνθη καὶ πτηνά. Σῶζονται τὰ τύμπανα τῶν τόξων τοῦ Δωδεκαῶρου, τὰ πλαίσια τῶν εἰκόνων, ἡ σταφυλή, τὰ βημόθυρα, καθὼς καὶ ἡ ἐπίστεψη μὲ τὰ ἐπιχρυσωμένα λυπηρά: σημειώνεται ὅτι ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ, οἱ δράκοντες τοποθετήθηκαν ἀνάποδα. Τὸ τέμπλο αὐτὸ εἶναι καλύτερης ποιότητος ἀπὸ τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Κάτω Δολῶν (ἀρ. 62, σ. 512).

νησε γιὰ πρώτη φορὰ στὰ μεταβυζαντινὰ χρόνια· στὸ βαλκανικὸ χῶρο σημειώνονται μνημεῖα ὅπως ἡ Kuceviste, ἡ Rila καὶ τὸ Lesnovo, βλ. V. DURIC, Byzantinische Fresken in Jugoslawien, Herrsching ἄ.χ., 79, 87 καὶ 94 ἀντίστοιχα, ὅπου στὸ β' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. τὸ εἰκονογραφικὸ τους πρόγραμμα συμπεριέλαβε τοὺς τρεῖς τελευταίους ψαλμούς. Ἡ ἀπουσία τοῦ θέματος στοὺς σύγχρονους ναοὺς τοῦ ἐλλαδικιοῦ χώρου μέχρι στιγμῆς πρέπει νά ὀφείλεται στὴν τύχη.

1. Ἐχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι τὸ κάστρο τῆς Ζαρνάτας κτίστηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους μετὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ Κρητικοῦ πολέμου τὸ 1669, βλ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. (σ. 453, σημ. 2), 270 κέ. Ἡ τοιχοποιία τοῦ κάστρου ὅμως, ὅπως τὴν βλέπουμε σήμερα — ἀργολιθοδομὴ μὲ ἄτακτη καὶ πυκνὴ χρῆση κεράμων — ἔχει μεσαιωνικὸ χαρακτηριστ., βλ. A. BON, La Morée Franque (Paris 1969), 507. Ὁ KRISIS, On the Castles of Zarnata and Kelefa, BZ 56, 1963, 308 κέ., 313, ἀμφισβητεῖ τὴν ἴδρυση τοῦ κάστρου ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τονίζει τὴν ὁμοιότητα τῆς Ζαρνάτας μὲ κάστρα βυζαντινὰ καὶ φράγκικα γύρω στὸ 1200. Τὸ «κάστρο τῆς Ζαρνάτας» ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Γ. Σφραντζῆ καὶ συνδέεται μὲ γεγονότα τῶν ἐτῶν 1428 καὶ 1459, D. ZAKYTHINOS, Le Despotat grec de Morée, I, (London 1975) 206, 265. Τὰ χωρία ὅμως αὐτὰ τῆς χρονογραφίας τοῦ Σφραντζῆ θεωροῦνται σήμερα ὡς ἐπεμβάσεις τοῦ Μακκάρου Μελισσηνοῦ (†1585), στὸ ἴδιο, 353, 357. Ὁ ΚΟΥΓΕΑΣ, ὅ.π. 271, 274 ταυτίζει τὴ Ζαρνάτα μὲ τὸ μικρὸ καὶ ἀσήμαντο κάστρο τῆς Γαρμπελιάς, πράγμα μάλλον ἀπίθανο. Ἡ ὁμοιότητα τῆς τοιχοποιίας μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Νικολάου, τοῦ ὁποίου τὸ ἀ' στρώμα τοιχογράφησης μπορεῖ μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα νά ἀναχθεῖ στὸ β' μισὸ τοῦ 15ου αἰ., ἐνισχύουν τὴν ἀπόψη ὅτι τὸ κάστρο χτίστηκε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς, ἴσως μὲ τὴν ἀνανέωση τῶν ὀχυρώσεων στὴν Πελοπόννησο τὸ 1444.

2. Γνωστὴ καὶ ὡς Μαλτίτζα, ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. 301.

Ἀπὸ τὸ εἰκονοστάσι τοῦ παλαιοῦ ναοῦ σώζεται ἡ εἰκόνα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου· στὸ ἐπάνω μέρος τῆς εἰκονίζεται ἡ Μετάσταση τῆς Θεοτόκου. Οἱ κοντὲς μὲ μεγάλα κεφάλια μορφές, εἶναι χαρακτηριστικὲς τοῦ 18ου αἰ., ὅπου καὶ τοποθετεῖται μὲ χρονολογία 1780 ἡ εἰκόνα. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνήκουν καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ Δωδεκαῆρου τοῦ ὅπως καὶ ἡ προηγούμενη, εἶναι ζωγραφισμένες σὲ χρυσὸ κάμπο καὶ παρουσιάζουν τὸν τυπικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ συμφυρμὸ δυτικῶν στοιχείων καὶ βυζαντινῶν παραδοσιακῶν. Καταγράφηκαν ἐπίσης οἱ ἐξῆς δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ παλαιοῦ τέμπλου: α) Εἰκόνα τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας. Στὸ κάτω μέρος ἐπιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ. . . διὰ προσβειῶν τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐπικλῆν. . τῆς συμβίας εἰς βοθηίαν κ(αι) ψυχῆων σοτηρίαν κ(αι) εἰς μνημοσνον των γοναίων αυτου εν ετει αφ. θ Ιουλίου 22.* β) Εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, μὲ τὴν ἐπιγραφή *Ἄ Χρωλύτης Πάντων Ἀνθρωπῶν.* Στὸ κάτω μέρος, *Μνησθητι Χριστε τον δουλον σου κυρ Αναστασι, το|επικλην στυπαρακς της συμβίας κ(αι) των τεκνων |αυτου εἰς βοθηίαν. . . και εἰς μνιμῶσνον των γοναίων αυτου|ετι 1779 Ιουλίου 12|.* *Χειρ Ἀναγνωστου, δουλου ταπεινου αμοιογραφου, το επικλην Τουχνάκης εκ Πραστειου¹.* γ) Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Βαπτιστῆ, μὲ ἐπιγραφή: *Δέησις της δουλις του θεου μαρίας και των|ταινων τ ευγενεστῶτων|εἰς βοθηίαν αυτου| και ψυχῆων σοτηρια | και εἰς μνιμωσνον| τ(ων) γοναίων.* Ὁ κοινὸς στῆς τρεῖς αὐτὲς εἰκόνες διάκοσμος ἀπὸ ἐμπέστα φυτικὰ μοτίβα ποὺ καλύπτουν τὸ χρυσὸ βάθος καὶ τὰ φωτοστέφανα, καθὼς καὶ ἡ ὅμοια τεχνολογία, προσγράφουν στὸν ζωγράφο τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ καὶ τὲς ἄλλες δύο δεσποτικὲς εἰκόνες. Ἡ χρονολογία 1779 μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει, ἐλλείψει ἄλλων, στοιχεῖο χρονολόγησής τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου.

41. *Ἁγία Παρασκευή*, μέσα στὸ χωριό. Μονόχωρος ναὸς (4 × 6 μ.), ποὺ τὴ δέριυτη στέγη του σκεπάζουν καλάμια. Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα πρέπει νὰ ἦταν εὐρύτερο, διότι οἱ ἀκραεῖς τοιχογραφίες τοῦ κτιστοῦ τέμπλου διακόπτονται ἀπότομα. Τὸ τέμπλο, ποὺ διατρυποῦν δύο τοξωτὲς πυλίδες, κοσμεῖ τὸ συνηθισμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ 18ου αἰώνα.

42. *Ἄγιος Γεώργιος*, διπλά στὸν πύργο τοῦ Μαυρίκου². Μονόχωρος ναὸς μὲ δέριυτη στέγη, ἀνακαινισμένος, στὴ θέση παλαιότερου.

43. *Ἄγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος*. Μονόχωρος μὲ δέριυτη καλαματῆ στέγη ναὸς, ἀνακαινισμένος. Ἀπὸ τὸν παλαιὸ ναὸ σώζονται τὰ δοκάρια καὶ οἱ πελεκητὲς πέτρες στὰ ἀνοίγματα.

1. Ἀγνωστος ἀμοιογράφος ἀπὸ ἄλλες πηγές· γιὰ τοὺς ζωγράφους ποὺ εἶχαν τὸν ἐκκλησιαστικὸ βῆθμὸ τοῦ ἀναγνώστη καὶ τὴ σημασία τους, βλ. παραπάνω σ. 472 σημ. 3.

2. Τὸ ὄνομα συναντᾶται σὲ πωλητήριο ἐγγραφοῦ τοῦ 1798, Σ. ΚΟΥΡΑΣ (βιβλιοκρισία), Πελοποννησιακὰ Β' 1957, 453. Τὰ παρεκκλήσια τῶν πύργων στὴ Μάνη βρῖσκονται εἴτε κοντὰ στὸν πύργο — ὅπως π.χ. τοῦ Σαράβα, ἀρ. 53 σελ. 496 —, εἴτε ἀποτελοῦν μέρος του, — ἀρ. 140 σ. 577.

44. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*, δυτικά τοῦ χωριοῦ, στὸν παλιὸ λιθόστρωτο δρόμο ποὺ ὀδηγοῦσε ἀπὸ τὴν Καλαμάτα στὴν Καρδαμύλη, γνωστὸ σὺν "δρόμος τοῦ Πετρόμπεη". Ὁ δρόμος αὐτός, ποὺ σὲ μερικὰ του σημεῖα, σώζεται ἀκόμη σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση, ἦταν ἡ σημαντικότερη ὁδικὴ ἀρτηρία τῆς περιοχῆς.

Ὁ ναὸς (4.43 × 2.10 μ.) εἶναι μονόχωρος μὲ δίρρυτη καλαμιωτὴ στέγη καὶ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὸ τέμπλο ὑστερότερο, σύγχρονο τοῦ ἀνακαινισμένου ναοῦ. Οἱ τοιχογραφίαι ποὺ σώζονται στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν πρόθεση, μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸν 18ο αἰώνα. Στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ὁ σταυρὸς μὲ τὰ συνηθισμένα γράμματα¹. Γραπτὸς, χαρακτηριστικὸς γιὰ τὴν ἐποχὴ διάκοσμος ἀπὸ μαργαριτόσχημα ἄνθη κοσμεῖ τὰ μέτωπα τῶν τριῶν κτιστῶν τραπεζῶν τοῦ ἱεροῦ.

45. "Ἅγιος Δημήτριος, στοὺς ἀγρούς, δυτικά τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος ἡμιεπιρριπτός ναὸς (4.15 × 2.40 μ.) μὲ ξύλινη στέγη. Τὸ ἀνώφλι τῆς εἰσόδου ἀποτελεῖ μεγάλος λίθος. Ἡ τοιχοποιία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους καὶ συγχρὴ χρήση κεράμων εἶναι κτισμένη ἀλλοῦ μὲ ξερολιθιά, ἀλλοῦ μὲ συνδετικὸ κονίαμα. Σύμφωνα μὲ λαϊκὴ παράδοση, ἐκεῖ βρισκόταν ὁ πρῶτος συνοικισμὸς τοῦ Σταυροπηγίου.

"Ἄνω Δολοὶ"²

46. *Προφήτης Ἡλίας*, τὸ καθολικὸ στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ· ναὸς μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, σανιδένια ὀροφή καὶ δίριχτη κεραμοσκέπαστη στέγη. Στὸ κωδωνοστάσιο εἶναι χαραγμένη ἡ χρονολογία 1806. Στὸ ἐσωτερικὸ σώζονται τοιχογραφίαι λαϊκῆς τέχνης ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα περιλαμβάνει τὸν Ἀκάθιστο καὶ σκηνὲς ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Μωυσῆ στὸ ἱερό. Στὸν κυ-

1. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία τους, Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, Θεολογία ΚΖ, 1956, 564.

2. Γιὰ τὸ τοπωνύμιον καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 217, σημ. 2 καὶ 4. Τὸ ὄνομα «Δολοὶ» θεωρεῖται ὅτι παράγεται ἀπὸ σλαβικὴ λέξη ποὺ σημαίνει «κοιλιάδα», ὁ.π. Οἱ χρονολογικὲς ἐνδείξεις τῶν ἐκκλησιῶν τῆς περιοχῆς δείχνουν ὅτι ὁ οἰκισμὸς δὲν πρέπει νὰ εἶναι παλαιότερος ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 17ου αἰ. Τὴν παλαιότερη γνωστὴ χρονολογία παρέχει ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς Παναγίας στοὺς Ἄνω Δολοὺς (ἀρ. 59, σ. 500) μὲ τὸ ἔτος 1688. Λίγο μεταγενέστερη εἶναι ἡ Μ. Ἁγ. Παρασκευῆς στοὺς Κάτω Δολοὺς, 1698 (ΠΑΕ 1980, 221 κέ.). Γύρω στὸ 1700 ὅα πρέπει νὰ κτίστηκαν οἱ τρουλαῖοι ναοὶ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου στοὺς Κάτω Δολοὺς (ἀρ. 62, σ. 512 κέ.) καὶ τῆς Παναγίας στοὺς Ἄνω Δολοὺς (ἀρ. 49, σ. 492 κέ.). Οἰκοδομικὴ δραστηριότητα παρατηρεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 18ου αἰ.: πολλοὶ ναοὶ κτίζονται καὶ διακοσμοῦνται μὲ τοιχογραφίας τὴν ἐποχὴ αὐτή, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τίς ὑπάρχουσες ἐνδείξεις (δεήσεις, τεχνοπλία). Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα, τὸ 1752, χρονολογοῦνται οἱ σημαντικὲς τοιχογραφίαι τῆς Μ. Ἁγίας Νικήτας στοὺς Ἄνω Δολοὺς (ἀρ. 61, σ. 503 κέ.).

ρίως ναό επιλογή από μαρτύρια Ἁγίων — πού δὲν ἀκολουθοῦν ἕως τῆ σειρὰ τοῦ Μηρολογίου —, κύκλο τοῦ βίου τῆς Παναγίας καὶ εὐαγγελικὲς σκηνές. Ἀπεικονίζονται ἐπίσης ἡ Κυριακὴ τοῦ Τυφλοῦ, τῆς Σαμαρείτιδος καὶ τοῦ Θωμᾶ, ἡ παραβολὴ τῶν Δέκα Παρθένων καὶ ἡ Εὐρέση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ. Ἡ διάταξη τῶν θεμάτων εἶναι ἄτακτη καὶ τυχαία.

Μετὰ τὸ 1930 ὁ ναὸς ὑπέστη μετασκευές: ἀνοίχθηκαν μεγάλα ὀρθογώνια παράθυρα, πού κατέστρεψαν μέρος τῶν τοιχογραφιῶν, καὶ προστέθηκε σανιδένια ὀροφή μετὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα στὸ κέντρο — μέσα σὲ μετὰλλιο δυτικῶν τύπου —, ἔργο τοῦ ζωγράφου Π. Λαζαρή, μετὰ χρονολογία 1939. Ἐξ ἄλλου ἡ χρονολογία 1938 εἶναι ὁρατὴ στὸ ἀνώτερο τμήμα τοῦ κωδωνοστασίου, ἔτος πού ἀναφέρεται στὶς μετασκευές πού ἐγίναν στὸ ναό.

Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι ξυλόγλυπτο (πίν. 281) — ὅπως τὰ τέμπλα τῆς Παναγίτσας (ἀρ. 49, σ. 493) καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδας (ἀρ. 48 σ. 492) στὸ ἴδιο χωριό —, μετὰ δυσανάγνωστη ἐπιγραφή¹. Οἱ εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρθου εἶναι σύγχρονες μετὰ τὸ τέμπλο, μετὰ δυτικὰ στοιχεῖα στὴν εἰκονογραφία καὶ στὴν τεχνολογία. Ἡ διαδοχὴ τῶν ζωνῶν καὶ τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα τοῦ τέμπλου, ἡ ἐπίστεψη μετὰ τὸν Ἐσταυρωμένο καὶ τοὺς δράκοντες πού ἀνέχουν τὰ («λυπηρά»), ἔχουν σὰν πρότυπο τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγ. Βασιλείου τῶν Κάτω Δολῶν, 1710 (ἀρ. 62, σ. 512), πού φαίνεται νὰ εἶναι τὸ παλαιότερο καὶ ἀπὸ τεχνικῆς πλευρᾶς τὸ ἀριότερο τέμπλο τῆς περιοχῆς. Τὸ τέμπλο τοῦ Προφήτη Ἡλία εἶναι ἀπλοποιημένο ἢ πλατιὰ διακοσμητικὴ ζώνη πάνω ἀπὸ τὶς εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρθου λείπει, καὶ τὰ κοσμήματα εἶναι ἐπιπεδογλυφα. Ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας γενικὰ εἶναι κατώτερη ἀπὸ τὸν Ἁγ. Βασίλειο. Βάθος καὶ κοσμήματα εἶναι σήμερα βαμμένα μετὰ λαδομπογιὰ σὲ διάφορα χρώματα.

47. *Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου*, μέσα στὸ χωριό: μονόχωρος, ἀρχικὰ καμαροσκέπαστος, ἔσωτ. διαστ. 6.05 × 4.10 μ. Μετὰ τὸν σεισμὸ τοῦ 1944 προξενήθηκαν ζημιές στὸ κτίριο καὶ τὶς τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς ἔχει σήμερα ξύλινη στέγη, σκεπασμένη μετὰ ἀμιαντοσιμέντο. *Τοιχογραφίες* σώζονται μόνον στὸ κτιστὸ τέμπλο, ἴσως ἀπὸ τὸν 18ο αἰ.

48. *Ἁγία Τριάδα*, μέσα στὸ χωριό: ναὸς μονόχωρος, μετὰ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἔσωτ. διαστάσεων 8.70 × 4.70 μ. Ἡ στέγη μετὰ δοκοὺς καὶ καλάμια εἶναι ἐξωτερικὰ δριγυτῆ, κεραμοσκεπαστῆ. *Τοιχογραφίες* σώζονται στὸ ἱερὸ καὶ τμήματα τῆς τοιχογράφησης στὸ Ν καὶ Δ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες εἶναι σήμερα ἀσβεστωμένες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ *Βλαχερνίτισσα*, στὸν ἡμικύλινδρο ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ παρακάτω ὁ *Μελισμὸς* μετὰ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Στὸ μέ-

1. Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται ἐπὶ ἐπιστύλιο, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες καὶ καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τέμπλου, ὅπως συμβαίνει στὸν Ἁγ. Βασίλειο Κάτω Δολῶν καὶ στὰ μεσσηνιακὰ τέμπλα, βλ. ἀρ. 62, σ. 512.

τωπο τῆς ἀψίδας τὸ Ἅγιο Μανθῆλιο, στὸν ἀν. τοῖχο τοῦ ἱεροῦ Β τῆς ἀψίδας ἢ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ Ν σκηνῆς τοῦ Ἀκαθίστου. Στὴν Πρόθεση ἢ Ἄκρα Ταπεινώση, στὴν ποδιά τῆς κτιστῆς τράπεζας Προθέσεως ὁ Ἄρειος στὸ στόμα δράκοντα καὶ στὴν ἀντίστοιχη θέση, στὴν κόγχη τοῦ Διακονικοῦ ὁ Ἰωάνης βγαίνει ἀπὸ τὸ κῆτος. Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἢ Φιλοξενία χαρακτηριστικὸ τῆς παράστασης εἶναι ὅτι στὴ θέση τῶν τριῶν Ἀγγέλων εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς μετὰ τὸν ἔνσταυρο φωτιστέφανο τρεῖς φορές. Στὸ ἀν. ἄκρο τοῦ Ν τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ, κοντὰ στὸ τέμπλο, ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος φτερωτός, μετὰ τὴν ἐπιγραφή: *Δέσπης τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Παναγιώτη Μιχαλακάτζη δασκάλου 1739*. Στὸ δ. τοῖχο ὠραία παράσταση τῆς Ἀποκαθίλωσης.

Οἱ μορφὲς στὶς τοιχογραφίες εἶναι ψηλές, λεπτές, μετὰ μικρὰ κεφάλια καὶ στενοὺς ὤμους, ἢ πυχυλογία ἀνάληψη. Στὰ γυμνά μέρη ἢ μετάβαση ἀπὸ τὸ φῶς στὴ σκιά γίνεται μετὰ διαβαθμίσεις, τὰ χαρακτηριστικὰ δίνονται μετὰ σκούρο καστανό· στὰ πρόσωπα κυριαρχεῖ ἡ ἐντύπωση μιᾶς ἀπαλῆς, λείας, ἐνιαίας ἐπιφάνειας¹. Ἡ ποιότητα τῆς ζωγραφικῆς καὶ ἡ ἰκανότητα τοῦ ζωγράφου — ἴσως ἀπὸ τὰ καλύτερα δείγματα στὴν περιφέρεια τῶν Δολῶν — φαίνεται στὴ συγκρατημένη συγκίνηση τῶν προσώπων στὴ σκηνὴ τῆς Ἀποκαθίλωσης στὸ Δ τοῖχο. Ἡ χρονολογία 1739 στὴν παράσταση τοῦ Προδρόμου ἀποτελεῖ ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγησι καὶ τῶν ὑπολοίπων τοιχογραφιῶν ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ ἴδιο ὕψος.

Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο μετὰ μία σειρά εἰκόνων Δωδεκαῶρου — ποὺ δὲν παρουσιάζουν ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον — εἶναι ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ, δομὴ καὶ διακοσμητικὰ μοτίβα ὅμοιο μετὰ τὸ τέμπλο τοῦ Ἀγ. Βασιλείου Κάτω Δολῶν, (1710, ἀρ. 62, σ. 512), ἀπὸ τὸ ὁποῖο δὲν θὰ πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ χρονικὰ. Μεγάλῃ ὁμοιότητι ἔχει ἐπίσης καὶ μετὰ τὰ τέμπλα τῆς Παναγίτσας (ἀρ. 49, σ. 493) καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία (ἀρ. 46, σ. 491) στὸ ἴδιο χωριό.

49. Παναγίτσα, μέσα στὸ χωριό· κατὰ τὶς πληροφορίες τῶν κατοίκων, τὸ καθολικὸ τῆς παλιότερης συνοικίας τῶν Ἄνω Δολῶν, ναὸς προγενέστερος ἀπὸ τὸ σημερινὸ καθολικὸ τοῦ Προφήτη Ἡλία. Μονόκλιτη, θολωτὴ βασιλικὴ μετὰ τροῦλο, ποὺ ἔχει ἐξωτερικὰ τὴ μορφή συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς, μετὰ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐσωτ. διαστάσεων 10.70 × 4.25 μ. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκανόνιστους λίθους καὶ κονίαμα μετὰ ἀρκετὴ χρῆσι κεράμων. Τοξωτὲς πύλες εἰσόδου ἀνοίγονται στὸ Δ καὶ Ν τοῖχο· πύλες καὶ παράθυρα περιβάλλονται ἀπὸ λαξευτοὺς πορτόλιθους. Τὶς πλευρὰς τοῦ ναοῦ περιθέει, στὸ μέσον περίπου τοῦ ὕψους τους, γαῖσο ἀπὸ πελεκητοὺς λίθους, σχεδὸν ὀρθογωνίας διατομῆς. Λίθινα γαῖσα περιθέουν τὸ ναὸ καὶ κάτω ἀπὸ τὶς κεραμοσκεπαστὲς στέγες. Μετὰ ἰδιαιτέρη ἐπιμέλεια εἶναι κτισμένη ἡ ἀψίδα (πίν. 282β) ἢ

1. Ὁ χειρισμὸς τῶν γυμνῶν μερῶν μοιάζει ἀρκετὰ μετὰ τὶς τοιχογραφίες τῆς α' φάσις στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ τῶν Ἄνω Δολῶν (ἀρ. 50, σ. 494 κέ.).

όποια χωρίζεται καθ' ύψος σε δύο μέρη: τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἡμικύλινδρου διακοσμοῦν πέντε τυφλά ἀψιδώματα ἀπὸ λαξευτοῦς παωρόλιθους· πάνω ἀπὸ τὰ ἀψιδώματα τὴν ὄψη τῆς ἀψίδας ποικίλλει πλίνθινη ὀδοντωτὴ ταινία, καὶ ψηλότερα στενὴ ζώνη ἀπὸ κεραμίδια. Τὸ κατώτερο μέρος τῆς ἀψίδας εἶναι κτισμένο με ἀμελῆ τοιχοδομία, ὅπως καὶ ὁ ὑπόλοιπος ναός. Ὁ τροῦλος ἔχει ἐπισκευασθεῖ σὲ νεότερα χρόνια.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ σώζονται ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες μόνον ἕνας Ἅγιος στὸ Ν τοῦχο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ στὸ Δ τοῦχο ἡ Σταύρωση, ποὺ σύμφωνα με τὸ ὕψος τους μποροῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὸν 18ο αἰ. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες εἶναι ἐπιχρισμένες με ἀνοιχτὰ χρώματα (θαλασσί, ρόζ), καὶ ποικίλλονται ἀπὸ ἀπλὰ γεωμετρικὰ μοτίβα: τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς διακόσμησης μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.

Ἡ Παναγίτσα ἔχει, ὅπως ἡ Ἁγία Τριάδα (ἀρ. 48, σ. 492) καὶ ὁ Προφήτης Ἡλίας ἀρ. 46, σ. 491) στὸ ἴδιο χωριό, ξυλόγλυπτο τέμπλο με δυσανάγνωστη ἐπιγραφή στὸ ἐπιστύλιο, πάνω ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες, ὅπου δηλ. οἱ ἐπιγραφές καὶ στὰ ἄλλα τέμπλα τοῦ χωριοῦ, με τὰ ὅποια μοιάζει στὴν τεχνικὴ, διάρθρωση καὶ διακοσμητικὲς ζώνες.

Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος¹ καὶ τὸ τέμπλο τῆς Παναγίτσας ἀκολουθοῦν τὰ πρότυπα τοῦ Ἁγ. Βασιλείου Κάτω Δολῶν², περ. 1700 (ἀρ. 62, σ. 512). Ἄλλὰ καὶ ἡ τοιχοδομία, τὸ γέισο ποὺ («ζώνει» τὸ ναό, ὅπως καὶ ἡ διαμόρφωση τῆς ἀψίδας με τὰ τυφλά ἀψιδώματα³, συσχετίζουσι τὴν Παναγίτσα με τὸ καθολικὸ τῶν Κάτω Δολῶν, με τὸ ὅποιο θὰ πρέπει νὰ εἶναι περίπου σύγχρονη. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ ναοὶ εἶναι οἱ μόνοι, στὴν περιοχὴ τῶν Δολῶν, ποὺ ἐξαιροῦνται με τροῦλο καὶ ἰδιαιτέρη διακόσμηση στὴν ἀψίδα. Τρουλαίους ναοὺς συναντοῦμε καὶ πάλι μόνο στὰ καθολικὰ τῶν δύο μοναστηριακῶν συγκροτημάτων τῆς περιοχῆς, στὴν Ἁγία Παρασκευὴ Κάτω Δολῶν (1698) καὶ τὸν Ἅγιο Νικήτα Ἄνω Δολῶν, 1752 (ἀρ. 61, σ. 503). Στὸ καθολικὸ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς παρατηρεῖται ἐπίσης διάρθρωση τῆς ἀψίδας με τυφλά ἀψιδώματα, ποὺ καταλαμβάνουσι ὅμως ἐκεῖ ὅλο τὸ ὕψος τοῦ ἡμικύλινδρου⁴.

50. Ζωοδόχος Πηγὴ, μέσα στὸ χωριό, ἰδιωτικὸς ναός καὶ ὀστεοφυλάκιο τῆς οἰκογενείας Βαριλανθῆ. Μονόχωρος, με ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, κτισμένος με ἀργολιθοδομή. Με τὸ σεισμὸ τοῦ 1944 ἔπαθε σοβαρὲς ζημιές καὶ ἐπισκευάστηκε. Ἡ στέγη εἶναι ξύλινη, δίριχτη, κεραμοσκεπαστή. Ὁ ναός

1. Γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, στὸν ὅποιον ἀνήκει καὶ ἡ Παναγίτσα βλ. σ. 510, σημ. 4.

2. Τεχνικὴ, διάρθρωση, διακοσμητικὲς ζώνες καὶ μοτίβα, ὅπως ἐπίσης ἡ μορφή τῶν δρακόντων στὴν ἐπίστεψη, ἐπαναλαμβάνουσι τὸ τέμπλο τοῦ Ἁγ. Βασιλείου· περιγραφὴ βλ. στή σ. 512.

3. Γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἀψίδων τῶν μεταβυζαντινῶν ναῶν με τυφλά ἀψιδώματα βλ. σ. 511 σημ. 1.

4. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, πίν. 140β.

ἦταν κατάγραφος, σήμερα ὅμως σώζονται μόνον λίγες τοιχογραφίες: Στὸ τεταρτοσφάριο τῆς ἀψίδας ἢ Βλαχερνίτισσα καὶ στὸν ἡμικύλινδρο, σὲ δύο ζῶνες, ἐπάνω ἢ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ κάτω ὁ Μελισμὸς μὲ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ Ἅγιο Μανθῆλιο μὲ Προφῆτες δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Στὸν Α τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, Β τῆς ἀψίδας, ἢ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ καὶ Ν οἱ Τρεῖς Παῖδες ἐν καμίνῳ. Στὴν ποδιὰ τῆς κτιστῆς Ἁγίας Τράπεζας ὁ Ἄρειος στὸ στόμα δράκοντα. Στὴν κόγχη τῆς Πρόθεσης ἢ Ἀκρο Ταπεινώση (πίν. 283α) καὶ στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ τὸ Ὄραμα Πέτρου Ἀλεξανδρείας καὶ δύο οἶκοι τοῦ Ἀκαθίστου, Θεοδρόμου ἀστέρα καὶ Ἴδον παῖδες Χαλδαίων. Στὴν κατώτερη ζώνη τοῦ Β τοῖχου εἰκονίζονται ὄρθιες μορφές Ἀγίων, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ὁ διάκονος Στέφανος. Στὸ Ν τοῖχο τοῦ ἱεροῦ οἱ τοιχογραφίες ἔχουν καταστραφεῖ· καὶ ἐδῶ ὅμως μέρος τοῦ διακόσμου θὰ καταλάμβαναν οἱ οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν πρῶτο οἶκο ποὺ εἰκονίζεται στὸ κάτω μέρος τοῦ τοῖχου.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο, στὴ θέση τῶν Δεσποτικῶν, τοιχογραφίες μὲ τὴν Παναγία ὡς Ζωοδόχο Πηγὴ ἀριστερὰ καὶ τὸν Χριστὸ ὡς Βασιλεὺς τὸ βασιλεβόντο δεξιὰ· στὴν ἐπάνω ζώνη ἢ Μεγάλῃ Δέση. Στὸ μέσον τῆς Μεγάλῃς Δέσης, στὸ Τρίμορφο, ὑπάρχουν δύο στρώματα τοιχογράφησης, ποὺ ἐπαναλαμβάνουν τὸ ἴδιο θέμα, ἀλλὰ σὲ διαφορετικὸ ὕφος, ποὺ δηλώνει τὴ χρονικὴ ἀπόσταση τῶν στρωμάτων: στὸ παλαιότερο στρῶμα τὰ πρόσωπα τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας ἔχουν ἀπαλὸ πλάσιμο, μὲ σώματα ἐπίπεδα, ἐνῶ στὸ νεότερο οἱ τοιχογραφίες εἶναι ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ καλύπτουν σήμερα τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ναοῦ καὶ ἀνήκουν στὴν ἴδια φάση. Στὸ Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται ὄρθιες μορφές Ἀγίων, ἐνῶ στὸ Δ ἄκρο τοῦ ἴδιου τοῖχου σώζονται σὲ ἀνώτερη ζώνη ἢ Ἀνάσταση (σύμφωνα μὲ τὸ δυτικὸ τύπο) καὶ δίπλα οἱ Γυναῖκες στὸν Τάφο.

Τεχνοτροπία. Στὶς τοιχογραφίες τῆς νεότερης φάσης τὸ πλάσιμο τῶν γυμνῶν μερῶν εἶναι σκληρό, μὲ μία χαρακτηριστικὴ διχρωμία· τὰ σώματα εἶναι πλατιά καὶ τὰ ἐνδύματα ἐμφανίζουν πλοῦσια πτυχολογία. Τὸ τοπίο διαμορφώνεται μὲ ἀλλεπάλληλους γήλοφους καὶ φυτὰ τοποθετημένα σὲ ἀραιὰ διαστήματα. Ἡ τεχνοτροπία, ἢ ἀπόδοση τοῦ τοπίου, ἢ γραφή, ἢ εἰκονογραφικὴ διατύπωση τῆς Ἀνάστασης πλησιάζουν τὴ φάση αὐτῆ τῶν τοιχογραφιῶν μὲ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγίου Νικήτα, ποὺ χρονολογεῖται μὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ ἔτος 1752 (ἀρ. 61, σ. 506). Ἡ Παναγία καὶ ὁ Χριστὸς στὸ Τρίμορφο ἀνήκουν, ὅπως εἶδαμε, σὲ παλαιότερη φάση· ἐντύπωση κάνει ἐδῶ ἡ ποιότητα τῆς τεχνικῆς, μὲ τὴ βαθμιαία μετάβαση ἀπὸ τὸ φῶς στὴ σκιά ποὺ δημιουργεῖ ἐνιαῖες ἐπιφάνειες, χωρὶς τὸν κατακερματισμὸ τῆς μορφῆς ποὺ παρατηρεῖται μὲ τὴν ἀπότομη ἐναλλαγὴ μεταξὺ σκοτεινῶν καὶ φωτεινῶν ἐπιφανειῶν στὴ νεότερη φάση. Ἡ ἴδια τεχνικὴ μὲ ἐκεῖνη τῆς παλαιότερης φάσης παρατηρεῖται καὶ στὸν Χριστὸ τῆς Ἀκρας Ταπεινώσης (πίν.

283α). "Όμοια τεχνοτροπία συνδυασμένη με μιὰ συγκρατημένη απόδοση συναισθημάτων βρίσκουμε και στήν τοιχογραφία τῆς γειτονικῆς Ἀγίας Τριάδας, περ. 1739 (ἀρ. 48, σ. 492). Οἱ δύο φάσεις στή Ζωοδόχο Πηγῆ δὲν ἀπέχουν πολὺ χρονικά. Στὴν α' ἀποδίδεται ἡ Ἄκρα Ταπεινώση στήν Πρόθεση και τὸ Τρίμορφο στὸ τέμπλο, στή β' φάση ἀνῆκουν οἱ ὑπόλοιπες τοιχογραφίες.

Ἀπὸ κινήτὰ ἀντικείμενα καταγράφηκε ἐνδιαφέρουσα λιθανάγλυφη εἰκόνα μετὴ Θεοτόκο Ὁδηγήτρια δεξιοκρατούσα. Εἰκονίζεται, σὲ ἐπιπεδόγλυφη τεχνική, κάτω ἀπὸ πεπλατυσμένο τόξο ποὺ ἀνέχουν δύο κατάκοσμοι κιονόσκοι. Τὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας εἶναι μακρὺ, μετὴ λεπτὸ πηγούνι, μακριὰ λεπτὴ μύτη και στενὸ μέτωπο· φορεῖ μαφόριο και στέμμα. Οἱ πτυχώσεις εἶναι ἐγχάρακτες, ποικίλλει ὅμως τὸ βάθος τους, ἔτσι ὥστε νὰ ἀναδεικνύεται ἡ πτυχολογία¹.

51. Ἅγιος Νικόλαος, στὸ Δ ἄκρο τοῦ χωριοῦ· ναὸς μονόχωρος μετὴ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, ἔσωτ. διαστάσεων 8 × 4.30 μ., μετὴ ξύλινη ἀνακαινισμένη στέγη σκεπασμένη μετὴ κεραμίδια, κτισμένος μετὴ ἀργολιθοδομή. Οἱ τοιχογραφίες ποὺ σώζονται μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἐποχὴ γύρω στὸ 1800.

52. Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, κοντὰ στὸν Ἅγιος Νικόλαο· ναὸς μονόχωρος, μετὴ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, μετὴ στέγη ξύλινη, δριξίτη, σκεπασμένη μετὴ κεραμίδια, ἔσωτ. διαστ. 5.70 × 3.10 μ., κτισμένος μετὴ ἀργολιθοδομή. Ὁ ναὸς δὲν ἔχει τέμπλο, ὅπως ὁ Ἅγιος Δημήτριος (ἀρ. 54, σ. 496), ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος (ἀρ. 58, σ. 497), και ἡ Παναγία (ἀρ. 59, σ. 498) στοὺς Ἄνω Δολούς, και οἱ ἐρειπωμένοι ναῖοι τῶν Κάτω Δολῶν Ἀι-Στράτηγος (ἀρ. 66, σ. 514) και Ἅγιος Νικόλαος (ἀρ. 65, σ. 514). Τὸ ἱερὸ εἶναι κατὰ μιὰ βαθμίδα ψηλότερο ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κυριῶς ναοῦ. Ἐνδεικτικὸ ὅτι οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου — ὁ Παντοκράτορας και ἡ Βρεφοκρατούσα, ἔνθρονοι, πάνω σὲ ξυλόγλυπτους θρόνους — εἶναι ζωγραφισμένες στὸν Α τοῦχο τοῦ ἱεροῦ, ἑκατέρωθεν τῆς ἀψίδας. Σώζονται τοιχογραφίες μετὴ μορφὲς σχηματικὲς και ἐπίπεδες, μετὴ σκληρὸ πλάσιμο στὰ γυμνὰ μέρη. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει σὰν πρότυπο τὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο (ἀρ. 58, σ. 497), ὁ ναὸς τοῦ

1. Ἡ τεχνικὴ τῆς λιθανάγλυφης εἰκόνας, οἱ ἐγχάρακτες πτυχὲς και ἡ μορφή τῆς πτυχολογίας, παραβάλλονται μετὴ τὴν ἀνάγλυφη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα στὸ Μουσεῖο τοῦ Μυστρά, ποὺ ὁ R. LANGE, Die Byzantinische Relieffikone (Recklinghausen 1964), 129 κέ., ἀρ. 55, θεωρεῖ ἔργο τοῦ τέλους τῆς βυζαντινῆς περιόδου, και τονίζει τὴν ἐπιπεδόγλυφη τεχνικὴ τοῦ ἀναγλύφου. Ἡ λιθανάγλυφη εἰκόνα τῶν Δολῶν δημιουργεῖ ἀκόμα μικρότερο ἔξαγμα σὲ σχέση μετὴ τὸν κάμπο τοῦ ἀναγλύφου, και τὰ διακοσμητικὰ εἶναι λίγα και ἀπλὰ σὲ σύγκριση μετὴ τὸν Παντοκράτορα τοῦ Μυστρά. Ὡστόσο ἀν συγκρίνει κανεὶς τὴν εἰκόνα τῶν Δολῶν μετὴ ὄψιμα λιθανάγλυφα τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, βλ. πρῶχειρα Κ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου (Ἀθήνα 1976) 127 κέ. μετὴ εἰκόνες, ποὺ ἔχουν ἔντονα λαϊκὸ χαρακτῆρα, ἡ εἰκόνα τῶν Δολῶν φαίνεται ἔργο λόγιου ποὺ ἀκολουθεῖ στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας ὄψιμα ὑστεροβυζαντινὰ πρότυπα.

Προδρόμου εἶναι ὕψους ὑστερότερος, γύρω στὸ 1800, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν τοιχογραφιῶν.

53. Ἅγιος Σπυρίδων, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, ΒΔ τοῦ πύργου τοῦ Σαράβα· μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, μὲ ξύλινη στέγη, δίριχτη, σκεπασμένη μὲ κεραμίδια, ἔσωτ. διαστάσεων 5.60×2.95 μ. Τῆ θύρα εἰσόδου καὶ τῆ φωτιστικὴ θυρίδα τοῦ ἱεροῦ περιβάλλει τοξωτὴ κεράμινη ταινία. Καταγράφηκε μετἀλλινο ἀρτοφόριο.

54. Ἅγιος Δημήτριος, ΒΑ τοῦ χωριοῦ· μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ καλαμῆνια στέγη δίριχτη, σκεπασμένη μὲ κεραμίδια, ἔσωτ. διαστάσεων 7.40×2.48 μ., κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Στὸ ἱερὸ σώζονται τοιχογραφίες καλῆς ποιότητος, πού προδίδουν τὴ χρῆση ἀξιόλογων προτύπων: στὴν ἀψίδα ἡ Πλατυτέρα, στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ὁ Σταυρὸς μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους καὶ στὴν Πρόθεση ἡ Ἄκρα Ταπεινώση. Στὸν ἂν. τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας, εἰκονίζονται οἱ μορφές τοῦ τέμπλου, πού, ὅπως καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῶν Δολῶν, λείπει καὶ ἐδῶ: ἀριστερὰ τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία ὀλόσωμη σὲ στάση δέησης καὶ δεξιὰ ὁ Χριστὸς ἔνθρονος¹.

55. Κοίμηση τῆς Παναγίας, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, ΝΑ τοῦ πύργου τοῦ Σαράβα· μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, μὲ ξύλινη, δίριχτη στέγη μὲ παλαιὰ κεράμωση, ἔσωτ. διαστάσεων 4.85×2.50 μ. Τὴν τοξωτὴ πύλη εἰσόδου καὶ τὸ παράθυρο τοῦ ἱεροῦ περιβάλλει κεράμινη ταινία, ὅπως καὶ στὸν γειτονικὸ Ἅγιο Σπυρίδωνα (ἀρ. 53). Λίθινη πλάκα μὲ ἀνάγλυφο σταυρὸ διακοσμεῖ τὴ Δ πλευρὰ. Στὸ ἱερὸ σώζονται τοιχογραφίες πού μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ.

56. Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρος, πάνω σὲ λόφο Ν τοῦ χωριοῦ· μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, ἔσωτ. διαστ. 10.25×3.97 μ., ἀνακαινίστηκε τὸ 1948 - 50. Κατὰ τὶς πληροφορίες τῶν κατοίκων, ὁ ναὸς ἦταν μοναστηριακός, κατἀγραφος. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ ἀπλοῦ, ξύλινου τέμπλου εἶναι σύγχρονες, δυτικῆς τεχνολογίας, ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ. Στὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου ἡ ἐπιγραφή Φ. Κωτσάκης Ρωμαϊκῆς Σχολῆς 1918 (Da Vinci). Δαπάνη τῆς ἐργασίας Βασ. Κουρέα. Καταγράφηκε ἐπίσης εἰκόνα ζωγραφισμένη σὲ ὕφασμα, τοῦ 1861, ἔργον Γκίκα.

57. Κοίμηση τῆς Παναγίας, στὴ θέση Κάπελλα, ναῖσκος ἔσωτ. διαστ. 4.30×3.30 μ., μέρος τοῦ ὁποίου εἶναι σκαμμένο μέσα στὸ βράχο. Στὴν

1. Γιὰ τοὺς ναοὺς χωρὶς τέμπλο στοὺς Δολοὺς βλ. Ἅγ. Ἰωάννη Πρόδρομο (ἀρ. 52, σ. 495). Ἡ Παναγία σὲ στάση δέησης καὶ ὁ Χριστὸς εἰκονίζονται στὸ κτιστὸ τέμπλο σὲ ναοὺς βυζαντινῶν χρόνων, ὅπως στὸν Ἅγι-Λέο στὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἅγι-Λέου εἰς τὸ Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ 6, 1972, 159 κέ., ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα παραδείγματα. Τὸ θέμα πού ἀκολουθεῖ πρότυπα πού ἀνάγονται στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, ἐπιλέγεται γιὰ τὸ τέμπλο, καὶ ἐφόσον τοῦτο λείπει, μεταφέρεται στὸν Ἄ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ.

κόγχη της Πρόθεσης ή "Ακρα Ταπείνωση με τη χρονολογία 1881. Στην άψίδα ή Βλαχερνίτισσα ίδιας τέχνης και εποχής. Στο κτιστό τέμπλο έχει ένσωματωθεί παλαιότερη τοιχογραφία που εικονίζει την Κοίμηση κάτω και επάνω τη Μετάσταση της Παναγίας.

Σύμφωνα με πληροφορίες τῶν κατοίκων, πριν από 100 χρόνια περίπου, βρέθηκε στην τοποθεσία αυτή ένας μισοκαταστραμμένος τοίχος με την τοιχογραφία της Κοίμησης, όποτε κτίστηκε ο σημερινός ναός που διακοσμήθηκε με τις τοιχογραφίες του 1881. Τις τοιχογραφίες αυτές χαρακτηρίζουν μορφές αρκετά πλαστικές, με καλές αναλογίες και ρυθμική πτυχολογία. Αντίθετα ή παλαιότερη τοιχογραφία της Κοίμησης είναι τέχνης λαϊκής, οι μορφές είναι κοντές και πλατιές, τὰ χαρακτηριστικά του προσώπου «άνοίγονται» πάνω σε ανοιχτό γκριζο φόντο με βαθυκάστανες έντονες γραμμές.

58. "Άγιος "Αθανάσιος, σε μικρή απόσταση Δ του χωριού, πάνω στο δημόσιο δρόμο. Ναός μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με έξωτερικά ήμικυκλική άψίδα, έσωτ. διαστάσεων 4.65 × 2.25 μ. Είναι κτισμένος με άργολιθοδομή, ή στέγη είναι δίριχτη, και, εκτός από τὸ Δ τμήμα όπου έχει γίνει ανακεράμωση, διατηρεῖ τὰ παλαιὰ κεραμίδια. Τοξωτή πύλη εισόδου με ανακουφιστική κόγχη ανοίγεται στο Δ τοίχο· κοντὰ στην κόγχη, δεξιά, χαραγμένη σε πέτρα ή χρονολογία 1767. Στο έσωτερικό, τὸ δάπεδο του ιεροῦ είναι υπερυψωμένο κατὰ μία βαθμίδα από τὸ δάπεδο του κυρίως ναοῦ και χωρίζεται ἀπ' αὐτὸν με πρόχειρο σανιδένιο τέμπλο. Ο ναός αρχικά δὲν εἶχε τέμπλο, ὅπως φαίνεται και ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα που μεταφέρει τις δεσποτικές εἰκόνες στὸν ἀν. τοῖχο του ιεροῦ, ὅπως συμβαίνει και στὸν "Αγ. "Ιωάννη Πρόδρομο (άρ. 52, σ. 495). Τοιχογραφίες κάλυπταν ὅλες τις ἐπιφάνειες στο έσωτερικό εκτός ἀπὸ τὴν καμάρα. Στην άψίδα ή Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν με τὸν "Εμμανουήλ ἔμπρός, ντυμένο με στολή αὐτοκρατορική, και στο μέτωπο τῆς άψίδας τὸ "Άγιο Μανδύλιο. Στὸν ἀν. τοῖχο του ιεροῦ εἰκονίζονται ἔνθρονοι σε ξυλόγλυπτους θρόνους, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν άψίδα ή Παναγία Βρεφοκρατούσα, δεξιά ὁ Παντοκράτορας, και δίπλα του φτερωτός ὁ "Ιωάννης Βαπτιστής, μορφές δηλ. που ἀνήκουν στην εἰκονογραφία του τέμπλου. Στο Β τοῖχο του κυρίως ναοῦ ὀλόσωμες μορφές "Αγίων: ἀπὸ Α πρὸς Δ ὁ ἐπάνυμος "Άγιος του ναοῦ "Αθανάσιος ἔνθρονος, ὁ Νικόλαος ὄρθιος και ὁ Γεώργιος δρακοντοκτόνος. Στην ποδιά τῆς "Αγίας Τράπεζας ἀποτροπαϊκὸς σταυρός πάνω σε δύο βαθμίδες, με τὰ στοιχεῖα: ΤΤΔΘ/ΑΗΜΣ/XXXX/ΦΧΦΠ/ΡΡΡΡ/ΕΕΕΕ/ΤΚΠΓ¹. Στην ποδιά τῆς Τράπεζας Προθέσεως ὁ "Άρειος στο στόμα του δράκοντα.

1. Για τὰ μονογράμματα στους ἀποτροπαϊκὸς σταυρούς, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέα, ὅ.π. (σ. 466, σημ. 6), 173, ὁ ἴδιος, Συμβολή εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, ὅ.π. (σ. 490 σημ. 1), 564.

Τὰ μονογράμματα στὸν "Άγιο "Αθανάσιο διαβάζονται ὡς ἑξῆς:

Τ(οῦτον τὸν) Τ(ὸπον) Δ(αίμονες) Φ(ρίττουσι)

Ὁ προπλασμός στὰ πρόσωπα εἶναι βαθυκάστανος, ἡ σάρκα ἀναμιγνύεται μὲ κόκκινο, τὰ φῶτα ἀπλώνονται σὲ ἐνιαῖες ἐπιφάνειες ἐπάνω στὰ πρόσωπα. Οἱ μορφές ἔχουν καλές ἀναλογίες καὶ ἐπιμέλεια στὴν κατασκευή. Στους ὀλόσωμους Ἀγίους ἡ τεχνοτροπία διαφέρει, μὲ πρόσωπα λεῖα καὶ στυλινά. Οἱ τοιχογραφίες μπορεῖ νὰ ἀνήκουν στὸ β' μισό τοῦ 18ου αἰ., ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἐγχάρακτη χρονολογία κοντὰ στὴν πύλη εἰσόδου, καὶ νὰ φιλοτεχνήθηκαν ἀπὸ ζωγράφο πού γνώριζε τὴν τεχνικὴ τῶν εἰκόνων.

59. Παναγία, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, δυτικά, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀγροτικὸ δρόμο, ναὸς ἀφιερωμένος στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου. Μονόχωρος, ἔσωτ. διαστ. 4.66 × 2 μ., μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Ἡ στέγη εἶναι ξύλινη, δίριχτη, ἡ παλαιὰ κεράμωση διατηρεῖται μόνον στὸ ἀν. τμήμα. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομή. Ἡ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸ Δ τοῖχο, μὲ μεγάλη λίθινη πλάκα ὡς ὑπέρθυρο καὶ ἀνακουφιστικὴ κόγχη. Ἐξω ἀπὸ τὸ ναό, κατὰ μῆκος τῆς Ν πλευρᾶς, ὑπάρχει τάφος μὲ ἀρκοσόλιο, μήκους 4.25 καὶ πλάτους 0.85 μ., μὲ τοιχοδομία ὅμοια μὲ ἐκεῖνη τοῦ ναοῦ. Τὸ τῶξο τοῦ ἀρκοσολίου εἶναι κτισμένο μὲ πώρινους θολίτες. Ἡ Παναγία ἔχει σήμερα ἀπλό, σανιδένιο τέμπλο, ἀρχικὰ ὅμως ὁ ναὸς δὲν θὰ εἶχε τέμπλο, ὅπως καὶ ἄλλοι ναοὶ τῶν Δολῶν¹.

Τοιχογραφίες. Ἡ ἐκκλησία θὰ ἦταν ἀρχικὰ κατάγραφη, τοιχογραφίες σώζονται ὅμως σήμερα μόνον στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, στὶς ζώνες τῶν ὀρθοῦθων μορφῶν στοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ ναοῦ, καὶ στὸ Δ τοῖχο. Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς σωζόμενες παραστάσεις, ἦταν εὐσύνοπτο καὶ λιτό. Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας ἡ Πλατυτέρα μὲ τὸν Χριστὸ ἐμπρός της, μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή· στὸν ἡμικύλινδρο, πάνω ἀπὸ τὴν κτιστὴ Ἀγία Τράπεζα, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες σὲ προτομή. Στὸν ἀν. τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ὀλόσωμοι, Ἀγιοὶ Β τῆς ἀψίδας διάκονος (πίν. 283γ) καὶ Ν ἱεράρχης. Στὴν ποδιά τῆς Ἀγίας Τράπεζας τμήμα ἀποτροπαϊκοῦ σταυροῦ. Στὴν κόγχη τῆς Πρόθεσης, στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἡ Ἀκρα Ταπείνωση, καὶ πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη, μέσα σὲ πλαίσιο, ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (βλ. παρακάτω). Στὸ Β τοῖχο τοῦ ναοῦ σώζονται, ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, πού εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός, καὶ ὁ Ἀγιος Γεώργιος δρακοντοκτόνος (πίν. 283β). Στὸ Ν τοῖχο εἰκονίζονται, ἀπὸ Α πρὸς Δ, ὁ διάκονος [Φί]λιπ[ος] καὶ ἡ Δέηση — ἀντίστοιχα μὲ τὴν Κοίμηση στὸ Β τοῖχο, — μὲ τὸν Χριστὸ ἐνθρόνο ἀνάμεσα στῆ

Α (ρχή) Π (ἴστωος) Μ (ου) Σ (ταυρός)
 Χ (ριστός) Χ (ριστιανοῖς) Χ (ἄρην) Χ (αρίζεται)
 Φ (ῶς) Χ (ριστός) Φ (αίνει) Π (ᾶσιν)
 Ρ (ήσεις) Ρ (ητόρων) Ρ (ητορεύουσι) Ρ (ήματα)
 Ε (λένη) Ε (ἴλεν) Ε (λέους) Ε (ρεισμα)
 Τ (όπος) Κ (ρανίου) Π (αράδεισος) Γ (έγους)

1. Πρβ. Ἀγ. Ἰωάννη Πρόδρομο Ἄνω Δολῶν (ἀρ. 52, σ. 495).

Θεοτόκο και τὸν Ἰωάννη. Δυτικά ἀπὸ τὴ Δέηση ἐξακολουθεῖ ἡ σειρά τῶν ὀρθίων μορφῶν μὲ ἓνα στρατιωτικὸ καὶ ἓναν ἱερατικὸ Ἄγιο. Στὸ Δ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου ἡ Σταύρωση: σώζονται ὁ Ἐσταυρωμένος καὶ ἡ Θεοτόκος ἐμπρὸς ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὸ βάθος. Εἰκονογραφικὰ ἡ παράσταση ἀκολουθεῖ τὸν παλαιὸ βυζαντινὸ τύπο, μὲ τὸν περιορισμένο ἀριθμὸ προσώπων, καὶ ὄχι τὸν ἐκτεταμένο τύπο τῆς Σταύρωσης μὲ τοὺς ληστές, ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ μεταβυζαντινὰ ζωγραφικὰ σύνολα¹. Τέλος στὸν κατακόρυφο τοῖχο, Ν τῆς εἰσόδου, εἰκονίζεται ἡ μορφή Ἀρχαγγέλου.

Ἡ διάταξη τῶν παραστάσεων στοὺς μακροὺς τοίχους στὸ ἐκκλησιᾶκι τῆς Παναγίας, μὲ τὴν ἀντιπαράθεση τῆς Κοίμησης — ἑορτῆς τοῦ ναοῦ — στὸ Β τοῖχο καὶ τὴ Δέηση στὸ Ν ἀπηχεῖ ἀντιλήψεις εἰκονογραφικοῦ προγράμματος βυζαντινῶν ναῶν². Καὶ ἡ προτίμηση τοῦ βυζαντινοῦ τύπου τῆς Σταύρωσης δείχνει τὴν ἐμμονὴ στὴν παράδοση.

Ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες διασώζει καὶ τὸ arcosolium τοῦ τάφου ποὺ εἶναι κτισμένος στὸ Ν τοῖχο τοῦ ναοῦ ἐξωτερικὰ³. Στὸ τύμπανο διαφαίνεται παράσταση Δέησης μὲ τὸν Χριστὸ ἔνθρονο, σήμερα καταστραμμένη ἀπὸ τὴν ὑγρασία. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου, στὴ Δ πλευρὰ, σώζεται μέρος ἀπὸ τὴν παράσταση ζεύγους ἀρχόντων, ἀσφαλῶς τῶν νεκρῶν τοῦ τάφου⁴. Ἡ ἀνδρική μορφή παριστάνεται μετωπικῆ, μὲ ἀρχοντικὴ στολή, γκριζο μανδύα μὲ κα-

1. Ἡ ἐκτεταμένη σύνθεση τῆς Σταύρωσης μὲ τοὺς ληστές ἐπικρατεῖ στὴ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ τοῦ 16ου αἰ., ὅπως π.χ. στὸ καθολικὸ τῆς Μ. ΝΤΙΛΙΟΥ, 1543, ΔΙΒΑ-ΞΑΝΘΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου, ὅ.π. (σ. 463 σημ. 3), 82 κέ., εἰκ. 33, ἢ στὴ Βελτίσινα, τὸ 1568, Δ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ, Ὁ ζωγράφος Φράγκος Κατελάνος ἐν Ἠλείφω, ΔΧΔΕ, περ. Δ', τ. Α', 1959, πίν. 8.2.

Ἐο τύπος ὑπερισχέει καὶ στὴ Μεσσηνία ἤδη ἀπὸ τὴ ἀρχὴς τοῦ 17ου αἰ., ὅπως στὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Βουλκάνου, 1608, καὶ Μαρδακίου Ἀλαγονίας, 1635, βλ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιᾶκι Μεσσηνίας, ὅ.π. (σ. 450 σημ. 1) 135, πίν. 70-71 καὶ 188 ἀντίστοιχα. Ὅστόσο, παρὰ τὴ διάδοση τοῦ σύνθετου τύπου καὶ σὲ μνημεῖα προγενέστερα στὴν ἴδια περιοχή, ὁ ζωγράφος τῆς Παναγίας ἐμμένει στὴν παράδοση.

2. Ὅπως τοῦ Ἀι-Γιάννη Ποταμίτη στὴν Κοκκάλα ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΔΩΡΗ-ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΔΕ 1978, 178 μὲ σημ. 1 καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου «στῆς Μαρουλαινας», στὴν Καστάνια ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΔΕ 1980, 193 μὲ σημ. 4. Καὶ ἡ διάταξη τῶν μορφῶν στὸ Ν τοῖχο τῆς Παναγίας, μὲ τὸν Διάκονο καὶ τὴ Δέηση, ἀκολουθεῖ βυζαντινὰ πρότυπα, ὅπως ἔχουμε στὸν Ταξιάρχῃ ἡ Ἀι-Λουκᾶ «Στοῦ Καλοῦ», ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΔΕ 1979, 160 κέ.

3. Τάφος μὲ ἀρκοσόλιο στὴν ἴδια θέση ὑπάρχει καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου (1691), στὸ γειτονικὸ Πραστέιο, ὅπου κατὰ τὴν παράδοση εἶναι θαμμένος ἓνας δεσπότης, βλ. ΜΑΡΒΕΛΕΑ, Πραστέιο, ὅ.π. (σ. 472 σημ. 5), 37 καὶ εἰκ. σ. 56. Ὁ τάφος στὴν Παναγίαν τῶν Ἄνω Δολῶν ἔχει ἀνοιχθεῖ: οἱ περίοικοι διηγοῦνται ὅτι ἀνοῖξαν τὸν τάφο γιὰ νὰ πάρουν τὰ ὀστά ποὺ θεωροῦσαν «ἀγία λείψανα».

4. Ἡ Παναγία εἶναι καὶ σήμερα ἰδιωτικὴ ἐκκλησία, καὶ ἀνήκει, σύμφωνα μὲ πληροφορία τῶν κατοίκων, στὴν οἰκογένεια Μιχαλακέα.

στανέρυθρη γούνα στὶς παρυφές καὶ στὰ ἄκρα τῶν μανικιῶν. Μὲ παρόμοια ἐνδυμασία ἐμφανίζονται ἐξέχουσες κοσμικὲς μορφές — συνήθως κτήτορες — στὶς τοιχογραφίες τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ βαλκανικοῦ χώρου, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 16ου μέχρι καὶ τὸν 18ο αἰ.¹

Ἀπὸ τὴ γυναικεῖα μορφή σώζεται μόνον τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ, ἡ διατήρηση ὅμως εἶναι κακή. Στὸ πρόσωπο τοῦ ἄρχοντα ὁ προπλασμὸς εἶναι σκοῦρος καστανὸς καὶ ἡ σάρκα σὲ ἀνοικτὸ καστανὸ ἀπλώνεται σὲ μεγάλη ἔκταση, σὲ ἔντονη ἀντίθεση μὲ τὸν προπλασμό, χωρὶς ἐνδιάμεσους τόνους· οἱ ρυτίδες στὸ μέτωπο καὶ στὰ μάγουλα δείχνουν ἰσχυρὴ σχηματοποίηση. Ὁ ζωγράφος τοῦ τάφου δὲν ταυτίζεται μὲ κανένα ἀπὸ τοὺς ζωγράφους ποὺ ἐργάστηκαν στὸ ναό.

Ἡ μεγαλογράμματη κτητορικὴ ἐπιγραφή βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς Προθέσεως, μέσα σὲ κεραμιδι ὀρθογώνιο πλαίσιο, γραμμένη σὲ ἔξι στίχους, πάνω σὲ λευκὸ φόντο, μὲ ὠραία κανονικὴ γραφή, μὲ πνεύματα, τόνους καὶ στίξη ἀλλὰ καὶ ἀρκετὲς ἀνορθογραφίες:

I + Ἀνηγέρθη κ(αι) ἀνιστωρίθει, ὁ θῆος ναὸς (οῦ)
 τος διὰ κοπου κ(αι) ἐξῴδ(ου), τ(ων) τημιωτάτων
 --- Μηγαήλ τ(ου) δικαί(ου) κ(αι) Ἰωάν(ου)
 - - - - - καλογέρ(ου) κ(αι) Ἰωάν(ου) (εἰ)ς Ἄ
 5 - - - - - γωνέων αὐτῶν το
 - - - - - ὅς ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ - - -

Ἀπὸ τὸ ἔτος ἀνιδρύσεως ποὺ ἀναγράφεται στὴν ἐπιγραφή, πλήρη σώζονται μόνον τὰ δύο τελευταῖα ψηφία καὶ μέρος τοῦ ψηφίου ποὺ δήλωνε τὴν ἑκατοντάδα. Σύμφωνα μὲ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων ποὺ ἀκολουθοῦνται στὴν ἐπιγραφή, ἡ πιθανότερη συμπλήρωση γιὰ τὴν ἑκατοντάδα εἶναι τὸ ψηφίο Ρ. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω ἡ ἐπιγραφή θὰ δήλωνε τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου ΖΡ45 = 7196 = 1688. Τὸ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως θὰ ἀκολουθοῦσε μετὰ τὴν ἐνδειξὴ «ἀπὸ Χ(ριστο)», ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα στὶς ἐπιγραφές τῆς περιοχῆς τὴν ἐποχὴ αὐτῆ². Τὰ τελευταῖα ὅμως ψηφία τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι ἀκριβῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐξίτηλα.

1. Ὅπως οἱ κτήτορες στὴν Cepturoia (μέσα 16ου αἰ.), Surpatele (1706), Hurezi (1691 - 1693), βλ. STEFANESCU, Valachie et Transylvanie (Paris 1932), 114 μὲ πίν. 32, 132 κέ. μὲ πίν. 64 - 65 καὶ 182 κέ. μὲ πίν. 89 ἀντίστοιχα, καὶ στὸ καθολικὸ τῆς Μ. Κορώνης στὴν Πίνδο (1739), βλ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Σταχυολογήματα ἐκ Μονῶν τῆς Πίνδου, ΑΒΜΕ Ε', 1939 - 40, 170, εἰκ. 3.

2. Τὰ παραδείγματα εἶναι πολλὰ, θὰ ἀρκεστοῦμε σὲ μερικὰ, ἐνδεικτικὰ, ὅπως τῆς Ἀγ. Παρρασκευῆς Κάτω Δολῶν 1698 (ΚΟΥΡΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, ὅ.π. (σ. 458,

Τεχνοπρόπια. Μέσα στο ναό ξεχωρίζουν τουλάχιστον δύο ζωγράφοι. 'Ο καλύτερος έχει ζωγραφίσει την άψίδα, τὸ Ν τοῦχο, τὸν Ἀρχάγγελο καί, ἴσως τὸν Γεώργιο τοῦ Β τοῦχο. Ἡ ἴδια ἐπιμελημένη γραφή ποὺ χαρακτηρίζει τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, ἀπαντᾷ καὶ στὰ εἰλητάρια ποὺ κρατοῦν οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες στὴν άψίδα, γεγονὸς ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι γράφηκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι, ἴσως τοῦ ἴδιου τοῦ ζωγράφου. Σὲ ἄλλο ζωγάφο, λαϊκό, πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ ἡ Κοίμηση τῆς Παναγίας. Στὶς τοιχογραφίες ποὺ φιλοτεχνεῖ ὁ ζωγράφος τῆς άψίδας, οἱ μορφές εἶναι ὑψηλές μὲ μικρὸ κεφάλι, ἡ πτυχολογία εἶναι μαλακὴ καὶ ἀφήνει νὰ διαφαινόνται οἱ καμπύλες τοῦ σώματος. Τὰ πρόσωπα εἶναι μακριὰ καὶ λεπτά. Ὁ προπλασμὸς εἶναι σκούρος καστανός, ἡ σάρκα ἀναμειγμένη μὲ λίγο κόκκινο ἀπλώνεται σὲ μεγάλη ἐπιφάνεια· τὰ χαρακτηριστικὰ γράφονται μὲ σκούρο καστανό, τὴ σκιά κάτω ἀπὸ τὰ μάτια χαράζουν δυὸ λευκές, καμπύλες γραμμές, τὸ ἐπάνω βλέφαρο διαγράφει λευκὴ, λεπτὴ γραμμὴ. Στὰ προεξέχοντα μέρη τοῦ προσώπου τὰ φῶτα ἀναλύονται σὲ πυκνές, λεπτές, λευκὲς γραμμές, μὲ ἀκτινωτὴ διάταξη στὰ μῆλα τῶν παρειῶν. Τὰ πρόσωπα εἶναι σοβαρὰ καὶ ἐκφραστικά. Ἀντίθετα ὁ ζωγράφος τῆς Κοίμησης ζωγραφίζει μὲ ἀφέλεια μορφές μὲ κοντὲς καὶ πλατιῆς ἀναλογίες, καὶ μεγάλα κεφάλια μὲ ἔντονα χαρακτηριστικὰ· στὰ πρόσωπα επικρατεῖ διχρωμία, μὲ τὸν σκούρο προπλασμὸ καὶ τὴν ἀνοιχτὴ σάρκα ποὺ ἀπλώνεται σὲ μεγάλῃ ἐπιφάνεια, χωρὶς ἐνδιάμεσους τόνους.

Ὁ ἀξιολόγος ζωγράφος τῆς άψίδας, ἐπεξεργάζεται φυσιογνωμικοὺς τύπους, πτυχολογία καὶ τεχνικὴ στὴν ἀπόδοση τῶν προσώπων, ἤδη γνωστὰ σὲ σύνολα ἀρκετὰ πιὸ παλιὰ, ὅπως στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Νικολάου τοῦ Ἀρχοντος Θωμανοῦ στὴν Καστοριά¹, ἀπὸ τὸ 1639 καὶ σὲ εἰκόνες τῆς Πάτμου² ἀπὸ τὸ ἀ΄ μισὸ τοῦ 17ου αἰ. Οἱ λευκὲς, καμπύλες γραμμές ποὺ χαράζουν τὴ σκιά κάτω ἀπὸ τὰ μάτια, παρατηροῦνται σὲ τοιχογραφίες ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ. ὅπως στὴ Μ. Βουλκάνου, 1608, μέχρι καὶ μετὰ τὰ μισὰ τοῦ 17ου αἰ. στὴ

σημ. 6) 246 = ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 221), τοῦ Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου στὰ Μαλευριάνικα 1772 (ΚΟΥΓΕΑΣ, ὅ.π. 249), τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὴ Βέροια, 1597 καὶ τῆς Παληοπαναγιᾶς Λακεδαιμόνας, 1602 (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, ἀρ. 4 καὶ 5, σ. 141 καὶ 143), τοῦ Καθολικοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῆς Μ. Δημιόβης στὴ Μεσσηνία, 1663 (ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαὶ Μεσσηνίας, ὅ.π. (σ. 450, σημ. 1), 206, πίν. 173). Στὶς παραπάνω ἐπιγραφές ἡ χρονολογία δίνεται καὶ μὲ τὰ δύο συστήματα· προηγεῖται τὸ ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου μὲ τὴν ἀπλὴ ἔνδειξη «ἐν ἔτει» ἢ «ἐν ἔτει ἀπὸ στάσεως κόσμου» ἢ «ἀπὸ Ἀδάμ», καὶ ἀκολουθεῖ μετὰ τὴν ἔνδειξη «ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οικονομίας τοῦ Κυρίου» ἢ «ἀπὸ τῆς θείας Οἰκονομίας τοῦ Κυρίου ἢ ἀπλὰ «ἀπὸ Χριστοῦ» — ὅπως καὶ στὴν Παναγία Ἄνω Δολῶν—, τὸ ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως.

1. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά (Θεσσαλονικὴ 1953) πίν. 246 - 247.

2. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (Ἀθήνα 1977), πίν. 27 καὶ 64.

Μ. Δημιόβης, 1663, στή Μεσσηνία¹. Ἡ ἀνάλυση τῶν φωτεινῶν ἐπιφανειῶν σέ πυκνές, λευκές γραμμές, ἡ δέσμη τῶν πυκνῶν, λευκῶν γραμμῶν πάνω ἀπὸ τὰ φρύδια, ἀπηχοῦν τεχνικὴ εἰκόνας, ὅπως τὴν βλέπουμε σὲ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ τοῦ Ἐμμ. Λαμπάρδου στὴν Πάτμο² ἀπὸ τὸ 1610 - 1620, ἀπλουστευμένη ὅμως στὴν Παναγία καὶ πῶς συνοπτικὴ. Καὶ ἡ ἐπιμελημένη κομψὴ γραφὴ στὰ εἰλητάρια τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν μοιάζει πολὺ στὸν τύπο τῶν γραμμάτων μετὰ τίς ἐπιγραφές τῶν Μονῶν Μαρδακίου, 1635, καὶ Δημιόβης, 1663, στή Μεσσηνία³. Ὁ ζωγράφος τῆς ἀψίδας ἔχει ἰκανὴ παιδεία καὶ δουλεύει μετὰ γνώση, ἐπιμέλεια καὶ ἀκρίβεια ἐπάνω σὲ παλιότερα πρότυπα, πού ἀνάγονται μέχρι καὶ τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ.

Ἄλλος ζωγράφος δουλεύει μετὰ διαφορετικὴ τεχνολογία τίς μορφές τῶν ἀρχόντων στὸν τάφο. Ἡ ἰσχυρὴ σχηματοποίηση καὶ ἡ ἔντονη ἀντίθεση μεταξὺ φωτὸς καὶ σκιᾶς στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχοντα, πλησιάζει τεχνικὴ εἰκόνας τοῦ Ἐμμ. Σκορδίλη (ἔργα γνωστὰ μεταξὺ 1647 καὶ 1671) στὴν Πάτμο⁴. Οἱ σκληρές, σχηματικές ρυτίδες πού χαράζουν τὸ μέτωπο, μετὰ μία χαρακτηριστικὴ σταγονόμορφη αὐλακία ἀνάμεσα στὰ φρύδια, ἀπαντοῦν σὲ εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τῆς συλλογῆς Γ. Τσακυρόγλου⁵, τοῦ ἔτους 1644· ἡ τοιχογραφία τῶν Δολῶν ὅμως εἶναι ἔργο ποιοτικὰ καλύτερο. Πάνω σὲ πρότυπα ὅμοια μετὰ τὴν εἰκόνα τῆς ἰδιαιτικῆς συλλογῆς καὶ τὴν τοιχογραφία τοῦ τάφου, ἓνας ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς Κάτω Δολῶν⁶, δέκα χρόνια ἀργότερα, δημιουργεῖ μορφές πού δὲν ἀπέχουν πολὺ ἀπὸ καρικατοῦρες. Καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ τάφου πού συσχετίζονται μετὰ ἔργα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 17ου αἰ., πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονες μετὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἀπὸ τὸ ἔτος 1688.

Οἱ περίοικοι θεωροῦν τὴν Παναγία ὡς τὸν παλαιότερο ναὸ τῆς περιοχῆς καὶ ἡ ἐπιγραφή τὸ ἐπιβεβαιώνει.

60. Ἁγιος Χαράλαμπος, μετὰ τὴν Παναγία, δυτικὰ τοῦ χωριοῦ, πάνω στὴ δημοσίᾳ μονόχωρος, κτισμένος μετὰ ἀργολιθοδομῆ, μετὰ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, καὶ ξύλινη, δίριχτη στέγη σκεπασμένη μετὰ κεραμίδια, ἔσωτ. διαστάσεων 7 × 3.35 μ. Τοιχογραφίες σώζονται μόνον στὸ Β τοῖχο μετὰ ὄρθιους ἱεράρχες. Κάτω ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἡ ἐπιγραφή *Δέσις τοῦ δούλου*

1. Πρβ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαί Μεσσηνίας, ὅ.π. πίν. 88 (Μ. Βουλκά-
νου, 1608), 135 (Προφ. Ἡλίας, Καλαμάτα, 1614), 159 (Μ. Μαρδακίου, 1635) 174 (Μ.
Δημιόβης, 1663).

2. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνας τῆς Πάτμου, ὅ.π. 142, πίν. 152, 153.

3. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαί Μεσσηνίας, ὅ.π. πίν. 171 καὶ 173 ἀντίστοιχα.

4. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνας τῆς Πάτμου, ὅ.π. 175, πίν. 72 καὶ 189.

5. Α. ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Εἰκόνας. Συλλογὴ Γεωργίου Τσακυρόγλου (Ἀθήνα 1980)
εἰς. 37.

6. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 222, πίν. 142β.

τοῦ Θεοῦ - - - Ξυρογιαννόπουλου ἀπὸ χώρα Λόλι. Οἱ μορφές εἶναι ἐπίπεδες, οἱ πτυχές γραμμικές, κατακόρυφες, ὁ προπλασμός βαθυκάστανος, τὰ φῶτα λευκά, στατικά πάνω στὸ πρόσωπο, μὲ ἔντονη ἀντίθεση φωτὸς καὶ σκιάς· ἡ τοιχογράφηση μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ.

61. "Άγιος Νικήτας, καθολικὸ διαλυμένης σήμερα μονῆς. Βρίσκεται βορειοδυτικά τῶν "Άνω Δολῶν, μέσα σὲ χαράδρα. Σῶζεται τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ περιβόλου τοῦ ὁποῖου ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ ποὺ συνέχεται μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ, ἐμφανίζει τὴν ἴδια τοιχοδομία καὶ διατρυπάται ἀπὸ τὴν πύλη εἰσόδου τῆς μονῆς. Τὸ ἔδαφος πάνω στὸ ὁποῖο χτίστηκε τὸ μοναστήρι εἶναι ἐπικλινές, γι' αὐτὸ καὶ τὸ θολωτὸ διαβατικὸ στὴ βορειοανατολικὴ ἄκρη τοῦ περιβόλου, συνολικὸ μήκος 9.30 μ. ἀποκρύπτει μέρος τοῦ βόρειου πλαγίου τοίχου τοῦ ναοῦ. Καὶ τὸ διαβατικὸ καὶ ὁ ναὸς μαρτυροῦν διάφορες οἰκοδομικὲς φάσεις.

Τὸ καθολικὸ (8.70 × 7.30 μ.) εἶναι κτισμένο σὲ σχῆμα ἐλεύθερου σταυροῦ μὲ ὀκτάπλευρο τροῦλο καὶ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἄψίδα. Ὁ ναοδομικὸς αὐτὸς τύπος ποὺ ἔξαναβρίσκεται σὲ καθολικὰ γειτονικῶν μονῶν¹, ἀπαντᾷ συχὰ καὶ σὲ καθολικὰ μονῶν ἢ σὲ ναοὺς ἄλλων περιοχῶν τῆς Μάνης στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο². Τὸν πρόσφατα ἐπισκευασμένο τροῦλο διατρυποῦν τέσσερις φωτιστικὲς σχισμές. Ὁ ναὸς φωτίζεται ἐπίσης ἀπὸ φωτιστικὴ θυρίδα καὶ στρογγυλὸ φεγγίτη στὴν ἀνατολικὴ του πλευρὰ καθὼς καὶ ἀπὸ παράθυρο ποὺ, διακόπτοντας τίς τοιχογραφίες, ἀνοίχθηκε σὲ τρίτη οἰκοδομικὴ φάση στὸ τύμπανο τῆς βόρειας κεραίας. Σὲ προηγούμενη φάση εἶχαν τοιχισθεῖ καὶ οἱ δύο πύλες εἰσόδου στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας καὶ νότιας κεραίας· ἡ τελευταία μάλιστα εἶναι σχεδὸν χωσμένη σήμερα στὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ.

Ἡ κύρια θύρα εἰσόδου, τοξωτὴ, μὲ πελεκητοὺς θολίτες, ἀνοίγεται στὴ δυτικὴ πρόσοψη ποὺ κορυφώνεται σὲ μονόλοβο κωδωνοστάσι. Πάνω ἀπὸ τὴν ἀνακουφιστικὴ κόγχη, ἐντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινου κοσμητῆ ἐπιστυλίου, ποὺ μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὸν 11ο - 12ο αἰώνα: στὴ λοξή του ἐπιφάνεια, δύο ἄκανθες κάτω ἀπὸ τοξίλλια καὶ κομβία. Στὸ μέτωπό του, ἐλισσόμενοι βλαστοὶ μὲ ἀνακαμπτόμενες ἄκανθες περιστοιχίζουν φοινικοειδές. Ὑψηλότερα, ἀνάμεσα ἀπὸ δύο ἐξέχοντα κομβία, εἶναι ἐντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα μὲ δυσανάγνωστη κτητορικὴ ἐπιγραφή. Ἐπίσης, μαρμάρινη πλάκα βρίσκεται ἐντοιχισμένη στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ πυλώνα, πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου³. Ἡ τοιχοδομία ἀπὸ ἀργούς λίθους καὶ κονίαμα εἶναι ἀμελής καὶ δείχνει σπάνια χρῆση κεράμων. Στὶς γωνίες καὶ στὰ ἀνοίγματα, πέτρες πελεκητές.

1. Γιά τὰ παραδείγματα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, στὸ ἴδιο, 217, 218.

2. Καθολικὸ τῆς Μονῆς Σωτήρα στὸν Κότρωνα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 131, πίν. 104α· Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὶς Γαῖτσές (ἡμερολόγιο ἔρευνας στὴν Μάνη 1976).

3. Τὶς ἐπιγραφές, ποὺ δὲν σάθηκε δυνατό νὰ διαβαστοῦν λόγω τῆς θέσης τους, δὲν περιλαμβάνει ὁ ΚΟΥΤΣΑΣ, Τρεῖς κτητορικὲς ἐπιγραφές, ὅ.π. (σ. 458 σημ. 6), 25.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Στὸ κέντρο τοῦ τρούλου, ὁ Παντοκράτορας ἔνθρονος περιβάλλεται ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἐπιγραφή: *Οὐρανὸθεν ἐπέβλεψε Κύριος*. Τὸ ὑψηλὸ τύμπανο τοῦ τρούλου χωρίζεται σὲ δύο ὁμόκεντρες ζώνες: στὴν ὑψηλότερη ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους τῆς *Οὐράνιας Λειτουργίας* ποὺ φέρουν τὸν ἐπιτάφιο¹. Στὴν κατώτερη ζώνη, ἀνάμεσα στὰ τέσσερα διάχωρα τῶν παραθύρων, οἱ δεκαῆξι προφῆτες εἰκονίζονται ὁλόσωμοι· στὰ λοφία οἱ τέσσερις εὐαγγελιστές, ἐνῶ στὸ μεταξύ τους ἀνατολικὸ διάχωρο τοποθετεῖται ἡ παράσταση τοῦ Ἁγίου Μανδηλίου.

Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας κοσμεῖ ἡ Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα μεταξὺ τῶν δύο ἀρχαγγέλων ποὺ κρατοῦν ἐνεπιγραφα εἰλητάρια². Στὰ πόδια τοῦ θρόνου ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, οἱ προφῆτες Ἡσαΐας καὶ Ἀββακούμ συνοδεύουν, σύμφωνα μὲ τὸ γνωστὸ εἰκονογραφικὸ σχῆμα τῆ Θεοτόκου. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας, πάνω ἀπὸ τὴν κτιστὴ τράπεζα, διακρίνονται ἐξίτηλες μορφές συλλειτουργοῦντων.

Τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας χωρίζεται σὲ δύο ζώνες. Τὴν ἀνώτερη καταλαμβάνουν οἱ εὐχαριστιακὲς σκηνὲς τῆς *Θουσίας*, ἀριστερὰ, καὶ τῆς *Φιλοξενίας* δεξιὰ τοῦ Ἀβραάμ. Στὴν κατώτερη ζώνη, ἀριστερὰ ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Βουλῆς Ἄγγελος, δεσπάζει ὁλόσωμος, μνημειακός· στὴν ἀντίστοιχη θέση, δεξιὰ τῆς ἀψίδας, ἡ σκηνὴ τῶν *Τριῶν παιδῶν ἐν καμίνῳ*. Ἡ παράσταση αὐτὴ τοῦ Χριστοῦ Ἄγγελοῦ τῆς Μεγάλης Βουλῆς, ὅταν εἰκονίζεται στὸ ἱερό, συνδέεται συχνὰ μὲ τὸ χῶρο τῆς πρόθεσης³: μεταξὺ ἄλλων παραδειγμάτων τῆς ὀψιμης μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, ξαναβρίσκουμε τὴν παράσταση αὐτὴ στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἐγκλειστοῦριου στὸν Πραστὸ (17ου αἰ.)⁴, καθὼς ἐπίσης καὶ σὲ μνημεῖα τῆς Μάνης⁵· καὶ σὲ αὐτὰ ὅμως ἡ παράσταση εἰκονίζεται κατὰ κανόνα σὲ μικρὴ κλίμακα.

Στὸν Ἁγιο Νικήτα ὅμως, ἡ κόγχη τῆς πρόθεσης μὲ τὴ γνωστὴ παράσταση τῆς Ἀκρας Ταπεινώσεως ἀνοίγεται στὸ βόρειο τοῦχο τοῦ ἱεροῦ, χωρὶς συνάφεια

1. S. DUFRENNE, Les programmes iconographiques des coupoles, ὁ.π. (σ. 464 σημ. 2), 196 - 199.

2. Εἰλητάρια κρατοῦν καὶ οἱ ἄγγελοι τῆς ἀψίδας στὸ ναὸ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς τοῦ Μαρκόπουλο Ὀρωποῦ, Χ. ΜΠΟΥΡΑ, Α. ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ - Ρ. ΑΝΔΡΕΑΔΗ, Ἐκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα (1969), 360, εἰκ. 319: τὴν Παναγία συνοδεύει ἐπιγραφή: «Ἡ Κυρία τῶν Ἀγγέλων».

3. Ἡδὴ ἀπὸ τὴν Studenica: γιὰ τὴν παράσταση καὶ βιβλιογραφία, Α.Μ. ΑΜΜΑΝΝ, Slawische «Christus Engel» Darstellungen, OCP 128, 1940, 474, εἰκ. 2. Βλ. καὶ παρὰπάνω, σ. 463 σημ. 2.

4. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Χριστιανικὰ Μνημεῖα Πραστοῦ, Πελοποννησιακὰ ΙΒ', 1977, 191, πίν. Ζ' 1.

5. Ἁγιοι Θεόδωροι στὸν Κάμπο (1760) (ἀρ. 31, σελ. 461) Ἁγ. Νικόλαος Πραστείου (1750) (ἡμερολόγιο ἔρευνας Μάνης 1976), Καθολικὸ τῆς μονῆς Προφήτη Ἠλιοῦ (ἀρ. 74, σ. 518).

μέ τὸ Χριστὸ Μεγάλης Βουλῆς ᾿Αγγελο. Ἡ παράσταση αὐτὴ ποὺ ἐρμηνεύεται ὅπως καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ τῆς παραλλαγή, ἢ τῆς Σοφίας τοῦ Θεοῦ, σὺν παρουσία τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, συνδέεται γενικότερα καὶ μὲ τὶς εὐχαριστιακὰς σκηνές τοῦ ἱεροῦ, καὶ μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς Ἑνσάρκωσης¹.

Κοντὰ στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, περιλαμβάνεται κάτω ἀπὸ ἐξάστηλη τοξοστοιχία τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ: κάθε διάστημα εἶναι ἀφιερωμένο στὰ χωριὰ τῆς περιοχῆς: Δολοί, Βαρούσι², χωριὰ τῆς Μάνης, χωριὰ Μαντίνειας, Γκάμπος³, Γαϊτσές. Στὴν ποδιὰ τῆς τράπεζας τῆς πρόθεσης, ἐπαναλαμβάνεται ἡ κοινὴ καὶ γιὰ τὴν τράπεζα παράσταση τοῦ Ἰωανᾶ. Στὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ἢ συνηθισμένη εἰκονογράφηση (Καθολικὸ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ ἀρ. 74, σ. 523) τοῦ Μελησιεδέκ. Δεξιὰ τῆς ἀψίδας μετωπικὸς ὁ ἅγιος Σπυρίδων.

Οἱ κατακόρυφοι τοῖχοι τοῦ ἱεροῦ χωρίζονται σὲ δύο ζώνες. Στὴν ἀνώτερη ζώνη τοῦ νότιου τοῖχου ἰσοροῦνται δύο σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τοῦ ἁγίου Βασίλειου καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου (πίν. 284α)· στὴν τελευταία, ὁ Ἅγιος Νικόλαος παρουσιάζεται, ἀριστερὰ στὸν Μ. Κωνσταντῖνο καὶ δεξιὰ, σὲ σύνθεση ποὺ ἐλάχιστα παραλλάσσει, στὸν Ἀβλάβιο· καὶ οἱ δύο εἰκονίζονται κοιμώμενοι⁴ σὲ πολυτελῆ δυτικὸ τύπου κλίνη.

Τὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ βόρειου τοῖχου καταλαμβάνουν δύο σκηνές ἀπὸ τὴν παραβολὴ τοῦ πλούσιου καὶ τοῦ φτωχοῦ Λαζάρου (πίν. 284β)· ἡ ἴδια παραβολὴ ἀπαντᾷ καὶ στὴν καμάρα τῆς πρόθεσης τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιάρχων στὸν Λαδᾶ Ἀλαγονίας (18ος αἰ.)⁵. Χαμηλότερα, στὸν ἴδιο τοῖχο, τὸ ὄραμα τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας.

Τὸ ἀνώτατο τμήμα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, στὸ ὁποῖο ἀνοίγονται δύο ἰσοῦφεῖς πύλες, περιθέει ταινία μὲ φυτικὸ κόσμημα, σὲ λευκωπὸ βάθος. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὠραία πύλη εἶναι ζωγραφισμένη ἡ μικρογράμματη πεντάστιχη κτητορικὴ ἐπιγραφή:

+ Ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος
τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος νοικίητα ἡπὸ τοῦ
εβρεθέντος παρθενίου ιερομονάχου χανδεμενάου

1. MAYENDORF, L'iconographie de la Sagesse, ὅ.π. (σ. 463 σημ. 2), 261, 262, 269 καὶ DER NERSESSIAN, Notes sur quelques images, ὅ.π. (σ. 463 σημ. 2), 214· γιὰ τὴν ὕμνογραφία βλ. AMMANN, Slawische Darstellungen, ὅ.π. 473.

2. Γιὰ τὸ τοπωνύμιο, Α. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ Μεσαιωνικὰ τοπωνύμια Μάνης, Πελοποννησιακὰ Ε', 1962, 164.

3. Περιφέρεια ποὺ ἀποτελοῦσε ὅλα τὰ χωριὰ τοῦ τέως Δήμου Ἀβίας καὶ ποὺ ὄνομαζόταν καὶ Σταυροπήγη ἢ Ζαρνάτα, ΚΟΥΡΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. (σ. 453 σημ. 2), 278, 284.

4. N. PATTERSON SEVČENKO, The cycles of the Life of Saint Nicholas in Byzantine Art, Ph. D (ἀδημοσίευτη) 1973, 333, κέ., 347 κέ. ἀντίστοιχα.

5. Ἐν καὶ ἀκολουθεῖ τὰ ἴδια σχεδιαστικὰ πρότυπα, ἡ ψυχὴ τοῦ Λαζάρου δὲν εἰκονίζεται στὸ μεσοσηριακὸ νάο, ΚΑΛΟΚΤΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαί, ὅ.π. 240, πίν. 234β.

καὶ ἡπο χειρὸς ἐμοῦ Χρηστοδοῦλου Πεντηχοράκη¹
1752 ἀπηλλήλου 21

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτό, ὑπάρχει στὸ ἱερὸ καὶ παλαιότερο στρώμα, ἐπίσης μεταβυζαντινὸ, ποὺ δὲν ἀπαντᾷ στὸν ὑπόλοιπο ναό, ἢ τοιχογράφηση τοῦ ὁποίου θὰ ἔγινε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1752 ἀφοῦ φράχθηκαν σὲ μιὰ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση οἱ θύρες τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν κεραίων. Βόρεια καὶ νότια τῆς ὥραιας πύλης εἰκονίζονται ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος καὶ ὁ ὅσιος Παγκράτιος. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου, βόρεια τῆς δεσποτικῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας, εἰκονίζεται ὁ τιμώμενος ἅγιος· ὁ φυσιογνωμικὸς τύπος τοῦ Νικήτα ἐμφανίζει ἐλάχιστες παραλλαγές ἀπὸ τὸν παραδεδομένο τύπο τοῦ ἀγίου. Νότια τοῦ Χριστοῦ ποὺ εἰκονίζεται στὸν τύπο τοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέως, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος μετωπικός. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τέμπλου ἡ συνηθισμένη στῆ θέση αὐτῆ παραστάση τῆς Ὀσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας· πάριση μορφή στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς νότιας καμάρας ὁ Ἀββάς Ζωσιμᾶς.

Στὶς ὑψηλότερες ζώνες τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ, συμπίπτει μὲ τὴν ἀνατολικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, ἱστοροῦνται οἱ τέσσερις πρῶτοι οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου ἀπὸ τὴν ἴδια κεραία, στὶς χαμηλότερες ὅμως ζώνες, ἀρχίζει καὶ ὁ κύκλος τῶν εὐαγγελικῶν σκηνῶν, μὲ τίς παραστάσεις τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, Γέννησης, Ὑπαπαντῆς καὶ Βάπτισης. Εἰκονογραφικὴ παραλλαγή στῆ σκηνὴ τῆς Γέννησης ἀποτελεῖ ἡ γονατιστὴ, δυτικοῦ τύπου Θεοτόκος². Οἱ ἐπιφάνειες τῶν κάθετων τοίχων στὸν κυρίως ναὸ ὀργανώνονται σὲ τρεῖς ἢ καὶ τέσσερις ἐπάλληλες ζώνες. Στὶς κορυφαῖες ζώνες τῆς νότιας καὶ βόρειας κεραίας μοιράζονται ἀνὰ δέκα σκηνές οἱ ὑπόλοιποι οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου.

Στὴν κατώτερη ζώνη τῆς νότιας κεραίας συνεχίζεται μὲ τρεῖς σκηνές — Μεταμόρφωση, Ἐγερση Λαζάρου, Βαῖοφόρο —, ἡ ἀπεικόνιση τῶν χριστολογικῶν σκηνῶν, ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὴν κεραία τοῦ ἱεροῦ καὶ ποὺ συνεχίζεται σὲ

1. Παλιὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα Λακωνίας καὶ Μάνης. Πρέπει νὰ ἀνήκει στὴν ἴδια οἰκογένεια μὲ τὸν Ἀναγνώστη Πενταχορέα, ζωγράφου, ποὺ ἀναφέρεται σὲ ἐπιγραφή τῶν Κάτω Δολῶν τὸ 1785, ΚΟΥΓΕΑΣ, Κτητορικὴ ἐπιγραφή ἐκ Δολῶν, Ἑλληνικά 7, 1934, 108. Ἡ κατάληξη σὲ -άκης εἶναι κοινὴ στὰ ἐπώνυμα τῆς Μάνης γύρω στὰ τέλη τοῦ 17ου· τὰ σὲ -έας, ἐπικρατοῦν ἀργότερα, Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, Ἀναφορὰ τῶν Βοιτωλικῶν πρὸς τὴν Ἑνετικὴ Διοικρατία, Πελοποννησιακὰ Β' (Ἀθῆναι 1957) 430.

2. Σύμφωνα μὲ τὸν γνωστὸ δυτικὸ εἰκονογραφικὸν τύπο, ποὺ ἀπαντᾷ σὲ τοιχογραφίες γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1546, στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Σταυρονικήτα, Μ. CHATZIDAKIS, Recherches sur le peintre Théophane le Crétois, DOP 23 - 24, 1969, 1970, 333, εἰκ. 69. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στῆ Μεσσηνία, στῆ μονὴ Βουλιάνου, ὁ τύπος ἀπαντᾷ στὸν κύκλου τοῦ Ἀκαθίστου, καὶ ὅχι σὲ εὐαγγελικὴ σκηνή, ΚΛΑΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαί, ὁ.π., πίν. 67β, 100.

ὅλη τῆ μεσαία ζώνη τῆς δυτικῆς κεραίας, ὅπου σημειώνεται ἡ δυτικοῦ τύπου Ἀνάσταση πανομοιότυπη μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Η. Μόσκου¹.

Τῆ μεσαία ζώνη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς νότιας κεραίας καταλαμβάνουν ἔξι σκηνές μὲ τὸν Χριστὸ πεινώντα, διψῶντα, τυφλό, γυμνό, ἀσθενοῦντα καὶ ἐν φυλακῇ ὄντα, ἐμπνευσμένες ἀπὸ τῆ σχετικῆ μὲ τῆ Μέλλουσα Κρίση εὐαγγελικῆ διήγηση τοῦ Ματθαίου (κε' 31 - 46), καὶ ποὺ συχνὰ περικλείονται στὸ διάκοσμο τῶν ναῶν τῆς Μάνης². Ἐδῶ, οἱ σκηνές αὐτὲς δὲν βρίσκονται σὲ συνάφεια μὲ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας ποὺ καταλαμβάνει τὸ τύμπανο τῆς βόρειας κεραίας, ἐνῶ ἀκόμη πρὸ ἀνορθόδοξη θέση τοὺς ὀρίζεται στὸ γειτονικὸ ναὸ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ (ἀρ. 74 σ. 523). Στὴν ἴδια κεραία εἰκονογραφοῦνται λίγες σκηνές ἀπὸ τὸν μαριολογικὸ κύκλο — Προσκομιδῆ, Ἀποστοροφῆ Δώρων, Δέηση τοῦ Ἰωακείμ, καὶ δύο μόνο σκηνές —, τὸ Συμπόσιο τοῦ Ἡρώδη καὶ ἡ Ἀποτομή —, ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Προδρόμου. Στὸ τύμπανο τῆς δυτικῆς κεραίας εἰκονίζεται σὲ ὀλιγοπρόσωπη σύνθεση ἡ Σταύρωση· δεξιά καὶ ἀριστερὰ τῆς σκηνῆς ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Πάθους· ὁ Χριστὸς ἔλκων τὸν Σταυρὸ καὶ ὁ Ἐνταφιασμός.

Ἡ Δευτέρα Παρουσία ποὺ ἀπλώνεται σ' ὅλο τὸ τύμπανο τῆς βόρειας κεραίας, εἰκονίζεται σὲ ἐξίσου μεγάλη κλίμακα μὲ τῆ σκηνὴ τῆς Οὐρανοδρόμου Κλίμακος ποὺ καταλαμβάνει τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἴδιας κεραίας. Μὲ τὴν ἀντιπαράθεση αὐτῆ, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ παλαιότερο μνημεῖο³, οἱ δύο σκηνές συνδέονται καὶ φορμαλιστικὰ μὲ ἓνα κοινὸ καὶ στὶς δύο μοτίβο, τὸν βύθιο δρᾶκοντα. Σὲ αὐτὸν καταλήγουν ὁ πύρινος ποταμὸς τῆς πρώτης, καὶ ὅσες μορφές γκρεμίζονται ἀπὸ τὴν Οὐρανοδρόμο Κλίμακα τῆς δευτέρας σκηνῆς· στὴν τελευταία, ἰδιαίτερη ἔμφαση ἔχει δοθεῖ στὴν ἐκπροσώπηση τῶν βασιλέων, θέματος ὅχι κοινοῦ αὐτῆς τῆς σύνθεσης⁴.

Γραφικὴ λεπτομέρεια ἀποτελεῖ ὁ ἐστεμμένος βασιλιάς ποὺ φορεῖ ἄσπρες μπότες καὶ βράκα, καὶ ποὺ περιμένει τῆ σειρά του στὴν Κλίμακα ἀπὸ τὴν ὁποία στὴ συνέχεια γκρεμίζεται. Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση αὐτῆ καὶ μεταξὺ

1. ΣΥΓΓΟΡΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, πίν. 60,1.

2. Γιὰ τὸ θέμα, βλ. παραπάνω, σ. 465.

3. Ἡ παράσταση, ποὺ συνήθως διακοσμεῖ τὸν νάρθηκα, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅ.π. 221, εἰκονίζεται ἀπέναντι ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὴν Τράπεζα τῆς μονῆς Διονυσίου τοῦ Ἁγίου Ὁρους (1603), G. MILLET, Les Monuments du Mont Athos, ὅ.π. πίν. 211³, 210². Οἱ δύο σκηνές συμπαρατίθενται στὸ διάκοσμο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ προνάου τοῦ ναοῦ τῆς Râșca (1540 - 1546) ἔργο Ζακύνθιου ζωγράφου· STEFANESCU, Bucovine et Moldavie, ὅ.π. 169, Album, πίν. XCV, 1, ἐνῶ μόνο ἡ πρώτη ἐπιχωριάζει στὴ Μάνη· βλ. παραπάνω σ. 465.

4. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅ.π. 211 καὶ ΣΥΓΓΟΡΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὅ.π. 192, ὅπου ὅμως ὁ Χριστὸς δὲν εἰκονίζεται στὸν τύπο τοῦ Παλαιῦ τῶν Ἡμερῶν.

τῶν ὀρθῶν μορφῶν τῆς ὁσίας *Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας* καὶ τοῦ *ἀγίου Νικήτα* τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, εἰκονίζεται ἡ *Πεντηκοστή*.

Ἡ εἰκονογράφηση τῶν *Αἰῶν*¹ καταλαμβάνει ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τῆς δυτικῆς καμάρας· στὸ κέντρο τοῦ θόλου ὁ *Χριστός*, ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ δύο ὁμόκεντρες ζῶνες, μὲ τὶς ἀγγελικὲς δυνάμεις καὶ τὰ ζῴδια σύμφωνα μὲ τὸν τύπο. Ὁ κύκλος ὅλων ὅσων ὑμοῦν τὸ Θεό, ἀρχίζει μὲ παράσταση τῆς ἀβύσσου, γάλακτος, χιόνου, ζῶν καὶ ἐρπετῶν στὸ νότιο σκέλος τῆς καμάρας, καὶ συνεχίζεται στὸ βόρειο σκέλος μὲ παραστάσεις ὁμίλου ἀγίων, προφητῶν, βασιλέων, μουσικῶν μὲ ποικίλα ὄργανα, καὶ μὲ ὁμάδα γυναικῶν ποὺ χορεύουν (πίν. 285).

Τὴν κατώτατη ζώνη τῶν κεραίων καταλαμβάνουν ὀρθὲς μορφὲς ἀγίων μαρτύρων καὶ ἀρχιερέων. Στὴ νότια καὶ βόρεια κεραία οἱ μορφὲς βρίσκονται τὶς περισσότερες φορὲς σὲ ἄμεση σχέση μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὰ μαρτύριά τους, ἂν πρόκειται γιὰ μάρτυρες, ἢ τὸ βίο καὶ τὰ θαύματά τους, ὅταν εἶναι ἱεράρχες. Ἡ εἰκονογραφικὴ αὐτὴ διάθροψη ποὺ παρατηρεῖται καὶ στὸ γειτονικὸ ναὸ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ (ἀρ. 74 σ. 525) καὶ εἶναι πολὺ ἀγαπητὴ σὰν εἰκονογραφικὰ προγράμματα τῆς Μάνης εὐθύνεται ἴσως καὶ ἐδῶ γιὰ τὴν ἀπεικόνιση σκηνῶν ἀπὸ τὸ βίο τῶν ἱεραρχῶν *Νικολάου* καὶ *Βασιλείου* στὸ ἱερό, πάνω ἀπὸ τὶς ὁλόσωμες μορφὲς ἱεραρχῶν, διάταξη ποὺ ἀκολουθεῖται καὶ στὸ ἱερό τοῦ καθολικοῦ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ (ἀρ. 74, σ. 523).

Ἀναφορικὰ μὲ τὸν μαρτυρολογικὸ κύκλο, σημειώνεται τὸ μαρτύριο τοῦ Ἀγίου Θεοδώρου τοῦ Τήρωνος — στεφάνη ἀπὸ φλόγες καὶ ἔχι φοῦρνος — κατὰ τὸν τύπο ποὺ ἐπικρατεῖ τὸν αἰῶνα αὐτὸν στὴ Μάνη. Στὸν ἐπάνωμο ἅγιο ἀφιερῶθηκαν δύο μόνον σκηνές: τὸ μαρτύριό του εἰκονίζεται πάνω ἀπὸ τὴν ὁλόσωμη μορφή του στὸ κτιστὸ τέμπλο.

Ἡ διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος εἶναι ἀρκετὰ σαφὲς μὲ ἰδιαιτέρη ἔμφαση στὸν χριστολογικὸ καὶ μαρτυρολογικὸ κύκλο· ἀπουσιάζουν ἀντίθετα σκηνὲς τῆς ΠΔ ἐκτὸς ἀπ' τὶς γνωστὲς εὐχαριστιακὲς τῆς ἀψίδας. Ὑπογραμμίζεται ἐπίσης καὶ ὁ θεομητορικὸς κύκλος, καὶ μὲ τὴν πλήρη ἀπεικόνιση τοῦ Ἀκαθίστου καὶ μὲ μαριολογικὲς σκηνές. Ἡ προσπάθεια αὐτὴ νὰ ἀντιπροσωπευθοῦν στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ὅσο τὸ δυνατόν περισσότεροι κύκλοι, ὀδηγεῖ συχνὰ στὴν παρεμβολὴ τοῦ ἑνὸς μέσα στὸν ἄλλο.

Ἰδιαιτέρο χαρακτηριστικὸ τῆς εἰκονογραφικῆς διάταξης τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ἡ ἀπουσία τῶν παραστάσεων τῆς *Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων* καὶ τῆς *Οὐράνιας Λειτουργίας* στὴν ἀψίδα, σκηνῶν ποὺ περιλαμβάνονται στὶς ἀψίδες γειτονικῶν ναῶν ἴδιων διαστάσεων περίπου μὲ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Νικήτα. Ἡ ἀπουσία αὐτῆ ἀναπληρώνεται μὲ τὴν ἀπεικόνιση τῆς *Οὐράνιας Λειτουργίας* στὸ

1. Γιὰ τὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ θέμα ποὺ συχνὰ καλύπτει τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς καμάρας, H. DELIYANNI-DORIS, Die Wandmalereien von Hosios Meletios, ὅ.π. (σελ. 464, σημ. 45), 10· βλ. καὶ παραπάνω, σημ. 6.

τύμπανο του τρούλου. Η μεταφορά του θέματος από την άψίδα σε μιὰ σημαντική αλλά δευτερεύουσα λειτουργικά και έπομένως σημασιολογικά θέση, άπηχεϊ παλαιότερα εικονογραφικά προγράμματα που ήδη από την παλαιολόγειο έποχή¹ χαρακτηρίζονται από πολλαπλασιασμό τών λειτουργικών θεμάτων και επανάληψη τών σκηνών τής άψίδας στον τρούλο. Έξάλλου, και τó εικονογραφικό πρόγραμμα του τρούλου του "Αγίου Νικήτα, κοινό σε άλλες περιοχές, είναι σπάνιο στους γειτονικούς ναούς². Η παράσταση άπαντá ξανά στην ίδια θέση στο καθολικό τής 'Αγίας Τριάδας στη Μεσσηνία, που άνάγεται στις άρχές του 18ου αιώνα³.

Θέματα που ó ζωγράφος πρόσεξε ιδιαίτερα, όπως ή παράσταση τής Ουρανοδόμου Κλίμακος, κατέλαβαν περίοπτη θέση: άλλα πάλι, παρουσιάζουν τονισμένα όρισμένα χαρακτηριστικά τους, όπως παρατηρείται στον πυλωρό 'Αρχάγγελο Μιχαήλ τής δυτικής κεραίας: ή σάρκα στα γυμνά μέρη του σώματός του έχει άποδοθεί με κόκκινο χρώμα, προφανώς για νά τονιστεί τó «πύρινον είδος» του άγίου⁴, που άποδίδει και ρωσική εικόνα του 17ου αι.⁵ Φοβερός είναι και ó θώρακας τής πανοπλίας του άγίου που κοσμοϋν άνθρωπόμορφες μάσκες, σύμφωνα με τή γνωστή παράδοση τών άποτροπαϊκών μασκών σε πανοπλίες στρατιωτικών άγίων που επιχωριάζει και στην περιοχή⁶. Αντίθετα, σημαντικές σκηνές όπως ή Πεντηκοστή, έχουν τοποθετηθεί σε έντελώς άσημη και άνορθόδοξη θέση.

1. Από τον 14ο αι. στη Studenica, όταν άποκρυσταλλώνεται τó πρόγραμμα του τρούλου: DUFRENE, Programme des coupoles, ό.π. 197. Για τήν ανάπτυξη του θέματος τής 'Αγγελικής Λειτουργίας στους τρούλους τών ύψιμων μεταβυζαντινών χρόνων και τήν έπιστροφή στα εικονογραφικά πρότυπα του 16ου αιώνα, ΞΥΓΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάγραμμα, ό.π. 130. Για τó θέμα γενικά, και για τήν εξάπλωσή του στη Ρουμανία τον 16ο αιώνα, STEFANESCU, Valachie Transylvanie, 307 κέ., και ó ίδιος, Bucovine et Moldavie, ό.π. 145, 179.

2. "Όπου εκτός από τήν άπεικόνιση τών άγγελικών Δυνάμεων, τών Προφητών, τής Παρθένου και του 'Ιωάννη, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, έκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΕΡΑΜΕΩΣ ό.π. 223, στον τρούλο ίστορούνται ένίοτε και σκηνές από τον μαριολογικό κύκλο: ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 219, 224. Βλ. και άρ. 31 σ. 464.

3. Η μονή βρίσκεται στο όρος Καλάθιον, ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινά Έκκλησία, ό.π. 231, πίν. 224α.

4. Μιηαίο Νοεμβρίου, έκδ. 'Αποστολικής Διακονίας ('Αθήνα 1960) 50 και 51. Σύμφωνα και με σόβλια του Πατριάρχη Γερμανού στον ψαλμό 103,4, «ó όποίος κάμνει τους άγγέλους τά πνεύματα τους λειτουργούς του πυρός φλόγα» AMMANN, Slawische Darstellungen, ό.π. 475, σ. 1. "Όμοιος και στο ναό Ζωοδόχου Πηγής Ζακνάντας.

5. Είκονίζει τον 'Αγγελο-Σοφία του Θεού, στο Ikonenmuseum Recklinghausen, n° 315, in Meisterwerke der Ikonenmalerei, H. Skrobucha, 1961 Recklinghausen, 261, πίν. LIII.

6. D. MOURIKI, The Mask Motif in the Wall Painting of Mistra. Cultural Implication of a Classical Feature in Late Byzantine Painting, ΔΧΑΕ 11, 1980, 311, 336,

“Όλες οἱ τοιχογραφίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περισσότερες σκηνές τῆς νότιας κεραίας — μαριολογικὸς κύκλος — (πίν. 286), ποὺ μαζί μὲ μερικὲς ἀπὸ τὶς σκηνές τοῦ Πάθους τῆς δυτικῆς κεραίας εἶναι ἔργο ἔντονα λαϊκοῦ καὶ λιγότερο ἔμπειρου τεχνίτη, εἶναι πιθανὸν νὰ ἀνήκουν σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς δύο ζωγράφους ποὺ ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή¹. Οἱ παραστάσεις τοῦ τρούλου φέρουν ἐπιζωγράφηση. Οἱ μορφές, βραχύσωμες στὶς πολυπρόσωπες σκηνές, εἶναι καλύτερα σχεδιασμένες στὶς παραστάσεις ὀλόσωμων ἀγίων. Αἰσθητὴ χωρὸν καὶ ἀναζήτησιν βάθους μὲ παράλληλη χρῆσιν δύο προοπτικῶν παρουσιάζουν οἱ συνθέσεις τῶν Αἰῶνων (πίν. 285), καὶ τῆς Οὐρανοδρομίου Κλίμακος. Στὴν τελευταία αὐτὴ σκηνὴ εἰκονίζονται ἴδια δυτικοῦ τύπου μπαρόκ ἀρχιτεκτονήματα ὅπως καὶ στὴν παράστασιν τῶν Αἰῶνων τῆς Μονῆς Σωτῆρος στὸν Κότρωνα. (18ος αἰ.)².

Ὁ προπλασμὸς τῶν προσώπων εἶναι σκοῦρος καστανός· τὴ σάρκα ζωγραφίζει πηχτὴ γκρίζα ὠχρα ποὺ ἀλλοῦ ἀπλώνεται σ’ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια καὶ ξανοίγεται μὲ ψιμιθιές, ἀλλοῦ ἀφήνει ἀκάλυπτο τὸν προπλασμὸ ὥστε τὰ πρόσωπα νὰ ἀποκοτῶν τὴ χαρακτηριστικὴ διχρωμία τοῦ 18ου αἰ. Μαῦρες πινελιές περιγράφουν τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὸ κάτω βλέφαρο (πίν. 287α). Φυσιολογικὰ οἱ ἀνθρώπινοι τύποι δείχνουν ἄνιση ποιότητα προτύπων· ἔτσι, στὸ βάνουσο σχεδὸν πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Βουλῆς Ἀγγέλου ἀντιπαρτίθεται ἡ καλύτερα σχεδιασμένη μορφή τοῦ ἀγίου Νικήτα. Ἡ συχνὴ χρῆσιν λευκοῦ ἀραιοῦ χρώματος ποὺ ἐπιτίθεται στὰ ἐνδύματα ἔπου ὑπερσιχθῶν οἱ καφεκόκκινοι καὶ οἱ μπλέ-γκρι τόνοι προσδίδει διαφάνεια· καὶ ἡ πυχολογία καὶ οἱ ἐπιμέρους μορφές, κυρίως δὲ τοῦ λαϊκότερου ἀπὸ τοὺς ζωγράφους, ἀκολουθοῦν τὰ ἴδια πρότυπα μὲ ἐκεῖνα τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδας στὴ Μεσσηνία μὲ τὸ ὅτι οὗτο ὁ διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Νικήτα παρουσιάζει κοινὰ χαρακτηριστὰ³.

62. Ἅγιος Βασίλειος, τὸ Καθολικὸ στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ· μονόκλιτη, θολωτὴ βασιλικὴ μὲ τρούλο, ποὺ ἔχει ἐξωτερικὰ τὴ μορφή συνεπτυγμένου σταυροειδοῦς⁴. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀμελής, ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ

337. Πανομοιότυπος ἀπαντᾷ ὁ Μιχαὴλ καὶ στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ Ζαρνάτας (1787), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 234, μεταξὺ ἄλλων παραδειγμάτων.

1. Ὁ πρῶτος ζωγράφος, ὁ Ἱερομόναχος Παρθένιος Χανδεμενάκης δὲν εἶναι γνωστὸς ἀπὸ ἄλλες πηγές· δεδομένου ὅτι τοῦ δευτέρου τὸ οἰκογενειακὸ ὄνομα ξανασυναντᾶται — ἀν καὶ ἀργότερα — στὴν περιοχὴ, ἡ μετοχὴ «ἐβρεθέντος» — ἐρμηνεύει τὴν παρουσία τοῦ ἱερομόναχου Χανδεμενάκη, πιθανῶς σὰν περαστικοῦ ζωγράφου. Σημειώνεται καὶ ἐδῶ ἡ δήλωσις συνεταιρικῆς ἐργασίας ζωγράφων γιὰ τὴν τοιχογράφηση μνημείου, γνωστὴ καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα στὴν περιοχὴ. Πρβ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Κτητορικὴ Ἐπιγραφή, ὁ.π. 108, μεταξὺ ἄλλων παραδειγμάτων, καθὼς καὶ καθολικὸ Προφῆτὴ Ἡλιοῦ, (ἀρ. 74 σ. 522).

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 131 πίν. 102β· βλ. καὶ παραπάνω, ἀρ. 35 σ. 471 πίν. 275.

3. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησία, ὁ.π. 231, πίν. 221α, β, 222α, 224β. Βλ. παραπάνω σ. 509 σημ. 3.

4. Στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο ἀνήκει καὶ ἡ Παναγίτσα στοὺς Ἄνω Δολοὺς (ἀρ.

συνδυατικό κονίαμα με άραιη χρήση κεράμων. Έξαιρετικά επιμελημένη είναι η τοιχοδομία στην άψίδα και τον οκτάπλευρο τρούλο με πελεκητούς λίθους κατά τὸ ἰσόδομο σύστημα. Ἡ άψίδα, έξωτερικά ἡμικυκλική (πίν. 287β), χωρίζεται καθ' ὕψος σὲ δύο ζώνες με λίθινο γεῖσο· ἡ ἐπάνω ζώνη φέρει τυφλά άψιδώματα¹ πού εἰσέχουν ἑλαφρά και ἀπολήγουν σὲ ἰσλαμιζόντα τόξα· τὰ τύμπανα τῶν τόξων κοσμοῦν λιθανάγλυφα (σταυροὶ τῆς Μάλτας, προσωπεῖα). Πρωτότυπη διακόσμηση γεμίζει τὸ κενὸ μεταξύ τῶν άψιδωμάτων: ανάγλυφες, λεπτές ράβδοι, με δέξια ἀπόλιξη σὰν ἀκόντια), τονίζουν τὸν καθ' ὕψος άξονα. Πάνω ἀπὸ τὰ άψιδώματα, τὸ ἡμικύκλιο τῆς άψίδας περιθέει πλίνθινη ὀδοντωτή ταινία. Ἡ κάτω ζώνη εἶναι ἀκόσμητη — σήμερα ἀσβεστόχρῑστη — μόνο ἓνας διάτρητος σταυροὶ σὲ κυκλικὸ πλαίσιο διακοσμεῖ τὸ παράθυρο τοῦ ἱεροῦ. Λίθινο γεῖσο περιθέει ὅλες τις πλευρές τοῦ ναοῦ στὸ μέσον περιήπου τοῦ ὕψους τους. Ὅμοιο γεῖσο διακοσμεῖ και τὸν οκτάπλευρο τρούλο, στὸ μέσον περιήπου τοῦ ὕψους τῶν μονόλοβων παραθύρων πού διατρυποῦν τις πλευρές του. Στὸ δυτ. άκρο τοῦ ναοῦ, στὸ ὕψος τοῦ γυναικωνίτη, εἶναι χαραγμένη ἡ χρονολογία 1776, και σὲ νεότερο ὀρθογώνιο παράθυρο τὸ ἔτος 1908.

Πύργος κωδωνοστασίου ἀπὸ λαξευτοῦς πωρόλιθους ὑψώνεται στὴ δυτ. πλευρὰ τοῦ ναοῦ, με τὴ χρονολογία 1804. Κατὰ τις πληροφορίες τῶν κατοίκων, με τὸ σεισμὸ τοῦ 1944 γκρεμίστηκε ἓνα μέρος τοῦ πύργου και ξανακτίστηκε με τὸ ἴδιο ὕλικό, ἀλλὰ με ἀμέλεια· ἔτσι οἱ πωρόλιθοι πού φέρουν λαϊκὰ λιθανάγλυφα (ἥλιο, σελήνη, άστρα, δέντρο τῆς ζωῆς, πουλιά, ρόδακες), ἔχουν

49, σ. 492). Γιά τὸν τύπο αὐτὸ βλ. Θ. Γ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴν Στεμνίτσα, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (Ἀθήνα 1979), 222 κέ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο βλ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανική και Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία (Ἐν Ἀθήναις 1962) 500, ἐκκλησίες τοῦ τύπου αὐτοῦ εἶναι διαδεδομένες σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, βλ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. Ἀπὸ τις ἐκκλησίες πού καταγράφονται ἐδῶ, στὸν ἴδιο τύπο ἀνήκουν ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου στὸ Σταυροπήγι (ἀρ. 35, σ. 469) και τὸ καθολικὸ τῆς Μ. Προφήτη Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανέικα (ἀρ. 74, σ. 519).

1. Γιά τὴ διακόσμηση τῶν άψίδων με τυφλά άψιδώματα στὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας βλ. Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΑΟΥ, Ὁ Προφήτης Ἡλίας στὴ Σιάτισσα, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση (Ἀθήνα 1979) 61 κέ. και εἰκ. σ. 57. Ἡ πλαστικὴ διαμόρφωση τῶν άψίδων και ἡ διακόσμησή τους με λαϊκὰ λιθανάγλυφα εἶναι χαρακτηριστικὸ και τῶν μεγάλων πηλορεϊτικῶν ἐκκλησιῶν στὸ τέλος τοῦ 18ου και τὸ 19ο αἰ., βλ. ΜΑΚΡΗΣ, Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ Πηλίου (Ἀθήνα 1976), 57 κέ., εἰκ. σ. 57, 59 και 127 κέ. Στὴν περιοχή τῶν Δολῶν διακόσμηση τῆς άψίδας με τυφλά άψιδώματα ἐμφανίζουν τρεῖς ναοί: ἡ Ἁγία Παρασκευή, καθολικὸ ἐρειπωμένης μονῆς, 1698 (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 218, πίν. 140α), ὁ Ἅγιος Βασίλειος, καθολικὸ τοῦ χωριοῦ στὴν πλατεία τῶν Κάτω Δολῶν, περ. 1700, πού ἐξετάζουμε ἐδῶ και ἡ Παναγίτσα, παλαιὸ καθολικὸ τῶν Ἄνω Δολῶν (ἀρ. 49, σ. 492 κέ.). Διακόσμηση με λιθανάγλυφα στὴν άψίδα, ἐμφανίζει μόνον ὁ Ἅγιος Βασίλειος. Ὁ ἰδιαιτεροὶς τονισμὸς τῆς άψίδας με μιὰ ξεχωριστὴ διακόσμηση ἀπαντᾷ και σὲ ἄλλες περιοχές τῆς Μάνης, συνήθως στὰ καθολικὰ μονῶν και σὲ ἑνοριακοὺς ναοὺς, βλ. και Ἄγ. Ἰωάννη Πρόδρομο στὴν Πλάτσα (ἀρ. 100, σ. 550).

ἀλλάζει θέση, καὶ τὰ σύμβολα εἶναι διάσπαρτα καὶ ἀποσπασματικά στὶς πλευρὲς τοῦ πύργου.

Τοῖχογραφεῖες σώζονται στὴν ἀψίδα, τὸν τροῦλο καὶ τὸ δυτ. τοῖχο τοῦ ναοῦ. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας, πάνω σὲ χρυσὸ βάθος, ἡ Θεοτόκος ἔνθρονη, ἐστεμμένη, μὲ τὸ Χριστὸ ντυμένο μὲ αὐτοκρατορικὴ στολὴ μέσα σὲ μετάλλιο, ὡς *Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν*. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας ἡ διακόσμηση ἐκτείνεται σὲ τρεῖς ζῶνες: στὴν ἐπάνω ἡ *Θεῖα Λειτουργία*, στὴ μεσαία ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ στὴν κατώτερη *συλλειτουργοῦντες Ἱερόαρχες* μὲ τὸ *Μελισμὸς*. Στὸν τροῦλο ὁ *Παντοκράτορας* καὶ στὸ δυτ. τοῖχο ἡ *Σταύρωση* μὲ τὸ Χριστὸ ἀνάμεσα στοὺς δύο ληστὲς καὶ ἱππεῖς ἐκατέρωθεν τοῦ Ἐσταυρωμένου. Οἱ ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες φέρουν νεότερη διακόσμηση μὲ ἄστρα καὶ ρόδακες πάνω σὲ γαλάζιο καὶ κίτρινο φόντο, ποὺ μπορεῖ νὰ συσχετιστεῖ μὲ κάποια ἀνακαίνιση ποὺ ἔγινε στὸ ναὸ καὶ στὴν ὁποία ἀναφέρεται ἴσως καὶ ἡ χρονολογία 1908 (βλ. παραπάνω).

Ὁ ναὸς διασώζει ἀξιόλογο ξυλόγλυπτο τέμπλο (πίν. 288, 289) μὲ μεγαλογράμματη ἀνάγλυφη ἐπιγραφή, ποὺ διαβάζεται ὡς ἐξῆς:

+ (Τὸ) στερέωμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων στερέωσον Κύριε τὴν ἐκκλησίαν
ἣν ἐκτίσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι ἐν ετι *Сριω ΓΨΙ. Νη γ'.* ἐν μνη αὐγουστῶ

Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες καὶ καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τέμπλου. Στὴν ἴδια θέση ἀπαντᾷ ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ σὲ ξυλόγλυπτα τέμπλα στὴ γειτονικὴ Ζαρνάτα¹ καὶ στὴ Μεσσηνία². Ἡ χρονολογία, ποὺ πρέπει νὰ ἀναφέρεται στὴν κατασκευὴ τοῦ τέμπλου, διαβάζεται σήμερα ΓΨΙ. Ἡ ἀναγραφή αὐτὴ τοῦ ἔτους, ποὺ ἐκ πρώτης ὄψεως ξεκίζει, μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ τοῦ ξυλογλύπτη, εἶναι ὅμως ἐπίσης πιθανὸ νὰ ἔχουμε ἐδῶ κανονικὴ χρῆση μικτῆς γραφῆς τοῦ ἀριθμοῦ μὲ ἑλληνικά καὶ ἀραβικά ψηφία, ὅπως παρατηρεῖται σὲ ἀρκετὲς ἐπιγραφὲς τῶν Μετεώρων³. Σύμφωνα μὲ αὐτὰ τὸ ἔτος ΓΨΙ ἰσοδυναμεῖ μὲ τὸ ἔτος 1710, ἔτος μὲ τὸ ὁποῖο συμπίπτει καὶ ἡ γ' ἰνδικτιῶν, Ὁ ναὸς θὰ κτίστηκε λίγο νωρίτερα, γύρω στὸ 1700.

1. Στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου στὰ Μαλευριάνικα Ζαρνάτας, βλ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικὴ ἐπιγραφαί, ὅ.π. (σ. 458 σημ. 6), 249 καὶ Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναῶν βυζαντινῶν χρόνων, ΑΑΑ XIV, τεῦχος 1, 1982, εἰκ. 2.

2. Στὸ τέμπλο τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δημιόβης, 1773 καὶ τῆς Μονῆς Ἀγίας Τριάδος στὸ Καλάθιον Ὄρος, 1762, βλ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μεσσηνίας, ὅ.π. (σ. 450, σημ. 1), 212, πίν. 185, 186β καὶ 232, πίν. 225 ἀντίστοιχα.

3. Μητροπολίτου Τρίκκης καὶ Σταγῶν ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ, Τὰ Μετέωρα (Ἀθῆναι 1967²), 84, 87 (ΖΡ9), 99 (ΖΡ2), 117 (ΑΧ89).

Τὸ τέμπλο διαθρώνεται μὲ ἀλλεπάλληλες γλυπτές ζῶνες — πού φέρουν φυτικό διάκοσμο καὶ σπανιότερα ζῶα καὶ πουλιά — καὶ ἔχει δύο σειρές εἰκόνων, τὶς Δεσποτικὲς καὶ τὶς εἰκόνες τοῦ Δωδεκαῶρου. Στὴν κορυφὴ τοῦ τέμπλου σῶζονται σὲ ἄριστη κατάσταση ὁ Ἑσταυρωμένος μὲ τὰ λυπηρά καὶ τοὺς δράκοντες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ταμπλάδες (ἢ θωράκια) τῆς βάσης πού δὲν εἶναι οἱ ἀρχικοὶ καὶ τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες, πού ἔχουν ἀντικατασταθεῖ ἀπὸ ἄλλες τοῦ 19ου αἰ., ὀλόκληρο τὸ ὑπόλοιπο τέμπλο διατηρεῖται καλά: οἱ «κεταμπέδες» καὶ οἱ ὀλόγλυφοι διαχωριστικοὶ κιονίσκοι μεταξὺ τῶν Δεσποτικῶν, πάνω ἀπὸ τὰ Δεσποτικά ἢ πλατιά ζώνη μὲ τὸ φυτικό διάκοσμο, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἄμπελος καὶ ψηλότερα ἡ σειρά τῶν εἰκόνων τοῦ Δωδεκαῶρου μὲ κατάκοσμους διαχωριστικούς κιονίσκους καὶ «κεμέρια» μὲ χερουβεῖμ· ἀκολουθεῖ ζώνη μὲ φυτικὸ διάκοσμο καὶ ἀνάμεσα στοὺς κλάδους ζῶα καὶ πουλιά πού ραμφίζουν, καὶ τέλος, στὴν ἐπίστεψη, ταινία μὲ πλέγμα καὶ τὰ Λυπηρά. Τὸ τέμπλο εἶναι ἀνάγλυφο, διάτρητη τεχνικὴ παρατηρεῖται μόνον σὲ λίγα ἐξέχοντα μέρη, ὅπως εἶναι τὰ βημόθυρα καὶ τὸ τόξο τῆς Ὁραίας Πύλης, ἡ ἐπίστεψη μὲ τὸ διάτρητο πλέγμα καὶ οἱ δαντελλωτὲς παρυφές τοῦ Σταυροῦ καὶ τῶν εἰκονιδίων τοῦ Ἰωάννη καὶ τῆς Μαρίας. Πάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη τρία γραπτὰ εἰκονίδια μὲ τὸ Τρίμορφο σὲ προτομὴ ἐντὸς μεταλλίων. Ἡ δομὴ τοῦ τέμπλου, ἡ τοποθέτηση τῶν δρακόντων στὴν ἐπίστεψη μὲ τὴν οὐρὰ πρὸς τὸ μέρος τοῦ Σταυροῦ καὶ τὰ εἰκονίδια μὲ τὸ Τρίμορφο πάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη συσχετίζουν τὸ τέμπλο τῶν Δολῶν μὲ ἀνάλογα, σύγχρονα ξυλόγλυπτα τέμπλα τῆς Μεσσηνίας¹. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὴν περιοχὴ τῶν Δολῶν, τὸ τέμπλο τοῦ Ἀγίου Βασιλείου εἶναι τὸ παλαιότερο καὶ τὸ ποιοτικὰ καλύτερο. Ἰσχυρὸς σὰν πρότυπο καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα γνωστὰ τέμπλα, τοῦ Προφήτη Ἡλία, τῆς Παναγίτσας καὶ τῆς Ἀγίας Τριάδας στοὺς Ἄνω Δολοὺς (ἀρ. 46, 48 καὶ 49, σ. 491,

1. Οἱ δράκοντες ἀποτελοῦν σταθερὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ἐπίστεψης στὰ ἡπειρωτικὰ τέμπλα ἥδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ., βλ. ΤΣΑΠΑΡΑΝΗΣ, *Ξυλόγλυπτα Τέμπλα Ἠπείρου*, (Ἄθῆνα 1980), 137 κέ. Ἡ τοποθέτηση τῶν δρακόντων ὅμως στὸ τέμπλο τῆς Μάνης εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστροφη ἀπὸ αὐτὴν πού παρατηρεῖται στὰ ἡπειρωτικὰ τέμπλα (βλ. τυπικὸ παράδειγμα ἡπειρωτικοῦ τέμπλου, στὸ ἴδιο, εἰκ. 2). Ἡ ἴδια διάταξη, μὲ τὴν οὐρὰ τῶν δρακόντων πρὸς τὸν Σταυρὸ καὶ πρὸς τὰ ἄκρα τὶς κεφαλὲς πού ἀνέχουν τὰ (λυπηρά), παρατηρεῖται ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Μάνη καὶ στὰ τέμπλα τῆς Μεσσηνίας τὸν 18ο αἰ., βλ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, ὅ.π. πίν. 186α, 227α, 237α, 244α. Ἡ παράσταση τοῦ Τρίμορφου πάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη πού ἐπισημαίνει ὁ ΤΣΑΠΑΡΑΝΗΣ, ὅ.π. 165 στὰ μεσσηνιακὰ τέμπλα (βλ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, ὅ.π. πίν. 236, 239 καὶ 243, 244 α) καὶ πού δὲν εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὰ ἡπειρωτικά, παρατηρεῖται ἐπίσης καὶ σὲ τέμπλα τῆς Μάνης, ὅπως π.χ. τοῦ Ἀγ. Βασιλείου Ἄνω Δολῶν, 1710, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Προφήτου Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανέικα, μέσα 18ου αἰ. (ἀρ. 74, σ. 527) καὶ στὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου στὴν Ἄνω Σέλιτσα (ἀρ. 2, σ. 450). Τὰ τέμπλα τῆς Μάνης ὅμως διακρίνονται ἀπὸ τὰ μεσσηνιακὰ: στὴ Μάνη τὰ εἰκονίδια μὲ τὸ Τρίμορφο εἶναι ζωγραφιστὰ, ἐνῶ στὴ Μεσσηνία εἶναι ἀνάγλυφα.

492, 494 ἀντίστοιχα), ὅπως καὶ τῆς Μ. Προφήτῃ Ἡλιοῦ στὰ Καλλιανεία (μέσα 18ου αἰ. ἀρ. 74, σ. 527).

Τὰ εἰκονίδια μὲ τὸ Τρίμορφο, οἱ εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ ὁ Ἐσταυρωμένος μὲ τὰ λυπηρὰ στὴν κορυφή, εἶναι ζωγραφισμένα σὲ χρυσοῦ βάθος καὶ εἶναι σύγχρονα μὲ τὸ τέμπλο. Ἡ τέχνη τῶν εἰκόνων εἶναι ἀξιόλογη· στὶς μορφὲς διατηρεῖται ὁ βυζαντινὸς τύπος, ἀλλὰ τὸ τοπίο, τὰ κτίρια τοῦ βάθους, ὅπως καὶ πολλὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα σὲ ἀρκετὲς παραστάσεις (Εὐαγγελισμοί, Γέννηση, Σταύρωση, Ἀνάσταση) δείχνουν τὴν ἐξάρτηση ἀπὸ δυτικὰ πρότυπα, ἐνῶ ἡ μορφή τοῦ Ἐσταυρωμένου στὴν κορυφή τοῦ τέμπλου, ποὺ κρέμεται βαρῦς πάνω στὸ Σταυρό, ἔχει σπάσει κάθε δεσμὸ μὲ τὴν παράδοση.

Στὸ ναὸ καταγράφηκε ἐπίσης παλαιὰ εἰκόνα ποὺ καθαρίστηκε πρόσφατα, ὅπως καὶ οἱ εἰκόνες τοῦ Δωδεκαόρτου. Ἡ εἰκόνα, ζωγραφισμένη σὲ χρυσοῦ βάθος, χωρίζεται σὲ δύο ζώνες: στὴν ἐπάνω, παράσταση Δεήσεως μὲ τὸ Χριστὸ ἐνθρονοῦ ὡς Μέγα Ἀρχιερέα καὶ στὴν κάτω, τρεῖς Ἄγιοι, οἱ Βασίλειος, Γρηγόριος καὶ Ἰωάννης. Δυτικὴ ἐπίδραση διακρίνεται στὸ χρῶμα καὶ τὴν πτυχολογία τοῦ ἱματίου τοῦ Ἰωάννη.

62α. Ἅγιος Νικόλαος, στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ ΝΑ, ἰδιωτικὸς ναὸς, μέσα στὸν περίβολο παλαιοῦ πύργου ποὺ ἀνήκει σήμερα στὴν οἰκογένεια Καμαρινέα. Μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, ἔσωτ. διαστ. 14.40×4.40 μ. Ἡ στέγη, ἀνανεωμένη μὲ ξύλο καὶ καλάμια, σκεπάζεται μὲ κεραμίδια. Στὸ ἐσωτερικὸ σώζονται τ ο ι χ ο γ ρ α φ ι ε ς μὲ ὀλόσωμους ἄγιους σὲ μιὰ ζώνη καὶ στὸ ἱερὸ τοιχογραφίες ἴδιας τέχνης καὶ ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὸ συνηθισμένον εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Ὁ δυτ. τοῖχος ἔχει ἐξ ὀλοκλήρου ἀνανεωθεῖ καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή ποὺ ἀναφέρει ὁ Σ. Κουγέας¹ δὲν σώζεται πιά.

63. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, νότια τοῦ χωριοῦ σὲ μικρὴ ἀπόσταση· ναὸς μονόχωρος μὲ ἐξωτερικὰ τρίπλευρη ἀψίδα, ἔσωτ. διαστάσεων 8.60×4.50 μ. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ παχὺ κονίαμα, ἡ σκεπή, ἐπισκευασμένη, ἀπὸ ἀμιαντοτσιμέντο. Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ι ε ς σώζονται μόνο στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν σὲ ἐποχὴ γύρω στὸ 1800.

64. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, νότια τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὸ ναὸ τῶν Εἰσοδίων (ἀρ. 63), πανομοιότυπος μὲ αὐτόν, ἀνακαινισμένος. Σώζονται τρεῖς φορητὲς εἰκόνες λαϊκῆς τέχνης.

65. Ἅγιος Νικόλαος, ΝΔ τοῦ χωριοῦ, ἐρειπωμένος, μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἔξωτ. διαστάσεων 4.15×3.65 μ., κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ μὲ ἀραιὴ χρῆση κεράμων. Δὲν σώζονται ἕχνη τέμπλου οὔτε τοιχογραφίῶν. Κατὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο καὶ τὴν τοιχοδομία ὁ ναὸς εἶναι ἴδιος μὲ τὸν Ἀι-Στράτηγο (πρβ. ἀρ. 66).

66. Ἀι-Στράτηγος, στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὴν Κοίμηση τῆς

1. Κτητορικὴ ἐπιγραφή ἐκ Δολῶν, Ἑλληνικά 7, 1934, 108, μὲ χρονολογία 1785.

Παναγίας (άρ. 67), έρειπωμένος, μονόχωρος, με έξωτερικά ήμικυκλική άψίδα, έσωτ. διαστάσεων 5×2.80 μ., κτισμένος με άργολιθοδομή με άραιή χρήση κεράμων. Δέν υπάρχουν ίχνη τέμπλου¹. Ό ναός είναι πανομοιότυπος με τόν "Άγιο Νικόλαο (άρ. 65). Άρχικά θά πρέπει νά ήταν κατάγραφος, τ ο ι - χ ο γ ρ α φ ί ε ς όμως — πολύ σβησμένες — σώζονται σήμερα μόνον στήν κόγχη τής άψίδας με τή Βλαχερνίτισσα, με τό Χριστό έμπρός μέσα σέ δξύληκτη δόξα, πιθανόν από τόν 18ο αί.

67. *Κοίμηση τής Παναγίας*, στή δυτική άκρη τοῦ χωριοῦ ναός μονόχωρος, με έξωτερικά τρίπλευρη άψίδα, έσωτ. διαστάσεων 10×4.30 μ., κτισμένος με άργολιθοδομή. Είχε έρειπωθεῖ, ὅπως ὁ γειτονικός "Αι-Στράτηγος (άρ. 66), και άνανεώθηκε τό 1981. Ἡ στέγη είναι ξύλινη, σκεπασμένη με άμιαντοτσιμέντο. Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς σώζονται λίγες. Στήν άψίδα ἡ Βλαχερνίτισσα, στήν Πρόθεση ἡ "Άκρα Ταπεινώση, στόν άν. τοῖχο τοῦ ιεροῦ, Β τής άψίδας, ἡ Γέννηση με τήν Παναγία γονατιστή² και τήν άφιερωτική έπιγραφή *δέησις* - - - - 1731. Στό βόρ. άκρο τοῦ κτιστοῦ τέμπλου σύνθεση σέ δύο ζώνες, κάτω ἡ *Κοίμηση και έπάνω ἡ Μετάσταση τής Παναγίας* στήν Κοίμηση τά οικοδομήματα τοῦ βάλθους ἔχουν χάσει κάθε βυζαντινή ύφή. Στό τέμπλο σώζονται άκόμη δύο "Απόστολοι από τή *Μεγάλη Δέηση και* στό βόρ. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ οἱ *Ἱεράρχες Βασίλειος, Νικόλαος και Χαράλαμπος*.

Ἄξιόλογη είναι ἡ παράσταση τοῦ Χριστοῦ στήν Πρόθεση με τήν έπιγραφή *"Η "Άκρα Ταπεινωσις*. Ό Χριστός ὄρθιος, μέσα σέ σαρκοφάγο, με τά χέρια δεμένα έμπρός, στή μέση τοῦ κορμοῦ. Ἡ άνατομία τοῦ γυμνοῦ σώματος άποδίδεται ὅπως σέ περίπου σύγχρονα ἔργα τής ἴδιας περιοχῆς³, έντύπωση προξενεῖ όμως ἐδῶ ἡ πλαστικότητα, ἡ ὁποία ἐπιδιώκεται με τόν άνοικτό καστανό προπλασμό και τίς άπαλές μεταβάσεις, ἐνῶ ἡ γραμμή πού ὀρίζει τά μέρη τοῦ σώματος άτονεῖ. Τά φῶτα, πού διαλύονται σέ λεπτές, πυκνές, παράλληλες γραμμές, παρακολουθοῦν και άναδεικνύουν τήν καμπυλότητα τοῦ κορμοῦ. Ό άγνωστος ζωγράφος πού φιλοτέχνησε στό β' τέταρτο τοῦ 18ου αἰ. τίς τοιχογραφίες τής Κοίμησης φαίνεται νά ἐμπνέεται ἐδῶ από παλαιά, καλά πρότυπα.

68. *Άγιοι Θεόδωροι*, σέ μικρή άπόσταση δυτικά τοῦ χωριοῦ ναός μονόχωρος, με έξωτερικά ήμικυκλική άψίδα, έσωτ. διαστάσεων 7.95×3.40 μ. Ἡ ὄροφή είναι κατασκευασμένη με ξύλα και καλάμια, ἡ στέγη είναι δίριχτη, σκεπασμένη με κεραμίδια. Στό κτιστό τέμπλο τρεῖς δεσποτικές εἰκόνες τῶν άρχῶν τοῦ 19ου αἰ. με τή χρονολογία 1825 στήν εἰκόνα τής *Βρεφοκρατούσας*.

1. Για ἄλλα παραδείγματα ναῶν χωρίς τέμπλο βλ. "Αγ. Ἰωάννη Πρόδρομο "Ανω Δολῶν (άρ. 52, σ. 495).

2. Πρβ. τό καθολικό τής Μονῆς "Αγίου Νικήτα στούς "Ανω Δολούς (άρ. 61, σ. 506).

3. Π.χ. στό Χριστό τής "Ακρας Ταπεινώσης (πίν. 280α), ἔργο τοῦ Χριστόδουλου Καλλέργη στόν "Άγιο Νικόλαο τοῦ Κάστρου Ζαρνάτας, από τίς άρχές τοῦ 18ου αἰ. Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 238 και άρ. 39, σ. 484.

69. Ἅγιος Δημήτριος, κοντά στό ναό τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (ἀρ. 68), στόν ἴδιο τύπο καί σύγχρονος μέ αὐτόν.

70. Ἅγιος Ἰωάννης στοῦ Πρίπιτα, μέσα σέ λαχκάδι, κοντά στό δημόσιο δρόμο πού ὀδηγεῖ ἀπό τοὺς Κάτω Δολοὺς πρὸς Κιτριές· ναὸς σπηλαιώδης, ἔσωτ. διαστ. 4.54×2.30 μ. Ἡ Ν πλευρά τοῦ ναοῦ εἶναι λαξευμένη στό φυσικό βράχο πού σχηματίζει καί τὴν ὄροφὴ τοῦ ναύσκου, ἐνῶ ἡ Β πλευρά εἶναι κτιστὴ — ἀργολιθοδομή — καί διατρύπεται ἀπὸ ὀρθογώνια πύλη εἰσόδου καί παράθυρο. Στόν τοῖχο τῆς Β πλευρᾶς ἀνοίγεται ἀβαθῆς κόγχη μέ τοιχογραφία τοῦ Προδρόμου φτερωτοῦ καί φυτικό κόσμημα στό ἐσωράχιο τοῦ τόξου· κοντά στόν Πρόδρομο ἡ ἐπιγραφή 1885 Ἰουλίου 2. Μέσα στό ναὸ τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς στό ἱερό καί στόν κυρίως ναό. Στό Β τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ὁ Ἰωάννης φτερωτός μέ τὴν ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Χριστοδούλου Παπαδάκη*· τὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου γίνεται μέ ἐπάλληλες χρωματικὲς ἐπιφάνειες· τεχνικὴ καί χρωματικὴ κλίμακα ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ πρότυπα.

Κιτριές

71. Ἅγ. Κωνσταντῖνος καί Ἑλένη, μονόχωρος, κοιμητηριακὸς ναός. Καταστράφηκε μέ τὸ σεισμό τοῦ 1944 καί ξανακτίστηκε ἀφήνοντας σχεδὸν ἀνέπαφο τὸ παλαιὸ πλακόστρωτο δάπεδο τοῦ ναοῦ καί τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο¹. Κατὰ τὴν παράδοση ἐδῶ ἐψάλλη ἡ δοξολογία μέ τὴν ἔναρξή τῆς Ἐπαναστάσεως. Τοιχογραφίες δὲν σώζονται. Ἱστορικὰ σημαντικὲς εἶναι οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Στὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: *Μνήσθητι Κύριε τοῦ δού[λου]. . . Καπετὰν Τζάνετ [Κουτῆ]φραση εἰς βοήθειαν - - - / συμβίας καί τῶν τέκνων - - - / [μνή]μόσυνον τῶν γονέων / ,αρογ' χεῖρ ἀναγνώστου²*. Στὴν εἰκόνα τῶν ἐπόνυμων ἁγίων τοῦ ναοῦ, Κωνσταντίνου καί Ἑλένης, ἀναγράφεται μόνον ἡ χρονολογία 1773, εἶναι δηλ. τοῦ ἴδιου ἔτους μέ τὴν εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ. Στὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου διαβάζουμε τὴν ἀκόλουθη

1. Τὸ τέμπλο πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονο μέ τις δεσποτικὲς εἰκόνες πού φέρουν τὴ χρονολογία 1773. Μεγάλὴ ὁμοιότητα ἔχει μέ τὸ περίπου σύγχρονο τέμπλο τοῦ ναοῦ τῆς Ὑπαπαντῆς στὴ Μάλτα (ἀρ. 40, σ. 488), 1779, εἶναι ὅμως κατώτερο σὲ ποιότητα ἀπὸ ἐκεῖνο.

2. Τὸ ὄνομα Ἀναγνώστης, γνωστὸ ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικὸ βιβλίον τοῦ ἀναγνώστη, ἀπαντᾷ καί ὡς βαπτιστικὸ καί ὡς ἐπόνυμο, βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέα, ὀ.π. (σ. 466, σημ. 6) 169 κέ., ὁ ἴδιος, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ γλῶσσα καί ἡ μεσαιωνικὴ καί ἡ νεοελληνικὴ ὀνοματολογία, Ἀθηνᾶ 63, 1959, 206, 236 κέ., καί θὰ πρέπει νὰ ἦταν πολὺ κοινὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ζωγράφων πού φέρουν αὐτὸ τὸ ὄνομα, βλ. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Ἑλληνες ἀγιογράφοι, ὀ.π. (σ. 457 σημ. 2), 24 κέ. καί παραπάνω Κοίμηση Θεοτόκου σὺν Σταυροπήγι (ἀρ. 35, σ. 472, σημ. 3). Ἔτσι ἡ ἀπλὴ ἀναφορὰ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ ὀνόματος δὲν βοηθᾷ στὴν ταύτιση τοῦ ζωγράφου τῆς εἰκόνας.

ἐπιγραφή: Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάν(ου) Μαυρομιχάλιος Κατζῆ / αωλθ' χεῖρ Ἰωάννου Π. Μαυρομιχαήλου.

Ἄναθέτης τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ εἶναι ὁ Καπετὰν Τζανέτος Κουτήφαρης, ὁ πρῶτος Μπέης τῆς Μάνης (1776 - 1779), τὸ ἔτος 1773, τρία χρόνια δηλ. πρὶν ἀναλάβει τὸ ἀξίωμα¹.

Ὁ δωρητὴς τῆς εἰκόνας τοῦ Προδρόμου Ἰωάννης Μαυρομιχάλιος Κατζῆς εἶναι ὁ Τζανῆς, ὁ ἀδελφὸς τοῦ τελευταίου μπέη τῆς Μάνης Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη (1765 - 1848), γνωστὸς μὲ τὴν προσωνομία «Κατσῆς»². Ἡ σχέση τοῦ ζωγράφου μὲ τὴν ἱστορικὴ οἰκογένεια τῶν Μαυρομιχαλαίων δὲν εἶναι γνωστὴ, θὰ πρέπει ὅμως νὰ θεωρηθεῖ πιθανή. Ἄλλα ἔργα μὲ τὴν ἴδια ὑπογραφή δὲν εἶναι γνωστά. Ὡστόσο ζωγράφος εἰκόνων ποὺ ὑπογράφει ὡς Ἰωάννης Π. Μ.³ μπορεῖ μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Ἰωάννη Π. Μαυρομιχαῆλο.

Πρὸς Καλλιανείικα

72. Ἅγιος Χαράλαμπος, μονόχωρος μὲ ξύλινη δίριχτη στέγη — διατηρεῖ τὴν παλαιὰ κεράμωση — καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἔσωτ. διαστ. 7 × 3.30 μ. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους καὶ κόνιαμα μὲ ἀραιή

1. Γιὰ τὸν Τζανέτμπεη Κουτήφαρη καὶ τὴ σχέση του μὲ τὶς Κιτριές, λιμάνι τῶν Δολῶν, βλ. Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Πελοποννησιακὰ Β', 1957, 451 κέ. Ἡ γυναικία τοῦ Τζανέτμπεη Εὐγενικοῦλα Λιανουράκη καταγόταν ἀπὸ τοὺς Δολοὺς καὶ εἶχε προικῶο κτῆμα στὶς Κιτριές (στὸ ἴδιο, 453).

2. Ἡ προσωνομία «Κατσῆς» — ὁ ὄρος εἶναι τουρκικῆς προελεύσεως καὶ σημαίνει «τελώνης» — προήλθε πιθανότατα ἀπὸ τὴν τελωνικὴ ἐποπτεία ποὺ ἀσκοῦσε στὴ Μάνη ὁ Ἰωάννης κατ' ἀνάθεση τοῦ ἀδελφοῦ του Πετρόμπεη, βλ. Σ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Ἡ ὑπὸ τοὺς Ὀρλώφ Πελοποννησιακὴ Ἐπανάστασις (1770), Πελοποννησιακὰ Α', 1956, 51, σημ. 2. Ἡ ἀνάθεση τῆς εἰκόνας σὲ ἐκκλησία τῶν Κιτριῶν δηλώνει τὴ σχέση τῶν Μαυρομιχαλαίων μὲ τὸν τόπο· ἡ σχέση αὐτὴ καταφάνεται καὶ ἀπὸ ἐπιστολὲς τοῦ Γ. Μαυρομιχάλη τὸ 1825, ὅπου ὡς ἔδρα του ἀναφέρονται οἱ Κιτριές, βλ. Ε. Γ. ΠΡΩΤΟΥΦΑΛΤΗ, Μυστικὸν σχέδιον τοῦ Γεωργ. Μαυρομιχάλη περὶ δολοφονίας τοῦ Ἰμπραήμ Πασᾶ (1825), Μεσσηνιακὰ Γράμματα Β', 1967, 461, 465, 467.

3. Ὁ Ἰωάννης Π. Μ. φιλοτέχνησε τὶς δεσποτικὲς εἰκόνας τοῦ Παντοκράτορα, τῆς Βρεφοκρατούσας καὶ τοῦ Προδρόμου τὸ 1816, στὸ ναὸ τῶν Ταξιαρχῶν τῶν Μαυρομιχαλαίων στὴν Ἀρεόπολη, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ΑΕ 1967, 167, σημ. 2, καὶ τὶς εἰκόνας τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἀρεοπόλεως μὲ χρονολογίες 1815 καὶ 1826, ὁ ἴδιος, ὅ.π. Εἰκόνας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Π Μ καταγράφηκαν στὸν Ἁγ. Νικόλαο Πραστείου καὶ στὴ Μ. Μεταμορφώσεως στὶς Κάλυβες — μία μὲ χρονολογία 1822, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 249. Ἡ ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου στὴν εἰκόνα τῶν Κιτριῶν τὸ 1839, τῆς ὁποίας ἀναθέτης εἶναι μέλος τῆς οἰκογένειας τῶν Μαυρομιχαλαίων, καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ἴδιος Ἰωάννης Π. Μαυρομιχαῆλος δούλεψε καὶ στὴν Ἀρεόπολη γιὰ τοὺς ἴδιους ἄρχοντες, ὑπογράφοντας ὡς Ἰωάννης Π. Μ. Ἡ τεχνοτροπικὴ ἀνάλυση τῶν εἰκόνων τοῦ Μαυρομιχαήλου καὶ τοῦ Π. Μ. θὰ βοηθήσει στὴν ἐξακρίβωση τῆς ταυτότητος τοῦ ζωγράφου.

χρήση κεράμων, τὸ δάπεδο ἀπὸ χῶμα συμπιλητό. Ἐντύπωση προξενούν οἱ χαμηλές ἀναλογίες τοῦ ναοῦ, τὸ πάχος τῶν τοίχων καὶ ἡ πλατιά ἀψίδα (ὕψ. 1 μ., πάχος τοίχου 0.90 μ., πάχος πλαγίων τοίχων 0.75 μ.), πού στεγάζεται σήμερα μὲ λίθινες πλάκες. Τὸ πάχος τῶν τοίχων ὑποδηλώνει ὅτι ἀρχικὰ ὁ ναὸς μπορεῖ νὰ ἦταν καμαροσκεπαστός. Τὸ *Ι* *Χ* *Ο* *Γ* *Ρ* *Α* *Φ* *Ι* *Α*, σήμερα πολὺ καταστρεμμένη, σώζεται μόνον στὴν ἀψίδα, πάνω ἀπὸ τὴν κτιστὴ Ἁγία Τράπεζα. Διακρίνεται ἡ *Βλαχερνίτισσα* σὲ βαθυγάλανο κάμπο· τὰ χέρια τῆς Παναγίας μὲ μακριὰ λεπτὰ δάκτυλα, ζωγραφικὰ· τὸ πλάσιμο γίνεται μὲ διαβαθμίσεις ὡχρας πάνω στὸν σκούρο καστανὸ προπλάσμα. Ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ σώζονται μόνον λίγα τμήματα πού δημιουργοῦν τὴν ἴδια ζωγραφικὴ ἐντύπωση.

73. Ἁγιος Νικόλαος, σταυρεπίστεγος¹, ἔσωτ. διαστ. 3.53 × 2.10 μ., μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα μικροῦ βάθους. Ὁ ναὸς ἔχει πρόσφατα ἐπιχριστεῖ ἐξωτερικὰ καὶ ἡ κεράμωση τῆς στέγης ἔχει ἀντικατασταθεῖ. Στὴν ἀψίδα κτιστὴ Τράπεζα, χωρὶς κόγχη Προθέσεως. Τὸ *Ι* *Χ* *Ο* *Γ* *Ρ* *Α* *Φ* *Ι* *Ε* *Ι* *Σ* πού μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὶς ἀρχές τοῦ 18ου αἰ. σώζονται στὸν ἀν. τοῖχο· στὴν ἀψίδα ἡ *Βλαχερνίτισσα* καὶ *Β* τῆς ἀψίδας ἡ Ἄκρα Ταπεινὼση μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ἢ Ἀποκαθήλωσις. Στὸν *Β* τοῖχο ὁ Ἁγιος Νικόλαος ἔνθρονος καὶ στὸ *Ν* τοῖχο ἀπέναντι, σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο ἡ Δέηση. Στὸ μέτωπο τῆς Ἁγίας Τράπεζας ἀποτροπαϊκὸς σταυρὸς μὲ τὰ συνηθισμένα γράμματα². Στὸ *Β* τοῖχο στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ, πάνω σὲ παλιότερο στράμμα τοιχογράφησης πού μόλις διακρίνεται. Οἱ μορφές τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Νικολάου εἶναι λεπτοφυεῖς καὶ μαρτυροῦν καλὰ πρότυπα, ἀντίθετα οἱ μορφές στὴ Δέηση εἶναι λαϊκότερες, βραχύσωμες μὲ μεγάλα κεφάλια.

Καλλιανεία

74. Μονὴ Προφῆτου Ἡλιοῦ (πίν. 290α), ΝΑ τοῦ χωριοῦ, ἰδιόρρυθμη μονή, ἐρημωμένη, ἰδιοκτησία τῆς οἰκογένειας Ρουσάκη. Τὸ μοναστηριακὸ συγκρότημα περιλαμβάνει δύο πύργους καὶ κτίσματα — κατοικίες καὶ βοηθητικοὶ χῶροι — πού σχηματίζουν τὸν περίβολο. Ἡ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸν *Α* τοῖχο τοῦ περιβόλου μὲ ὀρθογώνια κόγχη πάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο, διακοσμημένη μὲ παράσταση τοῦ Προφῆτη Ἡλία σὲ τοιχογραφία.

Τὸ καθολικόν, ἔσωτ. διαστ. 11.10 × 4.10 μ., βρίσκεται στὸ *Ν* τμήμα τοῦ

1. Ὁ ναὸς ἔχει ὀρθογώνια κάτοψη καὶ ἀνήκει στὸν τύπο *A*₁, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξή τῶν σταυρεπίστεγων ναῶν, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΒΜΕ Α'*, 1935, 41 κέ. Ὁ ἀπλὸς αὐτὸς τύπος τοῦ σταυρεπίστεγου ναοῦ ἐπικρατεῖ στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, βλ. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στὸ Μονοδένδρι τοῦ Ζαγορίου, Ἐκκλησιολογία τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν Ἀλωση (Ἀθήνα 1979) 111 κέ., μὲ περαιτέρω διακρίσεις στὴν τυπολογία τῶν σταυρεπίστεγων σ. 116 κέ.

2. *B*. παραπάνω σ. 497, σημ. 1.

περιβόλου. Μονόκλιτη, θολωτή βασιλική με τροῦλο¹ και ἐξωτερικά τρί- πλευρη ἀψίδα· ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομῆ, ἐνῶ οἱ πύλες εἰσό- δου τοῦ ναοῦ και ὁ τροῦλος εἶναι κτισμένοι με λαξευτοὺς παρόλιθους. Ὁ τροῦλος στηρίζεται σὲ ψηλὸ, ὀκταγωνικὸ τύμπανο ποῦ διατρυπᾶται ἀπὸ τέσ- σερις φωτιστικὲς θυρίδες.

Οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ εἶναι ἀδιάρθρωτοι, ἀκόσμητοι, κλειστοί· τὰ μόνια ἀνοίγ- ματα εἶναι οἱ τρεῖς τοξωτὲς πύλες εἰσόδου, μία στὴν κάθε πλευρά, και οἱ τέσσερις σχισμὲς τοῦ τροῦλου. Τὴ μονοτονία τῶν κλειστῶν ἐπιφανειῶν στὸ αὐστηρὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ διακόπτει ἀπλὸ πῶρινο γεῖσο, λαξευτὸ με τρισχι- δὴ ταινία, ποῦ περιθεεὶ τὸν τροῦλο και τίς πλευρὲς τοῦ κτιρίου. Στὸ ἐσωτερικὸ ὁ τροῦλος φέρεται ἀπὸ δύο τόξα ποῦ ἀνοίγονται στὸ Β και Ν τοῖχο, και ἀπὸ δύο ἐνισχυτικὲς ζώνες ἀνατολικά και δυτικά. Στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλο, μαρμάρينو ὀμφάλιο με παράσταση ἐστεμμένου δικέφαλου ἀετοῦ.

Ζωγραφικὸς διακόσμος. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος με τοιχο- γραφίς τοῦ ἔτους 1758, διὰ χειρὸς τῶν ζωγράφων Νικολάου και Ἀναγνώστη, ὅπως πληροφορεῖ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή στὸ Δ τοῖχο, πάνω ἀπὸ τὴν πύλη εἰσόδου.

Ἡ ἐπιγραφή (πίν. 291α) με κεφαλαῖα μαῦρα γράμματα σὲ λευκὸ βάθος, περιβάλλεται ἀπὸ κόκκινη ταινία. Εἶναι γραμμὲν σὲ ἐννέα στίχους: οἱ τρεῖς πάνω ἀπὸ τὸ τόξο τῆς πύλης και οἱ ὑπόλοιποι — ἄνισου μήκους — δεξιά και ἀριστερά ἀπὸ αὐτό. Κάτω ἀπὸ τὴν κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφή, ποῦ δίνει τὰ ὀνόματα και τὴν προέλευση τῶν κτιτόρων, ἀκολουθοῦν στίχοι σὲ μικρο- γράμματη γραφή, ποῦ ἀναφέρουν τοὺς ζωγράφους και τὸ ἔτος τῆς τοιχογρά- φησης, καθὼς και τὴν ἐπιθυμία τῶν κτητόρων νὰ παραμείνει ἡ μονὴ ἀνδρική. Ἡ ἐπιγραφή² ἔχει ὡς ἐξῆς:

1. ✠ ΑἰΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΑΘΡΩΝ ΠΑΤΕΡΝΗ
 ΣΟΗ· ΚΑΙ ΑΝΗΣΤΟΡΙΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ
 ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΕΝ-
 ΔΟΞΕΙΣ ΠΡΟΦΗΤΟΥ ΗΛΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕ-
 2. ΣΒΥΤΩΝ· ΕΚ ΠΟΛΕΩΣ ΣΑΡΟΠΙΛΙΩΝ
 Σ ΦΡΝΑΤΑΣ· ΕΚ ΠΗΜΙΑΣ ΧΩΡΑΣ
 ΒΑΡΟΥΣΑ ΠΑΡΑΘΝΤ· ΗΝΩΤΑΩΝ

1. Για τοὺς τροῦλαίους μονόχωρους ναοὺς στοὺς γειτονικοὺς Δολοὺς πρβ. σ. 510, σημ. 4.
 2. Τὴν ἐπιγραφή σχεδίασε ἡ φοιτήτρια Σοφία Δουκατᾶ.

3 ΑΡΧΟΝΩΝ Τὸ ἐπὶ κλιον / ΡΟΥΣΙΑΝ
 ΟΙ·ΟΙ ΞΕΙΥ ἄντοὶ ἀδελφοὶ· ΧΡΙΣΟ
 ΦΟΡΧ ΜΟΝΑΧΩ· ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ
 ἸΕΡΩΜΟΝΑΧΩ· ΚΚ ΚΥΡ·ΙΩΑΝ
 4 Η· ΔΙΑΞΕΣΟ / ΔΟΥ Κ' ΚΟΠΧ Κ' ΣΥΝ
 5 ΔΡΟΜΟΙΣ / ΔΥΩΝ· ἑτεόθησαι τῶ σθεμ /
 6 Κ' τὰ ἑσοθεν τοῦ εἰς / ΜΟΝΑΣΗΡΙΩ·
 7 ΕΙΣΒΘ ΜΘΕΙΑΝ ἄτων Κ /
 8 ΨΥΧΙΚΗΝ /
 9 ΣΩΦΡΙΑΝ

Ἐκατέρωθεν τῆς τοξωτῆς πύλης οἱ μικρογράμματα ἐπιγραφές:

	θέλον ὁμοφόνος	Διὰ
	ἐτοῦτοι ἢ τοὶς ἀδελ	χειρὸς
	φοὶ κ(αὶ) κτήτορες	νικολά(ου)
	ὅτι τὸ μοναστήρι	κ(αὶ) ἀναγνώ
5	ον νὰ εὐρίσκε	5 στη· ἐν ἐπι
	ται πάντα εἰς	ΑΨΝΗ
	ἀρσενικὴν	1758
	κληρονομί(αν)	
	κ(αὶ) εἰς θυλικ	
10	ἤν οὐδαμοῦ	
	ἰαν(ου)αοί(ου)	
	Ἡ	

Σχόλια

Στ. 2: ἀναφέρεται ἡ καταγωγή τῶν κτητόρων, ἡ ὁποία προτάσσεται τῶν ὀνομάτων τους· κατὰγονται ἀπὸ τὸ Βαρούσι πού βρῖσκεται κάτω ἀπὸ τὸ κάστρο τῆς Ζαρνάτας. Ἡ λέξη παράγεται ἀπὸ τὸ οὐγγρικό ἢ τουρκικό Varosh καὶ σημαίνει προάστειο· στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας στὰ λεγόμενα «βαρούσια» κατοικοῦσαν οἰκογένειες πού διακρίνονταν γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἀρχοντική τους καταγωγή¹, πράγμα πού ἐπιβεβαιώνει καὶ ἡ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία στὸν ἴδιο στίχο ὀνομάζει τοὺς κτήτορες ἄρχοντες. Ἡ Ζαρνάτα, ἡ ὁποία ὡς τοπικὴ περιφέρεια λεγόταν καὶ Σταυροπήγχι, εἶχε προαχθεῖ λίγο πρὶν, τὸ 1754, σὲ ἀρχιεπισκοπή², στὴν ὁποία ὑπάγονταν οἱ Δολοί³ καὶ ἀσφαλῶς καὶ τὰ Καλλιανεία.

Στ. 3: οἱ κτήτορες τρεῖς ἀδελφοί, ὁ Χριστόφορος, ὁ Παρθένιος καὶ ὁ Ἰωάννης, ὀνομάζονται Ρουσιάνοι. Ἡ οἰκογένεια δὲν εἶναι ἀπὸ ἄλλου γνωστή. Σὲ κατάλογο τῶν κατοίκων τῆς κοινότητος Ζαρνάτας, πού συντάσσουν οἱ Βενετοὶ τὸ 1690, δὲν ἀναφέρεται οἰκογένεια μὲ τέτοιο ὄνομα⁴. Ὁ Δ. Βαγιακάκος⁵ περιλαμβάνει σὲ κατάλογο ἐπωνύμων τῆς Μάνης, τὸ ἐπώνυμο Ρουσσάς, μὲ τὸ ὁποῖο ἀσφαλῶς συνέχεται τὸ Ρουσιάνοι, ἐφόσον ἡ κατάληξη-ιάνος εἶναι δηλωτικὴ οἰκογενείας⁶. Οἱ Ρουσιάνοι πάντως ἦσαν γνωστοὶ καὶ ὡς Ρουσάκη⁷ — ὄνομα πού φέρει ἡ οἰκογένεια καὶ σήμερα —, ὅπως δείχνει ἡ ἐπιγραφή τοῦ περίπου σύγχρονου μὲ τὴν τοιχογράφηση ξυλόγλυπτου τέμπλου⁸.

Στ. 5: ἐτεόθησαν ἀντὶ ἐτελειώθησαν· ἀπὸ ἀπροσεξία ἢ σπουδῆ παραλείπεται ἡ συλλαβὴ -λει.

Μετὰ τὸν τελευταῖο στίχο ἀναφέρονται μὲ μικρογράμματη γραφὴ οἱ ζωγράφοι πού φιλοτέχνησαν τὶς τοιχογραφίες, ὁ Νικόλαος καὶ ὁ Ἀναγνώστης, χωρὶς ἄλλη ἀναφορὰ πλὴν στὸ ὄνομά τους. Μιὰ дуάδα ζωγράφων μὲ τὰ ἴδια ὀνόματα, ὁ Νικόλαος ἀπὸ Νομητζή καὶ ὁ Ἀναγνώστης ἀπὸ Λαγκάδα, ὅπως ἀναφέρεται στὴ σχετικὴ ἐπιγραφή, τοιχογράφησαν τὸ ναὸ τῆς Θεοτόκου στὰ Ξαν-

1. Δ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης, λ. Βαρούσι, Πελοποννησιακά Β', 1962, 164 κέ.

2. Βλ. ΚΟΥΓΕΛΑΣ, Συμβολαί, ὁ.π. (σ. 453, σὴμ. 2), 291, 297.

3. Ὁ ἴδιος, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαί, ὁ.π. (σ. 458, σὴμ. 6), 244.

4. Ὁ ἴδιος, Τὰ ὀνόματα τῶν κατοίκων τῆς κοινότητος Κελεφᾶ. Τὰ ὀνόματα τῶν κατοίκων τῆς Ζαρνάτας, Πελοποννησιακά Β', 1957, 427 - 429.

5. Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα τῆς Μάνης, Πελοποννησιακά Γ' - Δ', 1958 - 59, 213.

6. ΚΙΤΣΟΣ, Ἀνέκδοτος κτητορικὴ ἐπιγραφή, ὁ.π. (σ. 472, σὴμ. 3), 393.

7. Στὸ ἴδιο, 393, στὴ Μάλτα ἀναφέρονται ὡς Τζανιετιάνοι ἡ οἰκογένεια Τζανιετάκη, ὅπως καὶ οἱ Ρουσιάνοι ὡς Ρουσάκη στὰ Καλλιανεία. Ἀπὸ τὸ ἐπώνυμο «Ρουσάκης» θὰ προῆλθε ἀργότερα τὸ «Ρουσσάς»· βλ. τὴν παρατήρηση γιὰ τὴν καταλήξει τῶν ἐπωνύμων στὴ Μάνη καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία στὴ σ. 506, σὴμ. 1.

8. Βλ. παρακάτω σ. 527.

θιάνικα Μηλέας τὸ 1750¹. Τὴν ἴδια χρονιά οἱ ἴδιοι ζωγράφοι ζωγραφίζουν τὸ καὶ τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Σκούταρι τῆς Μάνης². Λίγα χρόνια νεώτερα, τὸ 1745, ὁ Νικόλαος ἀπὸ Νομητζή μὲ τὸν Ἀναγνώστη πού ἀναφέρεται ἐδῶ ὡς Σελεμπερδάκης καὶ παραλείπεται ὁ τόπος καταγωγῆς του, φιλοτέχνησαν τὶς τοιχογραφίες τῆς Ἀγίας Τριάδας στὸ Πραστεῖο³. Καὶ τὸ 1760 στὴ μισοβησμένη ἐπιγραφή τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸν Κάμπο ἀναφέρεται κάποιος Νικό[λαος] πού ζωγράφισε τὴν ἐκκλησία⁴. Τέλος δηα χειρὸς Νηκολάου Κορογόνῃ ἀπὸ Νομητζή ἔγιναν οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ Κουσκούνι τῆς Ἀρεόπολης τὸ 1789⁵, ἐνῶ τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ὁ Ἀναγνώστης Σελεμπερδάκης ἐκ Κουτήφαρι ζωγραφίζει ὅπως φαίνεται μόνος του τὸν "Αγ. Νικόλαο στὸ Πραστεῖο⁶.

Ὁ Νικόλαος ἀπὸ Νομητζή καὶ ὁ Ἀναγνώστης Σελεμπερδάκης ἀπὸ τὴ Λαγκάδα πού κινεῦνται στὴν περιοχὴ ἀνάμεσα στὰ χρόνια 1745 καὶ 1760 θὰ πρέπει νὰ εἶναι οἱ ζωγράφοι τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ τὸ 1758. Στους ἴδιους θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται καὶ ἡ διακόσμηση τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸν Κάμπο, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα καὶ τὴν ὁμοιότητα τῶν μορφῶν, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς εἰκονογραφικοὺς τύπους καὶ τὴν ἐκτέλεση (π.χ. "Ἄγιοι Ἰεράρχες μὲ σκηνὲς βίου καὶ Αἶνοι, πρβ. πίν. 290β μὲ 272β). Ἄγνωστο παραμένει ἂν καὶ ἐδῶ ὁ Νικόλαος, τοῦ ὁποῖου τὸ ὄνομα διαβάσσεται ἀκόμη στὴν ἐπιγραφή, συνεργάστηκε μὲ τὸν Ἀναγνώστη, ὅπως στὰ ἄλλα σύνολα. Ἐπίσης ἄγνωστο παραμένει, ἂν ὁ Νικόλαος Κορογόνης ἀπὸ Νομητζή, πού ζωγραφίζει μόνος στὸ Κουσκούνι τῆς Ἀρεόπολης τὸ 1789, καὶ ὁ Ἀναγνώστης Σελεμπερδάκης ἐκ Κουτήφαρι, ὁ ζωγράφος τοῦ Ἀγ. Νικολάου Πραστείου, εἶναι οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς ζωγράφους τοῦ Προφήτου Ἡλιοῦ.

Εἰ κ ο ν ο γ ρ α φ ι κ ὸ π ρ ὶ γ ρ α μ μ α. Στὸ ἱερό, στὸ τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας, πολυπρόσωπη σύνθεση μὲ κέντρο τὴν Παναγία· ἡ Θεοτόκος σὲ

1. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέας, ὅ.π. (σ. 466, σημ. 6), 169· ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, "Ἐλληνες ἀγιογράφοι, ὅ.π. (σ. 457, σημ. 2), 24 καὶ 190.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὅ.π. ΑΕ 1967, 171. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, ὅ.π.

3. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 241.

4. ΚΟΥΓΕΑΣ, Τρεῖς κτητορικαὶ ἐπιγραφαὶ, ὅ.π. 252· ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων καταγράφεται καὶ ἐδῶ, πρβ. ἀρ. 31, σ. 461.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, ὅ.π. 171.

6. Ὁ ἴδιος, ΠΑΕ 1976, 224, οἱ τοιχογραφίες ἀνάγονται στὸν 18ο αἰ., ἴσως ὅμως ἡ ἐπιγραφή τοῦ καμπαναρίου μὲ τὸ ἔτος 1789, νὰ καθορίζει ἀκριβέστερα τὰ πιθανὰ χρονικά ὅρια τῆς τοιχογράφησης· ὁ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΑΣ, Δίπτυχον Ἐθνεγεροσίας, ὅ.π. (σ. 467, σημ. 1) 604, σημ. 1, ταυτίζει τὸν ζωγράφο τοῦ Ἀγ. Νικολάου Πραστείου μὲ τὸν ζωγράφο τῆς Ἀγ. Τριάδας Πραστείου, τὸν συνεργάτη τοῦ Νικολάου ἀπὸ Νομητζή. Τὸ Κουτήφαρι, πού ἀναφέρεται ἐδῶ ὡς τόπος καταγωγῆς τοῦ Ἀναγνώστη, βρῖσκεται κοντὰ στὴ Λαγκάδα, βλ. στὸ ἴδιο, 697.

δξύληκτη δόξα ως *Κυρία τῶν Ἀγγέλων* περιβάλλεται ἀπὸ δώδεκα ἀγγέλους μὲ ὄργανα (πνευστά, ἔγχορδα, λύρα καὶ ψαλτήρι) καὶ ἄλλους πού ἀνέχουν τὴ δόξα τῆς¹. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας, πού χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες, εἰκονίζονται ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω, ἡ *Θεία Λειτουργία* (πίν. 291β), ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων* καὶ *συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες* πού κλίνουν πρὸς τὸν Χριστό, στὴ σκηνὴ τοῦ *Μελισμοῦ*, μὲ τὴν ἐπιγραφή *ζωηφόρος ἄρτος*² (ὁ Ἐμμανουὴλ μέσα σὲ δισκοπότηρο εὐλογεῖ μὲ ὑψωμένα χέρια). Πάνω ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο, στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας, εἰκονίζονται τὸ *Ἅγιον Μανθῆλιον*, σκηνὴς ἀπὸ τὴ Βίβλο μὲ τὴ *Φλεγόμενη Βάτο*, τὴ *Θυσία* καὶ τὴ *Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ* καὶ τοὺς *Τρεῖς Παῖδες ἐν καμίνῳ*. Στὴν Πρόθεση, πού ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ Α τοῖχου τοῦ ἱεροῦ, εἰκονίζεται στὸ τεταρτοσφαίριο ὁ Χριστός ὡς ὁ *τῆς Μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος*³, χαμηλότερα, στὸν ἡμικύλινδρο, ὁ Χριστός καθήμενος ἐπὶ οὐρανόεν τόξου καὶ στὴν τελευταία ζώνη ἡ *Ἄκρα Ταπεινώση*. Στὸ Β τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀνοίγεται καὶ ἄλλη κόγχη μὲ τὴν παράσταση τοῦ δικαίου *Μελχισεδέκ*. Στους κατακόρυφους τοίχους τοῦ ἱεροῦ, τὸ Β καὶ τὸ Ν, εἰκονίζονται μὴ σειρὰ παραστάσεων μὲ τὸν Χριστὸ *πεινῶντα*, *διψῶντα*, *ξένον*, *γυμνόν*, *ἀσθενοῦντα* καὶ *φυλακισμένον*⁴, σκηνὴς ἀπὸ τὸ βίο τῆς Θεοτόκου

1. Φορητὲς εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ. μὲ τὴ Θεοτόκο ὡς Κυρία τῶν Ἀγγέλων, εἰκονίζουν τὴν Παναγία ἔνθρονη, βρεφοκρατούσα, μὲ δύο σεβίζοντες Ἀγγέλους σὲ προτομή στὶς πάνω γωνίες τῆς εἰκόνας, βλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, ὅ.π. (Ἀθήνα 1977) πίν. 54, 138, 142, 156. Αὐτὸς ὁ ἀπλὸς εἰκονογραφικὸς τύπος μεταμορφώνεται σὲ μὴ πολυπρόσωπη, εὐρεῖα σύνθεση πού ἀντικαθιστᾷ τὴν Πλατυτέρα στὴν ἀψίδα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Προφῆτου Ἡλιοῦ· ὅμοια παράσταση διακοσμεῖ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἁγίου Χαράλαμπος στὸ γειτονικὸ Σταυροπήγι (ἀρ. 37 σ. 478) καὶ τῶν Ἁγίων Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου στὸ ἴδιο χωριό, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναὸς βυζαντινῶν χρόνων*, ὅ.π. (σ. 512, σημ. 1), 42. Ἡ μνημειακὴ αὐτὴ σύνθεση, μὲ τὰ πολυάριθμα πρόσωπα πού συνωστίζονται γύρω ἀπὸ τὸ θρόνο τῆς Θεοτόκου ἔχει τὸν ἴδιο χαρακτήρα μὲ μὴ ἄλλη θεομητορικὴ παράσταση, τὸ Ἐπὶ σοὶ χεῖρι, πού ἀπαντᾷ ἐπίσης σὰν θέμα ἀψίδας στὰ καθολικὰ τῶν Μονῶν Γόλας Λακεδαιμόνος, 1632, βλ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, *Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαί Μεσσηνίας*, ὅ.π. (σ. 450, σημ. 1), 181, Μαρδακίου Ἀλαγονίας στὴ Μεσσηνία, 1635, βλ. στὸ ἴδιο, 180 καὶ ὁ ἴδιος, Ἡ Θεοτόκος, ὅ.π. (σ. 478, σημ. 3), 209, πίν. 296Α, καὶ Φανερωμένης κοντὰ στὴν Καστάνια τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 224 κέ. Τὸ σπάνιο αὐτὸ θέμα τῆς Θεοτόκου μὲ τοὺς Ἀγγέλους-μουσικοὺς δὲν ἔχει ἐρευνηθεῖ στὴ μεταβυζαντινὴ εἰκονογραφία· μπορεῖ ὅμως νὰ ὑπαχθεῖ στὸν τύπο πού ὁ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἡ Θεοτόκος, ὅ.π. 211, ἀποκαλεῖ «Θεοτόκος ἐν δόξῃ» καὶ παραβάλλει ὁρθὰ μὲ τὴν *Madonna in Gloria* (*Glorificatio*) πού ἀναπτύχθηκε ἰδιαίτερα στὴ Δύση.

2. Οἱ Ἑρμηνεῖες συνιστοῦν στὸ ζωγράφω τὴν ἐπιγραφή «Ζῶν ἄρτος εἰμὶ καὶ κόσμου φάος ἔρχεσθε, φωτίεσθε καὶ τρέφεσθέ μου», μὲ μικρὸς παραλλαγές, βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ (Ἐν Πετρούπολει 1909) 267, 279.

3. Πρβ. σ. 463, σημ. 2· στὴν ἴδια θέση εἰκονίζεται καὶ στοὺς Ἁγ. Θεοδώρους στὸν Κάμπο, 1760, (ἀρ. 31, σ. 463) καὶ στὸ καθολικὸ τῆς Μ. Ἁγ. Νικήτα Ἄνω Δολῶν, 1752 (ἀρ. 61, σ. 504, σημ. 3).

4. Ματθ., κε' 35· τὰ θέματα αὐτὰ μὲ παρανετικὸ χαρακτήρα ἀπεικονίζονται καὶ σὲ

καὶ τοῦ Προδρομοῦ, καὶ στὸ κατώτερο μέρος τῶν τοίχων ὄρθιες μορφές Μαρτύρων. Τέλος, ὀλόκληρη τὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ καταλαμβάνουν οἱ οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου ποὺ συνεχίζονται καὶ στὴν καμάρα ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερό.

Στὸν κυρίως ναό, στὸν τροῦλο, ὁ Παντοκράτορας καὶ στὸ ὑψηλὸ τύμπανο ποὺ χωρίζεται σὲ πέντε ὁμόκεντρες ζῶνες, ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω: τάγματα ἀγγέλων, Χερουβεὶμ, Σεραφεὶμ καὶ Προφήτες ποὺ στὴν προτελευταία ζώνη εἰκονίζονται ὀλόσωμοι καὶ στὴν τελευταία — κατώτερη — σὲ μετάλλια. Στὰ λοφία οἱ Εὐαγγελιστὲς καὶ οἱ στὰ διάχωρα μεταξύ τῶν λοφίων Α ἢ περισσότερά, Β ὁ Χριστὸς ἔνθρονος καὶ Ν ὡς Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν, συνοδευόμενος κάθε φορά ἀπὸ σεβίζοντες ἀγγέλους, ἐνῶ Δ εἰκονίζεται ἡ Παναγία δεόμενη μεταξύ ἀγγέλων.

Τὸν τροῦλο Α καὶ Δ ἀνέχουν ἐνισχυτικὲς ζῶνες. Ἀνάμεσα στὶς ζῶνες αὐτές, στὸ τύμπανο τοῦ Β τοίχου, παριστάνεται ὁ ὕμνος στὴν Παναγία Ἐπι Σοὶ χαίρει¹ καὶ στὸ ἀντίστοιχο τύμπανο τοῦ Ν τοίχου ἡ Σύναξη τῶν Ἀγγέλων. Κάτω ἀπὸ τὶς εὐρεῖες αὐτὲς παραστάσεις οἱ σκηνὲς διατάσσονται σὲ μεμονωμένους πίνακες σὲ δύο ζῶνες καὶ εἰκονίζονται στὸ Β τοῖχο σκηνὲς Δωδεκαῶροτο (Εὐαγγελισμὸς, Γέννηση, Ὑπαπαντή, Βάπτισμα, Ἀνάσταση Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Μεταμόρφωση) καὶ μιὰ παράσταση μὲ τὴ Μαρία Μαγδαληνὴ ἢ καλύψασα τὸν Κύριον μύρω· στὸ Ν τοῖχο τέσσερις παραβολὲς (Ἀνθρώπος κατέβηκεν, Ἄφρων Ἄφρων, τοῦ πτωχοῦ Λαζάρου, Πλούσιος ὑπάρχων ἐν βασάνοις) καὶ τέσσερα θαύματα (Ζαχαρίας, Ἰασις ὕδρωπικῶ, πενθερᾶς Πέτρον καὶ κωφοῦ).

Τὸ Δ τμήμα τοῦ ναοῦ ποὺ περιλαμβάνεται μεταξύ τοῦ Δ τοίχου καὶ τῆς Δ ἐνισχυτικῆς ζώνης, διακοσμοῦν οἱ ἐξῆς κύκλοι: ὀλόκληρη τὴν καμάρα οἱ ΑἼνοι, τὸ τύμπανο τοῦ Δ τοίχου ἢ Σταύρωση, τὸ Β τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν Αἰνῶν ἢ Δευτέρα Παρουσία καὶ τὸ Ν τοῖχο κάτω ἀπὸ τοὺς Αἰνοὺς μεμονωμένους παραστάσεις σὲ τρεῖς ζῶνες μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὴ Γένεση, τὸν Εὐαγ-

ἄλλα μεγάλα τοιχογραφημένα σύνολα τῆς περιοχῆς, βλ. Ἀγ. Θεοδώρου Κάμπου, 1760 (ἀρ. 31, σ. 465).

1. Τὸ θέμα δὲν φαίνεται νὰ συνδέεται μὲ τρόπο ἀπόλυτο μὲ κάποιο μέρος τοῦ ναοῦ στὸ πλαίσιο τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος κατὰ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο. Μπορεῖ νὰ διακοσμεῖ τὸ νάρθηκα ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαστικά. Μεσογίας, ὅ.π. (σ. 450, σημ. 1), 181, τὸ ἱερό, καὶ μάλιστα σὺν θέμα ἀψίδας (ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ ὅ.π., 180, 181· ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 224 κέ· πρβ. παραπάνω σ. 523 σημ. 1) ἢ τὸν κυρίως ναό, ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, ὅ.π. 181, σημ. 2, ὅπως συμβαίνει στὸ καθολικὸ τῆς Μ. Προφήτῃ Ἡλιοῦ. Στὴν ἴδια θέση, δηλ. στὸ β. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἀπαντᾷ στὴ Ζωοδόχο Πηγὴ πάνω στὸ κάστρο τῆς Ζακύνθας, 1787, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 234 καὶ στὸ ναὸ τῆς Κοίμησις στὶς Γαϊτσές, 18ος αἰ., στὸ ἴδιο, 235. Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ Ἐπι Σοὶ χαίρει μὲ τὴ Σύναξη τῶν Ἀγγέλων ὅπως στὴ Μ. Προφήτῃ Ἡλιοῦ, ἐπισημαίνεται καὶ σὲ εἰκόνα τῆς Πάτμου ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰ., ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνας τῆς Πάτμου (Ἀθήνα 1977) ἀρ. 121, σ. 154, πίν. 60, 168.

γελικό κύκλο, από τὸν Μυστικό Δεῖπνο μέχρι τὸ Χαῖρε τῶν Μυροφόρων, τὴν ἀπεικόνιση τριῶν Κυριακῶν, τοῦ Παραλύτου, τῆς Σαμαρείτιδος καὶ τοῦ Τυφλοῦ, μὲ τίς ἀνάλογες παραστάσεις, ζώνη μαρτυριῶν σὲ ἀντιστοιχία μὲ τοὺς ὀλόσωμους Ἁγίους τῆς κατώτερης ζώνης καὶ δύο σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Θεοτόκου, τὸ Γενέσιο καὶ ἡ Κοίμησις. Τέλος, στὸ κατώτερο μέρος τοῦ Β τοῖχου, ἐκεῖ ὅπου οἱ ἄλλοι τοῖχοι φέρουν τὴν τυπικὴ διακόσμηση μὲ τίς τεθλασμένες γραμμὲς ποὺ ἀπομιμνεῖται ὀρθομαρμάρωση, εἰκονίζονται οἱ κολασμένοι ποὺ συνέχονται μὲ τὴν Δευτέρα Παρουσία στὸν ἴδιο τοῖχο.

Σειρὰ ὀλόσωμων Ἁγίων ποὺ ἐπιλέγονται ἀνάμεσα στοὺς ἐπισημότερους τῆς Χριστιανοσύνης, καταλαμβάνει ὅπως συνήθως τὴν κάτω ζώνη τῶν τοίχων. Πάνω ἀπὸ κάθε μορφὴ ἁγίου ἀπεικονίζεται σκηνὴ μαρτυρίου ἢ βίου ἀνάλογα. Ἀνάμεσα στοὺς Ἁγίους, κοντὰ στὶς πύλες εἰσόδου τοῦ Β καὶ Ν τοίχου ἀντίστοιχα, ὁ Νίκων ὁ Μετανοεῖτε¹, ποὺ πέθανε στὴ Σπάρτη τὸ 998, καὶ ὁ νεομάρτυς Ἰωάννης ἐξ Ἰωαννίνων², ποὺ μαρτύρησε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1526.

1. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ Ἁγίου στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ ἀντίστοιχα βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νίκωνος, Πελοποννησιακὰ Ἐ', 1962, 306 κέ. καὶ Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Αἱ εἰκόνες τοῦ Ἁγίου Νίκωνος, περιοδ. Μαλεβός, ἔτος ἕκτον, 1925, ἀρ. φύλ. 55, 459 κέ. Στὴ μεταβυζαντινὴ τοιχογραφία τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ ὁ τύπος τοῦ Ἁγίου ἔχει ὑποστῆ μικρὲς ἀλλαγές: ὁ Νίκων εἰκονίζεται ἀκόμη νέος, ὅπως καὶ στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ, μὲ κοντό, στρογγυλὸ γένι καὶ μαῦρα μαλλιά, τὸ χαρακτηριστικὸ ὅμως γνώρισμα τῆς ἀκατάστατης κόμης δὲν ὑπάρχει πιά, παρ' ὅλη τὴν περιγραφή τῆς Ἐρμηνείας τοῦ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἔκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ (Ἐν Πετρούπολει 1909), 166· τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὴν τοιχογραφία τοῦ Ὁσίου στὴ Μ. Φενεοῦ Κορινθίας, 1768, τοῦ ζωγράφου Παναγιώτη ἐξ Ἰωαννίνων, ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. 459, εἰκ. 2. Περὶ τοῦ βίου τοῦ Ὁσίου Νίκωνος βλ. τελευταῖα Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Ἡ προβληματικὴ περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ βίου Ὁσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε, Λακωνικὰ Σπουδαῖ 4, 1979, 99 κέ.

2. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Νέος Ἑλληνομνήμων, Β', 1905, 135 κέ. Τὸ μαρτύριό του συνέγραψε ὁ πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου Νικόλαος Μαλαζῆς (περ. 1500 - 1594;). Τὸν βίو του βλ. πρόχειρα στοῦ Ν. ΑΓΙΟΡΕΙΤΗ, Νέον Μαρτυρολόγιον, 39 κέ. Ἡ πρώτη γνωστὴ ἀπεικόνιση τοῦ Ἁγίου σημειώνεται λίγα χρόνια μετὰ τὸ μαρτύριό του, στὸ καθολικὸ τῆς Μ. Φιλανθρωπερῶν (1542) στὴ νησί τῶν Ἰωαννίνων. Ἀργότερα, στὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Βαρλαάμ Μετεώρων (1548), ἔργο τοῦ Φράγκου Κατελάνου, στὸ ναὸ τῆς Μεταμόρφωσης Βελτιστάς (1568), ἔργο τοῦ Φράγκου Κονταρῆ, καὶ στὸν κυρίως ναὸ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μ. Προφήτη Ἡλία Ζίτσας (1657), ὁ νεομάρτυρας Ἰωάννης συμπεριλαμβάνεται ἐπίσης μετὰ τῶν Ἁγίων τῆς κάτω ζώνης τῶν τοίχων, βλ. Μ. ΓΑΡΙΔΗΣ - Θ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Συμβολὴ στὴν εἰκονογραφία Νεομαρτύρων, Ἠπειρωτικὰ Χρονικὰ 22, 1980, 195 κέ. καὶ GARIDIS, La Peinture Murale dans le Monde Orthodoxe, 1450 - 1600, ὁ.π. (σ. 487, σημ. 4), I, 459 κέ., 480 κέ. Οἱ μέχρι τώρα γνωστὲς παραστάσεις τοῦ Ἰωάννη σὲ τοιχογραφημένα σύνολα καὶ εἰκόνες περιορίζονταν στὸν τύπο καταγωγῆς του, πρβ. GARIDIS, ὁ.π. 481. Ἡδὴ ἡ παρουσία τοῦ βορειοελλαδίτη νεομάρτυρα στὸ μοναστήρι τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης τὸ 1758, κτισμένο μὲ τὴ χορηγία ντόπιων ἀρχόντων καὶ τοιχογραφημένο ἀπὸ ντόπιους μάστορες, πιστοποιεῖ τὴ διάδοση τῆς λατρείας τοῦ Ἰωάννη καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν

Ἡ συγκρότηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος ἀντανακλᾷ τὴν προσπάθεια — συνηθισμένη στὴ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ — νὰ συμπεριλάβει τὸ πρόγραμμα ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους κύκλους, ἔστω καὶ ἂν αὐτοὶ ἐξαντλοῦνται σὲ μιὰ πολὺ μικρὴ ἐπιλογή. Ἐξάλλου ἡ διάταξή του ἀκολουθεῖται δηλώσει μιὰ γενικὰ καλὴ γνώση γιὰ τὴ λειτουργία τῶν μερῶν τοῦ ναοῦ καὶ τὴν ἀνάδειξή τους μὲ τὴν ἀνάλογη διακόσμηση. Ὡστόσο ἡ πληθώρα τῶν κύκλων μέσα σὲ ἓνα περιορισμένο χῶρο, δημιουργεῖ συχνὰ συμφурμό, καὶ ἡ ἔλλειψη λεπτομεροῦς προγραμματισμοῦ στὴ διάταξή τῶν παραστάσεων εἶναι ἐμφανής. Ἔτσι, ἂν ἐξαίρεσει κανεὶς τὴν ἀψίδα ποὺ ἐξάιρεται μὲ τὰ συνηθισμένα λειτουργικὰ θέματα καὶ βιβλικές παραστάσεις ἀπὸ παλιὰ γνωστὰς γιὰ τὸ συμβολικὸ τους μῆνυμα καὶ τὴ σχέση τους μὲ τὴν τέλεση τῆς λειτουργίας, μέσα στὸ ἱερὸ εἰκονίζονται καὶ παραινετικὲς σκηνές, ὅπως ὁ Χριστὸς διψῶν, πεινῶν κλπ., ποὺ θὰ εἶχαν θέση λόγῳ τοῦ χαρακτήρα τους καὶ τῆς σύνδεσής τους μὲ τὴν Μέλουσα Κρίση, σὲ ἐμφανεστερο μέρος, μέσα στὸν κυρίως ναό. Τὸ ἴδιο παρατοποθετημένη εἶναι ἡ παράσταση τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ποὺ συμπίπτει μὲ τὸ Γενέσιο σὲ μικρὰ διάχωρα μαζί μὲ μαρτύρια κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ θέματα, ὅπως τὰ μαρτύρια, ἀλλάζουν ὄχι μόνο θέση ἀλλὰ ἀποκοτῶν καὶ ἄλλο νόημα μέσα στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα: ὁ κύκλος τῶν μαρτυρίων ποὺ ἐκπροσωπεῖται καὶ ἐδῶ ὅπως σὲ κάθε μεταβυζαντινὸ ναό, ἔχει ἀποβάλλει τὸν λειτουργικὸ χαρακτήρα ποὺ εἶχε σὲ παλιότερα σύνολα. Οἱ σκηνές ἐπιλέγονται ὄχι πιά σύμφωνα μὲ τὰ Μηναῖα, γιὰ νὰ ἐκπροσωπήσουν τίς μνῆμες τῶν ἁγίων μέσα στὸ λειτουργικὸ ἔτος, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τίς ὁλοσωμες μορφές, ποὺ ἐκπροσωποῦν τίς τάξεις τῶν ἁγίων στὰ κατώτερα μέρη τῶν τοίχων, καὶ τίς ὁποῖες συνοδεύουν ἀνάλογα, ἄσχετα μὲ τὸ ἑορτολόγιο, σκηνὴ βίου ἢ μαρτυρίου¹.

Ἰδιαιτέρη του πατριδα. Θέτει ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων μεταξύ τόπων καὶ ἐργαστηρίων. Καὶ ἀκόμα, ἡ εἰκόνα τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων ποὺ κέρηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους ψέλοντας τὸ «Χριστὸς Ἀνέστη», σύμβολο ἀντίστασης τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, ἐμφυγώνει καὶ παραινεῖ τὸν κόσμο στὴ Μάνη ποὺ ετοιμάζεται γιὰ μιὰ πιθανὴ ἐξέγερση, ὅπως εἶδειαν λίγο ἀργότερα, τὸ 1770, τὰ Ὀρλωφικά. Ἡ διάδοση τῆς εἰκονογραφίας τῶν Νεομαρτύρων στὴ διάρκεια τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ., βλ. καὶ Μ. GARIDIS, ὅ.π. 482, σμ. 1, ἐρμηνεύεται ἀπὸ τὸ αἶτημα τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου νὰ παρακινήσει μὲ σύμβολα ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς ὀρθοδοξίας, ποὺ ταυτίζεται μὲ τὴν ἐθνικὴ ὑπόσταση, καὶ σ' αὐτὸ, τὸ μοναστήρι τῆς Μάνης ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη παράδειγμα.

1. Γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ κύκλου τῶν Μαρτυρίων μὲ τὴ λειτουργία τοῦ ὄρθρου καὶ τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὰ Μηναῖα — τὰ λειτουργικὰ βιβλία ποὺ διαβάζονται στὸν ὄρθρο —, στοὺς ναοὺς τοῦ 16ου αἰ. βλ. DELIYANNI-DORIS, Die Wandmalereien von Hosios Meletios, ὅ.π. (σ. 464, σμ. 6), 28, 33 κέ. Ἡ ἀποσύνδεση τοῦ κύκλου τῶν Μαρτυρίων ἀπὸ τὰ Μηναῖα παρατηρεῖται στὴ Μάνη σὲ μιὰ σειρά ναῶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰ. κέ.: Ἄγ. Δημήτριος Πλάτσας, 1655 (ἀρ. 120, σ. 563), Παναγία Γιάτρισσα στὴν Πηγὴ, 1692 (ἀρ. 91, σ. 539), Προφήτης Ἡλίας Πλάτσας (ἀρ. III, σ. 561), Κοίμηση, 1710 καὶ Ἄγ. Πάντες, 1783 στὴν Πλάτσα (ἀρ. 107 καὶ 99, σ. 560 καὶ 547 ἀντίστοιχα), Κοίμηση στὸ Σταυροπήγι,

Τεχνοπρόπια. Στό κατώτερο μέρος τῶν τοίχων οἱ μορφές τῶν Ἀγίων εἶναι ἐπίπεδες, μέ κανονικές ἀναλογίες καί συχνά καλή πτυχολογία. Στίς συνθέσεις οἱ ἀναλογίες τῶν μορφῶν εἶναι συμπιεσμένες, μέ κοντά σώματα καί μεγάλο κεφάλι. Στά πρόσωπα (πίν. 292α) ὁ προπλασμός εἶναι σκούρος καστανός, ἡ σάρκα σέ ἀνοικτό καστανό ἀπλώνεται σέ μεγάλες ἐπιφάνειες, ὥστε τά πρόσωπα νά ἀποκοτοῦν μιᾶ χαρακτηριστική διχρωμία. Τά φῶτα, μέ λεπτές, λευκές γραμμές, μπαίνουν ἀκτινωτά στό μῆλα τοῦ προσώπου, κάτω ἀπό τά μάτια· ἡ σάρκα στίς παρυφές τοῦ προσώπου σβῆνει μέ διαβαθμίσεις ὥσπου ἐνώνεται μέ τόν σκούρο προπλασμό, ἔτσι τά πρόσωπα ἀποκοτοῦν στρογγυλότητα. Χαρακτηριστικό στίς μορφές εἶναι τά μεγάλα μάτια καί ὁ ψηλός λαιμός πού ἀποπνέει κάποια χάρη. Στήν ἀπόδοση τοῦ τοπίου ἀκολουθεῖται μέ ἐπιμέλεια ἡ βυζαντινὴ παράδοση· δυσδιάστατα τεῖχη μέ ἐπάλξεις καί βραχόδη ἀπόκρημνα ὄρη. Στούς Αἴνους ἡ ἀπόδοση τοῦ τοπίου ἀκολουθεῖ τὴ διαμρφωση πού βλέπουμε ἤδη ἀηρητισμένη γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ στό μνημεῖο τοῦ 16ου αἰ.: μέ ἀλλεπάλληλους γήλοφους καί μαλακά τριγωνικά ἢ ἡμικυκλικά βουνά στό βάθος ἐπιδίδωκεται ἡ δημιουργία ἐνός εὐρύχρου τοπίου, γιὰ νά τοποθετηθοῦν μέσα σ' αὐτὸ οἱ διάφορες ὁμάδες (ἄσιοι, ἄγιες γυναῖκες, μουσικοὶ, χορευτὲς κλπ.) πού ἀπαιτεῖ τὸ θέμα. Σέ μεμονωμένες παραστάσεις ἐντούτοις ὅπως στήν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, τά κτίρια τοῦ βάθους ἀπομακρύνονται τελείως ἀπό τὴν παράδοση καί ἐμφανίζονται ὀγκώδη, μέ ὀρθὴ προοπτική.

Τὸ τέμπλο εἶναι ξυλόγλυπτο μέ ἀνάγλυφα μοτίβα ἐπιχρυσωμένα καί ἐπίστεψη μέ λυπηρά καί δράκοντες· οἱ ποδιές δὲν εἶναι ἐδῶ σκαλιστὲς ἀλλὰ ζωγραφιστὲς μέ ἄνη καί ἀνθοδοχεῖα καί πρέπει νά εἶναι οἱ ἀρχικές. Ὡς πρὸς τίς ζῶνες καί τὰ διακοσμητικά μοτίβα θυμίζει πολὺ τὸ τέμπλο τοῦ Ἀγίου Βασιλείου στοὺς Κάτω Δολοὺς (ἀρ. 62, σ. 513), πού θά πρέπει νά εἶχε σὰν πρότυπο· καί ἐδῶ στό ἐπιστύλιο, πάνω ἀπὸ τὴν Ὠραία Πύλη, συναντοῦμε τά τρία εἰκονίδια σέ μετάλλιο, μέ τὸ Τρίμορφο σέ προτομή. Οἱ εἰκόνες τοῦ Δωδεκαῶρου εἶναι σύγχρονες μέ τὴν κατασκευή τοῦ τέμπλου καί τοῦ ναοῦ. Τὸ τέμπλο φέρει μεγαλογράμματὴ ἐπιγραφή· τὰ γράμματα συγκροτοῦνται σέ συμπλέγματα πού χωρίζονται μεταξύ τους μέ σχηματοποιημένα, ξυλόγλυπτα ἀνθήμια. Τά περισσότερα γράμματα εἶναι σύμφωνα, καί τουλάχιστον στό πρῶτο μέρος ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀκατάληπτη¹. Στό τμήμα πού ἡ ἀνάγνωση εἶναι ἐφικτὴ διαβάζονται τὰ ἀκόλουθα:

1786 (ἀρ. 35, σ. 470), Ἀγ. Θεόδωρος στὸν Κάμπο, 1760 (ἀρ. 31, σ. 466), Ἀγ. Βασίλειος στήν Κελεφά, 18ος αἰ. (ἀρ. 133, σ. 568), Μ. Ἀγ. Νικήτα Ἄνω Δολῶν, 1752 (ἀρ. 61, σ. 508) καί Ἀγ. Νικόλαος στήν Καστάνια, 18ος αἰ., βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 230.

1. Τὴν ἴδια ἰδιορρυθμία παρουσιάζει καί τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο τῶν Ταξιαρχῶν τοῦ Λαδᾶ στή Μεσσηνία, ἴσως ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., τοῦ ὁποῦ ἡ ἐπιγραφή χαρακτηρίζεται «ἱερογλυφική», βλ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησιαστικὰ Μεσσηνίας, ὅ.π. (σ. 450, σημ. 1), 243 κέ.

... Νικόλος ιερέας ἢ πρεσβύτερα Σ(ου)λτὰνα ὁ πατήρ Γινηκιος μοναχος ἢ γηγι Βενεκζανα χριστοδουλος Ρ(ου)σakis με το σπιτι[τ]ου ινε ἢ κπιτορες ὁ πατήρ αυτ(ου) Νικιφο ἢ γιγι Ασιμινα. . . μινι Ι(ου) νι (ου)¹.

Τὸ τέμπλο πρέπει νὰ εἶναι προγενέστερο ἀπὸ τὴν τοιχογράφηση (1758), ὅπως δείχνει ἡ κανονικὴ πλαισίωση τῶν παραστάσεων στὰ σημεῖα ποῦ πακτώνεται τὸ τέμπλο στὸ Β καὶ Ν τοῖχο τοῦ ναοῦ. Οἱ δωρητὲς τοῦ τέμπλου εἶναι μέλη τῆς ἴδιας οἰκογένειας, ποῦ ἀναφέρεται ἐδῶ ὡς Ρουσάκη², δὲν εἶναι ὅμως οἱ ἴδιοι μὲ τοὺς κτήτορες ποῦ μνημονεύονται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Δ τοῖχου. Ἄς θυμῆσουμε ὅτι τὸ ὄνομα Ρουσάκη φέρει ἡ οἰκογένεια καὶ σήμερα.

74α. Ἅγιος Νικόλαος, 1 χλμ. ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ πάνω στὸ δημόσιο δρόμο πρὸς Κιτριές. Ναὸς σταυρεπίστεγος, τύπου Α1³, πολὺ μικρῶν διαστάσεων (ἔσωτ. διαστ. 2.40 μ. μῆκος × 1.98 μ. πλάτος). Στὸ Δ τοῖχο ἀνοίγεται χαμηλὴ θύρα εἰσόδου, ἡ ἄψίδα εἶναι ἀβαθῆς, ἡμικυλινδρική. Ὁ ναὸς ἔχει ὑποστειὶ πρόχειρη ἀνακαινίση, οἱ τοῖχοι εἶναι ἐπιχρισμένοι καὶ ἡ τοιχοδομία δὲν εἶναι ὁρατὴ. Στὸ ἐσωτερικὸ σῶζονται λίγες τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰ.

Ταύγετος

75. Ἅγιος Παντελεήμονας (5.85 × 3.30 μ.). Βρίσκεται στὸν Ταύγετο στὸ δρόμο τοῦ δασαρχείου. Μονόχωρος ἀνακαινισμένος ναὸς πιθανῶς κτισμένος στὰ ἑρείπια παλαιότερης ἐκκλησίας. Ἐξωτερικὰ στὸ δυτικὸ τοῖχο μέσα σὲ ἔσοχη διατηρεῖται ἀνάγλυφη μαρμαρίνη εἰκόνα τοῦ ἐπώνυμου ἀγίου σὲ προτομῇ μὲ τὴν ἐπιγραφή ἐποίει Ι. Ρηγανάκος γλύπτης. Ἡ οἰκογένεια Ρηγανάκου εἶναι γνωστοὶ γλύπτες καὶ μαρμαράδες τῆς περιοχῆς.

Καστάνια

76. Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, καθολικὸ τῆς ἐν ἐνεργείᾳ μονῆς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, ποῦ βρίσκεται σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας βορειοανατολικά τῆς Καστάνιας. Ἡ μονὴ ἦταν μετόχι τοῦ Ἁγ. Ὅρους καὶ πουλήθηκε σὲ πλειστηριασμὸ τὸ 1875⁴. Τὸ καθολικὸ, κτισμένο σὲ τύπο σταυρεπίστεγου

1. Τὴν ἐπιγραφή δημοσίευσε ὁ Δ. Π. ΠΑΠΑΔΕΑΣ, Βυζαντινὰ καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης, περ. Ἀριστομένης, Δελτίον Πληροφοριῶν Νομαρχίας Μεσσηνίας, τεῦχος 36, Ἰούνιος 1971, ὁ ὁποῖος διαβάζει πρὶν τὴν ἀναγραφή τοῦ μνημῆος, τὴ χρονολογία 1745· κατὰ τὴν ἐπίσκεψή μας στὸ μοναστήρι τὸ 1981 δὲν κατορθώσαμε νὰ διακρίνουμε τὸ ἔτος. Γιὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ περιοδικοῦ, ὅπου δημοσιεύεται τὸ ἄρθρο τοῦ Παπαδέα, εὐχαριστοῦμε καὶ ἀπὸ ἐδῶ τὸν κ. Μ. Γαρίδη.

2. Βλ. παραπάνω σ. 521, σημ. 7.

3. Βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί, ὁ.π. (σ. 518, σημ. 1), 41 κέ.

4. Ἀγοράστηκε ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Παυλίδη, μέλος τῆς ὁποίας εἶναι καὶ ἡ καλόγρια ποῦ τὸ κατοικεῖ.

A_1^1 , βρίσκεται στή βορειοανατολική πλευρά τοῦ περιβόλου τοῦ σχηματίζου-
ν κτίσματα κελιῶν καὶ ἀποθηκῶν. Ἀνατολικά σώζεται πύργος μὲ διαβατικό.

Τὸ μακρὸ κλίτος τοῦ ναοῦ ἔχει ἀσυνήθιστο μῆκος. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα,
τυφλή, ἐγγράφεται ὀλόκληρη σχεδὸν στὸ πάχος τοῦ τοίχου. Ἡ τοξωτὴ θύρα
εἰσόδου, στή δυτικὴ πλευρά, ἀπολήγει ἐπάνω σὲ ἐλαφρὰ πεπλατυσμένο πέ-
ταλο. Δεύτερη θύρα ἀνοίγεται καὶ στή βόρεια πλευρά, ἐνῶ στή νότια ἀνοί-
χτηκε ἀργότερα παράθυρο. Τὴν τοιχοδομία καλύπτει ἔπειτα ἀπὸ πρόσφατη
ἀνακαίνιση ἀσβεστοκονίαμα.

Τοιχογραφίαι σώζονται στὰ ὑψηλὰ κυρίως μέρη τοῦ ναοῦ. Στὴν
κόγχη τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας, μὲ τὸν
Χριστὸ μπροστά της ποὺ εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο χέρια. Στὸ κάτω μέρος τῆς παρά-
στασης, τετράστιχη μικρογράμματα ζωγραφισμένη ἐπιγραφή:

*Δέηση του δουλου του Θεοῦ Ιω(άννου) ἱερέος
τοῦ - - δικιθιριότη κε γε
οργίου πιρομαλι - - ταβουλαρίου² κε πιέρου τ(ου) τζαούσι.
ὁμ... καὶ συμβία αὐτοῦ*

Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Πλατυτέρας ἡ κτιστὴ τράπεζα καταλαμβάνει
ὅλο τὸ ἀνοιγμα τῆς κόγχης. Στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ὅπου δὲν ἀνοί-
γεται κόγχη πρόθεσης, σώζεται ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Ἄγκρας Ταπεινώσεως
μόνο ἡ μορφή τοῦ Ἰωάννη δίπλα, τὸ τετράστηλο βραβεῖο τοῦ ναοῦ δὲν πα-
ρουσιάζει, ὅπως εἶναι ἡ συνθήκη σὲ καθολικὰ μονῶν, ὀνόματα μοναχῶν ἢ
ἱερομονάχων. Τὸ μέτωπο τῆς καμάρας ὅπως καὶ ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ καλύπτει
λαδομογαία. Τὸ κτιστὸ ὡς τὴν ὄροφή τέμπλο χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες. Στὴν
ἀνώτερη εἰκονίζεται ἡ κατὰ τὸ δυτικὸν τύπο παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας³.
Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ οἱ ἱεράρχες Ἀθανάσιος καὶ Διονύσιος μὲ ἐνεπίγραφα εἰ-
λητὰ πλαισιώνουν τὴν παράσταση. Στὴ μεσαία ζώνη, ἡ Μεγάλῃ Δέηση. Ἀπὸ
τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Θεοτόκου τοῦ τέμπλου σώζεται μόνο τμῆμα τοῦ ξυ-
λόγλυπτου θρόνου· πρὸς τὸν Χριστὸ Μέγα Ἀρχιερέα στρέφονται σὲ στάση

1. ΟΡΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ Α', 1935, 41, καὶ ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑ-
ΔΙΩΤΙΔΗ. ΠΑΕ 1978, 171 σ. 1.

2. Τὰ ὀνόματα μοῦ διαφεύγουν· τὸν τίτλο τοῦ ταβουλαρίου ἀκολουθεῖ συχνὰ στὶς πηγές
τῆς ἐποχῆς ὁ τόπος καταγωγῆς· παράλληλα ὅμως χρησιμοποιεῖται καὶ σὰν ἐπίθετο.

3. Στὴν ἴδια θέση ἀπαντᾶ καὶ στὸν Ἅγιο Βασίλειο στή Λάγρια, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ-
ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑΔΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, 161, σὲ ὅμοια διάταξη ἀπαντᾶ στὶς εἰκόνας, ἤδη
ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Δαμασκηνοῦ, ΕΥΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Μουσεῖο Μπενάκη ὅ.π. (σ. 465 σημ. 2),
115, ὅπου ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὴ βυζαντινὴ καταγωγή τοῦ τύπου, πίν. 10: τοὺς δύο ὕμνο-
γράφους μὲ τὰ εἰλητάρια τῆς εἰκόνας, ἀντικαθιστοῦν στὴν παράσταση τοῦ ναοῦ οἱ δύο ἱε-
ράρχες.

δέησης ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ ὁ Ἅγ. Νικόλαος¹. Τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ στηρίζει σφενδόνιο. Στὸ ἀνατολικό, στὴν κορυφὴ τῆς καμάρας, κατὰ μῆκος τῆς κλείδας, εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία δέκα ἰσόσωμοι προφήτες με ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Στῆ μεσαία ζώνη, πού συνεχίζει στὸ νότιο, δυτικὸ καὶ βόρειο τοῦχο τῆ ζώνη τῆς μεγάλης Δέησης τοῦ τέμπλου, εἰκονίζονται προτομὲς ἀποστόλων καὶ ἁγίων κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία. Οἱ δύο τελευταῖοι ἅγιοι τοῦ νότιου τοίχου, *Εὐγένιος* καὶ *Μαρδάριος*, πού ἦταν ἰσόσωμοι, καταστράφηκαν ὅταν ἀνοίχθηκε ἀργότερα τὸ παράθυρο ἢ κατώτατη ζώνη τοῦ τοίχου εἶναι καταστραμμένη· στὸν βόρειο τοῦχο οἱ ἀπόστολοι *Πέτρος* καὶ *Παῦλος* κρατοῦν τρουλαῖο οἰκοδόμημα. Ἀνατολικότερα, εἰκονίζονται οἱ ἐπώνυμοι ἅγιοι.

Ἡ ἐγκάρσια κεραία εἶναι ὀλόκληρη ἐπιχρισμένη με λαδομπογιά. Τὸ ἐσωράχιο τοῦ σφενδονίου κοσμοῦν μετάλλια ἀγγέλων καὶ ἁγίων· στὸ νότιο σκέλος ὁ Ἅγ. *Συμεὼν ὁ Στυλῆτης*.

Τὸ τμήμα τοῦ ναοῦ δυτικὰ τοῦ σφενδονίου περιλαμβάνει ὑψηλὰ ἔξι συνολικὰ προφήτες κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία· παραστάσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Πάθους κοσμοῦν τὴ μεσαία ζώνη τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου· οἱ σκηνὲς τῆς Προσαγωγῆς τοῦ Χριστοῦ στὸν Πιλάτο καὶ τῆς Μαστίγωσης εἶναι ἰστορημένες στὸ νότιο τοῦχο, οἱ σκηνὲς τῆς Προδοσίας καὶ τῆς Ἀορησης τοῦ Πέτρου στὸν βόρειο (πίν. 292γ). Ἡ σύνθεσή τους εἶναι πανομοιότυπη με τὲς ἀντίστοιχες σκηνὲς πού κοσμοῦν τὸ νεότερο καθολικὸ τῆς Μονῆς Φιλοσόφου (1699) στὴ Δημητσάνα² καὶ χρησιμοποιοῦνταν πιθανῶς τὰ ἴδια ἀνθίβολα. Τὴν ἴδια συγγένεια παρουσιάζουν ἐπίσης με τὲς ἀνάλογες σκηνὲς τοῦ πάθους στὴν Παναγία τῆ Γιάτρισσα, στὴν Πηγῆ (ἀρ. 91, σ. 540). Πιο κάτω, οἱ τοῦχοι εἶναι διακοσμημένοι με μορφὲς ἰσόσωμων ἁγίων· νότια, ἀδιάγνωστος στρατιωτικὸς ἅγιος, βόρεια οἱ ἅγιοι *Κύριλλος* καὶ *Παντελεήμων*. Στὴν ἀνώτερη ζώνη τοῦ τυμπάνου εἰκονίζεται ἡ *Σταύρωση*. Ἀπὸ κάτω, σὲ τοξοστοιχία οἱ Ἅγ. *Θεόδωρος* καὶ δίπλα, πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου οἱ δύο σωζόμενοι στίχοι τῆς καταστρεμμένης κτητορικῆς ἐπιγραφῆς:

1. Ὁ ἅγιος Νικόλαος πού περιέχεται καὶ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ στὴν εἰκονογραφία τῆς Δέησης ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα τέμπλα τῆς μεταβυζαντινῆς Μάνης, ὅπως στὴν Παναγία στὸ Μοναστήρι τοῦ Καβελλάρη, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 236, σμ. 5.

2. Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μονῆς Φιλοσόφου τὰ δύο καθολικά, Πελοποννησιακὰ Β', 1957, 203, πίν. Γ· σύμφωνα με τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ, χρονολογεῖ τὴν τοιχογράφηση τὸ 1693· ὁ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅ.π. (σ. 461 σμ. 2), 74, τὴν χρονολογεῖ τὸ 1663. Κατὰ τὸν Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ (Ἀθῆναι 1975), 258, τὸν ναὸ τοιχογράφησε τὸ 1699 ὁ γνωστὸς ἀπὸ τὲς εἰκόνες ζωγράφος Βίκτωρ, ἐνῶ κατὰ τὸν ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟ, ὅ.π. 218, οἱ τοιχογραφίαι ἐγγράφονται ἐν μέρει στὴν παράδοση τῆς πελοποννησιακῆς σχολῆς, καὶ συνδέονται παράλληλα με τὴν τέχνη τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

[αη]γεθ(η) και ανιστωριθη ω θειος και παν
[σεπ]τος ναος αυτος τον αγιον κ(αι) θεόσεπτον βα

Νότια και βόρεια τῆς πύλης, ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος (πίν. 292β) καὶ ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Οἱ παραστάσεις τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων, καθὼς καὶ ἡ δεσποτική εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, φαίνονται ἐπιζωγραφισμένες. Οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις, ἂν καὶ εἶναι ἔργο ἐνὸς ζωγράφου, μαρτυροῦν ὡστόσο διαφορετικά πρότυπα: οἱ μορφές στίς πολυπρόσωπες σκηνές τοῦ πάθους χαρακτηρίζονται ἀπὸ ζωηρὴ κίνηση, ραδιναὶ σώματα καὶ πτυχολογία ποῦ ἀποδίδουν συνοπτικὰ σίγουρες γραμμές. Τὰ οἰκοδομήματα ἀποδίδονται μὲ διάθεση προοπτικὴ καὶ σὲ ἀρμονία κλίμακας μὲ τὶς μορφές, ἀκολουθώντας τὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς¹. Στίς μεμονωμένες μορφές ἁγίων τὰ σώματα εἶναι ραδιναὶ πλατιά καὶ ἐπίπεδα. Στὰ πρόσωπα ἡ γκριζα ψυχρὴ ὠχρα τῆς σάρκας ἀπλώνεται σὲ ἀπαλές ἐπιφάνειες πάνω στὸν ἀνοιχτόχρωμο κοκκινωπὸ προπλασμό, ποῦ συχνὰ ἀφήνεται ἀκάλυπτος γιὰ νὰ δηλώσει τὶς ρυτίδες καὶ τὰ σκιασμένα μέρη. Τὴν δίχως ἐνδιάμεσους τόνους ἀπόδοση τῆς σάρκας καθὼς καὶ τὴν ἔλλειψη πλαστικότητας στὰ πρόσωπα, τονίζει ἡ χρῆση λεπτῆς ἴδιου τόνου γραμμῆς ποῦ περιγράφει τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ ποῦ θυμίζει τεχνικὴ ρωσικῶν εἰκόνων (πίν. 292β). Κυριαρχοῦν τὰ λευκοπράσινα, γκριζα καὶ κόκκινα χρώματα². Χαρακτηριστικὸς ἐπίσης γιὰ τὴν ἐποχὴ εἶναι ὁ φυτικὸς διάκοσμος ποῦ καλύπτει μὲ σχηματοποιημένο μοτίβο τουλίπας τὴν γραπτὴ τοξοστοιχία καὶ τοὺς κίονες τῆς μεσαίας ζώνης ποῦ περιθεῖσι τὸν ναό. Μὲ τὸν ἴδιο σχεδιαστικὸ τρόπο — κοκκινόφαιη γραμμὴ σὲ λευκωπὸ βάθος —, ἀποδίδεται καὶ ὁ φυτικὸς διάκοσμος τῶν τοξοστοιχιῶν στὸν Ἄγ. Δημήτριον Μηλέας (1692)³ στὴν Παναγία τὴν Γιάτρισσα στὴν Πηγὴ (πίν. 294α), καθὼς καὶ ὁ διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου Πραστείου (1691)⁴. Μὲ τὸν πρώτο ναὸ ὑπάρχουν ὁμοιότητες καὶ ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν σκηνῶν (ὅμοια τοξοστοιχία στὴ μεσαία ζώνη) ἐνῶ μὲ τὸν ναὸ τοῦ Πραστείου ὑπάρχουν ἀναλογίες στὴ στυλιστικὴ ἀπόδοση τῆς μορφῆς τῆς Πλατυτέρας, ποῦ ἐγγράφονται ἄλλωστε στὸ εὐρύτερο τεχνοτροπικὸ ἰδίωμα τῆς ἐποχῆς⁵. Ὁ ζωγράφος ἐπομένως ἀκολουθεῖ τὴν παρά-

1. Ὅμοια ἀπόδοση καὶ στὴν Παναγία τοῦ Καβελλάρη, ΔΡΑΝΔΑΚΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, π. 146 γ, ὅπου ὁ Χριστὸς εἶναι δεμένος ἐπίσης κατ' ἐνώπιον σὲ κίονα, στὴ σκηνὴ τῆς Μαστίγωσης, καὶ ὅχι κατὰ κρόταφο ὅπως στὴ Μονὴ Διονυσίου, MILLET, Iconographie de l'Évangile (Paris 1960) 692.

2. Ὅμοια χρωματικὴ κλίμακα παρατηρεῖται καὶ στίς τοιχογραφίες τοῦ νεότερου καθολικοῦ τοῦ Φιλοσόφου τῆς Δημητσάνας, ΜΟΥΤΣΟΠΟΛΟΣ, Μοναστήρια Γορτυνίας, ὀ.π. 75.

3. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 238. Νεότερη ἐπίσκεψη στὴ Μηλέα καὶ στὸ Πραστεῖο, βλ. παρακάτω σημ. 4, εἶδεξε τὴ στυλιστικὴ συγγένεια τῶν μορφῶν καὶ τοῦ διακόσμου.

4. Γ. Α. ΜΑΡΑΒΕΛΕΑΣ, Πραστεῖον (Ἀθήνα 1981), 36, εἰκόνα στὴ σελίδα.

5. Σχετικὰ βλ. παρακάτω ἀρ. 91 σελ. 540.

δοση πού διαμορφώνεται στήν Πελοπόννησο τόν 17ο αἰ., καί γιά τίς σκηνές τοῦ πάθους, χρησιμοποιεῖ τὰ ἴδια ἀνθίστολα μέ τόν ζωγράφο τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Γιάτρισσας. Ἀπό τή ντόπια παράδοση, ἀκολουθεῖ τήν ἴδια διάταξη τῶν σκηνῶν καθῶς καί τά διακοσμητικά θέματα πού εἶναι κοινά στήν περιοχή σά τέλη τοῦ 17ου αἰ. Ἄν καί ἡ στυλιστική ἀπόδοση τῶν μορφῶν εἶναι ἐδῶ περισσότερο ἀπλοποιημένη ἀπ' ὅ,τι στήν Παναγία τῆ Γιάτρισσα, ὥστόσο ὁ ζωγράφος τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ἁγ. Κωνσταντίνου πρέπει νά μαθήτευσε στό ἴδιο ἐργαστήρι, ὑπεύθυνο καί γιά τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 17ου αἰ.¹, ὅπου καί ἐντάσσονται οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ.

Καταγράφηκαν: α) εἰκόνα τῶν ἐπωνύμων ἁγίων (18ος αἰ.), μέ πλοῦσιο ξυλόγλυπτο πλαίσιο, β) δύο λαϊκῆς τέχνης ξύλινοι σταυροί, μέ ἐγγάρακτη διακόσμηση, γ) εὐαγγέλιο ἐκδ. Βενετίας 1785.

Πύργος

77. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Κεντρικός ναός τοῦ χωριοῦ, μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μέ ἡμικυκλική ἐξωτερικά ἀψίδα. Στή δυτική πλευρὰ ὑψώνεται τὸ δξύληκτο καμπαναριό τοῦ ναοῦ, κτισμένο ἀπὸ γκριζο πωρόλιθο· ὀριζόντιος γλυπτὸς κοσμητῆς τὸ χωρίζει σὲ δύο ὀρόφους. Στὸ κατώτερο ὀρθογώνιο τμήμα τοῦ καμπαναριοῦ, διαχωριστικὸς κιονίσκος σχηματίζει δίλοβο ἄνοιγμα· ὑψηλότερα τὸ καμπαναριό στενεύει καί τὸ ἐπάνω ἄνοιγμα εἶναι μονόλοβο. Τίς ὑψηλότερες ἐπιφάνειες κοσμοῦν ἔξεργοὶ ρόδακες καθῶς καί παράσταση πτηνοῦ πού συχνά περιλαμβάνονται στῆ θεματολογία τῶν μεταβυζαντινῶν καμπαναριῶν τῆς περιοχῆς.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναός, πού ἦταν κατάγραφος, ἔχει κατὰ σημεῖα ἐπιχριστεῖ. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Παναγία Πλατυτέρα στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ Μανδύλιο περιβάλλεται ἀπὸ τῆ Φιλοξενία καί τῆ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἐνδιαφέρουσα ἐπανάληψη μέσα στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ τῆς παράστασης τῆς Θεοτόκου πού εἰκονίζεται χαμηλὰ στὸ Β σκέλος τῆς ἀψίδας, στὸν τύπο τῆς Βρεφοκρατούσας μέσα σὲ δόξα καί περιβάλλεται ἀπὸ σεβίζοντες ἀγγέλους²· ὁ χορὸς τῶν ἀγγέλων συνεχίζεται καί στὸ νότιο σκέλος. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ὁ Χριστὸς σὲ Ἄκρα Ταπεινωση μέ ὀμάνυμη ἐπιγραφή.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῆς καμάρας ἐπαναλαμβάνει στὸ κεντρικὸ

1. Γνωρίζουμε μόνο τὸν Μιχάλη Κατσαρᾶ ἀπὸ τὸ Οἶτυλο, πού ζωγράφησε τὸν Ἅγιο Δημήτριο Μηλέας βλ. παραπάνω σ. 531 σημ. 3· σ' αὐτὸν ἀποδίδεται καί ὁ διάκοσμος τῆς Παναγίας τῆς Γιάτρισσας στήν Πηγή (ἀρ. 91 σελ. 539).

2. Ἡ διάταξη αὐτῆ τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων ἐπάνω στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἀπηγεῖ διάκοσμο ναῶν πού δὲν ἔχουν τέμπλο, ὅπως συχνὰ ἀπαντᾶ στῆ Μάνη: Τρεῖς ἱεράρχες-Πραστεῖου, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 239. Πιθανὸ εἶναι καί στὸ ναὸ αὐτὸ νά μὴν ὑπῆρχε στήν ἀρχὴ ξύλινο τέμπλο.

τμήμα του τὸν συνηθισμένο καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς δίσκο μὲ τὸν *Παντοκράτορα*, ποὺ ἐγγράφεται σὲ παραλληλόγραμμο καὶ πλακισιώνεται ἀπ' τῆ *Θεοτόκου*, τὸν *Πρόδρομο*, τὰ ἀποκαλυπτικά ζῶα. Οἱ κάθετοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ χωρίζονται σὲ τρεῖς ἐπάλληλες ζῶνες διακόσμησης. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας, κατὰ μῆκος τῆς κλείδας, παραστάσεις *Προφητῶν* δυτικά, τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ θόλου καταλαμβάνουν οἱ *Αἴνοι*. Στὶς δύο κατώτερες ζῶνες, στὸ Α τμήμα εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν Ἄκαθιστο· στὸ δυτικὸ τμήμα, μαριολογικὸς κύκλος στὸ βόρειο, καὶ παράσταση τῆς *Σταύρωσης* στὸ νότιο τοῖχο. Τῆ θέση τῆς Θεοτόκου στὸ εἰκονογραφικὸ αὐτὸ πρόγραμμα ἔπου ὑπερτεροῦν οἱ μαριολογικὲς σκηνές ὑπογραμμίζει ἡ διπλὴ ἀπεικόνισή της στὸ ἱερό¹. Κατὰ μέρη παρατηροῦνται ἐπιζωγραφήσεις. Ἡ λαϊκὴ τέχνη τοῦ ναοῦ, μὲ τὰ ἔντονα χρώματα καὶ τὶς ἀπότομες φωτισκιάσεις, τοποθετεῖ τὸ διάκοσμο στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Στὸ μεταγενέστερο ξύλινο τέμπλο, δύο εἰκόνες τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας τοῦ 18ου αἰώνα καθὼς καὶ εἰκόνα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου τοῦ 19ου αἰ. στὸ προσκυνητᾶρι τοῦ ναοῦ. Ἐπίσης τοῦ 19ου αἰώνα εἰκόνα τοῦ Ἄγ. Σπυρίδωνα σώζεται στὸ τέμπλο.

Μηλέα

78. Ἅγιος Πέτρος. Μέσα στὸ χωριό, στὴν κάτω Ροῦγα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος (4.50 × 2.80 μ.) τοῦ 18ου - 19ου αἰ. ναός, ἐπισκευασμένος, μὲ κτιστό, ἕως τὴν ὀροφή, τέμπλο.

79. Ἅγιος Κωνσταντῖνος. Στους ἀγρούς, δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ στὴ Γαρμπελιά. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος (6.10 × 2.22 μ.). Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες σώζονται μόνο οἱ κεφαλές τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας καὶ τοῦ Χριστοῦ, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ, ἔπου, ἐλλείψει τέμπλου ἐπέχουν θέση δεσποτικῶν εἰκόνων καὶ ἀνάγονται στὰ τέλη 18ου αἰώνα. Καταγράφηκε εἰκόνα βρεφοκρατούσας (0.74 × 0.56 μ.) τοῦ 18ου αἰ.

80. Ἅγιος Στράτηγος. Βόρεια στὸ χωριό, στὴν Κάτω Χώρα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (5.50 × 3.05 μ.) μὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα. Οἱ τοιχογραφίες ποὺ σώζονται στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας καὶ στὸ κτιστὸ τέμπλο ἀναπαράγουν τὸ συνηθισμένο γιὰ τὴν περιοχὴ πρόγραμμα τοῦ 18ου αἰ. ποὺ γιὰ τὰ πλαίσια τῆς περιοχῆς εἶναι καλῆς τέχνης. Ἄγγελιοι καὶ Προφῆτες περιβάλλουν τὴν Παναγία τοῦ τέμπλου ποὺ φέρει τὴν ἐπιγραφή Ἡ Ἐλπίς τῶν Χριστιανῶν· στὸ βόρειο τοῖχο ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ κρατεῖ ψυχὴ.

81. Ἅγιος Γεώργιος. Δεξιὰ τῆς εισόδου στὸ χωριό, στὴν Κάτω Χώρα, μονόχωρος μὲ δίρρυτη στέγη ναός (5.80 × 2.58 μ.). Ἡ ἀψίδα ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ Α τοίχου. Καὶ σ' αὐτὸν τὸ ναό, ποὺ δὲν ἔχει τέμπλο, οἱ δεσποτικὲς

1. Τὸ πρόγραμμα τοῦ κτιστοῦ τέμπλου ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ στὸ ἱερό ὅπως στὸν Προφήτη Ἡλία στὴν Πηγὴ (ἀρ. 94 σελ. 541).

εἰκόνες εἶναι ζωγραφισμένες στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ. Τέχνη λαϊκότροπη τοῦ 18ου αἰ.

Κυβέλη¹

82. Ἅγιος Γεώργιος. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναὸς στὸ παλιὸ καλντερίμι ποῦ ὀδηγεῖ πρὸς τὴν Πλάτσα. Ἡ ἡμικυκλική, μεγάλῃς χορδῆς ἀψίδα, ἀνοίγεται κυρίως στὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου. Ἐπίχρισμα ἀπὸ ἀσβέστη ἔχει καλύψει τὶς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ.

83. Ζωοδόχος Πηγὴ. Καθολικὸ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος ναὸς, μὲ δίρρυτη ξύλινη στέγη. Στὸ ΝΑ ἔκρο ὑψώνεται καμπαναριὸ μὲ ἐπιγραφή 1862, ποῦ κτισμένο κατὰ τὸ ἰσοδομικὸ σύστημα, ἔχει τρεῖς ὀρόφους· τὶς ἐπιφάνειές του κοσμοῦν ἀρκετὰ λιθανάγλυφα, καὶ ἔξεργα ἀποτροπαϊκὰ κεφάλια. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ ναοῦ μὲ δωρητὲς τοὺς Κυβελαίους χρονολογοῦνται τὸ 1935. Καταγράφηκαν: α) εἰκὼνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, β) εἰκὼνα δίζωνη· ἐπάνω εἰκονίζεται τὸ Τρίμορφον καὶ κάτω οἱ Ἅγιος Γεώργιος καὶ Δημήτριος, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ καὶ Ἄγ. Νικόλαος· καὶ οἱ δύο 18ου - 19ου αἰ.

Ἐλαιοχώριον²

84. Ἅγιος Δημήτριος. Μονόχωρος ναὸς μὲ δίρρυτη στέγη (6.60 × 3.97 μ.) καὶ τυφλὴ ἀψίδα. Κατὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ καταστράφηκαν οἱ τοιχογραφίες. Καταγράφηκαν δύο Μηναῖα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ.

85. Ἅγιος Γεώργιος. Μονόχωρος ἐρειπωμένος ναὸς νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ πέρα ἀπ' τὸ ρέμα.

Ἄνω Ρίγλια

86. Ἅγιος Γεώργιος, στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος κεραμοσκέπαστος ναὸς μὲ ἡμικυλινδρική ἀψίδα (12.37 × 3.34 μ.). Ἡ δυτικὴ πλευρὰ κορυφώνεται σὲ δίλοβο δξύληκτο καμπαναριὸ, σύγχρονο τοῦ ναοῦ, ποῦ κοσμοῦν δύο ἀποτροπαϊκὰ κεφάλια. Σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς του προσκτίστηκε ἀργότερα βοθηθικὸς χώρος ὀρθογώνιος, ποῦ πρέπει νὰ χρησίμευε σὰν νεκρικός θάλαμος. Ἀνάλογη χρῆση εἶχε καὶ ὅμοιο πρόσκτισμα τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Λίνδου στὴ Ρόδο³. Αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ τμῆμα τοῦ διακόσμου τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ προσκτίσματος, ποῦ εἰκονίζει τὸν Χριστὸ Ἐνθρόνῳ, τὴν Παναγία σὲ στάση δέησης καὶ δίπλα τῆς τὸν Ἅγιο Γεώργιο ἔφιππο. Ἡ βόρεια αὐτῆ αἴθουσα ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ναὸ μὲ ὀρθογώνια θύρα ἐπάνω ἀπὸ

1. Μετονομασία τοῦ χωριοῦ Γαρμπελιά, ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικά τοπωνύμια ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακὰ Ε' (Ἀθήνα 1962) 166 - 168.

2. Μετονομασία τοῦ χωριοῦ Ἰζνά, Ὁ VASMER, Die Slaven, ὅ.π. δὲν τὸ ἀναφέρει.

3. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικά μνημεῖα τῆς Ρόδου, ABME ΣΤ', 1948, 201. Κατὰ τοὺς κατοίκους, ὁ χώρος χρησίμευε παλαιότερα σὰν γυναικωνίτης.

τήν όποία σώζεται τμήμα μικρογράμματης κτητορικής επιγραφής όπου αναφέρεται: 'Ο άρχιερέυς Κυρός Δανιήλ από Πλάτζης¹.

Τό κτιστό νεότερο τέμπλο του ναού είναι άσβεστωμένο. 'Ο ναός είναι κατάγραφος με ανάλογο εικονογραφικό πρόγραμμα με την Παναγία την Γιάτρισσα (άρ. 87, σελ. 536). Στην κόγχη τής άψίδας, ή Πλατυτέρα με τον Χριστό μπροστά στο στήθος. Στόν ήμικύλινδρο ή Οδράνια Λειτουργία στο μέτωπο εικονίζεται τό Μανδύλιο. Στο κέντρο τής καμάρας δίσκος που εικονίζει τον Παντοκράτορα, έγγράφεται μέσα σε όρθογώνιο πλαίσιο. Τόν περιβάλλουν άγγελικές δυνάμεις, ή Παρθένος και ό 'Ιωάννης ό Προδρόμος. Δίπλα, επιγραφή:

1775 δέσηη του δούλου
 τ(ου) Θ(εο)υνικόλα Θο
 δορέα και των γονε(ων)
 κ αδελφω(ν) αυτου
 εις βοήθια κ(αι)εις ψυχική αυτων σωτηρ(ια).

Στό Β και Ν τοίχο, Σύναξη άρχαγγέλων. 'Ο μαρτυρολογικός και ό χριστολογικός κύκλος κατανέμονται σε 5 ζώνες στις όποιες χωρίζονται οι μακροί τοίχοι. Τό δυτικό καταλαμβάνουν δύο πολυπρόσωπες σκηνές από τον κύκλο του Πάθους: στη Σταύρωση οι νεκροί προβάλλουν από τά μνήματα². Κάτω εικονίζεται ή πορεία προς τον Γολγοθά. Τό δυτικό τμήμα τής καμάρας του θόλου κοσμοϋν 18 σκηνές από τον κύκλο τής Γένεσης, γνωστού θέματος στη Μάνη, που επαναλαμβάνεται και στο γειτονικό ναό τής Παναγίας τής Γιάτρισσας στα Ρίγλια (άρ. 87 σ. 536)³. Στο Β τοίχο, στο ανατολικό τμήμα του ναού, επάνω στην παράσταση του 'Αρχαγγέλου Μιχαήλ ή επιγραφή Δέσεις του δούλου του Θεού άναγνώστη Κουντουράκη (άδελ)φών. . .

Οι τοιχογραφίες είναι έργο λαϊκού ζωγράφου. Οι μορφές βραχύσωμες, με σκληρή πτυχολογία.

1. 'Η Πλάτσα προήχθηκε σε άρχιεπισκοπή τό 1621, από τό 1691 όμως είναι επισκοπή, Π. ΖΕΡΑΕΝΤΗΣ, 'Η Μητρόπολις Ζαρνάτας, ό.π. σ. 43 κέ. Για τον Πλάτζης Δανιήλ γνωρίζουμε ότι ή εκλογή του ως επισκόπου Πλάτζης έγινε στο ναό τής Παναγίας στο Λιμένι τό 1770 και ότι πέθανε τό 1802, Ν. ΒΕΗΣ, 'Εκφρασις κώδικος τής μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας, Δελτίον 'Ιστορικής 'Εθνολογικής 'Εταιρείας ΣΤ', 1901, 194, 201, και Β. ΑΤΣΗΝ, 'Επισκοπικοί κατάλογοι τής εκκλησίας τής 'Ελλάδος άπ' άρχής μέχρι σήμερα, ΕΦ ΝΣΤ' ΝΖ' (1974-1975) ('Αθήνα 1975) 189, όπου αναφέρεται ως Δανιήλ Β'. Τό όνομά του μνημονεύεται και στην πρόθεση του 'Αγ. 'Ιωάννη Προδρόμου στην Πλάτσα (1782), (άρ. 100 σ. 553).

2. 'Ομοια εικονογραφική διάταξη άπαντά και στον 'Αγιο Δημήτριο Πλάτσας (άρ. 101)· βλ. παρακάτω, σ. 556 σημ. 3.

3. Για τό θέμα βλ. παραπάνω σ. 466 σημ. 2.

Καταγράφηκαν τρεῖς φορητὲς εἰκόνες: α) δύο εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ στὸν τύπο τοῦ Βασιλέα τῶν Βασιλευόντων καὶ β) Παναγία Βρεφοκρατούσα τοῦ 19ου αἰ.

Ρίγκλια

87. Παναγία ἢ Γιάτρισα, βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὰ Ἄνω Ρίγκλια. Καθολικὸ διαλυμένης σήμερα Μονῆς ποὺ εἶναι ἀφιερωμένο στὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου καὶ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Ἀργυρέα¹. Σώζονται ἔχνη τοῦ περιβόλου καὶ κελλιά. Τὰ τελευταῖα χρόνια ὁ ναὸς χρησιμεύει σὰν κοιμητηριακὸς τῆς κοινότητος τῶν Ἄνω Ρίγκλιων. Ὁ ναὸς (9.78 × 4.03 μ.) πρόσφατα ἀσβεστοχρισμένους ἐξωτερικά, εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος μὲ ἀψίδα ἐξωτερικά ἡμικυλινδρική. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ σκυφία πλαισιώνουν ἐντοιχισμένη πλάκα μὲ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ χρονολογία 1823. Σημειώνονται καὶ τὰ γλυπτὰ μαρμάρινα πλαίσια τῆς θύρας καὶ τῆς ἀνακουφιστικῆς θυρίδας μὲ θέματα κοινὰ τὸν 19ο αἰώνα. Τὴ διακόσμηση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς συμπληρώνουν ταινία ἀπὸ διπλοὺς κεράμους καὶ ἔξεργα μαρμάρινα κομβία, καθὼς καὶ τμήμα ἐντοιχισμένης πλάκας ἀπὸ πορφυρίτη. Διακοσμημένες εἶναι καὶ οἱ ἐπιφάνειες τοῦ κτιστοῦ, τὸ 1838 σύμφωνα μὲ ἐντοιχισμένη πλάκα, πέτρινου κωδωνοστασίου: λαϊκὰ λιθανάγλυφα μὲ τὸν ἥλιο καὶ τὴ σελήνη καὶ spolia γλυπτῶν: μέρος κιονίσκου τέμπλου ἀπὸ πορφυρίτη μὲ κόμβο. Ὁ ναὸς εἶναι κατὰ γράφοις μὲ πανομοιότυπο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Πλάτσας (ἀρ. 101 σελ. 555).

Στὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων, ποὺ εἰκονίζεται στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας κάτω ἀπὸ τὴν Οὐράνια λειτουργία, χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀρχιτεκτονικὸ βάθος, ποὺ ἀποτελοῦν τείχη πόλεως, μπρὸς στὰ ὁποῖα ξετυλίγεται ἡ σκηνή. Στὸ βόρειο τοῖχο, παράσταση τοῦ Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου. Στὸ ἱερὸ σκηνὴ ἀπὸ τὴ Γένεση. Τὸ ἐπάνω μέρος ἀπὸ τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο, Σταύρωση, λυπηρά, εἶναι καὶ τὸ παλαιότερο. Στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες ταμπλάδες μὲ θέματα λαϊκοῦ μαρὰκ τοῦ 19ου αἰ. Στὸ δάπεδο τοποθετήθηκε μαρμάρινη ἀνάγλυφη πλάκα μὲ τὸν δικέφαλο.

88. Ἁγία Παρασκευή, βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος σχεδὸν σπηλαιώδης ναὸς μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ ἐπίπεδη στέγη ἀπὸτσιμέντο (4 × 3.80 μ.). Ὁ ναὸς καὶ τὸ τετράγωνο καμπαναριὸ ἀνακαινισμένα τὸν 20ῖο αἰ.

89. Παναγία. Ἀριστερὰ τοῦ ἀμαξιτοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὰ Ρίγκλια πρὸς τὴν Πηγὴ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ τυφλή, τρίπλευρη ἐξω-

1. Ἡ μονὴ τῆς Γέννησης τῆς Θεοτόκου (ΓΑΚ, Φακελ. 470 τοῦ 1841, Μοναστηριακὸ Λακωνίας) ἦταν μετόχι τοῦ Παναγίου Τάφου, στὸν ὁποῖο τὴν ἀφιέρωσε ὁ μοναχὸς Ι. Γουρατάκης, ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μάνης, ὅ.π. (σελ. 490 σημ. 1), 548.

τερικά άψίδα (6 × 2.80 μ.). Στις γωνίες και στις δύο τοξωτές θύρες, πελεκητές πέτρες. Στή δυτική πλευρά, πλάκα με έγχάρακτο σταυρό και χρονολογία 1780. Τοιχογραφίες του ίδιου αιώνα, λαϊκότερες, σώζονται στο ιερό και στο κτιστό τέμπλο, όπου ή Θεοτόκος ένθρονη και Βρεφοκρατούσα φέρει έπιγραφή ή *Ώδηγήτρια*.

90. *Παναγία*, στο δρόμο που οδηγεί στήν Πηγή, στο συνοικισμό Μπαζιέικα. Ό ναός αφιερωμένος παλιά στήν Κοίμηση, έορτάζει σήμερα στα Έννιαμέρα τής Θεοτόκου. Είναι μονόχωρος με δίρρουτη καλαμοσκέπαστη στέγη (5.20 × 2.50 μ.). Στή ΝΔ γωνία ύψώνεται μονόλοβο κωδωνοστάσι. Στο κτιστό τέμπλο ή ένθρονη *Παναγία* φέρει έπιγραφή *Φανερωμένη*. Η τέχνη λαϊκή, τοποθετείται στα τέλη του 18ου αι.

Πηγή (Λοσνά)¹

91. *Παναγία ή Γιάτρισσα*. Ό μονόχωρος καλαμοσκέπαστος ναός (10.5 × 3.32 μ.) αφιερωμένος στο Γενέσιο τής Θεοτόκου είναι ιδιοκτησία τής οικογένειας Σκορδέα. Πάνω από τή δυτική πόρτα ανοίγεται κόγχη του επώνυμου άγιου και στήν κορυφή τής δυτικής ύψης ύψώνεται δίλοβο τοξωτό κωδωνοστάσιο. Στις πλάκες του δαπέδου έχουν χαραχθεί πυροστρόβιλοι και στο κέντρο σώζεται γλυπτό κόσμημα με τó ίδιο θέμα, που περιβάλλεται από πλοχμούς και ταινία με ένθετα βότσαλα.

Τοιχογραφίες. Η γραπτή διακόσμηση του ναού διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Τó τεταρτοσφαίριο τής άψιδας στολίζει ή *Παναγία* δεόμενη με τó Χριστό μπροστά στο στήθος που εύλογεί με τά δύο χέρια, τόν ήμικύλινδρο τέσσερις συλλειτουργούντες ιερόρχες με τήν Άγία Τράπεζα ανάμεσά τους και τó μέτωπο τó άγιο Μανδήλιο από μαλακό ύφασμα ανάμεσα σε δύο σεβίζοντες άγγέλους που πατούν επάνω σε σύννεφα. Δεξιά από τήν άψίδα παριστάνεται ó άγιος Σπυρίδωνας και άριστερα τó Βραβείο τής Έκκλησίας. Στήν επάνω ζώνη του βόρειου τοίχου του ιερού εικονίζονται τó *Όραμα του Άγιου Πέτρου* Άλεξανδρείας και ή *Θυσία του Άβραάμ* και κάτω ó άρχιδιάκονος *Στέφανος*. Η Άκρα Ταπείνωση καταλαμβάνει τήν κόγχη τής πρόθεσης. Τó νότιο τμήμα και τήν ανατολική πλευρά του κτιστού τέμπλου διακοσμούν άγιοι, ιερόρχες και μάρτυρες. Τις καθιερωμένες παραστάσεις που έχουν τοποθετηθεί στή δυτική ύψη του τέμπλου — Χριστός, *Παναγία*, *Μεγάλη Δέηση* — συμπληρώνουν οι άπεικονίσσεις τής Γέννησης τής Θεοτόκου στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου που πλαισιώνεται από ζώνη με φυτικό διάκοσμο και του *Ιωάννη του Προδρόμου* φτερωτού, στήν αντίστοιχη θέση τής νότιας πλευράς.

Στο κέντρο τής θολωτής όροφής ó *Παντοκράτορας* σε δίσκο περιστοιχίζεται

1. VASMER, Die Slaven, ό.π. 170.

ἀπὸ τὴν Παναγία, τὸν Πρόδρομο, ἀρχαγγέλους, τροχοῦς, χειρουβείμ. Τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καταλαμβάνουν τὶς γωνίες ποῦ σχηματίζονται καθὼς ὁ κύκλος ἐγγράφεται στὸ ὀρθογώνιο, ὅπως συνηθίζεται στοὺς θολωτοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς (ἀρ. 36 σ. 476). Ἀνατολικά καὶ δυτικά δύο ἐγκάρσιες πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ ζῶνες μὲ προτομὲς ἀγγέλων σὲ δίσκους συνδέουν τὴ σύνθεση μὲ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο τῆς καμάρας, ὅπου εἰκονίζονται σὲ δύο σειρὲς ὀλόσωμοι προφήτες κάτω ἀπὸ τόξα (πίν. 293α) κρατώντας ἀνοιχτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Στὸ δυτικὸ τμήμα τελευταῖοι ἔχουν τοποθετηθεῖ δύο ἄγγελοι ποῦ πατοῦν σὲ σύννεφα καὶ κρατοῦν τὰ σύμβολα τοῦ πάθους. Ὁ ἕνας τὸ σταυρὸ καὶ ὁ ἄλλος τὴ λόγχη, τὸν κιονίσκο μὲ μαστίγιο καὶ τὸν ἀλέκτορα.

Οἱ ἀρχάγγελοι μὲ αὐτὰ τὰ σύμβολα τοῦ πάθους ἀποτελοῦν θέμα ἀρκετὰ συνηθισμένο στὶς ἑπτανησιακὲς εἰκόνες τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰώνα, ποῦ τοποθετοῦνται σὲ βημόθυρα τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ¹. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὡς πολὺ πιθανὸ ὅτι πρῶτος ὁ Ἡλίας Μόσκος χρησιμοποίησε τὴ διακόσμηση αὐτὴ στὸ τέμπλο, τὸ 1684². Ὁ κίονας τῆς μαστίγωσης καὶ ὁ ἀλέκτορας ὡς σύμβολα τοῦ πάθους ἀπαντοῦν στὴ δυτικὴ τέχνη καὶ ἀπὸ ἐκεῖ φαίνεται ὅτι πέρασαν στὴ ζωγραφικὴ τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς³. Τὸ θέμα ἀγγέλου μὲ κίονα τῆς μαστίγωσης περιλαμβάνεται στὴν εἰκόνα τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Ἡλίου Μόσκου, σὲ ἰδιωτικὴ συλλογὴ⁴, καθὼς καὶ στὴν εἰκόνα τῆς θείας Μετάληψης τοῦ Ἐμμανουὴλ Τζάνε (1651), στὸ Μουσεῖο Μπενάκη⁵. Ἀγγελος ποῦ κρατᾷ καὶ τὰ δύο σύμβολα εἰκονίζεται σὲ εἰκόνα τῆς Παναγίας τοῦ πάθους⁶ ἀπὸ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 18ου αἰώνα⁷, ἡ ὁποία βρίσκεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας.

Κάτω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ δύο σειρὲς σκηνὲς ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ τμήματος, κάτω ἀπὸ

1. ΚΟΝΟΜΟΣ, Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κεφαλονιά, ὅ.π. (σ. 465 σημ. 2), 21, 23 - 25, 30, πίν. 59 - 60, 81. Μὲ τὸ ἴδιο θέμα διακοσμοῦνται καὶ τὰ βημόθυρα τοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας ποῦ ἔχει συναρμολογηθεῖ ἀπὸ κομμάτια τέμπλου τοῦ 18ου αἰώνα ἀπὸ τὴν Κεφαλονιά καὶ τὴν Ἰθάκη, Γ. ΣΑΤΗΡΙΟΥ, Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν (Ἀθήνα 1931) 62.

2. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὅ.π. 243 σημ. 2, 246 - 7.

3. L. REAU, Iconographie de l'art chrétien, Iconographie de la Bible, II Nouveau Testament (Paris 1957), 508 - 9, GERTRUD SCHILLER, Ikonographie der christlichen Kunst, Bd 2 (Gütersloh 1968) 198 - 210, ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὅ.π. 247 σημ. 2.

4. Δ. ΠΕΛΕΚΑΣΗ, Βυζαντινοὶ ἀγιογράφοι. Τεχνοκριτικὴ ἐπὶ τῶν ἔργων τοῦ Κρητὸς Ἡλιοῦ Μόσκου (1649 - 1684), (Ἀθήνα 1933), εἰκ. 3, ΠΡΟΚΟΡΙΟΥ, La peinture religieuse, ὅ.π. (σ. 481 σημ. 1) πίν. 5. Ἀπὸ τὶς δημοσιευμένες φωτογραφίες δὲν μπορεῖ νὰ φανεῖ ἂν εἰκονίζεται καὶ ἀλέκτορας.

5. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μουσεῖον Μπενάκη, ὅ.π. (σ. 465 σημ. 2) πίν. 21Α.

6. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἡ Θεοτόκος, ὅ.π. (σ. 478 σημ. 3) 80, πίν. 88.

7. Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν κ. Χρυσούλα Μπαλτογιάννη ποῦ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ δώσει τὴ σχετικὴ πληροφορία.

τούς προφήτες περιλαμβάνει παραστάσεις με μαρτύρια και θαύματα ιδίως από τὸ βίο τοῦ ἁγίου Νικολάου (πίν. 293β), καὶ ἡ νότια σκηνὴ ἀπὸ τῆ Γένεση στὴν πρώτη ζώνη καὶ ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ στὴ δεύτερη (πίν. 294α). Τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ διακοσμοῦν δύο σειρὲς μὲ μετωπικούς ἁγίους μέσα σὲ τοξοστοιχία ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ εἰκονιζόμενοι στὴν ἐπάνω στενὴ ζώνη εἶναι στηθαῖοι καὶ οἱ ἄλλοι ἀπὸ κάτω δόλωσμοι.

Στὸ δυτικὸ τοῖχο ἔχουν τοποθετηθεῖ ἐπάνω ἡ Σταύρωση καὶ πῶ χαμηλὰ σκηνὴς ἀπὸ τῆ Γένεση καὶ ἀπὸ μαρτύρια ἁγίων, ὅπως στὶς ἀντίστοιχες ζώνες τοῦ βόρειου καὶ τοῦ νότιου τοίχου. Τὴν τρίτη σειρά καταλαμβάνουν παραστάσεις ἀπὸ τὸν κύκλο τῆς Σταύρωσης μᾶζι μὲ τὴν παρακάτω κτητορικὴ ἐπιγραφή πού βρῖσκεται ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπὸ τὴν πόρτα:

+ ἀνηγεῖθι ἐκ βάθρον ἐν ε τ η
 1693 καὶ ἀνυστοῖθι τὸν αὐτὸν χρό-
 νω οκτοβρίου τριάντα ο θεῖος κ(αὶ)
 πᾶνσεπτος ναὸς οὔτος τῆς ἡπερεν
 λογυμῆνις δεσπηνις δεσπινας ἡμουν
 Θ(εοτό)κου κ(αὶ) ἀνπαρθένου μαρίας δια συνδρο-
 μῖς κῶπου κ(αὶ) ἐξόδου του πανωσιωτάτου ἱε-
 ρομονάχου κυριου κυρίου μακαρίου σκορδέα
 δια ψυχικῆ αὐτου σοτηρία δια χρῶς ἐμοῦ
 Μιχαηλ. . . νεος ἡμουν ἐτὸν εικοσιτρίο ὅταν ἡστο-
 ρισα το παρόν

Στ. 7 - 8: ἱερομονάχου. . . σκορδέα. Ἀναφέρεται ὁ κτήτορας ἱερομόναχος Σκορδέας στὴν οἰκογένεια τοῦ ὁποίου ἀνήκει καὶ σήμερα ὁ ναός.

Στ. 10 - 11: Μιχαηλ. . . νεός ἡμουν. . . ὅταν ἡστορία το παρόν. Τὸ ἐπίθετο τοῦ ζωγράφου Μιχαηλ δὲν σώζεται. Ἀπὸ τὴν τεχνοτροπία τῆς ζωγραφικῆς του θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Μιχαηλ Κατσαρᾶ ἀπὸ τὸ Οἷτυλο πού διακόσμησε τὸ 1692 τὸν Ἅγιο Δημήτριο στὴν Κάτω Χώρα Μηλέας¹. Στὸ τέλος τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρεται ἡ νεαρὴ ἡλικία τοῦ ζωγράφου πού φαίνεται πὼς θέλει νὰ δείξει τὴ σημασία τοῦ ἔργου του².

Ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξη τῶν παραστάσεων δὲν παρουσιάζει ἰδιοτυπίες καὶ ἀκολουθεῖ τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα στοὺς μονόχωρους μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μάνης. Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ὁ νεαρὸς ζωγράφος τῆς Πα-

1. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέα, ὅ.π. (σ. 466 σμ. 6), 166, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 238, ΠΙΟΜΗΗΝΟΣ, Ἑλληνες ἁγιογράφοι, ὅ.π. (σ. 457 σμ. 2) 121.

2. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΙΑ', 246, 258.

ναγίας, πού ἔχει περιλάβει στὸν περιορισμένο χῶρο πού τοῦ προσφέρεται μεγάλο τμήμα ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους κύκλους, ἔχει παραλίψει τὸ μακρολογικὸ καὶ τὴν εἰκονογράφηση τοῦ Ἀκάθιστου Ὕμνου, πού ἀποτελοῦν θέματα πολὺ ἀγαπητὰ στὰ μεταβυζαντινὰ προγράμματα· ἀποφεύγει μάλιστα νὰ ἐξάρει τὴ λατρεία τῆς Παναγίας, ὅπως συνηθίζεται σὲ ναοὺς πού εἶναι ἀφιερωμένοι στὴ μνήμη τῆς¹.

Οἱ συνθέσεις πού εἶναι πολυπρόσωπες δίνουν σχετικά τὴν αἴσθηση τοῦ βάθους καὶ οἱ μορφές ἔχουν κίνηση καὶ ἐκφράζονται μὲ ὑπερβολικὴ δραματικότητα (πίν. 293β, 294α). Τὸ πλάσιμο πού γίνεται σχηματικὸ ἔχει ἀρκετὰ πλατιᾶς καὶ φωτισμένες ἐπιφάνειες. Οἱ κορμοστασιᾶς εἶναι ραδινῆς καὶ τὰ κεφάλια μικρὰ (πίν. 293α). Ἡ πτυχολογία πού διαμορφώνεται ἄσχετα πρὸς τοὺς ὄγκους ἀφήνει νὰ φανεῖ μερικὲς φορὲς ρωμαλέο τὸ σῶμα.

Μεγάλῃ σχέσῃ μὲ τὶς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Γιάτρισας (1693) καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (1692) πού ζωγράφησε ὁ Μιχαὴλ Κατσαράς ὅπως ἀναφέρθηκε, παρουσιάζει ἡ ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης στὴν Καστάνια (ἀρ. 76, σ. 528 κέ.) πού θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ ἀποδοθεῖ στὸ ἴδιο ἐργαστήρι. Ἡ ζωγραφικὴ στὰ μνημεῖα αὐτὰ παρουσιάζει ἀναλογίες, ἀν καὶ εἶναι περισσότερο ἀπλοϊκὴ, μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Καισαριανῆς, ἔργο τοῦ Ἰωάννη Ὑπατου ἀπὸ τὸ Ναύπλιο (1682)² καὶ τῆς Παναγίας Μπαφέρω στὴ Στεμνίτσα³. Τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μὲ σαφῆνεια διατυπωμένα ἀπαντοῦν σὲ μιὰ σειρὰ μνημείων καλῆς ποιότητος στὴν περιοχὴ πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 17ου αἰώνα, ὅπως οἱ Ἁγιοὶ Σαράντα στὴ Μεγάλῃ Μαντίνεια (ἀρ. 27, σ. 457 - 8), ἡ μονὴ Τσίγγου ἔξω ἀπὸ τὸ Οὔτυλο (ἀρ. 132, σ. 567), ὁ Ἁγιος Νικόλαος στὴν Ἄνω Βέργα (ἀρ. 3, σ. 452) ἡ μονὴ Κούμπαρη στὴ Λακωνία⁴ κ.ἄ. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς μάλιστα φαίνεται ὅτι ἀπολοῦθον ὡς ἕνα σημεῖο τὴν ἐκφραστικὴ καὶ δυναμικὴ τεχνολογία πού ἀναπτύχθηκε στὴ βορειοδυτικὴ Ἑλλάδα τὸ 16ο αἰώνα⁵.

1. Ὅπως π.χ. στὴ Φανερωμένη μεταξὺ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας ἡ στίς δύο ἐκκλησίαις τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Καβελλάρη καὶ στὸ μετόχι του στὸ Φιλιατρὸ, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔῆ, ΠΑΕ 1980, 224 - 25, 237, 241.

2. Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὅ.π. 198, πίν. 50, 2, ΘΕΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, Τὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς, ὅ.π. 19 - 22, πίν. 10α - 14.

3. Α. ΖΑΧΟΣ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Γορτυνίας, ΑΔ 8, 1923, 76 - 81, εἰκ. 16 - 21.

4. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικὰ Ἐπιγραφὰ Λακωνικῆς, ὅ.π. (σ. 456 σημ. 5), 143 - 4, πίν. 19, ΓΡΙΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μονὴ Κούμπαρη, ὅ.π. 189 - 193, πίν. Α' - Η'.

5. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ὁ ζωγράφος Φράγκος Κονταρῆς, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. 5, 1966 - 69, 301, ΔΕΛΙΑΝΝΙ - DORIS, Die Wandmalereien von Hosios Meletios, ὅ.π. (σ. 464, σημ. 6), 154 - 158, ΛΙΒΑ-ΞΑΝΘΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ντίλιου, ὅ.π. (σ. 403 σημ. 2) 203 - 208, ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ - ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, Ἡ μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν, ὅ.π. (σ. 457 σημ. 2), ὅ.π. 166 - 178, Μ. GARIDIS, Les grandes étapes de la peinture murale en Epire au XVIe siècle, Les peintures murales des monuments

Σύμφωνα με αυτά οι τοιχογραφίες του Μιχαήλ Κατσαρά, αποκτοῦν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, γιατί παρὰ τὴν ἀπλοϊκότητά τους δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι συνεχίζουν ἐκείνη τὴν παράδοση τοῦ πρώτου μισοῦ τῆς 17ης ἑκατονταετίας ποὺ συνδέεται με τὴ ζωγραφικὴ τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδας¹.

Μέσα στὸ ναὸ σώζονται ἐπίσης: α) δύο δεσποτικὲς εἰκόνες τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Χριστοῦ (0.93×0.75 μ.) σύγχρονες με τὶς τοιχογραφίες, β) δύο εἰκόνες ἢ μία διακοσμημένη με τὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου (0.67×0.55 μ.) καὶ ἄλλη με τὴν Κοίμηση (0.74×0.52 μ.) τοῦ 18ου αἰώνα, γ) ξυλόγλυπτη χρυσωμένη Σταύρωση (ῥψ. 1.10 μ.), τὰ λυπητερά με δύο δράκοντες καὶ δύο ἀκόμη δράκοντες μαζί με Σταυρωμένο ὑστερότερης ἀπὸ τὰ προηγούμενα κομμάτια ἐποχῆς, δ) παλαιὰ ξυλόγλυπτο κηροπήγιο, ε) παλαιὰ ξύλινα στασίδια.

92. "Άγιος Νικόλαος τοῦ Μανιατέα βορειοανατολικά τῆς κεντρικῆς πλατείας. Μονόχωρος ναὸς τοῦ ὁποίου οἱ τοῖχοι σώζονται ἕως τὴ γένεση τῆς καμάρας. Ἡ ἀψίδα ἡμικυκλικὴ τυφλή. Στὸ βόρειο τοῖχο ἀπὸ Δ πρὸς Α, ὁ ἅγιος Νικόλαος, καὶ ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ. Στὸ κτιστὸ τέμπλο ἢ Παναγία ἐνθρονη. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 18ου ἴσως αἰώνα.

93. "Άγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος ναὸς με δίρρυτη καλαμωτὴ στέγη. Στὴν ἀνακουφιστικὴ κόγχη ὁ ἐπώνυμος ἅγιος. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἢ Παναγία στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας με ἐπιγραφή ἢ Πλατυτέρα· στὸν ἡμικύλινδρο ὁ Μελισμός. Οἱ τοιχογραφίες ἀνάγονται στὸν 18ο αἰ.

94. Προφήτης Ἡλίας. Δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὀδηγεῖ πρὸς τὴν Πλάτσα. Μονόχωρος ναὸς με δίρρυτη καλαμωτὴ στέγη. Στὸ τοξωτὸ γέισο τῆς θύρας εἰσόδου ἐγχάρακτο κόσμημα. Τοιχογραφίες σώζονται στὸ ἱερὸ καὶ στὸ βόρειο τοῖχο: ἢ Παναγία δεομένη κρατεῖ μέσα σὲ ὀξύληκτη δόξα τὸν Ἰησοῦ. Πιὸ κάτω παράσταση συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ἢ Ἄκρα Ταπεινωση. Τὸ πλατὺ μέτωπο τῆς ἀψίδας χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Στὴ μέση τῆς ἐπάνω ζώνης, παράσταση τοῦ Μανδηλίου ποὺ παισιώνουν ἢ Θυσία καὶ ἢ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ. Στὴν κατώτερη ζώνη στὸ Ν σκέλος ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται ἐνθρονος κάτω ἀπὸ τόξο² στὸ βόρειο σκέλος, τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ καὶ χαμηλότερα, φυτικὸς διάκοσμος. Ἡ ἔνταξη τῆς παράστασης τοῦ Χριστοῦ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἀπῆχέ προγράμματα ἐκκλη-

dans l'île du lac de Jannina, Ἑπειρωτικὰ Χρονικὰ 24, 1982, 151 - 175, πίν. 16 - 28, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΜΑΚΡΗ, Πρώτες εἰδήσεις γιὰ τοιχογραφίες τοῦ 16ου αἰώνα στὸν Ἅγιο Δημήτριο Βελτιστάς, στὸ ἴδιο, 176 - 182, πίν. 29 - 34.

1. Μ. ΣΑΤΖΙΔΑΚΙΣ, Considérations sur la peinture postbyzantine en Grèce, Actes du premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud - Est Européennes, II, Sofia 1966, (1969), 710.

2. Ἐνθρονος κάτω ἀπὸ τόξο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς καὶ στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης στὸ καθολικὸ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ (ἀρ. 74, σελ. 523), ἐκεῖ ὁμοῦς περιβάλλεται ἀπὸ ἀγγέλους.

σιῶν ποὺ δὲν ἔχουν τέμπλο. Στὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς Τράπεζας ὁ Ἰωνᾶς. Τὸ ξύλινο τέμπλο χαρακτηρίζει ἔντονα λαϊκὴ πολυχρωμία. Στὸ ἐπιστύλιο ἡ Δέηση. Στὸ Β ἄκρο του, ζωγραφισμένος στὸ σανίδι, ὁ Προφήτης Ἡλίας, τοῦ ὁποίου ἡ παράσταση ἐπαναλαμβάνεται στὸ Β τοῖχο. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τέμπλου πάριση μορφή ὁ Ἰ. ὁ Προδρόμος. Καταγράφηκε εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ καταστρεμμένη με ἐπιγραφή Νικολάου ἱερομονάχου. . . καλός, καὶ δίζωνη εἰκόνα λαϊκῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰ. με τὸν Χριστό, τὴν Παναγία καὶ τὸν Προφήτη Ἡλία.

95. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, στὸ κάτω μέρος¹ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς με τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα (6.30 × 2.95 μ.), ἰδιοκτησία τῆς οἰκογένειας Ψευτέα. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ θύρα εἰσόδου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, ἐντοιχισμένη πέτρα φέρει τὴ χρονολογία 1757. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου, ἀνοίγονται δύο κόγχες με διπλὴ καμπυλότητα. Τοιχογραφαίαιες σώζονται σὲ ὅλο τὸ ναό. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία Βλαχερνίτισσα με ἐπιγραφή Πλατυτέρα. Στὴν ἐπάνω ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας: μεταξὺ τῆς διπλῆς ἀπεικόνισης τοῦ Χριστοῦ, ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν σὲ προτομή, εὐλογεῖ. Ἐπάνω στὴν Ἁγία Τράπεζα, τὸ Εὐαγγέλιο καὶ σὲ ρομβοειδῆ δόξα, ἡ Περιστερά. Στὴν παράσταση αὐτῆ, ποὺ σχετίζεται με τὸ θέμα τῆς Θεοφάνειας τῆς Ἁγίας Τριάδας κατὰ τὴ στιγμή τῆς εὐχαριστίας ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὸ διπλὸ ρόλο, τοῦ Χριστοῦ - Ἀρχιερέα καὶ τοῦ Χριστοῦ μέρους τῆς *Paternitas*².

1. Ποὺ ὀνομαζόταν Σελίσια.

2. Παρόμοια διάταξη με τὴν παράσταση αὐτὴ ξαναβρίσκεται στὴν παράσταση τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸν πύργο τοῦ Lublin (1418) στὴν Πολωνία, ποὺ ὁ διάκοσμός του ἀκολουθεῖ βυζαντινὰ πρότυπα: ἐκεῖ ὅμως ὁ Παλαιὸς τῶν Ἡμερῶν εἰκονίζεται συμφυῆς με τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, C. OSIECZKOWSKA, *Les peintures byzantines du Lublin, Byzantion VII, I, 1932, 247, εἰκ. 28'* γι' αὐτοῦ τοῦ τύπου ἀπεικόνιση τῆς Ἁγίας Τριάδας βλ. GARIDIS, *La peinture murale dans le monde orthodoxe, ὅ.π. σ. 487 σημ. 4, 68, 71 καὶ 73, ὅπου καὶ ἀναφορὲς σὲ παραδείγματα ναῶν τῆς Σερβίας, στὰ ὅποια ὅμως ὁ δυτικὸς αὐτὸς τύπος τῆς Τριάδας δὲν ἔχει καμιά ὡς γνωστὸ σχέση με τὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων. Στὸ σημεῖο ποὺ βρίσκεται ἡ ἔρευνα σχετικὰ με τὴ φύση καὶ διάδοση τῶν προτύπων τῶν ζωγράφων στὸς ὀψιμοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους, εἶναι δύσκολο νὰ καθοριστεῖ ὁ ρόλος χαλκογραφιῶν, εἰκόνων, εἰκονογραφημένων χειρογράφων στὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ποὺ βπως καὶ ἄλλοι στὴν περιοχὴ (ἀρ. 96, 102, σελ. 543, 557), παρουσιάζουν εἰκονογραφικὲς παραλλαγὲς ἀσυνήθεις σὲ μεγαλύτερα μνημεῖα. Ἡ ἴδια παράσταση μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ με τὸ θέμα τῆς Θεοφάνειας τῆς Ἁγίας Τριάδας κατὰ τὴ διάρκεια τῆς εὐχαριστίας καθὼς καὶ με τὴν εὐχὴ τῆς ἐπίκλησης, BRIGHTMAN, *Liturgies Eastern and Western, τόμ. I, Eastern Liturgies (Oxford 1896)*¹² 329· περιέχει ἐπίσης ὅλα τὰ εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα ποὺ συνιστοῦν τὴν παράσταση τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας στὴν ὁποία συμμετέχει ἡ Ἁγία Τριάδα σὲ τοιχογραφίες (STEFANESCU, *Valachie et Transylvanie, ὅ.π. 306*), καὶ σὲ εἰκόνες (CHATZIDAKIS, *Icones**

Τὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνουν οἱ παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ Ζωοφόρου Ἐρτου, τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως καθὼς καὶ τῆς Δέησης καὶ τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ κτιστοῦ τέμπλου. Τῇ Βρεφοκρατούσα Θεοτόκῳ ποὺ φέρει ἐπιγραφή *TO ΡΟΔΟΝ Τ' ΑΜΑΡΑΝΤΟΝ ΧΑΙΡΕ Υ ΜΟΝΟΙ ΒΛΑ-CTHΣΑCΑ ΤΟ ΜΙΛΟΝ ΤΟΥ ΚΟCΜΟΥ*, περιβάλλουν προφήτες μὲ ἐνεπίγραφα εἰλητά¹.

Στὴν καμάρα τὸ γνωστὸ πρόγραμμα τῶν θέλων τῶν ναῶν τῆς Μάνης τοῦ 18ου αἰ. Στοιὺς κάθετους τοίχους τοῦ ναοῦ παραστάσεις ἀποστόλων, ἀγίων, ἱεραρχῶν. Στὸ βόρειο τοῖχο, ἡ Μετάσταση τῆς Θεοτόκου, στὸ δυτικὸ ἡ Σταύρωση. Τὸ ὕψος τῶν τοιχογραφιῶν λαϊκὸ, τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰώνα.

96. *Μεταμόρφωση*. Νοτιοανατολικά τῆς προηγούμενης ἐκκλησίας. Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναὸς μὲ δίρρυτη στέγη. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ κορυφώνεται σὲ νεότερο καμπαναριό.

Τοιχογραφίες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας μέσα σὲ δόξα σὲ μορφῇ ἀχιβάδας, εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα μὲ τὸν Χριστὸ μπροστὰ στὸ στήθος. Στὴν ἀνώτερη ζώνη τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, ἡ Οὐράνια Λειτουργία. Ἡ εἰκονογραφικὴ σύνθεση εἶναι ἀνάλογη μὲ αὐτὴν τῆς προηγούμενης ἐκκλησίας: κάτω ἀπὸ τὴν *Περιστερά* εἰκονίζεται στὴν Ἁγία Τράπεζα ἄρτοφόριο. Ἐπάνω ὁ *Παλιὸς τῶν ἡμερῶν*. Ὁ Χριστὸς, ἀκολουθώντας ἴσως παλαιὰ παράδοση², δίδει τὸν σταυρὸ ἀριστερὰ στὸν ἄγγελο διάκονο. Ἡ λεπτομέρεια αὐτῆς ξαναβρίσκεται μεταξύ ἄλλων παραδειγμάτων τῆς ντόπιας εἰκονογραφικῆς παράδοσης καὶ στὴ Μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ (ἀρ. 74, σελ. 523). Στὴν κατώτερη ζώνη ὁ Χριστὸς εἰκονίζεται στὴ μέση τῆς παράστασης ἐμπρὸς ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα ποὺ φέρει εὐαγγέλιο· δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος πλαισιώνονται ἀπὸ χορὸ πατέρων μαρτύρων καὶ προφητῶν. Ἐπιγραφή: Οἱ Ἄγιοι Πάντες.

Ἐξαιρετικὰ σπάνια στὴ Μάνη — ἢ καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς — ἀν ὄχι ἄγνωστη, εἶναι ἀπ' ὅ,τι γνωρίζουμε ἡ ἀντικατάσταση τῆς παράστασης τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ἢ τοῦ Μελισμοῦ μὲ ἄλλη παράσταση. Ἡ παρουσία τῶν

de Saint Georges ὅ.π. (σελ. 465 σημ. 2), 66, πίν. 72). Ἡ κυκλικὴ διάταξη τοῦ θέματος ἐπιτρέπει τὴ μεταφορὰ του καὶ σὲ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, ὅπως στὴν Παναγία τῆς Λίνδου στὴν Ρόδο (1779), ὅπου περιβάλλεται ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους τῆς Οὐράνιας Λειτουργίας, Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Ρόδου, ΑΒΜΕ ΣΤ'*, 1948, 205, εἰκ. 156.

1. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή, ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ἐκ ΦΟΥΡΝΑ, ἐκδ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, ὅ.π. 229.

2. Στὸ ἔργο τοῦ λαϊκοῦ αὐτοῦ ζωγράφου δὲν φαίνεται ἀν πράγματι, ὅπως τὸ ὑποθέτουμε, ὁ Χριστὸς δίνει στὸν ἄγγελο διάκονο τὸν σταυρὸ ὅπως παραδίδεται ἀπὸ τὴν ἀνάλογη σκηνὴ τοῦ Kinevici τῆς Γεωργίας, T. VELMANS, *Les fresques de l'église de la Vierge à Kinevisi*, CA 27, 1978, 153, εἰκ. 45. Στὴν παράσταση τῆς Μάνης, φαίνεται νὰ ὑπογραμμίζεται τὸ ἐκούσιο πάθος τοῦ Χριστοῦ· πρβ. τὸ κοντάκιο ποὺ ψάλλεται τὴν ἑορτὴ τῆς Ὑψώσεως τοῦ Σταυροῦ, «Ὁ ὕψωθεις ἐν τῷ Σταυρῷ ἐκούσιως», Μηναιῖο Σεπτεμβρίου, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διοκονίας (Ἀθήνα 1959), 99.

Ἁγίων Πάντων, θέματος πού συνδέεται μὲ τὴ λειτουργία γενικότερα, καὶ πὺθ συγκεκριμένα — λόγω τῆς θέσης της στὸν ἡμικύκλιονδρο τῆς ἀψίδας — μὲ τὴν εὐχαριστία, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ σὰν μιὰ συνοπτικὴ εἰκονογράφηση τῆς εὐχῆς πού ἀκολουθεῖ τὴν Κοινωνία, καὶ πού ἐκφράζει τὴν προσδοκία ἄφεσης ἀμαρτιῶν μέσω τῆς Κοινωνίας¹. Ὁ ρόλος τῶν ἁγίων πού μνημονεύονται στὴν εὐχὴ αὐτὴ τῆς ἀναφορᾶς εἶναι κυρίως μεσολαβητικός, γεγονός πού ἐξηγεῖ καὶ τὸν ἐσχατολογικὸ χαρακτήρα τῆς παράστασης². Στὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς τράπεζας τὸ Μανθῆλιο πλαισιώνουν προφῆτες· στὴ πρόθεση, ἡ Ἀποκαθίλωση. Στὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ ἐπιγραφή: ἡ Ἁγία Πρόθεση τοῦ Σωτήρος 1785 Ἰουνίου 18. Στὸ βόρειο τοῖχο, σὲ κόγχη ὁ Μελχισεδέκ. Τὸ τέμπλο στέφει ἡ Μεγάλῃ Δέση καὶ ἡ ἐπιγραφή: Ὁ ὄρων τὸ βῆμα τῆς Τραπεζῆς· στὸ τέλος: Φεβρουαρίου 27, 1785. Στὴ θέση τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων στὸ κτιστὸ τέμπλο τὸν Χριστὸ - Μέγα Ἀρχιερέα περιβάλλουν χορὸς ἀγγέλων, προφητῶν. Τὸ διάκοσμο συμπληρώνουν ὀρθὲς μορφὲς ἁγίων, σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο τους, καὶ δυτικὰ, πολυπρόσωπη παράσταση τοῦ Ἐλκομένου πού καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος τοῦ τοῖχου, κάτω ἀπὸ τὴ Σταύρωση. Ἐπάνω στὸ κτιστὸ τέμπλο ξυλόγλυπτα λυπηρὰ καὶ φοιδιωτοὶ δράκοντες πού πατοῦν πάνω σὲ πολύχρωμο ξυλόγλυπτο στενὸ ἐπιστύλιο. Καταγράφηκαν: α) εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου (0.76 × 0.55 μ.) καλῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰ. 2) Δίλωση εἰκόνα τῆς Παναγίας (0.25 × 0.37 μ.)· ἐπάνω ἡ Παναγία Βρεφοκρατοῦσα περιστοιχίζεται ἀπὸ ἀγγέλους· κάτω, οἱ τρεῖς Ἱεράρχες καὶ ὁ Ἅγιος Ἀντώνιος. Τέλος 18ου αἰ.

97. Ἅγιος Ἀνδρέας νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὸ δρόμο τοῦ Πετρόμπεη. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.40 × 2.40 μ.), πού ἀνήκει μᾶλλον στὸ 18ο αἰ., σήμερα ἀνακαινισμένος. Καταγράφηκαν δύο εἰκόνες, τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλία, λαϊκῆς τέχνης τοῦ 18ου αἰ.

1. Σύμφωνα μὲ τὸ κείμενο τῆς λειτουργίας τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, BRIGHTMANN, Eastern Liturgies, ὅ.π. 330¹³, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας (Ἀθήναι 1935) 184¹ βλ. καὶ 115¹⁸, στὸ ἴδιο. Παράσταση τῶν Ἁγίων Πάντων, ὅπου εἰκονίζονται κατὰ μέτωπο, δίχως τὸ Τρίμορφο, εἰκονογραφεῖ κατὰ λέξη τὴν ἴδια εὐχὴ, στὸ λειτουργικὸ εἰλητᾶρι τῆς Ἱ. Μ. Μεγίστης Λαύρας no 2 (14ος αἰ.) τοῦ Ἁγίου Βασιλείου: V. KERETZIS, Les rouleaux liturgiques byzantins illustrés (XI - XIVe siècle). Doctorat de 3e cycle (Paris 1980), 114 82b. G. MILLET, La Dalmatique du Vatican (Paris 1945) 96, 97.

2. Ἡ Θεοτόκος, ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ οἱ Ἅγιοι Πάντες μνημονεύονται ἐπίσης στὴν ἀκολουθία τῆς Προσκομιδῆς κατὰ τὸν Ὁρθρο, ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι, ὅ.π. 235, 237. Σὲ ὄψιμους μάλιστα χρόνους, παρεισέρχονται στὴ συνέχεια τῆς εὐχῆς τῆς ἀναφορᾶς, καὶ τὰ τροπάρια «Βαπτιστὰ Χριστοῦ», καὶ «Ἰκετεύσατε ὑπὲρ ἡμῶν», ὁ ἴδιος, 116², 117, 118. Στὴν ἀκολουθία τοῦ Ὁρθρου τονίζεται ἐξάλλου ὁ διπλὸς ἱκετευτικὸς ρόλος τῆς εὐχαριστηρικῆς προσφορᾶς ὡστε τὰ δῶρα αὐτὰ εἶναι καὶ εὐχαριστία καὶ ἱκεσία, MILLET, La Dalmatique, ὅ.π. 88, σ. 3· Γιά τὴ θέση τῶν Ἁγίων Πάντων στὴ Λειτουργία, ὁ ἴδιος, 10.

Πλάτσα

98. *Κοίμηση τής Θεοτόκου* στην κεντρική πλατεία του χωριού. Σταυροειδής έγχεραμμένος ναός κτισμένος το 1833 ή 35, όπως είναι γραμμένο σε κτητορική πλάκα. Στην εκκλησία έχουν εντοιχιστεί διάφορα spolia γλυπτών: α) Θωράκιο από κοκκινωπό σκληρό λίθο (πορφυρίτη;) διακοσμημένο με φυλλοφόρο σταυρό, ρόδακα, πεντάφυλλο και δύο πτηνά, σε χαμηλό ανάγλυφο, που μπορεί να χρονολογηθεί από τον τρόπο που κάμπτεται ή ημίκανθα και από τη συγκρατημένη κίνηση των ζώων στο δεύτερο μισό του 11ου αιώνα¹. β) Δύο τμήματα κοσμήτη από φαιό λίθο διακοσμημένα με ελικόμορφο βλαστό και ημίκανθες που ανάκμπονται, τής ίδιας περιόδου εποχής. γ) Δύο αποτμήματα θωρακίων (;) από φαιό λίθο το ένα με παράσταση ζώου που όρμα προς τα δεξιά και στρέφει το κεφάλι στην αντίθετη κατεύθυνση και το άλλο με παράσταση φυλλοφόρου σταυρού του οποίου σώζεται το κατώτερο τμήμα, τής ίδιας περιόδου εποχής. δ) Τμήμα επιστυλίου από λευκό μάρμαρο, με ανακαμπτόμενη προς τα έξω άκανθα και σώμα πτηνού που έχει αποδοθεί με πλαστικότητα, στοιχειά που επιτρέπουν τη χρονολόγηση του γλυπτού στα μέσα περίπου του 12ου αιώνα². ε) Άλλο απότμημα πιθανόν από το ίδιο μαρμάρινο επιστύλιο διακοσμημένο με άνθεμόμορφο κόσμημα, ανακαμπτόμενη προς τα έξω άκανθα και πτηνό που αποδίδεται με πλαστικότητα. στ) Τμήμα κοσμήτη με διακόσμηση άνωτων πτηνών μεταξύ των οποίων εικονίζεται φυτό με καρπούς που έχει αποδοθεί με πολύ ελεύθερο τρόπο. Από την πλαστικότητα των πτηνών φαίνεται ότι το γλυπτό θα ανήκει στην ίδια με τα άμέσως προηγούμενα εποχή. ζ) Τμήμα κοσμήτη, με ζώα, κλάδους, σταυρό και πιθανόν ανακαμπτόμενη προς τα έξω άκανθα, το οποίο θα πρέπει να χρονολογηθεί όπως και τα παραπάνω κομμάτια στο 12ο αιώνα. η) Απότμημα θωρακίου που θα έφερε ρόμβο με το θέμα των πέντε άρτων στο κέντρο.

Μέσα στο ναό καταγράφηκε εικόνα του Φώτη Κόντογλου.

99. *Άγιοι Πάντες*. Μονοκάμαρος ναός (6.55 × 2.60 μ.) κτισμένος με άργιους λίθους και συνδετικό κονίαμα. Η άψίδα είναι έξωτερικά ημικυλινδρική. Στο δυτικό τοίχο ανοίγεται τοξωτή θύρα με ζωγραφισμένα γεωμετρικά κομμάτια στο έσωράχιο. Δεξιά και αριστερά τής εισόδου διαμορφώνεται από

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαρμαράς, Δωδώνη 1, 1972, 21 - 44, πίν. IIβ, VIα, IXα, XIα, XII, XIV - XVI, ό ίδιος, "Άγνωστα γλυπτά τής Μάνης αποδιδόμενα στο μικρόμαρξ Νικήτα ή στο έργαστήρι του, ΔΧΑΕ περ. Δ', τ. 8, 1975 - 76, 19 - 27, πίν. 7α, 8δ, 9, 12α.

2. ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 6 (1972) 101, Α. GRABAR, Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe - XVe siècle) (Paris 1976) 24 - 26, LASKARINA BOURAS, Architectural Sculptures of the Twelfth and the Early Thirteenth Century in Greece, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 9, 1977 - 9, 65 - 67, πίν. 22, 3.

μία κόγχη πού ἀπολήγει σέ τόξο μέ διπλή καμπυλότητα¹. Ἡ κόγχη τοῦ ἐπάνωμου ἀγίου πάνω ἀπό τὴν πόρτα διασώζει ἔγχνη τριῶν χερουβείμ στὸ ἐσωράχιο. Λίγο ψηλότερα εἶναι χαραγμένη ἡ χρονολογία 1774.

Τοιοῦτο γράφει, Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Στὸ τεταρτοσφαίριο δεσπόζει ἡ Πλατιτέρα δεδόμενη περιστοιχισμένη ἀπὸ δόξα σὲ σχῆμα ἀχιβάδας πού κρατοῦν δύο ἄγγελοι. Μπροστὰ στὸ στήθος κάτω ἀπὸ δέξιληκτο τόξο παριστάνεται ὁ Χριστὸς μετωπικός, μέχρι τῆ μέση, στὸ γνωστὸ τύπο πού ἀπαντᾷ σὲ πολυάριθμα μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης. Φοράει αὐτοκρατορική στολή καὶ εὐλογεῖ μέ τὰ δύο χέρια. Τὴν παράσταση περιβάλλουν χερουβείμ.

Τὸν ἡμικύλινδρο πού χωρίζεται σὲ δύο ὀριζόντιες ζώνες καλύπτουν πάνω ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ κάτω ὁ Μελισμός. Στὴν τελευταία σκηνὴ ἡ χαρακτηριστικὴ λεπτομέρεια τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ πού ὑποβαστάζουν ὄρθιο μέσα σὲ δισκοπότηρο δύο ἄγγελοι² ἐνῶ πίσω του διακρίνονται ὁ σταυρὸς μέ τὰ σύμβολα τοῦ μαρτυρίου (πίν. 294β), ἀποδίδει μέ ἔμφαση καὶ ρεαλισμὸ τὴν ἔννοια τῆς Θυσίας. Ἐξάλλου ἡ ἐπιγραφή ὁ ζωηφόρος ἄρτος συνδέει τὴν παράσταση μέ τὴν ἀναιμακτὴ θυσία τῆς θείας λειτουργίας³.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται τὸ Μανδήλιο πού σύμφωνα μέ τὸν καθιερωμένο εἰκονογραφικὸ τύπο, κρατοῦν ἕνας ἄγγελος ἀπὸ πάνω καὶ δύο στὰ πλάγια. Τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης καταλαμβάνει ἡ Ἄκρα Ταπεινώση (πίν. 295α) σὲ μιὰ ἐνδιαφέρουσα παραλλαγή. Τὸ Χριστό, πού εἰκονίζεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ σταυρὸ ὄρθιος μέσα σὲ σαρκοφάγο ἀγκαλιάζει ἡ Θεοτόκος ἀκουμπώντας τὸ μάγουλό της στὸ δικό του⁴. Τὸ κεντρικὸ αὐτὸ θέμα πού συνδέεται στενά μέ τὴν Ἀποκαθίλωση, ὅπως ἐξάλλου δηλώνει ἡ ἐπιγραφή, πλαισιώνουν δεξιά καὶ ἀριστερὰ ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ἕνας ἄγγελος οἱ ὁποῖοι εἰκονίζονται στὸ ἐσωράχιο τῆς κόγχης.

Ἄλλα θέματα πού κοσμοῦν τὸ ἱερὸ εἶναι ἱεράρχες, τὸ Ὄραμα τοῦ Πέτρου Ἁλεξανδρείας στὸ βόρειο τοῦχο, ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας τῆς Βουλῆς Ἄγγελος⁵

1. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅ.π. (σ. 461, σημ. 3) 168.

2. Ἡ παράσταση, ἐμπνευσμένη ἐδῶ ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἄκρα Ταπεινώση, παραλλάσσει ἀπὸ τὴ συνηθισμένη εἰκονογραφία τοῦ «ζωηφόρου ἄρτου» πού ἐπικρατεῖ στὰ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Μάνης, ὅπου ὁ Χριστὸς παριστάνεται ὄρθιος μέσα σὲ δισκοπότηρο εὐλογώντας μέ τὰ δύο χέρια, βλ. παραπάνω σ. 462, σημ. 4.

3. Γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ἄρτου μέ τὸ πάθος βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΒΑΣΙΛΑ, Ἐρμηνεῖα τῆς Θείας Λειτουργίας, PG 150, στ. 380 - 381. Πρβ. ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ, L'illustration des Liturgies, ὅ.π. 114 - 115.

4. Ἡ παραλλαγή αὐτὴ, γνωστὴ ἀπὸ κρητικὲς εἰκόνες τοῦ 16ου αἰῶνα, Μ. CHATZIDAKIS, Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine, L'Hellénisme Contemporain, Le Cinquantième Anniversaire de la Prise de Constantinople, 29 Μαῖ 1953, 22, πίν. XV, 11 (=Études sur la peinture postbyzantine, London 1976, I) ἀπαντᾷ καὶ σὲ ναοὺς τῆς Μολδαβίας, ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ, Bucovine et Moldavie, ὅ.π. T. I, 107.

5. Βλ. παραπάνω σ. 463, σημ. 2.

στό νότιο, ή *Φιλοξενία* τοῦ Ἀβραάμ στόν ἀνατολικό, ὁ Ἰωάνης πού καταβροχθίζεται ἀπό τὸ κήτος στή μπροστινὴ πλευρὰ τῆς κτιστῆς ἀγίας τράπεζας, καὶ ἡ *Κοινωνία τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας*¹ στήν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου. Τέλος ἓνας ἐκτεταμένος κύκλος ἀπὸ τῆ δημιουργία τοῦ κόσμου (πίν. 295β) ἀπλώνεται ψηλὰ στοὺς τοίχους τοῦ ἱεροῦ.

Ἡ καμάρα ὀλόκληρου τοῦ ναοῦ χωρίζεται σὲ τρία ὀρθογώνια τμήματα ὅπου εἰκονίζονται τὰ γνωστὰ θέματα, πὺ στοὺς τρουλαίους ναοὺς παριστάνονται στὸν κεντρικὸ ἡμισφαιρικὸ θόλο. Ὁ Παντοκράτορας δεσπόζει στὸ κέντρο σύμφωνα με τὸ συνηθισμένο σχῆμα ἀνάμεσα στὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, τὴν Παναγία, τὸν Πρόδρομο, τροχούς, εξαπτέρονα καὶ ἀγγελικὰ τάγματα (Σύναξη ἄρχαγγέλων). Στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα τῆς καμάρας, πὺ χωρίζονται με διακοσμητικὴ ταινία σὲ δύο ζῶνες τὸ καθένα, εἰκονίζονται εἴκοσι συνολικὰ ὀλόσωμοι προφῆτες με ἀνοιχτὰ εἰλητάρια.

Τῆ γένεση τῆς καμάρας διαθέει στενὴ ζώνη με θέματα κυρίως ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ (πίν. 296) καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἀπὸ τὸ θεομητορικὸ κύκλο (Γένεσις, Εἰσόδια, Κοίμησις, Μετάστασις) ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δύο ἀνατολικά διάχωρα τοῦ νότιου τοίχου ὅπου εἰκονίζονται δύο σκηνές με τοὺς πρωτόπλαστους συνειζόντας τὸν κύκλο τῆς Γένεσις τοῦ βήματος.

Ἡ εἰκονογραφία τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὴ γνωστὴ διάταξη πὺ εἶναι κοινὴ σὲ μιὰ σειρὰ σύγχρονων μνημείων τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης. Τὴν πάνω στενὴ ζώνη καλύπτουν σκηνές ἀπὸ τὸ βίο, καὶ μάλιστα κατὰ προτίμησις τὸ μαρτύριο (πίν. 296), ἐκείνων τῶν ἀγίων πὺ εἰκονίζονται ὀλόσωμοι πὺ κάτω. Στοὺς ἱεράρχες Βασίλειο, Γρηγόριο Θεολόγο, Ἰωάννη Χρυσόστομο καὶ Νικόλαο τοῦ βόρειου τοίχου ἀντιστοιχοῦν χαρακτηριστικὲς σκηνές θαυμάτων ἐνῶ οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη συνδυάζονται με τὴν Ὑγωση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου ἀπέναντι ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Πάντες² στοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένος ὁ ναός. Τὸ δυτικὸ τοῖχο καταλαμβάνουν κάτω ὡς φύλακες τοῦ ναοῦ οἱ ἀρχάγγελοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ καὶ πὺ πάνω σκηνές τοῦ Πάθους πὺ κορυφώνονται στὴ Σταύρωση ἡ ὅποια καλύπτει ὀλόκληρο τὸ τύμπανο.

Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ τέμπλου ἐμφανίζει τὸ συνηθισμένο πρόγραμμα. Δεξιὰ ὁ Χριστὸς ἐνθρονος στὸν τύπο τοῦ βασιλέως τοῦ βασιλεύοντων³ περιστοιχισμένος ἀπὸ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν, ἀγγέλους καὶ προφῆτες, ἀριστερὰ ἡ Παναγία ἐνθρονὴ βρεφοκρατοῦσα με ἀνάλογη ἀκολουθία ἀγγέλων καὶ προ-

1. ȘTEFANESCU, L'illustration des Liturgies, ὅ.π. 126 - 127.

2. Γιὰ τὸ θέμα βλ. παραπάνω σ. 470 σημ. 2 - 3 καὶ σ. 471, σημ. 1.

3. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΑΚΗΣ, Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουναλιῆς (Ἀθήναι 1962) 94 - 95, πίν. 37, Μ. CHATZIDAKIS, Icônes de Saint-Georges, ὅ.π. (σ. 465, σημ. 2) 86, ἀρ. 57, πίν. 44, ὁ ἴδιος, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (Ἀθήνα 1977), 67, πίν. 83.

φητῶν καὶ τὴν ἐπιγραφή ἢ Παντάνασσα. Τὴν πάνω ζώνη τοῦ τέμπλου καταλαμβάνει ἡ Μεγάλῃ Δέση. Σὲ λευκὴ τεθλασμένη ταινία εἶναι γραμμμένη ἢ γνωστὴ ἐπιγραφή + ὄρων τὸ βῆμα τῆς τραπέζης Κυρίου· · ·¹. Στὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῆς Ὁραίας Πύλης εἰκονίζονται ὅπως συνήθως οἱ θεοπάτορες καὶ στὸ ἐσωράχιο χερουβείμ.

Πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδὸν ὑπάρχει μισοκαταστρεμμένη μεγαλογράμματη ἐπιγραφή: + Ἡ ἐκκλησία πρῶτα νὰ βρέχεται καλῶς κ(αὶ) ὕστερα νὰ σαράνεται διατὶ συ[νάζ]εται / κορυνακτὸς κ(αὶ) φθῆρει τὴν ζωγ[ραφίαν]. . . . μὴν ἀνάπτου[σι] εἰς / τὴν ἐκκλησίαν κ(αὶ) τὸ ἦφα. . . . ε / γη τοῦ ναοῦ νὰ εἶναι. . . Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι γνωστὸ καὶ ἀπὸ ἄλλα σύγχρονα μνημεῖα τῆς Μάνης².

Μεγαλογράμματη κτητορικὴ ἐπιγραφή (πίν. 297) εἶναι ζωγραφισμένη στὸ νότιο τοῖχο:

1. + Ἀνηγέρθη εκ βαθρων γῆς ἔκπαλε κ(αὶ) ἀνιστορήθη δια του νῦν
οὔτος ὁ θεῖος κ(αὶ) πάνσεπτος ναὸς τῶν Ἀγίων Πάντων
παρα σηδρομῆς κ(αὶ) ἐξόδου κ(αὶ) κόπου κ(αὶ) κτίτορος παπα
κῶρ Γεώργι Πελεκανάκου συν τι πρεσβηταιρη ἀντοῦ
5 κ(αὶ) ἀφερονομε τα ρούχα μας σπύτια μὰς κ(αὶ) ἐληαῖς
μας καθὸν ἐνυρίσκωνται ἄγρια κ(αὶ) εἴμερα· εἰς την εκ-
κλησίαν κ(αὶ) ὄστης μεταγενέστερος ἐλάχη. . .
. . . . εἰ ἐδικός μου εἰ ἀπο την χώρα ἐλα-
χη οπου να επιρετὰ κ(αὶ) να δουλένη τὴν εκ-
10 κλησία να ἔχη να εξουσιάζη κ(αὶ) να τρόγη την
. . . ἢ κ(αὶ) περίσεμα τὸν ἀφερομάτων κ(αὶ)
καλογρηά νὰ ἐνυρίσκαιται ἀπίρακτι να
[μῆν] ἔχη τινὰς να τὴν ἐσαλεύσι ἀπο τὴν εκ-
κλησία ἐὸς σου ζῆ· κ(αὶ) ὄστης παρένη τὰ ἄ-
15 [νω]θε γεγραμένα να ἔχη τὴν κατάραν -
τοῦ Χ(ριστο)ῦ κ(αὶ) τῆς Παναγίας κ(αὶ) τῶν Ἀγίων Πά-
[ντων] κ(αὶ) ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτολοῦ· ἀμὴν —
ἔτι — 1783 — μαρτίου
δια χειρὸς ἐμοῦ [ἀ]
ναξείου, ἀναγνώ[στου]³

1. Βλ. παρακάτω σ. 554, σημ. 2.

2. Βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 239, σημ. 3.

3. Γιὰ τὸν τίτλο βλ. παραπάνω σ. 472 σημ. 3.

Στό μικρό ναό παρά τις περιορισμένες του διαστάσεις συνδυάζονται, όπως και στά μεγαλύτερα μνημεία, τέσσερις κύκλοι παραστάσεων: ή γένεση τοῦ κόσμου, ό χριστολογικός, ό θεομητορικός και ό άγιολογικός κύκλος. Η έπιλογή τῶν σκηνῶν στό χώρο τοῦ βήματος και οι παραλλαγές ποῦ προτιμήθηκαν για όρισμένα καθιερωμένα θέματα, όπως για τόν «ζωηφόρο άρτο», δίνει έμφαση στή σωτηρία τῶν πιστῶν χάρη στή θυσία τοῦ ένσαρκωμένου Λόγου. Στόν άγιολογικό κύκλο ποῦ κορυφώνεται με τήν παράσταση τῶν άγιῶν Πάντων άξιόπρόσεχτη είναι ή προσπάθεια νά εκπροσωπηθοῦν όλες οι τάξεις τῶν άγιῶν: άπόστολοι, ιεράρχες, βασιλείς, γιατροί, στρατιωτικοί.

Τό εικονογραφικό πρόγραμμα διακρίνεται από μιá έμφανή τάση για ίσοροπία και τάξη. Η άφηγηματική διάθεση τοῦ ζωγράφου εκφράζεται στήν πυκνή εικονογράφηση τοῦ ναοῦ με πολλές σκηνές μικρῶν διαστάσεων. Οι συνθέσεις ποῦ δέν ξεφεύγουν από τήν παραδοσιακή διάταξη πλουτίζονται με οικοδομήματα και θέματα ποῦ άποδίδουν τό τοπίο. Χαρακτηριστικές για τό λαϊκό τεχνίτη είναι ή διακοσμητική διάθεση, όπως στήν άπόδοση τῶν ύφασμάτων, καθώς και οι άτεχνιές στις αναλογίες τῶν μορφῶν, όπου σέ πολλές περιπτώσεις, π.χ. στους προφήτες τῆς καμάρας, τά σώματα άποδίδονται κοντά και τά κεφάλια και τά άκρα ιδιαίτερα μεγάλα.

Τό πλάσιμο τῶν προσώπων είναι ξερό και τυποποιημένο. Καστανή όχρα κοντά στά περιγράμματα και γύρω από τά χαρακτηριστικά δηλώνει τις σκιές ένῶ ή σάρκα ξανοίγεται με άνοιχτόχρωμη όχρα. Πολλές λευκές παράλληλες σχηματοποιημένες γραμμές άποδίδουν τά φῶτα. Διαφορετικοί είναι τό πλάσιμο τῶν προσώπων στό τέμπλο όπου χρησιμοποιοῦνται ζωρότερα χρώματα σέ μιá προσπάθεια άπομίμησης τῶν φορητῶν εικόνων. Οι σκιές είναι ένῶ καστανές και τό πλάσιμο τῆς σάρκας γίνεται με καστανοκόκκινο. Τά φῶτα δηλώνονται γραμμικά.

Τό καθαρά έπαρχιακό και τυποποιημένο ύφος ποῦ άγγίζει τά όρια τοῦ λαϊκοῦ έντάσει τό διάκοσμο τῶν 'Αγιῶν Πάντων σέ μιá πολύ διαδομένη τάση στά μνημεία τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης κατά τό δεύτερο μισό τοῦ 18ου αιώνα¹.

100. "Αγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, σέ κεντρική όμόνυμη πλατεία τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναός είναι σταυροειδής έγγεγραμμένος δικιόνιος τύπος², όπως συνηθίζεται τήν έποχή τῆς Τουρκοκρατίας³ και έχει μέγιστες διαστάσεις 9 x 5,80 μ. (πίν. 298α). Οι τοίχοι τοῦ ναοῦ είναι κτισμένοι με άργολιθοδομή μέσα στήν όποία παρεμβάλλονται κεραμίδια, έντός από τήν άνατολική πλευρά, όπου ή τοιχοποιία έχει γίνει με λαξευμένους λίθους, κόνιαμα και λίγες πλίν-

1. Βλ. παραπάνω σ. 467 - 468.

2. R. TRAQUAIR, Laconia, ό.π. (σ. 469 σημ. 3) 203, πίν. XV, XVII.

3. ΟΡΑΝΔΟΣ, Η έν Ελλάδα εκκλησιαστική άρχιτεκτονική, ό.π. (σ. 452 σημ. 2), 216, ΜΠΟΥΡΑΣ, Η εκκλησιαστική άρχιτεκτονική, ό.π. (σ. 461 σημ. 3), 166.

θους, καὶ πιθανότατα τὸν τροῦλο ποὺ εἶναι σήμερα ἐπιχρισμένος. Ἡ ἀψίδα εἶναι πεντάπλευρη διακοσμημένη μετὰ τυφλὰ ἀψιδώματα καὶ οἱ κόγχες τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ δὲν ἐξέχουν. Ὁ τροῦλος ποὺ εἶναι ὀκτάπλευρος μετὰ ὑψηλὸ τῦμπανο καὶ ἔντονα κωνικὸ θόλο φέρει ἐπίσης τυφλὰ ἀψιδώματα στὶς πλευρὰς¹ καὶ μιὰ φωτιστικὴ θυρίδα στὸ ἀνατολικό, δυτικὸ, βόρειο καὶ νότιο τμήμα. Λίγο πάνω ἀπὸ τὴ μέση περιτρέχει τὸν τροῦλο ὀριζόντια ὀδοντωτὴ ταινία.

Τὸ τοξωτὸ κωδωνοστάσιο πάνω ἀπὸ τὴ δυτικὴ κεραία, καθὼς καὶ τὰ δίλοβα παράθυρα τῆς ἀψίδας, τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας κεραίας, εἶναι νεότερα καὶ θὰ πρέπει νὰ ἔγιναν στὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα². Τὰ παράθυρα αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἀντικατέστησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση μικρότερα ἀνοίγματα ἀνάλογα πρὸς τὶς θυρίδες τοῦ τροῦλου, οἱ ὁποῖες συνηθίζονται στοὺς ὑποφωτισμένους ναοὺς τῆς μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς³. Πόρτες ὑπάρχουν στὴ βόρεια, νότια καὶ δυτικὴ ὄψη.

Τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα καλύπτονται μετὰ τεταρτοκυλινδρικές καμάρες, σύστημα ποὺ ἂν καὶ δὲν εἶναι ἄγνωστο στὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ⁴ γίνεται πρὸς συνηθισμένο στὴ ναοδομία μετὰ τὴν Ἀλωσὴ⁵. Τὸ ναὸ στολίζουν σὲ δευτέρῃ χρήσῃ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ: α) Μαρμάρινος πεσσίσκος τέμπλου μετὰ σύμφυτο τμήμα κιονίσκου καὶ θωρακίου συνολικοῦ σωζόμενου ὕψους 1.10 μ. ποὺ χρησιμεύει σὰν ὑπέρθυρο τῆς βόρειας πόρτας. Εἶναι διακοσμημένος μετὰ ἐλικόμορφο βλαστὸ καὶ ἡμιάνκασθες ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 11ου αἰώνα⁶, ἀλλὰ τὸ θέμα ἀποδίδεται μετὰ αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ στὴ 12ῃ ἑκατονταετία. β) Περίθυρα μετὰ κυμάτια ποὺ ἔχουν χρησιμοποιοῦνται στὴ δυτικὴ πόρτα. γ) Κιονόκρανο ποὺ ἐπιστέφει τὸν ὀκτάπλευρο μαρμαρίνο βόρειο κίονα, μετὰ διακόσμηση φυλλοφόρου σταυροῦ (πίν. 298β). Ἀπὸ τὴν πλοῦσια

1. Στὸ ἴδιο, 166, εἰκ. 4. Μετὰ τυφλὰ ἀψιδώματα ἢ τυφλὰς τοξοστοιχίας διακοσμοῦνται οἱ τροῦλοι καὶ οἱ ἀψίδες ἢ μόνο οἱ τροῦλοι ναῶν τῆς περιοχῆς, ὅπως π.χ. τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴ μονὴ Δεκοῦλου Οἰτύλου (1765), τοῦ Ταξιάρχη στὴν Ἀρεόπολη (1798), ΤΡΑΚΟΥΑΙΡ, ὅ.π. 198 - 202, 204 - 6, πίν. XV, εἰκ. 3, τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Δολῶν (1698), τῆς Φανερωμένης μεταξὺ Σαϊδῶνας καὶ Καστανίας (18ος αἰώνας), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΠΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 217 - 228, πίν. 140β, 143α τοῦ Ἁγίου Βασιλείου Κάτω Δολῶν (ἀρ. 62, σ. 511) καὶ τῆς Παναγίτσας Ἀνω Δολῶν (ἀρ. 49 σ. 493).

2. Πρβ. τὰ παράθυρα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (ἀρ. 98 σ. 545) ποὺ χρονολογεῖται τὸ 1833 ἢ 35.

3. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὅ.π. 208, ΜΠΟΥΡΑΣ, ὅ.π. 172.

4. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς ἀνατολικῆς Κορινθίας, ΑΒΜΕ Α', 1935, 60 - 61, σημ. 1, 2, ὁ ἴδιος, Τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστοριάς, 2. Ταξιάρχης τῆς Μητροπόλεως, ΑΒΜΕ Δ', 1938, 66 σημ. 1, 2.

5. Ὁ ἴδιος, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅ.π. 216, ΜΠΟΥΡΑΣ, ὅ.π. 166.

6. Πρβ. κυρίως μετὰ τὸ ἐπιστολιὸν τοῦ τέμπλου τῶν Ἁγίων Θεοδώρων Καφιόνας, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Νικήτας Μαμαραῶς, ὅ.π. 32 - 34, πίν. ΧΙΙΑ - β.

και μαλακά άνακαμπτόμενη άκανθα που έλεύθερα καλύπτει όλη την έπιφάνεια, τó έργο αυτό θά πρέπει νά χρονολογηθεί μετά από τά κιονόκρανα τού 'Αγίου Νικολάου στά Καμπιά τής Βοιωτίας (δέυτερο τέταρτο τού 12ου αιώνα¹), στήν ίδια περίπου έποχή με ένα κιονόκρανο τού Μουσείου Τεγέας που έχει τοποθετηθεί στό τρίτο τέταρτο τής 12ης έκατονταετίας². Φάίνεται δηλαδή ότι είναι σύγχρονο ή λίγο μεταγενέστερο, άν και κατώτερης ποιότητας, από τó ανάγλυφο έπιστύλιο τού Ταξιάρχη Μεσαριάς στήν "Άνδρο (1158)³.

δ) Τμήμα πεσσίσκου τέμπλου που φέρει στίς γωνίες κιονίσκους συνδεόμενους με κόμβους και σύμφυτο πεσσόκρανο με άετούς, τó όποιο βρίσκεται στερεωμένο στό πεζούλι τού βόρειου έσωτερικού τοίχου τού ναού και χρησιμεύει σήμερα σαν βάση κηροπήγιου. 'Ο πεσσίσκος μπορεί νά παραβληθεί με παραδείγματα που σώζονται στόν "Άγιο Νικόλαο τής Πλάτσας⁴ και νά χρονολογηθεί στόν 12ο αιώνα⁵. ε) 'Επιστύλιο που στέφει μεγάλο μέρος τού κτιστού τέμπλου και τήν εικόνα τού επώνυμου άγιου στό άνατολικό τμήμα τού βόρειου τοίχου, διακοσμημένο με άνθέμια, έξεργα κομβία και πυροστρόβιλους, καθώς και στρεφόμενα πρós τά έξω φύλλα άκανθας. 'Από τά έξεργα στοιχεία που σχηματίζουν ένα δεύτερο επίπεδο⁶ και τόν τρόπο που τά θέματα καλύπτουν τó βάθος, τó έπιστύλιο θά πρέπει νά χρονολογηθεί στό τρίτο τέταρτο τού 12ου αιώνα, μετά τά γλυπτά τού 'Αγίου Νικολάου στά Καμπιά τής Βοιωτίας και τού Ταξιάρχη Μεσαριάς, στήν "Άνδρο, που άναφέρθηκαν λίγο πιο πάνω. στ) Δύο όρθογώνια μαρμάρινα θωράκια (0.86 × 0.52 μ.) με πλοχμόμορφο κόσμημα και μαλακά άνακαμπτόμενο βλαστό με άκανθα σέ σχήμα σίγμα, έξάφυλλα μέσα σέ κύκλους, πυροστρόβιλους και ρόδακες, που έχουν τοποθετηθεί στό κέντρο τού δαπέδου τού ναού. "Αν και τά κοσμήματα είναι πολύ φθαρμένα, ό άνακαμπτόμενος βλαστός και ή άκανθα, που μοιάζουν με τήν άνάλογη διακόσμηση τού κιονοκράνου τού ναού, δείχνουν ότι θά πρέπει νά χρονολογηθούν στήν ίδια έποχή. ζ) Μαρμάρινο άρχιτεκτονικό μέλος (1.25 × 0.29 μ.) πολύ φθαρμένο, που χρησιμεύει σαν κατώφλι τής δυτικῆς θύρας. η) Φθαρμένο μαρμάρινο άρχιτεκτονικό μέλος (0.50 × 0.27 μ.) με ένα πυροστρόβιλο, τοποθετημένο στό δάπεδο. θ) 'Επιθήμα μικρού άμφικιονίσκου (ύψ. 0.125 μ.) μέσα

1. R. W. SCHULTZ - S. H. BARNSELY, The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phocis, and the Depzent Monastery of Saint Nicolas in the Fields, near Skripou, in Boeotia (London 1901), πίν. 60, ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ό.π. 100.

2. Στο ίδιο, 104, 124 (άρ. 76) πίν. 37β, γ.

3. Α. Κ. ΟΡΑΝΑΔΟΣ, Βυζαντινά Μνημεία τής "Άνδρου, ΑΒΜΕ Η', 1955 - 56, 8 - 34, εικ. 11, 19, L. BOURAS, ό.π. 65 - 67, εικ. 2 - 5.

4. ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Οι τοιχογραφίες τού 'Αγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τής Μάνης ('Αθήνα 1975), 22, πίν. 57.

5. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ό.π. 105, 123 (άρ. 70), πίν. 36δ.

6. Δ. ΠΑΛΛΑΣ, 'Ανάγλυφη στήλη τού Βυζαντινού Μουσείου 'Αθηνών, ΑΕ 1953 - 54, (εις μνήμην Γεωργίου Π. Οικονόμου) τόμ. Γ', 278.

στό ἱερὸ διακοσμημένο ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ μὲ φυλλοφόρο σταυρὸ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μὲ ἡμιανθέμια. 1) Ἄδρὰ κατεργασμένο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος τοῦ ὁποίου ἡ διακόσμηση θυμίζει ὄψιμες μεταβυζαντινὲς μορφὲς χερουβείμ, ἔξω ἀπὸ τὸ ναό, κοντὰ στὴ δυτικὴ θύρα.

Τοιχογραφίαι σάζονται κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ, στὴ δυτικὴ κεραία καὶ στὸ κτιστὸ τέμπλο. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακοσμεῖ ἡ Παναγία δεύμενη στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας μὲ τὸ Χριστὸ πού φορεῖ αὐτοκρατορικὴ στολή δεόμενο μέσα σὲ ἀριβαδόσχημη δόξα. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ κάτω ἀπὸ τὰ συμπιλήματα Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφή Πλατυτέρα τῶν Οὐρανῶν (παρακλ. ἤχ. γ' Καν. ὠδ. ε' Θεοτ.)¹ καὶ στὶς ἄκρες τῆς παράστασης εἰκονίζονται χοροὶ ἀγγέλων. Ἀπὸ κάτω ἔχει τοποθετηθεῖ μιὰ λεπτὴ ζώνη μὲ ἀριβαδόσχημους δίσκους πού περιλαμβάνουν τὶς προτομὲς προφητῶν μὲ ἀνοιχτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια καὶ δύο μελωδῶν στὶς ἄκρες τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ καὶ τοῦ Κοσμᾶ. Ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἀψίδας πού ἔχει καταστραφεῖ στὸ μέσο ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο παράθυρο χωρίζεται σὲ τρεῖς ζώνες. Στὴν ἐπάνω παριστάνεται ἡ θεία Λειτουργία, στὴ μεσαία ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ ἀπὸ κάτω ὁ Χριστὸς ὡς ζωηφόρος Ἄρτος μεταξὺ δύο σεραφεῖμ καὶ ἑπτὰ συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν. Τὸ ἅγιο Μανθῆλιο μεταξὺ σχηματοποιημένων ἀγγελικῶν μορφῶν διακοσμεῖ τὸ μέτωπο τοῦ τεταρτοσφαιρίου.

Ταινία μὲ φυλλόμορφα σχηματοποιημένα κοσμήματα διατρέχει τὸ κλειδὶ τῆς καμάρας καὶ τὴ χωρίζει σὲ δύο τμήματα ἀπὸ τρεῖς ζῶνες τὸ καθένα πού περιλαμβάνουν παραστάσεις μὲ τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου (πίν. 299α). Ἐνδιαφέρον εἶναι νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἴδιο κόσμημα μὲ ἐξάφυλλους ρόδακες τοὺς ὁποίους ἐνάουν διαγώνια τοποθετημένα φύλλα σὲ διακοσμητικὲς ταινίες ἀπαντᾷ λιγότερο σχηματοποιημένο στὰ καθολικὰ τῆς μονῆς Καβελλάρη (1688) ἔξω ἀπὸ τὴ Λαγκάδα² καὶ τῆς Μονῆς Πετράχη — δυτικὴ κεραία — στὴν Ἀθήνα· τὸ τελευταῖο ζωγράφισε ὁ Γεώργιος Μάρκου ἀπὸ τὸ Ἄργος, τὸ 1719³. Ὁμοιο τὸ κόσμημα αὐτὸ στολίζει καὶ τὸν Ἅγιο Βασίλειο τῆς Κελεφᾶ (ἀρ. 133, σ. 572) τοῦ ὁποίου ἡ διακόσμηση παρουσιάζει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη. Πολὺ περισσότερο σχηματοποιημένο τὸ ἴδιο θέμα καλύπτει κάποιον κενὸ πού σχηματίζεται στὶς γωνίες ὀρισμένων παραστάσεων τῆς Εὐαγγελίστριας στὸ Σταυροπήγι, πού ἔχει τοποθετηθεῖ γύρω στὸ 1800 (ἀρ. 36 σ. 477-8).

Στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ κάτω ἀπὸ τοὺς οἴκους τοῦ Ἀκάθι-

1. Ποίημα ἸΩΑΝΝΟΥ Μοναχοῦ τοῦ ΘΗΚΑΡΑ, Κανὼν 21ος στ. 7, ἐκδ. Σ. ΕΥΕΤΡΑΤΙΔΟΥ, Θεοτοκᾶριον, Chennevières-sur-Marne, 1931.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 234 - 8.

3. ΣΥΓΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὅ.π. 284, Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ἱστορία Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ΙΑ' (Ἀθήνα 1975) 256.

στου "Υμνου σώζονται οί σκηνές του Δανιήλ μέσα στα λιοντάρια και τῶν Τριῶν παιδιῶν στήν Κάμινω, πού θεωροῦνται προεικονίσεις τῆς θείας Εὐχαριστίας.

Ἡ πρόθεση εἶναι διακοσμημένη με διπλή παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας: στό μέτωπο εἰκονίζεται ἡ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ και στήν κόγχη ἐπάνω ὁ Παλαιός τῶν ἡμερῶν μέσα σέ σύννεφα με τήν ἐπιγραφή ὁ Πατήρ, ἀπό κάτω ἡ περιστερά και πύ χαμηλά στόν ἡμικύλινδρο, ἡ Ἄκρα Ταπείνωση με τὸ Χριστὸ ἀνάμεσα στήν Παναγία και στόν Ἰωάννη τὸ Θεολόγο. Ἡ τριαδική θεότητα, ὅπου εἰκονίζεται ὁ (προσφέρων και προσφερόμενος), διακοσμεῖ τὴν πρόθεση τῆς Περιβλέπτου στό Μυστρά¹. Τὸ θέμα αὐτὸ πού ἐμπνέεται ἀπὸ τὴν Λειτουργία και ὑπαινίσσεται τὴν θυσία και τὸ θρίαμβο² χρησιμεύει σὰν εἰσαγωγή τῆς Λειτουργίας, ὅπου πραγματοποιεῖται με μυστικὸ τρόπο ὁ θάνατος και ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Ἡ παράσταση ἀπαντᾷ σέ δύο ἀθωνίτικες ἐκκλησίες, στόν Ἅγιο Παῦλο και στό καθολικὸ τῆς μονῆς Δοχειαρίου³, ἀλλὰ με τὴν ἴδια εἰκονογραφικὴ σύνθεση διακοσμεῖ τὴν ἐκκλησία Făgăras (1698) τῆς Τρανσυλβανίας⁴.

Ἀπὸ κάτω μέσα σὲ τοξύλλια εἰκονίζεται τὸ Βραβεῖο τῆς ἐκκλησίας με ἐξίτηλα τὰ δνόματα τῶν τεθνεώτων. Στὸ τρίτο τοξύλλιο διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή Δανιήλ ἀρχιερεὺς Πλάτσης και στό τέταρτο σώζεται ἡ χρονολογία ἀΨβ (1782). Ὁ ἀρχιερεὺς Δανιήλ ἐπίσκοπος Πλάτσας ἀπὸ 1770 ὡς τὸ 1802⁵ ἀναφέρεται και στόν Ἅγιο Γεώργιο στὰ Ἄνω Ρίγκλια (ἀρ. 86 σ. 535).

Ὁ δίκαιος Μελχισεδὲκ διακοσμεῖ μιὰ ἄλλη μικρὴ κόγχη τοῦ βόρειου τοῖχου, πλάι στόν ἅγιο Πέτρο Ἀλεξανδρείας πού εἰκονίζεται πρὸς τὰ δυτικὰ ὄρθιος με ἱερατικὴ στολή κοντὰ στήν παράσταση τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Ἡ τεταρτοκυλινδρική καμάρα τῆς ὀροφῆς χωρίζεται σέ τρεῖς ζῶνες ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ δύο πρῶτες φέρουν σκηνές τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης και ἡ κατώτερη ἀπεικονίσεις ἀπὸ τὸ θεομητορικὸ κύκλο. Ὁ νότιος τοῖχος εἶναι διακοσμημένος με παραστάσεις ἁγίων μαρτύρων. Τὸ ἐσωράχιο τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὴν πρόθεση διακοσμοῦν ἅγιοι ὀλόσωμοι και σέ προτομή, μεταξύ τῶν ὁποῖων ὁ ἅγιος Στέφανος ὁ πρωτομάρτυρας.

Στόν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ διακονικοῦ εἰκονίζονται ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης και ὁ ἅγιος Στυλιανός και στίς πλευρές, ἄλλοι ἅγιοι. Ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη διακόσμηση τοῦ ναοῦ σώζονται στὴ δυτικὴ κεραία ἡ σύνθεση τῶν Αἰῶνων (Πᾶσα Πνοή, Ψάλλμοι 148 - 150)⁶ και στό δυτικὸ τοῖχο ἡ Σταύρωση,

1. DUFRENNE, Les programmes, ὁ.π. (σ. 462 σημ. 4) 53 - 54.

2. Ἡ ἴδια, Images du décor de la prothèse, ὁ.π. (σ. 456 σημ. 3), 301.

3. Στὸ ἴδιο, 301. MILLET, Athos, pl. 220.

4. ȘTEFANESCU, Valachie et Transylvanie, ὁ.π. (σ. 462 σημ. 3) 334.

5. ΒΕΗΣ, ὁ.π. (σ. 535 σημ. 1), 194, 201 - 2.

6. Γιὰ τὸ θέμα ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΑΝ, ΠΑΕ 1980, 230, σημ. 2.

σκηνές ἀπὸ τὸ δημόσιο βίο τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ Δέηση ἀπὸ τῆ Μέλλουσα Κρίση.

Στὸ κτιστὸ τέμπλο εἰκονίζεται ἐπάνω ἡ Μεγάλῃ Δέηση καὶ ἀκολουθεῖ σὲ τεθλασμένη ταινία ἡ ἐπιγραφή ὁρῶν τὸ βῆμα τῆς Τραπέζης. . . . Τὸ χωρίο συνηθίζεται πολὺ στὰ κτιστὰ μεταβυζαντινὰ τέμπλα τῆς Μάνης¹. Ἀνάλογο συμπλήρωμα ἀπαντᾷ ἤδη ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ περίοδο στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας στὴν Παναγία τῶν Χαλκῶν (1028) τῆς Θεσσαλονίκης². Πάρα κάτω δεξιὰ εἰκονίζονται ἡ Βάπτισις καὶ ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς καὶ ἀριστερὰ ἡ Γέννησις καὶ ἡ Παναγία βρεφοκρατούσα. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῆς Ὁραίας Πύλης διακοσμοῦν, ὅπως συνηθίζεται, ὁ Ἰωακείμ καὶ ἡ Ἄννα καὶ τὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου ἓνα σεραφεῖμ.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὴν καθιερωμένη διάταξιν μὲ τρόπο ποὺ προδίδει γνώση καὶ εὐαισθησία στὸ νόημα τῶν παραστάσεων. Ἔτσι ἡ θριαμβευτικὴ ἀπεικόνισις τῆς Πλατυτέρας στὸ τεταρτοσφαίριο ποὺ συμπληρώνεται ἀπὸ τοὺς προφήτες ποὺ ἀνάγγειλαν τὴν Ἐνσάρκωσις καὶ τοὺς μελωδοὺς ποὺ ἔγραψαν ὕμνους στὴν Παναγία συνενώνεται, ὅπως συνηθίζεται, μὲ τὴν τριπλῆ παράστασις τῆς Λειτουργίας, μέσω τῆς ὁποίας οἱ ἄνθρωποι γίνονται κοινωνοὶ τῆς Ἐνσάρκωσης. Τὸ σύνολο συνδυάζεται μὲ σκηνές ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκην στοὺς πλαϊνοὺς τοίχους ποὺ ἔχουν εὐχαριστηριακὸ νόημα καὶ ὀλοκληρώνεται μὲ τὴ διπλῆ σύνθεσις τῆς ἁγίας Τριάδας στὴν πρόθεσις. Ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος ἐξάλλου καὶ οἱ σκηνές ἀπὸ τὸ μαριολογικὸ κύκλο στὸ ἱερὸ δίνουν μιὰ ιδιαίτερη ἔμφασις στὴ λατρεία τῆς Παναγίας, ἐνῶ οἱ ΑἼνοι στὴ δυτικὴ κεραία καὶ ἡ Δευτέρα Παρουσία στὸν ἀντίστοιχο τοῖχο εἶναι τυπικὲς γιὰ τὴ θέση αὐτῆ τοῦ ναοῦ.

Μόνον οἱ παραστάσεις τῆς Γέννησις καὶ τῆς Βάπτισις στὸ Τέμπλο ἀποτελοῦν κάποια ἰδιορρυθμία.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ ἀποδίδονται μὲ γραμμικὸ καὶ ἐκφραστικὸ τρόπο ποὺ ἔχουν λαϊκὸ χαρακτῆρα (πίν. 299α). Ἡ σκίασις τῶν γυμῶν μερῶν γίνεται ἀπότομα καὶ σχηματικὰ καὶ ἡ πτυχολογία εἶναι γραμμικὴ καὶ σκληρῆ. Οἱ συνθέσεις μὲ πλοῦσις ἀρχιτεκτονήματα καὶ τοπία στὸ βάθος εἶναι πολυπρόσωπες καὶ ἔχουν μορφές κοντὲς ποὺ ἀποδίδονται μὲ ζωερὴ κίνησις. Ὡστόσο ὑπάρχει ἡ αἴσθησις τῆς τρίτης διάστασις καὶ κάποια φυσιοκρατικὴ διάθεσις ποὺ φαίνεται κυρίως στὴ λεπτομερειακὴ ἀπόδοσις τῶν οἰκοδομημάτων. Ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ θυμίζει ἄλλα σύνολα τῆς περιοχῆς χρονολογημένα στὸ δευτέρου μισοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, ὅπως ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Δεκούλου (1765) στὸ Οἶτυλο³ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων (1760) στὸν

1. Στὸ ἴδιο, 236, 240.

2. Δ. Ε. ΕΥΑΓΓΕΛΙΑΔΗ, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν (Θεσσαλονίκη 1954) 51, ANNA ΤΣΙΓΟΥΡΙΔΟΥ, Ἡ Παναγία τῶν Χαλκῶν (Θεσσαλονίκη 1975) 39.

3. TRAQUAIR, Laconia, ὅ.π. (σ. 469 σημ. 3), 198 - 201, πίν. XIII, ΕΛΙΟΡΟΥΛΟΥ-ROGAN, Mani, ὅ.π. 125 - 6, τελευταῖος πίνακας.

Κάμπο (άρ. 31 σ. 467-8), τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (1786), στό Σταυροπήγι (άρ. 35 σ. 474) καί τῶν Ἁγίων Πάντων (1783) στήν Πλάτσα (άρ. 99, σ. 549). Γιά τὸ λόγο αὐτὸ τὸ μνημεῖο θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ. Μιὰ ἐπὶ πλεόν ἐνδειξὴ ἀποτελεῖ τὸ ἔτος 1782 ποὺ ἀναγράφεται στὴν πρόθεση καὶ ποὺ θὰ πρέπει νὰ σημειώθηκε σύγχρονα ἢ λίγα χρόνια μετὰ τὴν τοιχογράφηση τῆς ἐκκλησίας.

Λίγο πρὶν θὰ πρέπει νὰ χτίστηκε καὶ ὁ ναὸς τοῦ ὁποίου τόσο ὁ τύπος ὅσο καὶ τὰ διάφορα στοιχεῖα δείχνουν μιὰ ἐποχῇ ἀκμῆς κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, ὅπως εἶναι ὁ 18ος αἰώνας¹. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἔγιναν ὀρισμένες ἐπισκευές στοῦ κτίσμα γιὰ νὰ ἀνοιχτοῦν μεγαλύτερα παράθυρα καὶ νὰ ἀποκτήσει περισσότερο φῶς ἡ ἐκκλησία.

Μέσα στοῦ ναοῦ καταγράφηκαν: α) Τρεῖς δεσποτικὲς εἰκόνες ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στοῦ τέλος τοῦ 18ου αἰώνα, τοῦ Χριστοῦ ὡς Μεγάλου Ἀρχιερέως (1 × 0.78 μ.), τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας, ἴδιων περίπου διαστάσεων, καὶ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου μὲ σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο του σὲ μιὰ ταινία ποὺ περιβάλλει στοῦ κεντρικὸ θέμα. β) Ἀμφίγραπτη εἰκόνα (0.36 × 0.25 μ.) μὲ τὶς παραστάσεις στὴ μιὰ πλευρὰ τῆς Δέησης καὶ δύο ἱεραρχῶν καὶ στὴν ἄλλη τοῦ Σταυροῦ μὲ τὴ λόγχη, τὸ σπόγγο καὶ τὴν ἐπιγραφή «C - XC» «ΝΙΚΑ».

101. Ἅγιος Δημήτριος ΒΔ τῆς πλατείας τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (9.40 × 3.40 μ.) μὲ τυφλὴ ἡμικυλινδρική ἀψίδα. Στὸ μεταγενέστερο καμπαναριὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς ἐγχάρακτη ἡ χρονολογία ΙΣΧΡ 1822.

Τοιχογραφίαι. Ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία Πλατυτέρα. Στὶς δύο ζῶνες τοῦ ἡμικυλίνδρου εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ, μὲ τὸν Χριστὸ ὄρθὸ στοῦ δισκοπότηρο Ἐπιγραφή, ὁ Ζωηφόρος Ἄρτος. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ἄγγελος κρατεῖ τὸ Μανθίλιο, καὶ περιστοιχίζεται ἀπὸ σεβίζοντες ἀγγέλους. Στὰ ἄκρα, ὁ ἅγιος Βασίλειος καὶ ἀδιάγνωστος προφήτης, κρατοῦν ἐνεπίγραφα εἰλητά. Πιὸ χαμηλά, ἡ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο, καὶ ἡ Καιομένη Βάτος. Στὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς τράπεζας, παράσταση τοῦ Ἰωάν· στὴν πρόθεση ἡ Ἄκρα Ταπεινώση, μὲ ἐπιγραφή Ἀποκαθίλωση καὶ τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ. Ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή Ὁρῶν τὸ βῆμα² στέφει τὴν παράσταση τῆς Μεγάλης Δέησης τοῦ κτιστοῦ τέμπλου. Πιὸ κάτω τὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέα συνοδεύουν οἱ Προφῆτες Ἡσαΐας καὶ Δανιήλ³,

1. Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, Nr. 33) (Athen 1939) 119 κέ., ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἔ.π. 246, 258.

2. Γιά τὴν κοινὴ αὐτὴ ἐπιγραφή στὶς ἐκκλησίες τῆς Μάνης, βλ. παραπάνω σ. 554 σημ. 2.

3. Οἱ ἴδιοι προφῆτες ποὺ συχνὰ συνοδεύουν τὸν Χριστὸ Μ. Ἀρχιερέα, ἀπαντοῦν καὶ στὴν παράσταση τοῦ Χριστοῦ Ζωηφόρου Ἄρτου, στὴν Κοίμηση στὶς Γαϊτσές, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1976, 235.

τῆς δὲ Παναγίας μὲ τὴν ἐπιγραφή *Ἡ πάντων ἀνασσα ὁ Σολομῶν καὶ ὁ Δαυὶδ. Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ σὲ χωριστὴ παράσταση, ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος δεόμενος. Σὲ μετάλλιο ποῦ ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο, εἰκονίζεται στὴ μέση τῆς καμάρας ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ τὸν περιβάλλον ἡ Παναγία Λεομένη, ὁ Ἰωάννης Φτερωτός, χειροβεῖμι καὶ σεραφεῖμι, τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καθὼς καὶ μετάλλια μὲ προτομὲς προφητῶν. Οἱ σκηνές τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοῖχου, διανέμονται σὲ τέσσερις ἐπάλληλες ζώνες. Στὴν κατώτερη, οἱ ὀλόσωμες μορφές ἁγίων, εἰκονίζονται σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὶς σκηνές μαρτυριῶν ποῦ περιλαμβάνονται στὴν ἀμέσως ἐπόμενη ζώνη. Στὸ βόρειο τοῖχο, σὲ σύντομο κύκλο, ὁ βίος τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου. Στὴν τρίτη καὶ τέταρτη ζώνη, ἀνακατωμένες, εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο καὶ τὸν ἑλληπὴ κύκλο τοῦ Δωδεκαῶρου. Στὸ κέντρο τῆς ἀνώτερης ζώνης καὶ ἀντικριστὰ στὸ νότιο καὶ βόρειο τοῖχο, εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία ἡ *Σύναξη τῶν ἀγγέλων*. Τὸ θέμα αὐτὸ, ποῦ ἀπαντᾷ σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες τῆς Μάνης, εἶναι συναφές μὲ τὸ πρόγραμμα τοῦ θόλου, καὶ ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς εἰκονογραφίας του¹. Ἰδιαίτερη εἶναι ἡ ἔμφαση ποῦ δίδεται στὴν παράσταση τῶν Ἁγίων Πάντων ποῦ διακόπτει τὴν εἰκονογράφηση τῶν ἐπάνω ζωνῶν τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ νότιου τοῖχου, καὶ ποῦ ἀπλώνεται σὲ τέσσερα ἐπάλληλα διάχωρα. Στὸ ἀνώτερο διάχωρο ἡ Παναγία καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ Προδρόμος εἰκονίζονται στραμμένοι σὲ δέηση πρὸς τὴν Ἁγία Τριάδα ποῦ εἰκονίζεται στὸ μέσο. Πιὸ κάτω ἱστορεῖται ἡ Ἐτοιμασία τοῦ θρόνου σύμφωνα μὲ τὸ βυζαντινὸ εἰκονογραφικὸ πρότυπο ποῦ περιλαμβάνει τοὺς προπάτορες. Χαμηλότερα, ἡ *Εὔρεση τοῦ Τιμίου Σταυροῦ*. Καὶ τὶς τρεῖς αὐτὲς σκηνές πλαισιώνουν χορὸς Προφητῶν καὶ ἀγγέλων - τὴν τελευταία, χορὸς ἀνδρῶν - γυναικῶν μαρτύρων².*

Χαρακτηριστικὸς εἶναι γιὰ τὴν ἐποχὴ ὁ κατακεραμιτισμὸς σὲ ἐπάλληλη διήγηση τῆς ἐνιαίας στὸ περιεχόμενο αὐτῆς παράστασης. Στὸ δυτικὸ τοῖχο, στὴ σκηνὴ τῆς Σταύρωσης σημειώνονται οἱ νεκροὶ ποῦ βγαίνουν ἀπ' τὰ μνήματα³. Πιὸ κάτω σκηνές ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Πάθους. Ἐπάνω στὴν παράσταση τῆς δεσποτικῆς εἰκόνας τῆς Θεοτόκου ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή *Δέηση τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἡλία Μοσχοχειλάκη σὺν τῇ συμβίᾳ καὶ τῶν τέκνων*. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοῖχου, στὴν κατώτερη ζώνη, *Δέηση* τοῦ δού-

1. Ὅπως στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὸ Κουσκούνι, Ἀρεόπολη, (1789), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαί, ὅ.π. 170· βλ. καὶ παραπάνω ἀρ. 99 σ. 547.

2. Τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα τῆς Εὔρεσης τοῦ Σταυροῦ, σὲ εἰκόνες τῶν Ἁγίων Πάντων, ἀπαντᾷ καὶ σὲ εἰκόνα τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου (1786)· ἐπίσης μεταξὺ ἄλλων παραδειγμάτων, παλαιότερα 1556, στὸ Molfeni στὴ Ρουμανία. MILLET, La Dalmatique du Vatican, ὅ.π. 7, 8.

3. Τὴν παλαιότερη εἰκονογραφικὴ παράδοση ἀκολουθεῖ καὶ ἡ σκηνὴ τῆς Σταύρωσης στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Μαρδακίου (17ος), ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ Ἐκκλησια, ὅ.π. 200 πίν. 155β· βλ. παραπάνω σ. 535 σημ. 2.

λου τοῦ Θεοῦ *Μοσχοχειλάκη εἰς βοήθειαν ψυχῆς καὶ σωτηρίαν*¹. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ διακρίνονται ἐξίτηλες τρεῖς σκηνές: τὰ *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου*, ἡ *Κοίμηση*, καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο, δύο μορφές σὲ συνάντηση (*Σύλληψη*;) ². Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ πανομοιότυπο μὲ τὸ ναὸ τῆς Ἁγ. Τριάδας (ἀρ. 104 σελ. 558) ἐπιχωριάζει: ὡστόσο ἐδῶ τὰ πυκνὰ χρώματα καὶ ἡ ἀμελέστερη τεχνοτροπία ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ὑστερότερη χρονολόγηση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, στὸν ὁποῖο πρέπει νὰ ἐργάσθησαν ζωγράφοι τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου.

Στὴ νότια πλευρὰ, στὸ ἐσωράχιο τοῦ παραθύρου, βρίσκεται ἐντοιχισμένο θραῦσμα μαρμάρινου μεσοβυζαντινοῦ ἐπιστυλίου (0.38×0.21 , πάχους 0.06 μ.)· τὸ κοσμοῦν πυροστρόβιλοι καὶ δωδεκαπέταλα ἄνη που περικλείονται μέσα σὲ μέταλλα ποῦ σχηματίζει ἐλικοειδῆς βλαστός.

102. Ἁγιος Νικόλαος ΒΑ τῆς πλατείας, μέσα στὸ χωριό. Καμαροσκέπαστος μονόχωρος ναὸς (6×2.80 μ.).

Τοῖχογραφεῖς. Καλύπτουν τὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, ποῦ παρουσιάζει τὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴν περιοχὴ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Στὴν παράσταση τῆς *Θείας Λειτουργίας*, ὁ Χριστὸς δίνει καὶ ἐδῶ τὸ σταυρὸ στὸν ἄγγελο διάκονο τοῦ βόρειου τοῖχου τῆς ἀψίδας, ἐνῶ τῆ θέση τῶν *συλλειτουργούντων καταλαμβάνει* καὶ ἐδῶ ὅπως καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς³ (ἀρ. 96 σ. 543) ἡ παράσταση τῶν Ἁγίων Πάντων. Τὸ διάκασμο συμπληρώνουν ἡ Ἔκρη *Ταπεινώση* καὶ ὁ Ἰωνᾶς. Τὰ φυτικὰ κοσμήματα ποῦ καλύπτουν τὴν ἐπίπεδη ἐπιφάνεια τῆς κτιστῆς τράπεζας, καθὼς καὶ τὸ ὕφος τοῦ λαϊκοῦ ζωγράφου, τοποθετοῦν τὸ ναὸ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰ.

103. Ἁγία Τριάδα. Μονόχωρος καμαροσκέπης ναὸς (4.80×1.80 μ.), ποῦ δὲν σώζει τέμπλο. Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες μεταφέρονται ἐπομένως, ὅπως καὶ σὲ ἄλλα ἀνάλογα παραδείγματα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ. Στὸ κάτω μέρος τῆς *Πλατυτέρας* ζωγραφισμένη ἡ ἐπιγραφή *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Νικολάου τοῦ Γιανάκι*. Τέλη 18ου αἰ.

104. Ἁγία Τριάδα. Ὁ μονόχωρος αὐτὸς ναὸς (6.62×2.66 μ.) μὲ δίρρυτη στέγη βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Δημητρίου καὶ ἀνήκει στὴν οἰκογένεια Ν. Πατσάλη. Τοῖχογραφεῖς. Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας τὴν *Πλατυτέρα* στὸν τύπο τῆς *Βλαχερνίτισσας* πλαισιώνουν οἱ δύο ἀρχάγγελοι. Ὁ Χρι-

1. Πρόκειται γιὰ τὸ γνωστὸ ἐπίθετο *Χειλάς* τῆς Μάνης. ΒΑΓΓΙΑΚΑΚΟΣ, Βυζαντινὰ ὀνόματα καὶ ἐπώνυμα ἐκ Μάνης, Πελοποννησιακὰ ΓΔ', ὅ.π. 217.

2. Δὲν εἶναι συχνὴ στὴν περιοχὴ ἡ τοιχογράφηση ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν ναῶν, ὅπως αὐτὴ ἀπαντᾷ μεταξύ ἄλλων ὄψιμων παραδειγμάτων στὴν περιοχὴ τῆς Γορτυνίας, Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅ.π. (σελ. 461 σημ. 2). 192, 222, εἰκ. 139.

3. Δύσκολο νὰ καθορισθεῖ σ' αὐτὸ τὸ στάδιο τῆς ἔρευνας ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἔφθασε στοὺς ταπεινοὺς καὶ δίχως θεολογικὲς προϋποθέσεις ζωγράφους τῆς περιοχῆς τὸ πρότυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐμπνέονται αὐτὲς τῆς εἰκονογραφικῆς παραλλαγῆς.

στοὺς εἰκονίζεται σὲ μέταλλο, φορᾷ αὐτοκρατορική στολή καὶ εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο χέρια. Χαμηλότερα στὸν ἡμικύλινδρο εἰκονίζεται ἡ *Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων*, καὶ ἡ παράσταση τῶν *συλλειτουργούντων* ἱεραρχῶν. Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης ὁ Χριστὸς σὲ ἄκρα *Ταπείνωση*: δίπλα, τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ. Στὸ κτιστὸ τέμπλο κάτω ἀπὸ τὴν *Μεγάλην Δέησην*, προφήτες συνοδεύουν τὶς δεσποτικὰς εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς *Παναγίας*, ποὺ εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς *Κυρίας τῶν Ἀγγέλων*. Στούς τοίχους τοῦ ναοῦ οἱ σκηνές ὀργανώνονται σὲ δύο ζῶνες. Στὴν κατώτερη ὀρθοὶ ἅγιοι μάρτυρες καὶ ἱεράρχες σὲ ἀντιστοιχία μὲ σκηνές ἀπὸ τὸν βίο τους (*Ἀνάληψη Ἡλίας*), τὰ μαρτύριά τους (*ἀποτομὴ Προδρόμου, μαρτύρια Πέτρου καὶ Παύλου, Ἁγίων Δημητρίου, Γεωργίου*) ἢ τὰ θαύματά τους (*Ἅγιος Νικόλαος, Γρηγόριος, Χρυσόστομος, Βασίλειος*), ποὺ εἰκονίζονται στὴν ἀνώτερη ζώνη. Στὸν τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο, ἡ *Πεντηκοστή* καὶ ἐπάνω ἡ παράσταση τῆς Ἁγίας Τριάδας. Στὶς τοιχογραφίες, κατὰ μέρη, ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφές. Ἡ ἔντονη τάση γιὰ διακόσμηση, ὁ σκουροκάστανος προπλασμὸς καὶ ἡ σκούρα, σὲ ψυχρὴ ὄχρα σάρκα τῶν μορφῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἰδιαίτερα δύσμορφοι εἶναι οἱ Ἀπόστολοι τῆς Κοινωνίας, τοποθετοῦν τὸν διάκοσμο περὶ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα.

105. *Παναγία ἢ Γιάτρισσα*. Μονόχωρος ναὸς (6.95 × 2.80 μ.), ἰδιοκτησία Ε. Γαργαλιῆ ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Τριάδας. Ἡ στέγη εἶναι δίρρυτη, καὶ ἡ ἀψίδα σχηματίζεται ἐξωτερικὰ τρίπλευρη. Στὴν κεντρικὴ τῆς πλευρᾶς βρίσκεται ἐντοιχισμένο τμήμα (0.82 × 0.13 μ.) ἐπιστυλίου μεταβυζαντινοῦ ἀπὸ γκριζο μάρμαρο, διακοσμημένο ἀπὸ ἀνθέμια ποὺ περικλείονται μῆσα σὲ ἑλικοειδῆ βλαστὸ ἀνακαμπτόμενο στὰ ἄκρα. Στὸν κεντρικὸ κύκλο σταυρὸς μὲ διαπλατυσμένες τὶς ἄκρες. Τοιχογραφίες σώζονται στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας καὶ στὸ κτιστὸ τέμπλο, καὶ ἀκολουθοῦν τὰ προγράμματα τῶν σύγχρονων ἐκκλησιῶν. Ἡ *Παναγία* τοῦ τέμπλου ἔχει τὴν ἐπιγραφή ἢ «*Γιάτρισσα*», καὶ εἰκονίζεται ἔνθρονη μεταξὺ τῶν ἀρχαγγέλων, σύμφωνα μὲ τὸν ἀγαπητὸ στὴν περιοχὴ τύπο. Ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ φέρει τὴν ἐπιγραφή: Ὁ *Δίκαιος Κριτής*. Στὴν ἐκκλησία φαίνεται νὰ ἐργάστηκε ὁ ὕδιος ζωγράφος μὲ τὸν προηγούμενο ναὸ τῆς Ἁγίας Τριάδας.

106. Ἅγιος Ἀντώνιος. Μονόχωρος ναὸς (5.10 × 2.40 μ.) μὲ δίρρυτη στέγη. Τὸ κτιστὸ τέμπλο ἀπολήγει σὲ ἀέτωμα πάνω ἀπὸ τὴν ὠραία πύλη. Στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας ἢ *Παναγία ἢ Πλατυτέρα* στὸν τύπο τῆς *Βλαχερνίτισσας*, στὴν πρόθεση ἢ ἄκρα *Ταπείνωση*.

Δίπλα, τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῶν δεσποτικῶν εἰκόνων τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, ὁ Ἅγ. Ἰωάννης ὁ Προδρόμος καὶ ὁ Ἅγ. Ἀντώνιος. Καὶ σ' αὐτὴ τὴν ἐκκλησία προφήτες συνοδεύουν τὸν Χριστὸ. Ἡ *Μεγάλην Δέησην* ἀκολουθεῖ τὴν ἀετωματικὴν διάταξιν τοῦ τέμπλου, ποὺ κατ' ἐξάιρση ἀπὸ τὰ τέμπλα τῆς περιοχῆς, εἶναι δξύληκτο. Στούς τοίχους ὀρθὲς μορφές ἁγίων. Ὁ

συνοπτικός προπλασμός τῶν προσώπων δείχνει λαϊκό ζωγράφου πού ἀντέγραψε ἄσχημα τὰ πρότυπα τῶν προηγούμενων τριῶν ἐκκλησιῶν.

107. *Κοίμηση Θεοτόκου*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός (6.60 × 3 μ.), κτισμένος με ἀργούς λίθους καὶ ἄφθονο συνδετικό κονίαμα. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ πάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ εἴσοδο διαμορφώνεται κόγχη πού φέρει παράσταση τῆς Παναγίας. Τοξωτὸ κωδωνοστάσιο με ἀετωματικὴ ἀπόληξη ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναός εἶναι κατάγραφος. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας κοσμεῖ ἡ *Πλατυτέρα* δεμένη σὲ προτομή, με τὸ Χριστὸ μπροστά στὸ στῆθος. Στὸν ἡμικύλινδρο διατηροῦνται τέσσερις *συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες*. Τὸ κέντρο τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας κοσμεῖ τὸ *Μανδήλιο* περιστοιχισμένο ἀπὸ χοροὺς ἄγγέλων. Στίς ἄκρες, σὲ ξεχωριστὰ διάχωρα, διακρίνονται δύο φαρμακένες μορφές με ἀνοιχτὰ εἰλητάρια πού κατ' ἀναλογία με τὴν εἰκονογραφία τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας στοὺς Ἁγίους Θεοδώρους τοῦ Κάμπου (1760, ἀρ. 31, σ. 463), στὴν *Κοίμηση* (1786, ἀρ. 35, σ. 470), στὴν *Εὐαγγελίστρια* (ἀρ. 36, σ. 476) τοῦ Σταυροπηγίου κ.ά. θὰ μπορούσαν νὰ ταυτιστοῦν με τὸν προφητὰνακτα *Λαβὶδ* καὶ τὸν ἅγιο *Βασίλειο*. Παραστάσεις *ἱεραρχῶν*, ἡ *Ἄκρα Ταπεινώση*, τὸ *Ὄραμα* καὶ τὸ *Μαρτύριο τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας* καθὼς καὶ ἀδιάγνωστες σκηνές συμπληρώνουν τὴν εἰκονογραφία τοῦ βήματος.

Ὁ διάκοσμος τοῦ τέμπλου ἀκολουθεῖ τὸ τυπικὸ πρόγραμμα τῶν μεταβυζαντινῶν κτιστῶν τέμπλων τῆς Μάνης: δεξιὰ ὁ Χριστὸς ἔνθρονος στὸν τύπο τοῦ «βασιλέως τοῦ βασιλευόντων» καὶ «μεγάλου ἀρχιερέως», ἀριστερὰ ἔνθρονη ἡ *Παναγία* βρεφοκρατούσα, ἐπάνω, σὲ στενὴ ζώνη, ἡ *Μεγάλη Δέηση*. Τὰ ἐσωτερικὰ τοιχώματα τῆς Ὁραίας Πύλης κοσμοῦν ὁ *Ἰωακείμ* καὶ ἡ *Ἄννα*.

Τὴν *καμάρα* τοῦ κυρίως ναοῦ καταλαμβάνει μνημειακὴ παράσταση τοῦ *Παντοκράτορα* καὶ τῶν *προφητῶν*. Πρόκειται γιὰ τὴ γνωστὴ μεταφορὰ τοῦ θέματος τοῦ τρούλου στὴν *καμάρα* τῶν θολωτῶν ἐκκλησιῶν. Στὸ κέντρο παριστάνεται στηθαῖος ὁ *Παντοκράτορας* περιστοιχισμένος ἀπὸ δίσκου πού ἐγγράφεται σὲ τετράγωνο. Τὶς γωνίες τοῦ τετραγώνου κοσμοῦν τὰ *σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν*. Τὸ περίγραμμα τοῦ δίσκου πού περιβάλλει τὸν παντοκράτορα περιθεῖ ἡ ἐπιγραφή: *+κύριε ὁ θεὸς τῶν δυνάμεων ἐπίστρεψον αἰεὶ καὶ ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταύτην καὶ κατάρτισαι αὐτὴν ἢν ἐφύτευσεν ἡ δεξιὰ σου*¹. Διακοσμητικὴ ταινία με φυτικὰ κοσμήματα κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ τῆς *καμάρας* διαιρεῖ τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ θόλου σὲ δύο στενὲς ζώνες πού περιλαμβάνουν προτομὲς *προφητῶν* μέσα σὲ ἀχιβαδόσχημους δίσκους.

1. Τὴν εὐχὴ ἐκφωνεῖ ὁ Δεσπότης κατὰ τὴ λειτουργία ἹΑρχιερατικόν, ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας (Ἀθήναι 1971) 12, βλ. καὶ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, 264, § 1.

Ἡ ζώνη πού διαμορφώνεται στήν καμάρα κάτω ἀπὸ τὴν ταινία μὲ τοὺς προφῆτες περιλαμβάνει σκηνές ἀπὸ τὸ χριστολογικὸ κύκλο, τὸ Γενέσιο καὶ τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καθὼς καὶ τὴν Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ. Τὴ γένεση τοῦ θόλου διαθέει ταινία μὲ μορφές μαρτύρων καὶ μοναχῶν πού παριστάνονται μέχρι τὴ μέση.

Ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος τοῖχος χωρίζονται σὲ δύο ζῶνες. Ἡ ἐπάνω, πού εἶναι στενότερη, περιλαμβάνει σκηνές μαρτυρίων καὶ ἡ κάτω δόλωσμες μορφές ἁγίων πού εἶναι σὲ μεγάλη ἔκταση φθαρμένες. Ἀπ' ὅ,τι σώζεται γίνεται ὡστόσο φανερό ὅτι ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ ἡ γνωστὴ ἀντιστοιχία στὶς παραστάσεις τῶν δύο ζωνῶν, δηλαδὴ εἰκονίζεταν κάτω δόλωσμος ὁ ἅγιος καὶ πάνω σκηνὴ ἀπὸ τὸ μαρτύριό του.

Ἡ Κοίμηση τῆς Θεοτόκου ἐμπλουτισμένη μὲ τὴ μετὰσταση καὶ τὴ παράδοση τῆς ζώνης στὸν ἀπόστολο Θωμᾶ καταλαμβάνει τὴν τυπικὴ θέση τοῦ ἐπάνωμου ἁγίου, τὸ ἀνατολικὸ δηλαδὴ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου, ἀκριβῶς δίπλα ἀπὸ τὸ τέμπλο.

Στὸ δυτικὸ τοῖχο εἰκονίζονται ἡ Σταύρωση, προφῆτες, γυναῖκες μάρτυρες σὲ προτομή, σκηνές κολασμένων¹ καὶ ὁ ἀρχιστράτηγος Μιχαὴλ ὡς φύλακας τοῦ ναοῦ. Φθαρμένη μεγαλογράμματη κτητορικὴ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν πόρτα ἀναφέρει τὸν κτήτορα κύρ Γεράσιμο καὶ τὴν γ' ἰνδικτιῶνα. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ἱεροῦ μία δευτέρη ἐπιζωγραφισμένη ἐπιγραφή στὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ συμπληρώνει τίς πληροφορίες γιὰ τὸν δωρητὴ καὶ τὴ χρονολογία τῆς ἀνέγερσης τοῦ ναοῦ: + ἀπὶ ἀνιέρθι κ(αι) ἁγια πρόθεσις δια ἐξόδου του πάνσοιότατου γερασίμου ἱερομονάχου κ(αι) τον γονέον αὐτου σάβα κ(αι) κάλης. Μὲ τὸ ἔτος 1710 συμπίπτει καὶ ἡ τρίτη ἰνδικτιῶνα πού ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Ἡ συσσώρευση πολλῶν σκηνῶν στὶς περιορισμένες ἐπιφάνειες τοῦ μικροῦ μονοκάμαρου ναοῦ εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ἀφηγηματικὴ διάθεση πού χαρακτηρίζει τὰ μνημεῖα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Ἰδιαιτέρη ἔμφαση δίνεται στὸν ἁγιολογικὸ κύκλο στὸν ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένες οἱ τρεῖς ζῶνες τῶν πλάγιων τοίχων: ἡ κάτω μὲ τίς δόλωσμες μορφές τῶν ἁγίων, ἡ μεσαία μὲ σκηνές ἀπὸ τὸ μαρτύριό τους καὶ ἡ τρίτη μὲ παραστάσεις μαρτύρων καὶ μοναχῶν σὲ προτομή. Πλήρης εἶναι ἡ ἀπεικόνιση τοῦ Δωδεκαῆρου, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ θεομητορικὲς σκηνές, παρὰ τὴν ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ στὴν Παναγία, περιορίζονται στὶς τρεῖς σπουδαιότερες: Γενέσιο, Εἰσόδια καὶ Κοίμηση. Ἡ ἐπιγραφή γύρω ἀπὸ τὸν Παντοκράτορα τοῦ θόλου προσδίνει ἓνα περιεχόμενο δεητικὸ στὸ ὅλο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα.

1. Γιὰ τὴν ἀπεικόνιση μεμονωμένων σκηνῶν ἀπὸ τὴν τιμωρία τῶν κολασμένων χωρὶς ὀργανικὴ σύνδεση μὲ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ' (Ἀθήνα 1975) 258.

Ἡ σκληρότητα τῶν γραμμῶν καὶ ἡ ἄτεχνη ἀπόδοση τῶν παλαιότερων προτύπων ἐντάσσουν τὸ ζωγραφικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ στὰ ἐπαρχιακὰ ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰώνα¹.

108. Ἁγία Μαρίνα. Μονόχωρος ναὸς (3.90 × 2.60 μ.) με δίρρυτη ὄροφή ἀπὸ καλάμια. Διατηρεῖται μέρος τοῦ γραπτοῦ διακόσμου στὸ ἱερό, στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ στοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ. Δεξιὰ ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἐπάνουμης ἀγίας ποὺ εἰκονίζεται σκοτώνοντας τὸν Βεελζεβούλ² στὸ βόρειο τοῖχο μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο διακρίνεται ἡ χρονολογία 1794.

109. Ἁγιος Ταξιάρχης ἢ Ἁγιος Εὐστράτιος ἢ Ἀι-Στράτηγος. Μονόχωρη ἐκκλησία (6.95 × 3.40 μ.) με δίρρυτη ὄροφή ἀπὸ καλάμια. Οἱ τοῖχοι ἐσωτερικὰ εἶναι ἐπιχρισμένοι. Καταγράφηκαν α) εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ (0.64 × 0.47 μ.) με τὴ χρονολογία 1893 καὶ β) εἰκόνα με τὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ (0.27 × 0.22 μ.) σύγχρονη περίπου με τὴν προηγούμενη.

110. Ζωοδόχος Πηγὴ, στὸ κτῆμα τῶν Κυβελαίων³. Μονόχωρος ναὸς (5.10 × 2.50 μ.) με δίρρυτη ὄροφή ἀπὸ καλάμια. Λαϊκότερες τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰώνα διατηροῦνται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο.

111. Προφήτης Ἡλίας. Μικρὸς μονοκάμαρος ναὸς με τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Τὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ κοσμοῦν ἐγχάρακτες πλάκες με σχηματοποιημένα θέματα λαϊκῆς τεχντροπίας.

112. Ἁγιος Νίκων. Μονοκάμαρη ἐκκλησία (4.90 × 2.80 μ.). Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ ἄλλοι στή Μάνη, ἡ σημερινὴ ὀνομασία τοῦ ναοῦ φαίνεται ὅτι ὀφείλεται σὲ παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀγίου Νικολάου (= Ἁγιος Νίκος, Ἁγιος Νίκων) στὸν ὁποῖο ἦταν ἀρχικὰ ἀφιερωμένος ὁ ναός, καὶ σὲ συμφυρμὸ με τὸν ἅγιο Νίκωνα ποὺ εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς στὴν περιοχὴ τῆς Μάνης. Σώζονται λαϊκότερες τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα.

113. Ἁγιος Θεόδωρος, στὰ βόρεια τοῦ χωριοῦ κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου. Μονόχωρη καμαροσκέπαστη ἐκκλησία (8.60 × 2.40 μ.) ξα-

1. Ὅστόσο οἱ μορφὲς τῶν μοναχῶν στὴν πάνω ζώνη τοῦ βόρειου τοῖχου διαφέρουν ποιστικά καὶ ἀκολουθοῦν πρότυπα τοῦ 17ου αἰώνα.

2. Τὸ θέμα, ποὺ εἶναι πολὺ συνηθισμένο στὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, βλ. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὁ.π. 283, ΣΤΕΦΑΝΕΣΚΟΥ, Bucovine et Moldavie, ὁ.π. 100, 107, 125, 129, πλ. LXII, 1, DELIYANNI - DORIS, Die Wandmalereien von Hosios Meletios, ὁ.π. 294 - 295, ἐμφανίζεται ἤδη στὰ βυζαντινὰ χρόνια, JACQUELINE LAFONTAINE-DOSOGNE, Un thème iconographique peu connu: Marina asomant Belzébuth, Byzantion 32, 1962, 251 - 259, SOPHIA KALOPISSI-VERTI, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244) (Miscellanea Byzantina Monacensia 20) (München 1975) 204 - 209.

3. Οἱ Κυβελαιοὶ ἦταν καπετάνιοι τῆς Μηλέας, μῆς ἀπὸ τὶς ἐπτὰ καπετανίες τῆς Ἐξῶ Μάνης, καὶ εἶχαν πύργο στὴ Γαρμπιλέα, ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Μηλέα, ὁ.π. 161, βλ. παραπάνω ἀρ. 82, 83, σ. 534.

ναχτισμένη. Κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐκκλησία ὑπῆρχε μόνον ἡ ἀψίδα ἢ ὅποια διασώζει καὶ τὶς παραστάσεις τῆς Παναγίας μετὰ τὸ Χριστὸ καὶ κάτω τοῦ Χριστοῦ μέσα σὲ δισκοπότηρο, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὸ τέλος τοῦ 18ου - ἀρχῆς 19ου αἰώνα.

114. Ὑπαπαντὴ βόρεια τοῦ χωριοῦ. Κοιμητηριακὸς ναὸς (11.30 × 6.64) μονόχωρος μετὰ δόρυτὴ καλαμωτὴ στέγη. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ κορυφώνεται σὲ μονόλοβο καμπαναριό. Ὁ ναὸς ἀνακαινίστηκε τὸ 1909 σύμφωνα μετὰ ἐπιγραφὴν ποὺ βρίσκεται στὸ νότιο τοῖχο. Ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη τοῦ παλαιότερου ναοῦ διατηρεῖται ὁ ξυλόγλυπτος Σταυρὸς μετὰ Λυπηρὰ ποὺ κρατοῦν φοιλιδατοὶ δράκοντες. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ Σταυροῦ, ξυλόγλυπτα ἀνθοδοχεῖα μετὰ λουλούδια ποὺ διατηροῦν τὴν ἀρχικὴ πολυχρωμία. Στὸ κέντρο τοῦ ναοῦ ἀνάγλυφον μαρμάρινη πλάκα μετὰ δικέφαλο ἀετὸ (0.95 × 1.01 μ.) καὶ δυσανάγνωστη ἐπιγραφὴ.

115. Ἅγιος Γεώργιος τῆς Μιχαλοῦς τῆς Ξανθοῦλαινας. Βόρεια τῆς προηγούμενης ἐκκλησίας. Ὁ ναὸς εἶναι μονόχωρος (5.65 × 2.40 μ.), ἡ στέγη δόρυτὴ καλαμωτὴ. Τὸ κτιστὸ τέμπλο ὑψώνεται ἕως τὴ στέγη.

Τοιχογραφίαι σὺνίζονται σὲ δύο στρώματα. Οἱ ὀψιμοδεῖς γραμμὲς τοῦ ἀ' στρώματος διακρίνονται στὸ ἐσωράχιο τῆς ὥραιας Πύλης. Στὸ β' στρώμα ἀνήκουν οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις τοῦ ναοῦ. Στὴν παράσταση τῆς Παναγίας τῆς Βλαχερνίτισσας ποὺ φέρει τὴ συνηθισμένη ἐπιγραφὴ Πλατυτέρα, ἐνδιαφέρουσα λεπτομέρεια ἀποτελοῦν τὰ σκουλαρίκια ποὺ φορεῖ ὁ Χριστὸς σύμφωνα μετὰ τὴν ἴδια παράδοση ποὺ ἀκολουθεῖ καὶ παράσταση τῆς Παναγίας τοῦ Ἀράκου στὴν Κύπρο¹.

Στὴν κόγχη τῆς πρόθεσης στὸ κέντρο τριπλῆς τοξοστοιχίας εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς σὲ Ἄκρα Ταπεινώση² δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ. Στὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς Τράπεζας ἡ παράσταση τοῦ Ἰωάν². Στὴν ἐπάνω ζώνη τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, παράσταση τοῦ ἱεροῦ Μανδηλίου ποὺ συνοδεύουν ὁ Ἅγ. Βασίλειος καὶ προφῆτης Δαβὶδ, κατὰ τὴ συνῆθη εἰκονογραφία. Τὴ μεσαία ζώνη καταλαμβάνει ἡ Μεγάλῃ Δέηση. Πιὸ κάτω, οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες πλαισιώνονται ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο. Στὸ ἐσωράχιο τῆς ὥραιας Πύλης οἱ θεοπάτορες. Στὸν τοῖχο, παράσταση τοῦ Ἅγ. Γεωργίου ἔφιππου, μετὰ τὸν μικρὸ ἀπελευθερωμένο σκλάβο:

Ἡ τεχνολογία τοποθετεῖ τὶς τοιχογραφίας στὴ λαϊκὴ παράδοση τῶν μέσων τοῦ 18ου αἰ.

116. Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, πάνω στὸ δημόσιο

1. Στὴ σκηνὴ τῆς Ὑπαπαντῆς, ὁ Χριστὸς φορεῖ σκουλαρίκι, δῆλωσις δυνάμεως τοῦ πρωτοτόκου, Α. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τοῦ Ἀράκου, Πρακτικά τοῦ 9^{ου} Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Α' (Ἀθῆναι 1955) 461, πίν. 148. 1.

2. Γιὰ ἀνάλογα παραδείγματα βλ. πιὸ πάνω σ. 456 σημ. 5.

δρόμο. Θά ἦταν μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός, στοῦ ὁποίου τῆ δυτικῆ πλευρὰ ἔχει γίνεи προσθήκη, ἐγκάρσια πρὸς τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα. Οἱ διαστάσεις τοῦ ἀρχικοῦ τμήματος εἶναι 5.50×3.20 μ. Ὁ παλαιὸς ναὸς διασώζει τοιχογραφίες πού θά πρέπει νὰ ἀναχθοῦν στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ καμάρα μὲ τὸν Παντοκράτορα μέσα σὲ δόξα, μὲ τὴν ἐπιγραφή ἐξ οὐρανοῦ ἐπέβλεψε ὁ Κύριος... τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο ἀνατολικά, τὴν Παναγία δυτικά, ἐξαπτέρυγα, πολυόμματα καὶ τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ μὲ τὶς παραστάσεις τῶν προφητῶν στὸ ἀνατολικὸ καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα σὲ δύο σειρές ἔχει διακοσμηθεῖ κατὰ τὴ συνηθισμένη διάταξη. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ ὑπόλοιποι τοῖχοι: στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας τὸ ἅγιον Μανθῆλιο μὲ τρεῖς ἀγγέλους, στὸ κτιστὸ τέμπλο ἡ Μεγάλη Δέηση, ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς καὶ ἡ Παναγία μεταξὺ ἀγγέλων καὶ πλήθους ἁγίων καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοῖχου τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ παράσταση τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου.

117. Ἁγία Τριάδα, στὰ νότια τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρη ἐκκλησία ἐπισκευασμένη. Κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ ναὸ σώζεται μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, στὸ ὁποῖο διατηροῦνται ἀκόμη λιγοστὰ τμήματα τοιχογραφῶν πού θά πρέπει νὰ ἀνάγονται στὸ 18ο αἰώνα.

118. Ἁγία Κυριακή, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, στὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ πρὸς Νομητζί. Μονόχωρη καμαροσκέπαστη ἐκκλησία (5.35×2.90 μ.) μὲ τοιχογραφίες τοῦ 18ου αἰώνα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα.

119. Γενέσιο Θεοτόκου. Μικρὸς μονοκάμαρος ναὸς (7×3 μ.) ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια ἀπὸ τὸν Ἅγιον Νικόλαο στὸ Καμπινάρι. Τὰ ἔχνη τοιχογραφῶν πού διατηροῦνται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ θά πρέπει νὰ ἀνάγονται στὸ 18ο αἰώνα.

120. Ἅγιος Δημήτριος. Μικρὸς μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6×2.70 μ.), κοντὰ στὴν προηγούμενη ἐκκλησία. Τοιχογραφίες: Στὸ ἱερὸ διατηροῦνται οἱ παραστάσεις τῆς Πλατυτέρας τῶν Οὐρανοῦν ἀνάμεσα σὲ δύο χερουβεῖμ, τοῦ Μελισμοῦ καὶ τῆς Ἄκρας Ταπεινώσης. Τὸ τέμπλο παρουσιάζει τὸ καθιερωμένο εἰκονογραφικὸ σχῆμα: Μεγάλη Δέηση, ἔνθρονος Χριστὸς ὡς βασιλεὺς τῶν βασιλευόντων» (πίν. 300) καὶ Παναγία ἔνθρονη βρεφοκρατούσα μὲ τὴν ἐπιγραφή («ἡ ἐλπίς τῶν χριστιανῶν»). Ὁ ἐπάνυμος ἅγιος τοῦ ναοῦ Δημήτριος ἔφιππος, σκοτώνοντας τὸ Συκυλογιάννη (πίν. 299β), σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου του καὶ ὁ ἅγιος Νικόλαος εἰκονίζονται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοῖχου. Ἀπέναντι στὸ νότιο τοῖχο παριστάνεται, συμπληρώνοντας τὴν εἰκονογραφία τοῦ τέμπλου, ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος καὶ δυτικότερα οἱ τρεῖς ἱεράρχες μὲ μικρὴ σκηνὴ τοῦ βίου τους σὲ δευτέρῃ ζώνῃ. Κτητορικὴ ἐπιγραφή στὸ κτιστὸ τέμπλο ἀναφέρει τὸ ἔτος ἀρχεῖ (1655) (πίν. 300).

Ἐκκλησιαστικὴ εἶναι ἡ εἰκονογραφικὴ καὶ τεχνοτροπικὴ ὁμοιότητα τοῦ ἁγίου Δημητρίου (πίν. 299β) καὶ τῶν παραστάσεων τοῦ τέμπλου μὲ τὶς ἀντίστοιχες

μορφές στο καθολικό τῆς Μ. Καβελλάρη (1688) κοντά στη Λαγκάδα¹. Ὁ διάκοσμος καὶ τῶν δύο ναῶν θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ στὸν ἴδιο ζωγράφο².

Νομητζή³

121. Ζωοδόχος Πηγή, ἐρειπωμένη ἐκκλησία στὴν πλατεία τῆς Βρύσης, πάνω ἀπὸ πηγή ἢ ὁποία κατὰ τὴν παράδοση τροφοδοτοῦσε τὸ χωριὸ μέχρι σήμερα. Ἀρχικά θὰ ἦταν μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (8.30 × 4.35 μ.). Ἀπὸ τὰ ἐξίτηλα τμήματα τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ σώζονται ὁ ναὸς θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ 18ο αἰώνα.

Ἡ εἴσοδος πρὸς τὴν πηγή γίνεται ἀπὸ δύο τοξωτὰ ἀνοίγματα ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔχει διαμορφωθεῖ κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ χῶρος καμαροσκέπαστος. Στὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς πρόσοψης τῆς μνημειακῆς αὐτῆς κατασκευῆς ἀνοίγονται δύο μικρὲς κόγχες. Τρεῖς ἀπὸ τοὺς θολίτες τοῦ τόξου μετώπου τῆς καμάρας φέρουν σύμφυτα ἀποτροπαϊκὰ κεφάλια ποὺ συνηθίζονται καὶ στὴ διακόσμηση ἐκκλησιῶν τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας. Τμήμα θωρακίου ἐντοιχισμένο στὰ βόρεια πλευρὰ τοῦ τοίχου (0.42 × 0.43 μ.) μετὶ παραστάσεις σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο λιονταριοῦ ποὺ ἐπιτίθεται σὲ αἰλουροειδὲς καὶ πτηνοῦ θυμίζει τὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης⁴ στὸ ἴδιο χωριὸ, τοῦ τέλους τοῦ 11ου αἰώνα. Στὸ ἀριστερὸ ἄκρο ἔχει χαραχθεῖ ἡ χρονολογία 1708 ποὺ θὰ ἀναφέρεται στὸ χρόνο κατασκευῆς τῆς πηγῆς.

122. Ἅγιος Γεώργιος, ΝΑ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.95 × 2.35 μ.) μετὶ ξανακατασκευασμένη τὴν ὄροφ καὶ ἐλάχιστα τμήματα τοιχογραφιῶν ποὺ θὰ πρέπει νὰ χρονολογοῦνται στὸ 18ο αἰώνα. Στὴν κόγχη Ἡ Παναγία τῶν ἀγγέλων. Στὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας ἔχουν ἐντοιχιστεῖ α) βάση κίονα (0.34 × 0.35 μ., ὕψ. 0.18 μ.), β) τμήμα ἀράβδωτου κίονα (ὕψ. 0.62 μ.), γ) ἀπότμημα θωρακίου (0.34 × 0.32 μ.) ποὺ ἔφερε γλυπτὴ διακόσμηση, δ) πλάκα μαρμαρίνη ἢ ὁποία στὴν ὄρατὴ πλευρὰ εἶναι ἀκόσμητη.

123. Ἅγιος Δημήτριος. Μονόχωρος ἐρειπωμένος ναὸς (5.85 × 2.20 μ.) μετὶ κατάλοιπα τοιχογραφιῶν. Ἡ ἅγια τράπεζα ἀποτελεῖται ἀπὸ τμήμα ἀμφικιονίσκου (ὕψ. 0.58 μ.) τοῦ ὁποιοῦ ἢ μιὰ πλευρὰ φέρει ραβδώσεις καὶ ἀπὸ μιὰ ἐπικολημένη πλάκα (0.67 × 0.69 μ.) μετὶ παράσταση φυλλοφόρου σταυροῦ.

124. Ἅγιος Πέτρος, ΝΔ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 234 - 238, πίν. 145β.

2. Οἱ πολλὲς μετρίτερες ποιοτικὰ μορφές τῶν ἱεραρχῶν στὸ νότιο τοῖχο καὶ οἱ σκηνές ἀπὸ τὸ βιο τοὺς πρέπει νὰ ὀφείλονται σὲ ἄλλο ζωγράφο.

3. ΒΑΡΙΑΚΑΚΟΣ, Συμβολὴ εἰς τὰ περὶ Νικίων - Νικιάνων, ὅ.π. (σ. 479 σημ. 3) 192 - 193, ὁ ἴδιος, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, ὅ.π. (σ. 453 σημ. 2) 317.

4. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἀνάγλυπτος παράστασις βυζαντινοῦ μύθου, Λειμῶν, ΕΕΒΣ ΔΟ' - Μ', 1972 - 73, 671 - 674, εἰκ. 18.

(7.90 × 2.58 μ.) με τοιχογραφίες στο κτιστό τέμπλο πού θά πρέπει νά ανάγονται στο 18ο αιώνα.

125. Προφήτης Ἡλίας, δυτικότερα ἀπό τήν προηγούμενη ἐκκλησία. Ἄπό τὸ ναὸ σώζεται μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα με τήν ἀψίδα. Τὸ πλάτος του εἶναι 3.36 μ. καὶ τὸ σωζόμενο μῆκος 3.40 μ. Μέσα στήν κόγχη εἶναι ἐντοιχισμένο τμήμα ἀράβδωτου κιονίσκου (ὑψ. 0.52 μ.) με σύμπτυη βάση (διάμετρος 0.32 μ.). Σώζονται ἐπίσης: α) ὀρθογώνια πλάκα ἁγίας τράπεζας (0.73 × 0.60 μ.) με γλυπτὸ σταυρὸ στὸ κέντρο καὶ β) ὀκταγωνικὸς κιονίσκος με σύμπτυο κιονόκρανο ὕψους 0.44 μ.

126. Ἅγιος Γιάννης, στὰ νότια τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.65 × 1.90 μ.) με λιγοστὲς τοιχογραφίες πού θά πρέπει νά ανάγονται στο 18ο αἶώνα.

127. Ἅγιος Σπυρίδωνας, στὰ βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναὸς (9.47 × 4 μ.) εἶναι ξαναχτισμένος καὶ μόνο ἡ κόγχη με τήν παράσταση τῆς Πλατυτέρας τοῦ τέλους τοῦ 18ου - ἀρχῶν 19ου αἰώνα, ἔχει διατηρηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ φάση τῆς ἐκκλησίας.

128. Παναγία (Κοίμηση Θεοτόκου), κοντὰ στήν προηγούμενη ἐκκλησία. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (7.70 × 3 μ.). Τοιχογραφίες τοῦ τέλους περίπου τοῦ 18ου - ἀρχῶν 19ου αἰώνα, σώζονται στὸ ἱερό, στὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ. Τὸ μέσο τοῦ διαπέδου τῆς ἐκκλησίας πού εἶναι πλακόστρωτο κοσμεῖ ὀμφάλιο (1.14 × 0.58 μ.) με παραστάσεις δικέφαλου ἀετοῦ στὸ κέντρο, ροδάκων καὶ πεντάφυλλον.

129. Ἅγιος Δημήτριος, βόρεια τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.9 × 2 μ.) πού διασώζει τὴν παράσταση τῆς Πλατυτέρας με τὸ Χριστὸ στήν ἀψίδα (18ος - 19ος αἰώνας).

130. Ἅγιοι Θεόδωροι, ναὸς κοντὰ στὸν προηγούμενο (6.22 × 2.70 μ.), πρόσφατα ἐπισκευασμένος. Ἄπὸ τὴν ἀρχικὴ ἐκκλησία σώζεται τὸ ἀνατολικὸ τμήμα καὶ τὸ τέμπλο με τοιχογραφίες πού θά πρέπει νά ἀναχθοῦν στο 18ο αἶώνα.

131. Ἐρειπωμένη ἐκκλησία κοντὰ στήν προηγούμενη ἀπὸ τὴν ὁποία σώζεται μόνο ἡ κόγχη.

Β' ΛΑΚΩΝΙΚΗ ΜΑΝΗ

Οὔτυλο

132. Παναγία Τσίγκου. Τὸ ἐρειπωμένο σήμερα μοναστήρι τοῦ Τσίγκου, ἰδιοκτησία τῆς οἰκογένειας Πέτρουλα, εἶναι ἀφιερωμένο στο Γενέσιο τῆς Θεοτόκου, καὶ βρισκεται σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας Β τοῦ Οὔτυλου. Σώζεται ὁ περίβολος τῆς Μονῆς, με στρογγυλὸ ἀμυντικὸ πύργο στὰ νότια, δίπλα στὴ θύρα εἰσόδου, κελιά σὲ δύο πατώματα καὶ πυργόσπιτο. Νότια τοῦ μοναστηριοῦ, μο-

νόχωρο καμαροσικέπαστο παρεκκλήσιο ($4 \times 2,45$ μ.) με κτιστό τέμπλο και άψίδα χτισμένη στην πλαγιά του βουνοῦ. Πρέπει να ήταν ο κοιμητηριακός ναός του μοναστηριοῦ ὅπως δηλώνεται και από όστα σε διπλανό, πρόχειρα κτισμένο με άργολιθοδομή όστεοφυλάκιο. Ίχνη σπιτιῶν και κρήνη μαρτυροῦν για άκμαίο γύρω από το μοναστήρι οικισμό που διατηρεῖτο ως τις άρχές του αἰώνα.

Το καθολικό τῆς μονῆς ($10,20 \times 6,10$ μ.) ανήκει στους μονόχωρους τρίκογχους ναούς με τροῦλο¹, σύμφωνα με τα άγιορειτικά πρότυπα, με πεντάπλευρους τους πλάγιους χορούς και την άψίδα (πίν. 301α). Ο δωδεκάπλευρος τυφλός τροῦλος φανεράνει δύο οικοδομικές φάσεις: οι πλευρές του θα απέληγαν άρχικά σε τόξα ὅπως δείχνει και η θέση κάτω από το σημερινό γεῖσο λίθινων ὑδροροῶν. Ἀργότερα συμπληρώθηκε ο χώρος μεταξύ τόξων και γεῖσου με πλίνθους². Η δυτική πλευρά στην ὅποια ανοίγεται η θύρα εισόδου με δίλοβη άνακουφιστική θυρίδα, κορυφώνεται σε καμπαναριό. Στην άψίδα και τους χορούς ανοίγονται φωτιστικές θυρίδες. Η άμελης τοιχοδομία αποτελεῖται από άργούς λίθους, σχιστόλιθους, πλίνθους και άφθονο κονίαμα. Στις γωνίες λαξευτοί λίθοι. Ἐσωτερικά τέσσερα ἑλαφρῶς δξύληκτα τόξα άνέχουν τόν τροῦλο.

Ἀπό τις σοβαντισμένες με άσβέστη τοιχογραφίες του ναοῦ σώζονται παραστάσεις στο άνατολικό τμήμα και στον τροῦλο που η επιφάνειά του χωρίζεται σε τρεῖς ὁμόκεντρους κύκλους: στο θόλο ο Παντοκράτορας εικονίζεται με ἑλαφρά απόκλιση από τόν κατά μῆκος άξονα του ναοῦ: στη στεφάνη του μεταλλίου η κεφαλαιογράμματη με κομψά γράμματα ἐπιγραφή:

ΜΩΣΥ ΘΕΟΠΤΗ ΠΡΟΣΚΙΑΓΡΑΦΟΥΜΕΝΗ ΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΒΕ-
ΣΕΛΕΗΝ ΠΑΝΣΟΦΩΣ ΕΙΣ ΕΚΤΙΣΕΩ Σ ΕΠΙΞΕΝ ΟΙΚΟΝΟΥΡΓΕΙΑΝ
ΤΗΣ ΣΗΣ ΑΓΑΣ [ΔΟΓΧΙΑΣ] <ΙΣΤΟΡΕΙ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΩΡ> (Ἐξοδ.
XXXI, 2· XXXV, 30)³. Στην κατώτερη ζώνη, δώδεκα ἡμιεξίτηλες μορφές προφητῶν σε προτομή.

Το τεταρτοσφαίριο τῆς άψίδας, κοσμεῖ η Παναγία στον τύπο τῆς Πλατυ-

1. Ο άρχιτεκτονικός αυτός τύπος που συχνά άπαντά σε καθολικά Μονῶν, βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, 'Ο Ἅγιος Δημήτριος Βαράσσοβας, ΑΒΜΕ Α', 1935, 110 κέ., Ν. ΝΙΚΟΝΑΝΟΣ, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας (Ἀθήναι 1979), 153, 154, ἐφαρμόζεται και στα καθολικά τῶν μονῶν Ζερμπήτσας (1699), Γόλας (1632) στη Λακωνία, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικά Ἐπιγραφαί, ὁ.π. 150, σ. 6. Ἀντίθετα, σπάνιος εἶναι ο τύπος στη Μάνη και στη Μεσσηνία. Ἡμιεξάγωνες σχηματίζονται οι κόγχες του ναοῦ τῶν Εἰσοδίων στην Πέρπην (1739), ὁ ἴδιος, 165. Για την ἐπιβίωση τῶν τρικόνγων ναῶν στη μεταβυζαντινή ἐποχή, Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, 'Η ἐκκλησιαστική άρχιτεκτονική στην Ἑλλάδα μετά την Ἄλωση', Αρχιτεκτονικά Θέματα 3, 1969, 165 κέ.

2. Παρόμοια διασκευη παρατηρεῖται και στον τροῦλο του Ἁγίου Δημητρίου στο Λίμπερδο, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 112, εικ. 89β.

3. Η ἐπιγραφή άπαντά και στον Ἅγιο Νικόλαο τόν Καμπινάρη στην Πλάτσα, — ΝΤ.

τέρας με τὸν Χριστὸ Ἐμμανουὴλ στὸ στῆθος, πού φορεῖ αὐτοκρατορική στολή καὶ εὐλογεῖ με τὰ δύο χέρια. Δεξιά καὶ ἀριστερὰ σὲ μικρότερη κλίμακα, σεβίζοντες ἄγγελοι (πίν. 301β). Πιο κάτω, στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας διαφαίνονται κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίχρισμα οἱ παραστάσεις τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων καὶ τῶν συλλειτουργούντων. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἄκρα Ταπεῖνωση. Τὴν τράπεζα στηρίζει τμημα ἀράβδωτου κίονα με ἄτεχνο κιονόκρανο. Δύο ἰσοῦψεῖς πυλίδες διατρυποῦν τὸ κτιστὸ τέμπλο, πού τὸν κοσμήτη του στέφει γραπτὸ ἐλικομορφοφυτικὸ κόσμημα πού μιμεῖται γλυπτὸ κοσμήτη. Κάτω ἀπὸ τοξοστοιχία εἰκονίζεται ἡ Μεγάλῃ Δέηση (πίν. 302). Στὸ κέντρο τοῦ τέμπλου, μεταξὺ τῶν πυλίδων, ἡ Παναγία ἐνθρονῆ Βρεφοκρατοῦσα· ἐπιγραφή: Ὀδηγήτρια· νότια τῆς ὠραίας Πύλης, ὁ Χριστός. Τὸ βόρειο τμημα τοῦ τέμπλου καταλαμβάνει ἡ παράσταση τοῦ Γενεσίου τῆς Θεοτόκου πού συνεχίζεται στὸ διπλάνο βόρειο τοῖχο. Στὸ νότιο χορὸ ἀπὸ τὶς εἰκονιζόμενες ὁρθές μορφές σώζονται οἱ κεφαλές τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ Κοινοβιάρχου καθὼς καὶ ἀσκητοῦ (πίν. 304α). Δυτικὰ διακρίνεται ἡ κεφαλὴ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου καὶ ἄλλου ἀδιάγνωστου ἁγίου.

Στὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ ὑπογραμμίζεται ἡ θέση τῆς Παναγίας, μιὰ καὶ ἡ παράσταση τῆς δεσποτικῆς τῆς εἰκόνας κατέχει τὸ κέντρο τοῦ τέμπλου, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ Θεοτόκο τῆς Δέησης¹. Ἀνάλογη φροντίδα δείχνει καὶ ἡ ἐκλογή τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ τροῦλου πού με τὸ θεολογικὸ συμβολισμὸ τῆς ἀναφορικὰ με τὴ Γένεση τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴ Σωτηρία τῆς Ἀνθρωπότητος, ἐνοποιεῖ τὸν τροῦλο με τὸ ἱερὸ καὶ μαρτυρεῖ ἴσως καὶ γιὰ τὴν παιδεία τοῦ ζωγράφου.

Οἱ μορφές εἶναι λεπτές, με σωματικότητα, μικρὲς κεφαλές, καὶ ἀνετη πτυχολογία. Ὁ ζωγράφος χρησιμοποιεῖ δύο τεχνικὲς γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν προσώπων: ἐπάνω σὲ σκούρο καστανὸ προπλασμὸ, πλατιὲς πινελιὲς γκριζας ὠχρας δηλώνουν με πλαστικότητα τὰ προσέξεχοντα μέρη τῶν προσώπων τῶν ἁγίων, ἀσκητῶν καθὼς καὶ τῶν μορφῶν τῆς Δέησης. Οἱ λευκὲς λεπτὲς πινελιὲς ζωγραφίζουν τὰ γένια καὶ τὴν κόμη καὶ ἀυλακῶνουν τὸν βαθυκάστανο προπλασμὸ στὶς σακκοῦλες τῶν ματιῶν· ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὸ κοινὸ καὶ σὲ ἄλλους σύγχρονους ναοὺς, ὅπως στοὺς Ἁγίους Σαράντα (ἀρ. 27, 455) (πίν. 268β, 269α).

Ἡ τεχνοτροπικὴ αὐτὴ ἀπόδοση ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ., ὅπως τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ Καλαμάτας, πού

ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης (Ἄθῆνα 1975), 12, 13 καὶ 15, σημ. 21, ὅπου καὶ ἡ ἀνάλογη βιβλιογραφία, — ἐνταγμένη μέσα στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

1. Ὁμοια διάταξη ὑπογραμμίζει τὸ ρόλο τῆς Παναγίας στὴν Ἁγ. Παρασκευὴ Ἄνω Δολῶν, ὅπου ὅμως ἐντάσσεται σὲ ἕνα γενικότερο μαριολογικὸ πρόγραμμα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΝ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 222.

ἐμφανίζουν τὴν ἴδια πλαστικὴ ἀπόδοση ὄγκων καὶ κόμης¹ καὶ πού τοποθετοῦνται στὶς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Ἀντίθετα, γιὰ νὰ τοιμισεῖ ἡ ἱερότητα τῶν μορφῶν τοῦ Παντοκράτορα καὶ τῆς Πλατυτέρας, ὁ ζωγράφος υἱοθέτησε τὴν τεχνικὴ τῆς φορητῆς εἰκόνας, ἀκολουθώντας παλιὰ ἤδη σχετικὴ παράδοση²: ἀκτινωτὸ σύστημα λεπτῶν γραμμῶν ἀπλώνεται πάνω σὲ ὅμοιο μὲ τις προηγούμενες μορφές βαθυκάστανο προπλασμὸ καὶ προσδίδουν μιὰ ψυχρότητα στὸ πρόσωπο τῆς Παναγίας πού πλάθεται στέρεα (πίν. 301β). Κάθετες πινελιές τονίζουν τὰ φρύδια³ καὶ ἀυλακώνουν τις σακκοῦλες τῶν ματιῶν. Ὁ ζωγράφος ἀκολουθεῖ ἐδῶ διδάγματα πού τὰ ξαναβρίσκουμε σὲ παλαιότερα πρότυπα τῆς περιοχῆς⁴. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἔντονο κόκκινο χρῶμα πού τονίζει τὰ χεῖλη καὶ τις παρυφές τῶν ἐνδυμάτων. Μὲ πανομοιότυπη τεχνικὴ, ἂν καὶ λιγότερο πλαστικές, ἔχουν ἀποδοθεῖ οἱ μορφές στὸν Ἅγιο Νικόλαο στὴν Ἄνω Σέλιτσα (ἀρ. 3, σελ. 452)» (πίν. 267α) μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ζωγράφος τῆς Τσίγκου ἀκολουθεῖ τὰ ἴδια πρότυπα. Οἱ τοιχογραφίες τῆς μονῆς, πού συνεχίζονται, ἂν καὶ περισσότερο ἀπλοποιημένη καὶ γραμμικὴ τὴν παράδοση καλῶν προτύπων τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰώνα, δὲν πρέπει νὰ ξεπερνοῦν τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ἴδιου αἰώνα.

Κελεφᾶ⁵

133. Ἅγιος Βασίλειος, ἡ κεντρικὴ ἐκκλησίαι τοῦ χωριοῦ πού κτίστηκε διπλα στὸ κάστρο τῆς Κελεφᾶ⁶. Σταυροειδῆς ἐγγεγραμμένος δίστυλος τύπος, τοῦ ὁποίου τὸ δυτικὸ σκέλος ἐπιμηκύνεται μὲ τὴ βοήθεια ζευγούς πεσσῶν.

1. Ὁ ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησίαι Μεσσηνίας, ὅ.π. 169 - 173 χρονολογεῖ τὸ ναὸ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 17ου αἰ., πίν. 135α, 135β.

2. Ἰδια πρακτικὴ, ἤδη ἀπὸ τὴν Παλαιολόγειο ἐποχὴ χρησιμοποίησε ὁ Μανουὴλ Εὐγενικός, H. BELTING, Le peintre Manuel Eugenikos de Constantinople, en Georgie, CA 28, 1979, 108, πίν. 4. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ στοὺς ὄψιμοις χρόνους στὴν Πελοπόννησο τῆς τεχνικῆς τῆς φορητῆς εἰκόνας σὲ τοιχογραφίες, ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα, ὅ.π. 194· παρατηρεῖται, μετὰξὺ ἄλλων παραδειγμάτων, καὶ στὶς δεσποτικὲς εἰκόνας τῆς Ἁγίας Βαρβάρας στὸ Φλομοχώρι (17ος αἰ.), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, 174, εἰκ. 129α.

3. Κάθετες στὸ ἴδιο μέρος τοῦ προσώπου εἶναι οἱ λεπτές γραμμές πού δηλώνουν τὰ φῶτα στὴ μορφή τῆς Ἁγίας Ἄννας στὴν εἰκόνα τοῦ Τζᾶνε στὸ Μουσεῖο Μπενάκη, ΣΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μουσεῖο Μπενάκη, 40, πίν. 20 καὶ K. WEITZMANN, M. CHATZIDAKIS, S. RADOVIC, Icônes (Zagreb 1977) πίν. 131, χειρισμὸς πού ἀπαντᾷ καὶ στὴν εἰκόνα τῆς Ἁγίας Μαρίας (14ος αἰ.), οἱ ἴδιοι, πίν. 115.

4. Στὴ μορφή τοῦ Ἁγίου Φιλίππου στὴ Μεταμόρφωση τοῦ Νομητζῆ (16ος αἰ.) ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 136, εἰκ. 106β.

5. Γιὰ τὸ ὄνομα, ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, Ἀρχαῖα καὶ μεσαιωνικὰ τοπωνύμια ἐκ Μάνης, ὅ.π. (σ. 453 σημ. 2), 315 - 19.

6. W. M. LEAKE, Travels in the Morea, I (London 1830) 313, ΚΟΥΓΕΑΣ, Συμβολαί, ὅ.π. (σ. 453 σημ. 2), 271 - 4.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο πού συνηθίζεται στοὺς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς αὐτῆς τῆς κατηγορίας¹, ἔχει ἐφαρμοστεῖ καὶ στὴν ἐκκλησία τῆς Φανερωμένης (18ος αἰώνας) μεταξύ Σαϊδόνας καὶ Καστάνιας². Οἱ ἀψίδες τοῦ ἱεροῦ, τῆς πρόθεσης καὶ τοῦ διακονικοῦ εἶναι τρίπλευρες καὶ ὁ τροῦλος ὀκτάπλευρος. Στὰ δυτικὰ ὑψώνεται τοξωτὸ κωδωνοστάσιο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα, δίλοβο τὸ κάτω καὶ μονόλοβο τὸ ἐπάνω.

Τοιχογραφίες. Ὁλος ὁ ναὸς εἶναι διακοσμημένος μὲ τοιχογραφίες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα πού εἶναι ἐπιχρισμένο μὲ ἀσβέστη. Στὸν τροῦλο δεσπόζει ὁ Παντοκράτορας πού περιβάλλεται ἀπὸ ταινία μὲ ἐπιγραφή καὶ τέσσερις ὀμόκεντρες ζῶνες ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ πρώτη εἶναι διακοσμημένη με *γεροβυεῖμ* καὶ ἡ δευτέρα φέρει ἀγγέλους, τὴν Παναγία στὴ βόρεια πλευρά, τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο φτερωτὸ στὴ νότια καὶ ἐξαπτέρυγα στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ. Οἱ δύο ἄλλες ζῶνες περιλαμβάνουν μορφές προφητῶν, ἡ μία ὀλοσωμων μὲ ἀνοιχτὰ ἐνεπίγραφα εἰλητάρια καὶ ἡ ἄλλη σὲ προτομὴ μέσα σὲ δίσκου. Τεθλασμένη ταινία μὲ ἐπιγραφή περιθεῖ τὴ στεφάνη τοῦ τροῦλου. Ἡ διάταξη αὐτῆ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς, ὅπως στοὺς Ἁγίου Θεοδώρου (1765), τοῦ Κάμπου (ἀρ. 31 σ. 464) καὶ στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (1786) τοῦ Σταυροπηγίου (ἀρ. 35, σ. 470).

Οἱ Εὐαγγελιστὲς μὲ τὰ σύμβολά τους διακοσμοῦν τὰ σφαιρικὰ τρίγωνα. Ἀνάμεσά τους στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ εἰκονίζεται τὸ ἅγιο Πνεῦμα μὲ τὴ μορφή περιστερᾶς μέσα σὲ δόξα πού σχηματίζεται ἀπὸ τρεῖς ἐπάλληλους ρόμβους, στὴ νότια, γεροντικὴ μάλλον μορφή, ὁ Πατὴρ, μὲ ἐξαπτέρυγα καὶ στὴ βόρεια, μιὰ ἄλλη μαυρισμένη παράσταση πού δορυφορεῖται ἀπὸ ἀγγέλους, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν Υἱό· ἔτσι ὀλοκληρώνεται ἡ σύνθεση τῆς ἁγίας Τριάδας. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἔχει τοποθετηθεῖ ἡ παράσταση τῆς Θεοτόκου.

Τὸ τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας διακοσμεῖ ἡ Παναγία σὲ στάση δέησης μὲ τὸ Χριστὸ δεδμένο ἐπίσης, σὲ προτομὴ, μπροστά της καὶ μὲ δύο ἀγγέλους δεξιὰ καὶ ἀριστερά, καὶ τὸν ἡμικύλινδρο καταλαμβάνουν οἱ παραστάσεις τῆς Θεῆς Λειτουργίας καὶ τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων.

Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ παραστάσεις ἀπὸ τοὺς πρώτους δώδεκα οἴκους τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ δύο σειρές. Δύο κόγχες τῆς πρόθεσης, ἡ μία στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ ἡ ἄλλη στὸ βόρειο εἶναι διακοσμημένες μὲ τὴν Ἀποκαθήλωση καὶ τὸν ἀρχιερέα Μελησιεδὲκ ἀντίστοιχα· πλὴν στὴ δευτέρη βρίσκεται παράσταση τοῦ ἁγίου Πέτρου Ἀλεξανδρείας καὶ στὸ ἐσωράχιο τοῦ ἀνοίγματος πρὸς τὸ ἱερὸ ἀπεικόνιση τοῦ διάκονου Στέφανου.

1. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἡ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὕ.π. (σ. 452 σημ. 2), 216, εἰκ. 9.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 223.

Στὸ διακονικὸ ἢ κόγχη εἶναι διακοσμημένη μὲ τὸ ἅγιον Μανθῆλιο ποῦ κρατᾷ ἕνας ἄγγελος καὶ συνοδεύουν δύο ἄλλοι, ὅπως συνηθίζεται στὴν περιοχῇ. Ἡ καμάρα χωρίζεται σὲ τέσσερις ζῶνες ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ δύο κορυφαῖες φέρουν ἕξι μορφές μαρτύρων σὲ προτομῇ μέσα σὲ δίσκους καὶ οἱ δύο ἀκρινῆς τοὺς ἕξι τελευταίους οἴκους τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου.

Ταινίες μὲ παραστάσεις μαρτύρων σὲ προτομῇ διακοσμοῦν τὸ ἐσωράχιο τοῦ τόξου τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ διακονικὸ καθὼς καὶ τὶς ἄκρες τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων τῆς βόρειας, νότιας καὶ δυτικῆς κεραίας. Ὁμοία ζώνη κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ τῶν καμαρῶν στὴ βόρεια καὶ νότια κεραία χωρίζει τοὺς χώρους αὐτοὺς σὲ δύο τμήματα.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς βόρειας κεραίας εἰκονίζονται στὶς δύο ἐπάνω ζῶνες παραστάσεις μὲ θαύματα καὶ παραβολές καὶ στὴν τρίτη σκηνὴς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο. Στῇ δυτικῇ πλευρᾷ ἔχουν τοποθετηθεῖ ἀπεικονίσεις τῶν εὐαγγελικῶν ἐπεισοδίων ποῦ γιορτάζονται ἀπὸ τὴν Κυριακῇ τῶν Ἀπόκρεω ὡς τὴν Ε΄ τῶν Νηστειῶν, οἱ ὁποῖες συμπληρώνονται στὴν τελευταία σειρά μὲ τὶς παραστάσεις Ἀναπεσὸν ἐκοιμήθη ὡς λέων καὶ Ἡ εὐρεση τῆς κεφαλῆς τοῦ Προδρόμου.

Τὸ Ἐπὶ σοὶ χαίρει στολίζει τὸ βόρειο τύμπανο, ἢ Φιλοξενία τοῦ Ἀβραάμ εἰκονίζεται στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας παραστάδας τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀπέναντι στὴν ἀνατολικὴ πλευρᾷ τοῦ βορειοδυτικοῦ πεσσοῦ, οἱ Τρεῖς παῖδες στὴν κάμμο καὶ τὸ Μαρτύριο τοῦ ἁγίου Τρύφωνα.

Στῇ νότια κεραία, ἀνατολικά εἰκονίζονται θαύματα σὲ δύο σειρὲς καὶ σκηνὴς ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο στὴν τρίτη καὶ δυτικὰ παραβολές καὶ οἱ Κυριακῆς τοῦ Τελώνου καὶ Φαρισαίου, καθὼς καὶ τοῦ Ἀσώτου. Ἐχουν τοποθετηθεῖ ἐπίσης παραστάσεις ἀπὸ τῆ ζωῇ τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου σὲ ἀντιστοιχία πρὸς τὴ βόρεια κεραία.

Συνθέσεις ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο διακοσμοῦν τὸ νότιο τύμπανο, ἢ Θυσία τοῦ Ἀβραάμ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς νότιας παραστάδας τοῦ ἱεροῦ ἀντίστοιχα πρὸς τὴ Φιλοξενία, καὶ ἄλλες σκηνὴς ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη τὴν ἀνατολικὴ πλευρᾷ τοῦ νοτιοδυτικοῦ πεσσοῦ.

Στὴν καμάρα τῆς δυτικῆς κεραίας ἡ διάταξη τῶν παραστάσεων ἀρχίζει ἀπὸ τὴ νότια πλευρᾷ μὲ σκηνὴς ἀπὸ τὰ πάθη σὲ τρεῖς ζῶνες ποῦ ἀκολουθοῦν φορὰ ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά. Ἀπὸ αὐτὲς ἡ τελευταία ἀποτελεῖ μιὰ ἐνιαία σύνθεση ποῦ εἰκονίζει τὴν Πορεία πρὸς τὸ Γολγοθά (πίν. 303). Τὸν κύκλο τοῦ πάθους κλείνουν τρεῖς στρατιῶτες ποῦ παίζουν τὰ ζάρια στὸν τριγωνικὸν χώρον ὁ ὁποῖος σχηματίζεται ἀπὸ κάτω, καθὼς ἀνοίγεται τὸ τόξο πρὸς τὸ νοτιοδυτικὸ διαμέρισμα.

Στῇ βόρεια πλευρᾷ τῆς καμάρας ἀπὸ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά εἰκονίζονται στὶς δύο πρῶτες ζῶνες σκηνὴς μετὰ ἀπὸ τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση καθὼς καὶ ἐπεισόδια ποῦ γιορτάζονται τὶς Κυριακῆς ἀπὸ τὸ Πάσχα ὡς τὴν

Πεντηχοστή. Στὴν τελευταία πού εἶναι ἐνιαία, ὅπως καὶ στὸ ἀπέναντι τμήμα παριστάνεται ἡ σύνθεση τῆς *Μέλλουσας Κρίσης* με παραφράσεις ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὰ χωρία τοῦ Ματθαίου κέ', 35 - 36: *ἐπειήρασον καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίδησα καὶ ἐποτίσατέ μοι, ξένος ἤμην καὶ συναγάγετέ μοι, φτωχὸς καὶ [περι]εβάλετέ μοι, ἠσθένησα καὶ ἐπισκέψασθέ με, ἐν φυλακῇ ἤμην καὶ ἐπισκέψασθέ με*¹. Ἀπὸ κάτω ἀντίστοιχα πρὸς τοὺς στρατιῶτες με τὰ ζάρια ἔχει τοποθετηθεῖ ἡ παράσταση τοῦ ἀπαγχουισμοῦ τοῦ Ἰούδα καὶ ἀνατολικά ὁ *Γάμος τῆς Κανᾶ* σὲ δύο σειρές.

Τὰ ἐσωράχια τῶν τόξων πρὸς τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα διακοσμοῦν Τὸ Ἔνωθεν οἱ Προφῆται, στὴ βόρεια πλευρά, καὶ τὸ Ἐγὼ εἰμι ἢ ἄμπελος ἢ ἀληθινή (Ἰωάννης ιε', 5), στὴ νότια.

Στὴν καμᾶρα τοῦ βορειοδυτικοῦ διαμερίσματος εἰκονίζονται σὲ κυκλικὴ διάταξη οἱ *ΑἼνοι* πού καταλαμβάνουν καὶ τὸ μέτωπο τοῦ βόρειου τόξου καθὼς καὶ τμήμα τοῦ δυτικοῦ τυμπάνου. Στὸν ἡμικυλινδρικό θόλο τοῦ νοτιοδυτικοῦ διαμερίσματος ὅπως καὶ στὸ μέτωπο τοῦ νότιου τόξου, ἔχουν τοποθετηθεῖ σκηνὲς ἀπὸ τῆ *Γένεση*. Παραστάσεις τῶν ἀποστόλων ἐμπρὸς ἀπὸ πλῆθος ἀγγέλων πού πιθανότατα ἀνήκουν στὴν σκηνὴ τῆς *Δευτέρας Παρουσίας* διακοσμοῦν τὰ δυτικὰ τύμπανα τῶν δύο διαμερισμάτων, κάτω ἀπὸ τὴ σύνθεση τῶν *Αἰῶνων* στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ ἀπὸ τὴ σκηνὴ τῆς *Παραβολῆς τῶν δέκα Παρθένων* στὴ νότια, ἡ ὁποία ἔχει ἐπίσης ἐσχατολογικὸ περιεχόμενο. Στὰ ὑπόλοιπα ἐσωράχια, ὅπως καὶ στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο τοῦχο τοῦ ναοῦ, ἔχουν τοποθετηθεῖ παραστάσεις ἁγίων τῶν ὁποίων τὸ μαρτύριο πολλὲς φορές εἰκονίζεται ἀπὸ πάνω.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἀκολουθεῖ τὴν καθιερωμένη διάταξή χωρὶς ἰδιοτυπίες, με τρόπο πού δείχνει πὼς ὁ κτήτορας γνώριζε τὸ νόημα τῶν παραστάσεων. Ἡ θριαμβευτικὴ εἰκονογράφηση τοῦ τρούλου με τὸν Παντοκράτορα συμπληρώνεται ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς ἀψίδας με τὴν Ἐνσάρκωση, ἡ ὁποία τονίζεται ἀπὸ τίς σκηνὲς τοῦ Ἀκάθιστου Ὑμνου, στοὺς θόλους τοῦ ἱεροῦ. Παράλληλα οἱ εὐχαριστηριακὲς συνθέσεις τοῦ ἡμικυλίνδρου καὶ τῆς πρόθεσης καθὼς καὶ οἱ σχετικὲς προεικονίσεις ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, στὸ δυτικὸ τμήμα τῶν παραστάδων τοῦ ἱεροῦ, ὀλοκληρώνονται με τὴν τοποθέτηση τοῦ ἁγίου Μανδηλίου, πού ἐκφράζει ἐπίσης τὴν Ἐνσάρκωση, στὸ διακονικό.

Ἡ ἀκολουθία τῶν παραστάσεων στὴν ὑπόλοιπη διακόσμηση πού ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βόρειας κεραίας καὶ καταλήγει στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς δυτικῆς ἀκολουθεῖ με συνέπεια, τὴν τυπικὴ φορά. Στὸ δυτικὸ ἀσβεστωμένο τμήμα θὰ ὑπῆρχαν ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν πληρότητα τῶν κύκλων ἢ Σταύρωση καὶ πιθανὸν ἡ Δευτέρα Παρουσία.

Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ναοῦ ὅπου εἰκονογραφεῖται τὸ Ἐπί σοὶ χαιρεῖ

1. Βλ. πὺδ πάνω, Ἅγιοι Θεόδωροι Κάμπου (ἀρ. 31, σ. 465).

καὶ τὸ Ἄνωθεν οἱ Προφήται ἐξαιρεται ἡ λατρεία τῆς Παναγίας, ἐνῶ στὸ δεξιὴ ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ συνδυάζεται μετὰ τὸ Ἐγὼ εἰμι ἡ ἄμπελος ἡ ἀληθινή. Στὴ βόρεια πλευρὰ ὑπάρχει καὶ μία ἀκόμη εἰκονογράφηση ὕμνου, οἱ Αἴνοι, ἐνῶ ἡ Γένεση στὴν ἀντίστοιχη θέση τῆς νότιας πλευρᾶς τονίζει τὴ σχέση τῆς Παλαιᾶς μετὰ τὴ Νέα Γραφή.

Οἱ πολυπρὸσωπες συνθέσεις, οἱ κοντὲς ἐκφραστικὲς μορφὲς ποὺ ἀποδίδονται γραμμικὰ μετὰ ἀπότομη καὶ σχηματικὴ σκίαση καὶ ποὺ κινοῦνται μετὰ ζωντάνια, τὸ τοπιὸ καὶ τὰ πλούσια ἀρχιτεκτονήματα ποὺ δείχνουν προσπάθεια ἀπόδοσης τῆς τρίτης διάστασης (πίν. 303), καθὼς καὶ τὰ ζωηρὰ χρώματα παρουσιάζουν μεγάλη σχέση μετὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου στὴν Πλάτσα (πίν. 299α), ἔτσι ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ γίνῃ λόγος ἀκόμη καὶ γιὰ ἴδιο ἐργαστήρι. Ὁμοιο μάλιστα στὰ δύο μνημεῖα εἶναι καὶ τὸ κόσμημα ἀπὸ πεντάφυλλους ρόδακες¹, στὶς ταινίες ποὺ ἐκτείνονται κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ τῶν κερατιῶν. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Ἰωάννη τοῦ Πρόδρομου ποὺ παρουσιάζουν σχέση, ὅπως ἀναφέρθηκε, καὶ μετὰ ἄλλες τῆς περιοχῆς (ἀρ. 100 σ. 554-5) χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰώνα, ἐποχὴ στὴν ὁποία θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ὁ Ἅγιος Βασίλειος.

Ἀπὸ τίς παραστάσεις τοῦ ναοῦ ἀξίζει νὰ ἀναφερθοῦν ἰδιαίτερα οἱ δύο κατώτερες ζῶνες στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ τῆς δυτικῆς κεφαλίας. Ἡ τοποθέτηση σὲ ἐνιαῖα σειρὰ, διαδοχικῶν ἐπεισοδίων, οἱ ζωντανὲς κινήσεις, οἱ φυσιοκρατικὲς μερικὲς φορὲς στάσεις, οἱ ἐνδυμασίες ποὺ συχνὰ ἐμπνέονται ἀπὸ σύγχρονα ἔργα, τὰ ρωπογραφικὰ θέματα, τὸ τοπιὸ καὶ τὰ ἀρχιτεκτονήματα (πίν. 303) ποὺ ἀποδίδονται μετὰ ἀρκετὴ ἐλευθερία ἐντάσσουν τίς συνθέσεις αὐτὲς στὰ ἀξιόλογα ἔργα τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς παράδοσης.

Μέσα στὸ ναὸ καταγράφηκε εἰκόνα διαστάσεων 0.50 × 0.35 μ., μετὰ τὴν παράσταση τῆς Δέησης, τῆς Ἀνάστασης κατὰ τὸ δυτικὸ τύπο καὶ τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὸ 19ο αἶώνα.

134. Ἅγιος Γεώργιος μέσα στὸ χωριό. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (14.50 × 3.90 μ.) μετὰ τρίπλευρη ἐξωτερικὴ ἀψίδα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ὕστερα ἀπὸ τὸν σεισμὸ τοῦ 1897 ἐνισχύθηκε ἡ νότια πλευρὰ ἀπὸ παχὺ τοῖχο ποὺ περιέλαβε κάτω ἀπὸ πυλώνα τὴν τοξωτὴ θύρα εἰσόδου· στὴ βόρεια πλευρὰ προστέθηκαν ἀντηρίδες· ἡ δυτικὴ ἀπολήγει σὲ δίζωνο καμπαναριό. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ἐντοιχισμένα ἀρχαῖα ἐπιτύμβια γλυπτὰ καὶ ἐγχάρακτη πέτρα μετὰ χρονολογία 1749 Ἰουνίου.

Τοιχογραφίαις καλύπτουν ὅλες τίς ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ παράσταση τοῦ Ἐπι Σοὶ Χαίρει. Τὴν Ἐυθρονη Βρεφοκρατοῦσα ποὺ εἰκονίζεται σὲ δόξα περιστοιχίζουν ἀγγελικὲς δυ-

1. Βλ. πῶς πάνω, σ. 552.

νάμεις, καθώς και οι λοιπές ομάδες (μοναχοί, ιεράρχες, άρχοντες, ανθρώπων γένος). Στο κάτω μέρος τής παράστασης άγγελος κρατεί ελλητό που άναγράφει τήν άρχή του ύμνου του Δαμασκηνού καθώς και τή χρονολογία αφινά νοεμβρίου, ή όποία επαναλαμβάνεται και στο τέλος τής επιγραφής 'Ο όρών τό Βήμα του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού¹.

Τό εικονογραφικό αυτό θέμα άπαντά και στο χώρο του ιεροῦ², και ειδικά στην άψίδα, και σε παλαιότερους ναούς³. Στην ίδια θέση επαναλαμβάνεται και στο ναό τής Μεταμόρφωσης τής Κελεφά (άρ. 135, σελ. 574). Στην κατώτερη ζώνη στον ήμικύκλιο τής άψίδας εικονίζονται οι συλλειτουργούντες *ιεράρχες* ή παράσταση τής *Κοινωνίας των Άποστόλων*, μοιρασμένη στη Μετάδοση και στη Μετάληψη, καταλαμβάνει τή μεσαία ζώνη του βόρειου και νότιου τοίχου του ιεροῦ, άριστερά και δεξιά τής άψίδας.

Στό μέτωπο τής άψίδας και στο χώρο του ιεροῦ, τό γνωστό εικονογραφικό πρόγραμμα. Κάτω από τήν άκρα *Ταπείνωση* στο βόρειο τοίχο, ό "Αφρων "Αρειος" άπάναντι ή όσια *Μαρία ή Αιγυπτία*. Στο έσωράχιο τής πύλης τής πρόθεσης ό "Άγιος Πέτρος κρατεί κλειδιά⁴. Στο δυτικό τμήμα του θόλου εικονίζονται οι *Αίοι*, ενώ τον ύπόλοιπο θόλο κατελάμβανε πριν επιζωγραφιστεί, τό γνωστό εικονογραφικό πρόγραμμα. Οι κάθετοι τοίχοι χωρίζονται σε τέσσερις επάλληλες ζώνες που διακόπτονται από δύο ένισχυτικές ζώνες· στο νότιο σκέλος τους διαπιστώνεται και παλαιότερο στρώμα εικονογράφησης. Οι εικονογραφικοί κύκλοι, *μαριολογικός*, *σηηνές* από τον βίο του *Προδρόμου*, *Δωδεκάορτο*, είναι *ταραγμένοι*· στον βόρειο τοίχο τες *σηηνές* από τό μαρτύριο του *επώνυμου* άγίου ακολουθούν οι *παραστάσεις* οι *έμπνευσμένες* από τό σχετικό με τή *Μέλλουσα Κρίση* κείμενο του *Ματθαίου* (κε' 31 - 46). Από τον κύκλο του *Άκάθιστου* εικονογραφούνται οι *δέκα* πρώτοι *οίκοι*. Στο δυτικό τύμπανο, κάτω από τή *Δευτέρα Παρουσία*, *σηηνές* *κολασμένων*⁵. Ζω-

1. Στην άψίδα τής Φανερωμένης, στη Σαϊδόνα, τό ελλητό κρατεί ό Ι. Δαμασκηνός, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΗΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1980, 224.

2. Στη μονή Λουκοῦς ιστορεΐται στην άψίδα του διακοινικού, Τ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η Μονή τής Λουκοῦς, Πελοποννησιακά ΣΤ', 1968, 145, εικ. 21.

3. Στα καθολικά μονών τής Γόλας Λακεδαίμονος (1632) και Μαρχακίου 'Αλαγονίας στη Μεσσηνία (1635). Για τή βιβλιογραφία του θέματος, στο ίδιο ΠΑΕ 1980, 225 σημ. 11, 12.

4. "Όπως και στο ναό τής Μεταμόρφωσης στο Νομητζή, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, πίν. 102γ· για τήν εικονογραφική αυτή λεπτομέρεια, Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, Οι Έκκλησίες του οικισμού (1981) 32, σημ. 99.

5. Τό γνωστό από τή βυζαντινή εποχή θέμα εικονίζεται επίσης συνδεδεμένο με τήν Δευτέρα Παρουσία στο καθολικό του Προφήτη 'Ηλιοῦ (1758), (άρ. 74 σελ. 518)· στους μεταβυζαντινούς ναούς τής Μάνης ή παράσταση συχνά άποσυνδέεται από τήν Δευτέρα Παρουσία όπως στον "Άγ. Κωνσταντίνο στο Κουτήφαρι (1699), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 132, στον "Άγιο Γεώργιο κοντά στον Βαχό (1793), στον "Άγιο 'Ιωάννη των Μαυρομιχαλαίων στην

γραφισμένες στίς παραστάσεις ἀναφέρονται οἱ δεήσεις *Θανασίου Σκλαβουνάκη* καὶ *I. Μπογιαντζάκη* στὸ βόρειο τοῖχο δεήσεις τοῦ *στράτη* καὶ τοῦ *σταματάκι Κουλουμενάκου* καὶ *Καιετὰ Γιωργάκι Μαυρομιχάλη*¹. Ὁ προπλάσιμος εἶναι καὶ ἐδῶ ὅπως στὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ἔργα λαϊκῶν ζωγράφων τῆς ἐποχῆς, σκοῦρος καστανός· ἡ σάρκα ἀπὸ ὠχρα ἀπλώνεται χωρὶς τονικὲς διαβαθμίσεις.

Ὁ ναὸς σώζει τὸν ξυλόγλυπτο σταυρὸ τῆς ἐπίστεψης καθὼς καὶ μεγάλο μπρούντζινο πολυέλιαιο.

135. *Μεταμόρφωση*. Μονόχωρος ναὸς (12.58 × 4 μ.), μέσα στὸ χωριό, μὲ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα· ὁ θόλος του ἔχει καταπέσει, ὅπως ἐπίσης τὸ καμπαναριὸ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς. Κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή, σπάνια χρήσιμα κεράμων καὶ λαξευτοὺς πόρους στίς γωνιές, καὶ αὐτὸς ὁ ναὸς, ὅπως ὁ προηγούμενος, ἔχει στηριχθεῖ μὲ ἀντηρίδες. Τὸ κτιστὸ τέμπλο διατρυποῦν δύο ἰσοῦψεῖς πυλίδες.

Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ δυτικοῦ τμήματος, τοῦ ναοῦ ἔχουν κατὰ μεγάλο μέρος καταπέσει. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἐπαναλαμβάνεται τὸ εἰκονογραφικὸ θέμα «*Ἐπὶ Σοὶ Χαίρειν*» τοῦ προηγούμενου ναοῦ· ἡ ἔνθρονη Θεοτόκος πατεῖ σὲ πύρινους τροχοὺς. Τὴν ἀρχὴ τοῦ ὕμνου τοῦ *Δαμασκηνοῦ* κρατεῖ καὶ ἐδῶ ἄγγελος. Στὴν κατώτερη ζώνη, στὸν ἡμικύλινδρο, οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες πλαισιώνουν *δισκοπότηρο*. Ἡ *Μετάδοση καὶ Μετάληψη* τῶν Ἀποστόλων, μὲ τὸ γνωστὸ γιὰ τὴν παράσταση θέμα τῆς ἀποχώρησης τοῦ Ἰούδα², καταλαμβάνει τὴ μεσαία ζώνη τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου τοῦ ἱεροῦ. Στὸ εὐρὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας, οἱ συνήθεις εὐχαριστιακὲς σκηνὲς τῆς ΠΔ πλαισιώνουν τὸ *Μανδήλιο*. Στὴν κόγχη καὶ στὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς τράπεζας τῆς πρόθεσης, εἰκονίζεται ἡ «*Ἀκρὰ Ταπείνωση* καὶ ὁ Ἄρειος». Στὸν βόρειο τοῖχο τῆς πρόθεσης τὸ «*Ὄραμα τοῦ Πέτρου Ἀλεξανδρείας*» πάριση παράσταση στὸ διακονικὸ ἢ *Κοινωνία τῆς ὁσίας Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας*. Στίς

¹ Ἀερόπολη (1746), ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαί, ὅ.π. 151, σ. 2 καὶ 167. Ἄσυνδετες ἀπὸ τὴν Δευτέρα Παρουσία ἀπαντοῦν οἱ σκηνὲς τῶν κολασμένων καὶ στὸ ναὸ Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὴν Πλάτσα, (ἀρ. 107 σελ. 560). Γιὰ τὸ θέμα βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΙΑ, 258.

1. Ἡ οἰκογένεια τῶν Μαυρομιχάληδων, γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Γενικοῦ Ἐνετοῦ Προβλεπτῆ Βενιέρη ποὺ ἀπεστάλη τὸ 1692 στὴν Ἐνετικὴ Δημοκρατία, Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, Ἀναφορὰ τῶν Βοιτυλιωτῶν πρὸς τὴν Ἐνετικὴν Δημοκρατίαν, Πελοποννησιακὰ Β', (1957) 428, καὶ ὅπου στὸ συμπεριλαμβανόμενον κατάλογο τῶν κατοίκων τῆς Κελεφᾶ μνημονεύεται ἓνας Γεωργάκης Μαυρομιχάλης, γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλη πηγή, πάππος πιθανὸν τοῦ ἀρχηγοῦ τῶν Μανιατῶν, Β. ΚΟΥΓΕΑΣ, Ἡ ὑπὸ τοῦς Ὀρλώφ Πελοποννησιακὴ ἐπανάσταση, Πελοποννησιακὰ Α' (Ἀθῆναι 1956) 72, καὶ Κ. ΖΗΣΙΟΥ, Οἱ Μαυρομιχάλη (Ἀθῆναι 1903) 18.

2. Γιὰ τὸ θέμα στὴ μεταβυζαντινῆ ἐποχῇ, Μ. GARIDIS, La peinture murale (1450 - 1600), 74.

δύο κόγχες τοῦ διακονικοῦ, ποὺ ἀνοίγονται στὸ πάχος τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου, παραστάσεις τοῦ ἀρχαγγέλου *Μιχαὴλ* καὶ ἀντίστοιχα τοῦ Ἄββᾶ *Σισώη*, ὁ ὁποῖος σύμφωνα μὲ τὸν καθορισμένο ἔπειτα ἀπὸ τὸν 15ο αἰ. εἰκονογραφικὸ τύπο εἰκονίζεται ὀρθὸς μπροστὰ στὸν τάφο τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Τὸ διάκοσμο συμπληρώνουν οἱ διάκονοι *Στέφανος* καὶ *Πρόχωρος*.

Στὴν κανονικὴ αὐτὴ διάταξή τοῦ προγράμματος τοῦ ἱεροῦ, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ παρεμβολὴ τοῦ Ἄββᾶ *Σισώη*, θέματος ἀγαπητοῦ στὰ μοναστηριακὰ ἰδίως κτίσματα τοῦ 16ου καὶ 17ου αἰ., ὅπου εἰκονίζεται κυρίως στὸ νότιον ¹. Ἡ παρουσία του ὡστόσο στὴν περιοχὴ εἶναι σχεδὸν ἀγνωστὴ ², καὶ σὲ κανένα ἄλλο μνημεῖο, — ὅσο τουλάχιστον μᾶς εἶναι γνωστὸ, δὲν παραδίδεται ἡ ἐνταξὴ τῆς ἄλλης παράστασης στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Σύμφωνα μὲ τὸ συναξάρι του, ὁ ἅγιος εἶχε τὴ δυνατότητα τῆς ἀνάστασης τῶν νεκρῶν ³. Ἐὰν ὑποθέταμε πῶς ἡ τοποθέτησή τῆς σκηνῆς στὸ ἱερὸ δὲν ὀφείλεται στὴ γνωστὴ γιὰ τοὺς ὄψιμους χρόνους ταραχὴ καὶ παρανόηση τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, ἡ γειννίασή της μὲ τὸν Ἀρχάγγελο *Μιχαήλ*, ποὺ ἐδῶ δὲν εἶναι πυλωρὸς ⁴, θὰ ὑπογράμμιζε νοηματικὰ τὴν παρουσία τοῦ *Σισώη*, ποὺ καταλαμβάνει στὸ διακονικὸ τὴν ἀντίστοιχη θέση μὲ ἐκείνη τῆς Ἀκρας *Ταπεινώσεως* στὴν πρόθεση. Τὶς ἀνώτερες ζώνες τῶν κάθετων τοίχων τοῦ ἱεροῦ, κοσμοῦν, ὅπως καὶ στὸν προηγούμενο ναὸ, βόρεια, σκηνὲς ἀπὸ τὸ εὐαγγελικὸ κείμενο τοῦ *Ματθαίου* (κε' 31 - 46), μὲ τὸν Χριστὸ γυμνὸ, ἀσθενή, στὴ φυλακὴ· στὸν νότιο τοῖχο, εἰκονογραφοῦνται οἰκοὶ τοῦ Ἀκαθίστου.

Στὸ ναὸ διαπιστώνονται τρεῖς φάσεις τοιχογράφησης: στὴν πρώτη ἀνήκουν οἱ παραστάσεις τοῦ ἱεροῦ, τοῦ τέμπλου, ὅπως ἐπίσης ἡ *Μεταμόρφωση* τοῦ βόρειου καὶ οἱ μορφὲς τοῦ Ἰωάννη *Προδρόμου*, καὶ τῶν Ἀγίων *Κωνσταντῖνου*

1. R. STICHEL, Studien zur Verhältniss von Text und Bild spät und nachbyzantinischen Vergänglichkeits Darstellungen (Wien 1971), 83 κέ. Ἡ παράσταση εἰκονίζεται κοντὰ στοὺς τάφους τῶν δωρητῶν στὸ μοναστήρι τῆς *Sucevița* (16ος)· ἀπαντᾶ ἐπίσης καὶ σὲ φορητὲς εἰκόνες τοῦ 17ου αἰ. τοῦ Τζάνε, ὅπου ἀκολουθοῦνται πρότυπα γνωστὰ ἤδη ἀπὸ τὸν *Δαμασκηνὸ*, ὁ ἴδιος, 89, 86, ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία.

2. Ἡ παράσταση εἶναι ζωγραφισμένη ἔξω ἀπὸ τὴ Μονὴ *Προδρόμου Γορτυνίας*, μέσα σὲ κόγχη, στὸ βράχο, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς *Γορτυνίας*, ὅ.π. 192. Στὴ μονὴ *Βουλκάνου*, ὁ *Σισώης* εἰκονίζεται μεταξὺ ἄλλων ὁρθίων μορφῶν στὸ νότιο κλίτος τοῦ καθολικοῦ, ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντινὰ ἐκκλησιαί, πίν. 78α.

3. Ἀναφέρουμε σχετικὰ ὅτι ἡ προσευχὴ τῆς ἀνάμνησης ἀρχίζει νὰ εἰκονογραφεῖται κατ' ἐξοχὴν ἀπ' τὸν 14ο αἰ., εἶτε σὲ χειρόγραφα εἶτε σὲ μνημεῖα ὅπου καὶ ἐμπνέει πολλὲς σκηνὲς μὲ θέμα τὴν Ἀνάσταση, ȘTEFANESCU, Valachie Transylvanie, 309 καὶ V. KERETZIS, Les illustrations des rouleaux, ὅ.π. σ. 544 σημ. 1, 167, 168.

4. Ὅπως τὸν ὀρίζει ὁ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ἐκδ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, ὅ.π. 219. Ἄν καὶ ἡ παρουσία του στὸ ἱερὸ σημειώνεται καὶ ἀλλοῦ, Ἀγ. Ἰωάννης *Ξεχωρί* (1768), ἡμερολόγιον ἔρευνας 1976, ἡ τοποθέτησή του δίπλα στὸ *Σισώη* ὑπογραμμίζει τὸν ἰδιαιτέρου χαρακτῆρα τοῦ Ἀρχαγγέλου.

καὶ Ἑλένης τοῦ νότιου τοίχου. Σὲ δευτέρα ἀνακαινιστικὴ φάση, ποῦ δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν πρώτη, ὅμοιες παραστάσεις σὲ διαφορετικὴ ὅμως κλίμακα καὶ συνοδευόμενες ἀπὸ ἔντονα διακοσμημένες ποδέες, κάλυψαν τὶς ὅμοιες, παλαιότερες παραστάσεις τῆς Μεταμόρφωσης καὶ τῶν μορφῶν τοῦ νότιου τοίχου· στὴν ἴδια φάση ἀνήκει καὶ ὁ "Ἅγιος Ἀντώνιος τοῦ βόρειου τοίχου, ποῦ φέρει ἐπιγραφή: «Ἰδιησις του/Δουλου του/Θεου αντω/Ινι μοποτζα ΙκΙι τῆς συμ/Ββιας αυτοῦ/. . . τεκνων εἰς/βοθηιαν αυ/. . . κι ψυχ. κην/σ(ωτη) ριαν» (πίν. 304β), καθὼς ἐπίσης οἱ σκηνές ἀπὸ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀπὸ τὸν Ἀκάθιστο ποῦ συμπληρώνουν τὸ διάκοσμο τῶν ὑψηλότερων ζωνῶν τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου τοῦ κυρίου ναοῦ.

Οἱ μορφές τῆς πρώτης φάσης εἶναι ἀρκετὰ βαριές μὲ μεγάλα κεφάλια· ἡ τέχνη τοῦ ζωγράφου τῆς δευτέρας φάσης, ποῦ ἂν καὶ λαϊκὴ, χαρακτηρίζεται ἀπὸ ραδινές μορφές καὶ ποικιλία χρωματικῆς κλίμακας, ἀπηχεῖ πρότυπα μαθητῶν ἴσως τοῦ Μάρκου¹ καὶ διακρίνεται ἀπὸ τὸ στυλιστικὸ ἴδιωμα τῶν ναῶν τῆς περιοχῆς. Ἄν καὶ περισσότερο ἀπλουστευμένες στὴν πτυχολογία καὶ λιγότερο σωματικές, οἱ μορφές τῆς δευτέρας εἰκονογραφικῆς φάσης μὲ τὰ λεπτοσχεδιασμένα σώματα θυμίζουν στὴν ἀπόδοσή τους ὅμοια πρότυπα μὲ αὐτὰ τοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ρεκίτσας (1714) στὰ σύνορα Ἀρκαδίας καὶ Λακεδαίμονος²· οἱ τοιχογραφίες ὡστόσο τῆς φάσης αὐτῆς τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης δὲν θὰ πρέπει νὰ εἶναι πολὺ προγενέστερες τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 18ου αἰώνα. Ἀκόμη ἀργότερα εἰκονογραφήθηκε τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ: στὶς κατώτερες ζῶνες ὁρθές μορφές ἁγίων· στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Δημητρίου ἐπιγραφή «Δέσις τον Δουλον /του Θεου Δημητριου / π. Σαρκάκου εἰς βοθηιαν/αυτου και εἰς ψυχικη σω/τιριαν απριλιου 15/ και αδελφων αυτου». Στὴν τελευταία αὐτὴ φάση πολὺ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ περὶ τὸ 1800 ἀνήκει καὶ ἡ ἐπιγραφή στὸ ἐσωράχιο τῆς τοιχισμένης θύρας τοῦ νοτίου τοίχου Δέσις τον δουλον του Θεου/τζανέτος γεωργίου κελεράκου / της συμβίας κ(αι) τεκων αὐτοῦ /σωτιρ. . . εἰς βοθηιαν αυτου κ(αι) εἰς /ψυχικῆν σωτιριαν/δια το πρόθυρο που/εκαμα ἀπεξο απρ. 18. Καταγράφηκαν, τμήμα ἀράβδωτου κίονα τοῦ παλιοῦ καμπαναριοῦ καὶ κιονίσκος μαρμάρινος ποῦ φέρει ραβδώσεις στὸ κάτω μέρος (0.56 × 0.28 μ).

136. Πέρα Παναγιά, ΒΑ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ δίλοβο καμπαναριὸ στὴ βόρεια πλευρὰ του, ὅπου βρίσκεται ἔντοιχισμένο τμήμα μαρμάρινου βυζαντινοῦ θωρακίου ποῦ φέρει πλοχμὸ καὶ σταυρὸ. Χαραγμμένη σὲ πλάκα ἢ χρονολογία 1861. Στὸ ἱερὸ κάτω ἀπὸ τὴν Ἄκρα Ταπελ-

1. ΜΠΟΥΡΑ - ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΝΔΡΕΑΔΗ, Ἐκκλησιαί τῆς Ἀττικῆς, ὅ.π. 234 πίν. 197, 199, 200.

2. Ἔργο τοῦ Μιχαῆλ Πεδιώτη, Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ρεκίτσα, Πελοποννησιακά, Ε', 1962, πίν. Ζ. Σχετικὰ μὲ τὴ διερεύνηση τῆς οἰκογενείας τῶν ἁγιογράφων Πεδιωτῶν, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικὰ ἐπιγραφαί, ὅ.π. 166.

νωση, ἐπιγραφή ἀνιστορήθη ἡ Ἁγία Ἀποκαθηλωσις δια χειρὸς Ἀντωνίου Νικολαου διέξοδων καὶ κόπου Φεβρουαριου 22 ἡμέρα ἰωξί. Ἀπὸ κάτω τὸ βραβεῖο τοῦ ναοῦ ὅπου ἐπαναλαμβάνεται ἡ χρονολογία ἰωξί. Στὴν κατώτερη ζώνη τῶν τοίχων, ὀρθρὲς μορφὲς ἁγίων εἰκονίζονται κάτω ἀπὸ τὰ μαρτύριά τους. Τοὺς συνοδεύουν δεήσεις ὁμωνύμων τὶς περισσότερες φορές δωρητῶν ποὺ ἀναφέρουν τὸ μῆνα καὶ τὸ ἔτος (1861). Ἀναφέρονται οἱ: Ἡλίας Καραμιχαλάκος, Β. Μποσιναῖκος, Γεώργιος Καραμιχαλάκος, Π. Καρύδης, Γεώργιος Πετρακέας, Ἀγαθοκλῆς Τζάκος, Μιχαήλ Κατζᾶκος, Ἀντ. Ἀντωνάκακος, Ἀναγνώστης Νερομπόλης.

137. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου* (8.20 × 3.40 μ.) τοῦ νεκροταφείου, μὲ δίρρυτη στέγη καὶ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Τοιχογραφίες ποὺ μποροῦν νὰ ἀναχθοῦν στὸ 18ο αἰώνα σώζονται στὴν πρόθεση καὶ τὸ κτιστὸ τέμπλο. Καταγράφηκε δίζωνη εἰκόνα τοῦ 18ου αἰ. (0.49 × 0.40 μ.): ἐπάνω εἰκονίζεται τὸ Τρίμορφο, κάτω ὁ Ἅγιος Βασίλειος ἐνθρονος καὶ ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ.

138. *Παναγία Σπηλαιώτισσα*. Σπηλαιώδης ναὸς, βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ πρὸς πλαγιά χαράδρας. Ἡ ἐκκλησία ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τμήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα (3 × 1.5 μ.) εἶναι σκαλισμένο τελείως στὸ βράχο ἐνῶ τὸ δεύτερο (7.30 × 1.43 μ.) εἶναι κτισμένο στὴν εἴσοδο τῆς σπηλιάς. Στὴν πρόσωση ὑψώνεται τοξωτὸ δίλοβο κωδωνοστάσιο.

Τοιχογραφίαις ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ 18ο αἰώνα σώζονται στὴ σπηλιά: ἄγγελος, Ἄκρα Ταπεινώση, τὸ Βραβεῖο τῆς ἐκκλησίας, συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, στρατιωτικοὶ ἅγιοι καὶ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο μερικὲς λέξεις ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή. Στὸ ἐξωτερικὸ τμήμα οἱ παραστάσεις ποὺ σώζονται εἶναι πολὺ μαυρισμένες.

139. *Ἁγία Ἄννα*, καθολικὸ μοναστηριοῦ κοντὰ στὴν Παναγία Σπηλαιώτισσα. Μονόχωρος ναὸς μὲ τοιχογραφίαις ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀνάγονται στὸ 18ο αἰώνα. Κτίσματα ἀπὸ τὸ παλαιὸ μοναστήρι σώζονται στὸ γύρω χωρὸ. Στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας ὑπάρχει πυλώνας μὲ ἀνακουφιστικὴ κόγχη πάνω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου.

140. *Ἅγιος Πέτρος* (5.38 × 2.40 μ.). Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ κτιστὸ ὡς τὴν ὀροφὴ τέμπλο. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἐξίτηλες ἐπειδὴ τμήμα τοῦ θόλου ἔχει καταπέσει. Ἀργότερα, βόρεια, καὶ ἐκτεινόμενος δυτικά, προσκτίστηκε διώροφος πύργος. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία στὸν τύπο τῆς Πλατυτέρας· στὸν ἡμικύλινδρο ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων καὶ οἱ συλλειτουργοῦντες. Τὸ Μανδῆλιο στὸ κέντρο τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας παισιώνουν οἱ συνηθισμένες εὐχαριστιακὲς σκηνές. Στὴν κόγχη καὶ στὸ μέτωπο τῆς τράπεζας τῆς πρόθεσης, ἡ Ἄκρα Ταπεινώση καὶ ὁ Ἄρειος. Στὸ μέτωπο τῆς ἁγίας τράπεζας ὁ Ἰωάνης. Δίπλα στὴ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζεται μετωπικὸς ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Στὸ βόρειο τοῖχο οἱ Ἀπόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος. Ἐπάνω ἀπὸ τὴν τοξωτὴ

θύρα εἰσόδου, δυτικά, σπαράγματα ἀπὸ πολυπρόσωπη Σταύρωση. Οἱ βαριῆς μορφές, καθὼς καὶ ἡ φτωχὴ χρωματικὰ παλέτα τοῦ ζωγράφου θυμίζουν τὶς τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμόρφωσης τοῦ ἴδιου χωριοῦ.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ε. ΔΩΡΗ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Β. ΚΕΠΕΤΖΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Ἡ Ἐταιρεία ἔχει ἀκόμη νὰ ἐπιδείξῃ ἐξαιρετικὴν δραστηριότητα εἰς τὸν τομέα τῶν ἐκδόσεων τῆς.

Οὕτω, διὰ τοῦ Γραφείου τῶν Δημοσιευμάτων ἐξεδόθησαν:

Περιοδικὰ δημοσιεύματα

- α) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ τεῦχος τοῦ Ἔργου 1980.
- β) Ἐξετυπώθησαν καὶ ἐκυκλοφόρησαν τὰ Πρακτικὰ τοῦ 1979.
- γ) Ἦρχισεν ἡ στοιχειοθεσία τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1980.
- δ) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1979.
- ε) Ἦρχισε καὶ ἐπερατώθη ἡ ἐκτύπωσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1980.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας»

α) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ Α' τεῦχος καὶ ἐπροχώρησεν ἡ στοιχειοθεσία τοῦ Β' τεύχους τοῦ Β' τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

β) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ ὑπ' ἀρ. 96 βιβλίον τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Ἀρ. Πασαδαίου, *Ἡ Πόλις τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός.*

γ) Ἦρχισεν ἡ στοιχειοθεσία τῆς ὑπ' ἀρ. 97 ἐναισίμου διατριβῆς τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων κ. Φ. Δροσογιάννη, *Σχόλια εἰς τοιχογραφίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου εἰς τὴν Μεγάλῃ Καστάνια Μάνης.*

Δι' ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω δημοσιεύματα ἡ Ἐταιρεία ἐδαπάνησε δρχ. 2.806.314.

Τὸ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Ἀντιπροέδρου κ. Ἰ. Τραυλοῦ, *Λεξικὸν τῶν Ἀρχαίων Ἀρχιτεκτονικῶν Ὄρων* τοῦ ἀειμνήστου Ἀ. Ὁρλάνδου, συμπληρούμενον διὰ τῶν νέων βιβλιογραφικῶν στοιχείων ἀπὸ τοῦ 1970 κέ., εἶναι ἕτοιμον πρὸς ἐκτύπωσιν μέχρι τοῦ στοιχείου Ο, θὰ ὀλοκληρωθῇ δὲ τὸ ἀργότερον μέχρι τέλους Ἰουνίου ἐ.ξ.

Τὸ ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν τῆς βυζαντινολόγου κ. Μαρίας Θεοχάρη μακρόπνοον

ἔργον τῆς Ἑταιρείας, *Βιβλιογραφία τῶν Μονῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Χώρου τοῦ Ἀ. Ὀρλάνδου*, παρουσιάσθην ἤδη ὑπὸ τῆς ἰδίας καὶ τοῦ καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης κ. Koder εἰς τὸ XVI Διεθνὲς Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τῆς Βιέννης, ἐτοιμάζεται ἐπίσης πρὸς ἐκτύπωσιν κυρίως ὡς πρὸς τὰς μονὰς τῶν νομῶν Ἀργολίδος, Λακωνίας, Μεσσηνίας καὶ Ἀχαΐας.

Παραλλήλως συνδράμεν ἡ Ἑταιρεία ἐνεργῶς εἰς τὴν παρασκευαζομένην ἔκδοσιν τοῦ *Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασσικῆς Μυθολογίας*, μὲ διεθνῆ συνεργασίαν.

Εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἰσῆχθησαν κατὰ τὸ 1981 614 τόμοι βιβλίων. Ἐξ αὐτῶν 281 δι' ἀγοράς, 225 δι' ἀνταλλαγῆς καὶ 108 διὰ δωρεᾶς.

Ἐπίσης μὲ ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν ἀναφέρεται ὅτι ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἐχρησιμοποιήθη διὰ μελέτην καὶ ἔρευναν ὑπὸ 7.000 ἀναγνωστῶν· μέγα μέρος τοῦ ἀριθμοῦ αὐτοῦ ἀποτελοῦν φοιτηταί, οἱ ὅποιοι ἐλπίζω ὅτι θὰ συνεχίσουν κάποτε τὸ ἔργον τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἑταιρεία συνέχισε καὶ ἐφέτος νὰ ἐνισχύῃ τὰς βιβλιοθήκας τῶν κατὰ τόπους Ἐφορειῶν καὶ Μουσείων διὰ τῶν καλαισθητῶν βιβλιοδετημένων ἐκδόσεων τῆς.

Τέλος, ἡ Ἑταιρεία ὀργάνωσε διάλεξιν τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Münster κ. W. Fuchs διὰ τὰ χαλκᾶ ἀγάλματα τοῦ Riace καὶ ἐφιλοξένησεν εἰς τὸν ξενῶνα τῆς πολλοὺς νέους ἀρχαιολόγους τῆς Ὑπηρεσίας, προσφέρουσα καὶ δι' αὐτοῦ τοῦ τρόπου τὴν ὑποστήριξιν τῆς εἰς τὰ πρῶτα βήματα τῶν νέων οἱ ὅποιοι θὰ προωθήσουν εἰς τὸ μέλλον τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἀρχαιολογίας.

Προτοῦ τελειώσω τὴν λογοδοσίαν αὐτὴν πρέπει νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς τὸ διοικητικὸν καὶ ἄλλο προσωπικὸν τῆς Ἑταιρείας, τὸ ὅποιον διὰ τῆς ἐργασίας καὶ προσπάθειάς του συνέβαλε καὶ ἐφέτος τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τῆς.

ΣΗΜ. ΣΥΝΤ.:

Στῆ σελ. 78 τοῦ Α' τεύχους (ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΦΤΡΑΣ) στίχος 4ος, ἀντί: Ἡρευνήθησαν τέσσερα τετράγωνα (XXV, XXVI καὶ XXVIII) συνολικῆς διάβαζε: Ἡρευνήθησαν τέσσερα τετράγωνα (XXV, XXVI, XXVII καὶ XXVIII) συνολικῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1981

Ἐν Ἀθήναις τῇ 12ῃ Ἀπριλίου τοῦ χιλιοστοῦ ἑνακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ πρώτου ἔτους, ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος Κυριακῆ, ὥρα 9.30' π.μ. ἀκριβῶς, συνήλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22, ἐκ τῶν ἐταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ ἔτους 1981 ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 178 Παπαντωνίου Γεώργιος, 150 Μυλωνᾶς Γεώργιος, 179 Παπαντωνίου Ροζαλίνδη, 246 Χατζημιχάλης Ἰωάννης, 195 Πλάτων Νικόλαος, 227 Τραυλὸς Ἰωάννης, 120 Λούβαρης Νικόλαος, 73 Κανελλόπουλος Παῦλος, 50 Ζέπος Παναγιώτης, 133 Μιράσγεζης Δημοσθένης, 132 Μιράσγεζη Μαρία, 35 Δασκαρόλης Ἀθανάσιος, 122 Μανάφης Κωνσταντῖνος, 90 Κονοφάγος Κωνστ., 69 Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ, 2 Ἀδαμίδης Κωνστ., 46 Ζακυθινὸς Διονύσιος, 106 Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος, 190 Περαντίνος Νικόλαος, 231 Τσαντίλας Ἰωάννης, 234 Τωμαδάκης Νικόλαος, 45 Δροσογιάννη Φανή, 164 Πάλλας Δημήτριος, 116 Λαζαρίδης Παῦλος, 238 Φυλακτόπουλος Γ., 68 Καλλιπολίτης Βασ., 49 Ζαφειρόπουλος Νικ., 244 Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος, 176 Παπαϊωάννου Ἄγγελος, 100 Κούμouλος Γεώργιος, 247 Χατζηνικολάου Ἄννα, 89 Κονιδάρης Γεράσιμος, 220 Συριόπουλος Κωνστ., 14 Βάλδκιρχ-Κοτιώνη Ἀλεξάνδρα, 123 Μανούσκακας Μανούσος, 206 Σαραντόπουλος Κωνστ., 84 Κοκολάκης Μίνως, 171 Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος, 18 Βελουδίου Μαρία, 57 Θέμελης Πέτρος, 180 Παπαπάνος Κωνστ., 237 Φιλιππάκη Βαρβάρα, 83 Κεραμόπουλος Δημ., 214 Σταθάτου Χρ., 193 Πετρονώτης Ἀργύρης, 27 Γιαλούρης Νικ., 28 Γιαννακόπουλος Γεώργ., 58 Θεογάρη Μαρία, 189 Πέππα-Δελμούζου Κωνστ., 94 Κορρῆς Γεώργιος, 111 Κωνσταντίνου Θεόδωρος, 239 Φωτίου Κωνστ., 147 Μπουφίδης Νικ., 6 Ἀνδρειωμένου Ἀγγ., 95 Κορρῆς Στυλ., 32 Γουλιανδρῆ Ν., 142 Μπόνης Κωνστ., 162 Οἰκονομίδου Ἀδαμ., 114 Λαζαρῆς Ἀνδρέας, 169 Παντελίδου-Γκόφα Μαρία, 243 Χατζηδάκης Ἐμμ., 12 Βαγιακάκος Διακάος, 41 Διαπούλης Χαράλαμπος, 30 Γκόφας Δημ., 141 Μπέζη Ἐλένη, ἧτοι ἐν βλῶ ἐταῖροι 65, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὄργανισμοῦ, ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπεῖαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1981, ἀκού-

σσι τὴν περὶ τῆς οικονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1980 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1980.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐταιρείας κ. Ζέπος Παναγιώτης, ἐκήρυξε τὴν ἔναρξιν τῆς Συνεδρίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους εἰς ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Τωμαδάκης Νικόλαος, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Μπόνης Κωνσταντῖνος, Α' Γραμματεὺς ὁ κ. Λαζαρίδης Παῦλος καὶ Β' Γραμματεὺς ὁ κ. Θέμελης Πέτρος. Ὁ ἐκλεγείς πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Τωμαδάκης Νικόλαος ἠὺχαρίστησε τοὺς ἑταίρους ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οικονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1980. Ὁ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Λαζαρίδης Παῦλος ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. Ἀδαμίδη Κωνσταντῖνου, Γκόφα Δημητρίου, Κωνσταντῖνου Θεοδώρου.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν αὐτὴν ἡ Ἐπιτροπεῖα προέτεινε, ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1980 ὡς ὀρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ Συνέλευσις ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν τῆς Ἐταιρείας καὶ ἐπεκύρωσε τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους 1980.

Μετὰ τὴν ἐγκρίσιν καὶ ἐπικυρώσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Τωμαδάκης Νικόλαος ἐκάλεσε τοὺς ἑταίρους πρὸς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1981.

Ὅρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν κ.κ. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανῆς καὶ Μπέζη Ἐλένης προσῆλθον, ἀναγινωσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἑταῖροι 65, γενομένης δὲ διαλογῆς ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον: 1) Ἀδαμίδης Κ. ψήφους 61, 2) Κωνσταντῖνου Θ. ψήφους 61, 3) Γκόφας Δ. ψήφους 48, 4) Χριστόπουλος Π. ψήφους 44, 5) Παπαπάνος Κ. ψήφους 39, 6) Κεραμόπουλος Δ. ψήφους 36, 7) Κριμπᾶς Ἥλ. ψήφους 30, 8) Θεοχάρη Μ. ψήφους 2, 9) Μιράσγεζης Δ. ψήφους 1, καὶ 10) Σαραντόπουλος Κ. ψήφους 1.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1981 οἱ κ.κ. Ἀδαμίδης Κωνσταντῖνος, Κωνσταντῖνου Θεοδῶρος, Γκόφας Δημήτριος, Χριστόπουλος Παναγιώτης καὶ Παπαπάνος Κωνσταντῖνος.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Τωμαδάκης Νικόλαος ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1980.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως

πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν. Εἶτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 12ην καὶ 45' μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ὁ Α' Γραμματεὺς

Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος

Κ. ΜΠΟΝΗΣ

Ὁ Β' Γραμματεὺς

Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

Οἱ Ψηφολέκται

Φ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΥΤΣΟΚΩΣΤΑ

Ε. ΜΠΕΖΗ

Β' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1981

Τῇ 19ῃ Ἀπριλίου 1981, ἡμέρα Κυριακῆ καὶ ὥρα 10 π.μ. ἀκριβῶς συνήλθον ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Προέδρου τῆς Συνελεύσεως κ. Τωμαδάκη Νικολάου ἐν τῷ Μεγάρῳ τῆς Ἐταιρείας οἱ ἐν τῷ παρόντι ἀναφερόμενοι ἑταῖροι αὐτῆς, ἵνα συμφώνως πρὸς τὰ ἄρθρα 7 καὶ 8 τοῦ Ὁργανισμοῦ ἐκλέξωσι τὸ Δ. Συμβούλιον τῆς Ἐταιρείας διὰ τὴν τριετίαν 1981 - 1983.

Τῆς συνεδρίας ἀρξαμένης τὴν 10ῃν π.μ. ἀναγινώσκονται καὶ ἐπικυροῦνται τὰ πρακτικὰ τῆς προηγουμένης Συνελεύσεως τῆς 12ῆς Ἀπριλίου 1981 μεθ' ὃ ὁ Πρόεδρος κ. Τωμαδάκης Νικόλαος παρισταμένων τοῦ Ἀντιπροέδρου κ. Μπόνη Κωνσταντίνου, τοῦ Α' Γραμματέως κ. Λαζαρίδη Παύλου, τοῦ Β' Γραμματέως κ. Θέμελη Πέτρου, τῶν ψηφολεκτῶν κ. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φ. καὶ β) Μπέζη Ἑλ. καὶ τῶν Μελῶν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας κ.κ. 1) Ἀδαμίδη Κ., 2) Κωνσταντίνου Θ. 3) Γκόφα Δ. 4) Χριστοπούλου Π. 5) Παπαπάνου Κ. καὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ ἀναγραφομένων ἑταίρων οἱ: 1) Θέμελης Π. 57, 2) Θεοχάρη Μ. 58, 3) Μιράσγεζη Μ. 132, 4) Μιράσγεζης Δ. 133, 5) Κεραμόπουλος Δ. 83, 6) Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φ. 45, 7) Οἰκονομόπουλος Ἀθ. 163, 8) Παπαϊωάννου Ἀγγ. 176, 9) Μυλωνᾶς Γ. 150, 10) Τραυλὸς Ἰ. 227, 11) Βελουδίου Μ. 48, 12) Παπαπάνου Κ. 180, 13) Κούμπος Γ. 100, 14) Παπαντωνίου Γ. 178, 15) Καλλιπολίτης Β. 68, 16) Συριόπουλος Κ. 220, 17) Χατζημιχάλης Ἰ. 246, 18) Ζέπος Π. 50, 19) Μπουφίδης Ν. 147, 20) Θρεψιάδη Ἀν. 60, 21) Παπαντωνίου Ροζ. 179, 22) Ἀδαμίδης Κ. 2, 23) Κωνσταντίνου Θ. 111, 24) Σαραντόπουλος Κ. 206, 25) Κομίνης Ἀθ. 88, 26) Σταθᾶτος Κ. 212, 27) Φυλακτόπουλος Γ. 238, 28) Πλάτων Ν. 195, 29) Λαζαρίδης Π. 116, 30) Λαμπρινουδάκης Β. 117, 31) Πετράκος Β. 192, 32) Χριστόπουλος Π. 252, 33) Δεληβοριάς Ἀγγ. 37, 34) Πάλλας Δ. 164, 35) Ντούμας Χρ. 160, 36) Γαλλῆς Κ. 26, 37) Λούβαρης Ν. 120, 38) Περαντινὸς Ν. 190, 39) Πετρονότης Ἀρ. 193, 40) Χαρλαύτης Ν. 240, 41) Μαυρομάτη Μ. 128, 42) Φωτίου Κ. 239, 43) Χατζηκακιδῆς Ἀθ. 244, 44) Μπέζη Ἑλ. 141, 45) Κοκολάκης Μ. 84, 46) Γιαννουλίδου Κ. 29, 47) Ἀπέρρης Μ. 9, 48) Γουλανδρῆ Ν. 32, 49) Κόκκινος Δ. 85, 50) Κανελλόπουλος Π. 73, 51) Ἡλιόπουλος Γ. 56, 52) Ζαφειρόπουλος Ν. 49, 53) Πολίτης Α. 196, 54) Καλλιγᾶ Εἰρ. 65, 55) Μανούσκακας Μ. 123, 56) Ντεγιάννης Ἰ. 159, 57) Κριμπᾶς Κ. 106, 58) Δοντᾶς Γ. 42, 59) Σακελλαρά-

κῆς 'Ι. 203, 60) Τριανταφυλλόπουλος 'Ι. 229, 61) Κοικκολιάδης Σπ. 86, 62) Βάλδικιρχ-Κοτιώνη 'Αλ. 14, 63) Κριτζῆς Χ. 107, 64) Γκόφας Δ. 30, 65) Χατζηνικολάου 'Αν. 247, 66) Δημητροκάλλης Γ. 39, 67) Δεκουλάκου 'Ιφ. 36, 68) Νικονᾶνος Ν. 156, 69) Τωμαδάκης Ν. 234, 70) Πελεκίδης Χρ. 188, 71) Κορρές Γ. 94, 72) Παπαδόπουλος 'Αθ. 171, 73) Διαπούλης Χ. 41, 74) Γιαννακόπουλος Γ. 28, 75) Βαλάσης Θ. 13, 76) Μπρούσαρη Μ. 149, 77) Μπόνης Κ. 142, 78) 'Ανδρειωμένου 'Αγγ. 6, 79) Κονοφάγος Κ. 90, 80) Δημακόπουλος 'Ιορ. 38, 81) Σταθάτου Χρ. 214, 82) Ζώρα Κ. 55, 83) Ζακυθινός Δ. 46, 84) Κορρές Στ. 99, 85) Παντελίδου-Γκόφα Μ. 169, 86) Χατζῆ Δ. 241, 87) Βοβολίνης Σπ. 20, 88) Τσάτσος Κ. 232, 89) Γιαλούρης Ν. 27, 90) Καββαδίας Γ. 63, 91) Κοντολέοντος Εὐρ. 91, 92) Τοῦλ Χ. 225, 93) Καρέτσου- 'Ιωαννίδου 'Αλ. 80, 94) Τσάκος Κ. 230, 95) Κρυστάλλη-Βότση 23, 96) Κραυδιώτης Νικ. 103, 97) Δασκαρόλης 'Αθαν. 35, 98) Πέππα-Δελμούζου Κωνστ. 189, 99) Τσαντίλας 'Ιωάννης 231, 100) Κουμανούδης 'Ιωάν. 99, 101) Καλλιγιᾶς Πέτρος 67, 102) Τσιμπίδης-Πεντάζος Εὐάγ. 233, 103) Στίκας Εὐστ. 217, 104) Τουράτσογλου 'Ιωάν. 226, 105) Κονιδάρης Γεράσ. 89, 106) Σεργόπουλος Γεώργ. 207, 107) Σακελλαράκη-Σαπουναῖ 'Εφη 202, 108) 'Αντουράκης Γεώργ. 8, 109) Λαζαρίδης Δημ. 115, 110) Παναγιωτίδη Μαρία 166, 111) Καλογεροπούλου 'Αθηνᾶ 69, 112) Μανάφης Κωνστ. 122, 113) Μπαμπινιώτης Γεώργ. 140, 114) Βαβρίτσας 'Ανδρέας 11, 115) Οἰκονομίδου 'Αδαμ. 162, 116) Βουκίδης Τιμ. 24, 117) Χλωρός 'Αλέξ. 248, 118) Στασινοπούλου-Τουλούπα 'Εφη 215, 119) Καρούζου Σέμη 81, 120) Πρωτονοταρίου- Δεϊλάκη Εὐάγγ. 199, 121) Σικιλάρντι Δημ. 210, 122) Κοντός Παν. 92, 123) Κουνουπιώτου-Μανωλέσου 'Ελ. 101, 124) Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ. 135, 125) Μιχαηλίδου-Νουάρου Εὐθ. 136, 126) Κοντοῦ Δ. 93, 127) Φιλιππάκη Β. 237, 128) Βασιλείου 'Ι. 16, 129) Χατζηαναστασίου Γ. 242, 130) Κωστόπουλος 'Ι. 113, 131) Δρανδάκης Ν. 44, 132) Ποταμιάνου Μ. 10, 133) Καψῆς 'Αντ. 82, 134) Λεμπέση 'Α. 119, 135) Μιτσὸς Μάρκελλος 134, 136) Γουλανδρῆ Αἰκατ. Ν. 31, 137) Χρήστου Χρύσανθος 250, 138) Μαραγκοῦ Λίλα 125, 139) Κωνσταντίνου 'Ιωάννα 112, 140) Μεταξῆς 'Ιωάν. 130, 141) Σακελλαρίου 'Αγνή 204, 142) Μπούρας Χαρ. 146, 143) Χατζημιχάλη 'Ιωάννα 245, 144) Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ. 76, 145) Βρανούσης Λέανδρος 25, 146) Δάκαρης Σωτ. 34, 147) Ζίας Νικόλαος 52, 148) Σακελλαρίου Μιχ. 205, 149) Κωνσταντινόπουλος Γρηγ. 110, 150) Κύρου 'Αδωνις 109, 151) Παπαποστόλου 'Ιωάννης 181, 152) Χατζηδάκης 'Εμμ. 243, 153) Παπαστάμου Μαρία 183, 154) Μπούρα-Φιλιππίδου Λασκ. 145, 155) Καρδαρά Χρυσούλα 79, 156) Δοξιάδης 'Απόστ. 44, 157) Παπαστάμου Δημ. 182, 158) Παρλαμαῦ Στ. 186, 159) Μαστροκώστας Εὐθ. 127, 160) Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτ. 174, 161) Ζερβουδάκη 'Ηὼ 51, 162) Τζαννετάτος Θησεὺς 223.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκήρυξε τὴν ἔναρξιν τῆς ψηφοφορίας, καθ' ἣν προσῆλθον οἱ ὡς ἔνω 162 ἑταῖροι.

Τὴν 13ην ὥραν, μὴ ὑπάρχοντος ἐτέρου ψηφοφόρου ὁ Πρόεδρος ἐκήρυξε τὴν λήξιν τῆς ψηφοφορίας καὶ ἐκάλεσεν ὡς ψηφολέκτας α) τὴν κ. Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φ. καὶ β) Μπέζη Ἑλ., μεθ' ἧ καταμετρηθέντων τῶν ἐν τῇ κάλπῃ ψηφοδελτίων καὶ εὐρεθέντων ψηφοδελτίων ἐκατὸν ἐξήκοντα δύο (162), ἐγκύρων 162 ἤρξατο ἡ διαλογή, καθ' ἣν ἔλαβον ψήφους οἱ κ.κ. Μυλωνᾶς Γ. 106, Πλάτων Ν. 94, Ζέπος Π. 92, Σακελλαράκης Ἰ. 87, Τραυλὸς Ἰ. 86, Δοντᾶς Γ. 81, Λαμπρινουδάκης Β. 81, Μιχαηλίδης-Νουᾶρος Γ. 75, Γιαλοῦρης Ν. 72, Κανελλόπουλος Π. 71, Δρανδάκης Ν. 62, Ζαφειρόπουλος Ν. 57, Πετράκος Β. 49, Ντούμας Χρ. 44, Πάλλας Δ. 44, Κοκκολιάδης Σπ. 42, Μπόνης Κ. 20, Παπαστάμου Δ. 4, Κορρῆς Γ. 4, Λαζαρίδης Π. 4, Πετρονώτης Ἀρ. 3, Θέμελης Π. 3, Μιτσὸς Μ. 3, ἀπὸ 2 ψήφους ἔλαβον οἱ κ.κ. Πέππα-Δελμούζου Κ., Οἰκονομίδου Ἀδ., Βοβολίνης Σπ., Μιράσγεζης Δ., Τριανταφυλλόπουλος Ἰ., Πολίτης Λ., Κωνσταντίνου Θ., Χατζηδάκης Ἐμ., τέλος ἀπὸ 1 ψήφου ἔλαβον αἱ κ.κ. Παπαντωνίου Ρ., Καρούζου-Παπασπυρίδης Σ., Τουράτσογλου Ἰ., Φιλιππάκη Β., Πελεκίδης Χρ., Χρήστου Χρ., Θεοχάρης Μ., Καλλιπολίτης Β., Σαραντόπουλος Κ., Τωμαδάκης Ν., Κορρῆς Στ., Κύρου Ἀδ., Δεληβοριάς Ἀγ., Στίκας Εὐ., Περαντινὸς Ν., Μπούρας Χ., Λαζαρίδης Δ. καὶ Τσιμπίδης-Πεντάζος Εὐάγ.

Μετὰ ταῦτα ὁ κ. Πρόεδρος ἀνεκοίνωσεν, ὅτι ἐξελέγησαν μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου διὰ τὴν τριετίαν 1981 - 1983, κατ' ἀλφαβητικὴν σειρὰν ἐπωνύμων οἱ ἐξῆς ἑταῖροι: α) Δοντᾶς Γεώργιος μὲ ψήφους 81, β) Ζέπος Παναγιώτης μὲ ψήφους 92, γ) Λαμπρινουδάκης Βασίλειος μὲ ψήφους 81, δ) Μιχαηλίδης-Νουᾶρος Γεώργιος μὲ ψήφους 75, ε) Μυλωνᾶς Γεώργιος μὲ ψήφους 106, στ) Πλάτων Νικόλαος μὲ ψήφους 94, ζ) Σακελλαράκης Ἰωάννης μὲ ψήφους 87 καὶ η) Τραυλὸς Ἰωάννης μὲ ψήφους 86.

Μεθ' ἧ ἀνεγνώσθησαν καὶ ἐπεκυρώθησαν καὶ ὑπεγράφησαν τὰ Πρακτικὰ ταῦτα καὶ ἐλύθη ἡ Συνεδρία περὶ ὥραν 15.30' μ.μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως
Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος
Κ. ΜΠΟΝΗΣ

Τὰ Μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς
Ἐπιτροπείας
Κ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ
Δ. ΓΚΟΦΑΣ
Θ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ
Π. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Ἀ' Γραμματεὺς
Π. ΛΑΖΑΡΙΑΝΗΣ

Ὁ Β' Γραμματεὺς
Π. ΘΕΜΕΛΗΣ

Οἱ ψηφολέκται
Φ. ΔΡΟΣΟΓΙΑΝΝΗΣ
Ε. ΜΠΕΖΗΣ

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Δ'

Ε Κ Θ Ε Σ Η

ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ-Υ-ΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1981

Κύριε Πρόεδρε,

Οί ύπογεγραμμένοι, αποτελοῦντες τὴν Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας γιὰ τὸ ἔτος 1981, προσκληθέντες διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 157/31-3-1982 ἐγγράφου τοῦ κ. Προέδρου, ἀναλάβαμε τὸν ἔλεγχο τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ λήξαντος ἔτους 1981, ἀπὸ τὰ ταμειακὰ καὶ λογιστικὰ βιβλία τῆς ὁποίας ἐξάγονται τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα.

Σύμφωνα μὲ τις διατάξεις τοῦ ἀρθρου 17 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τὸ Λογιστικὸ Σύστημα ποὺ ἀκολουθεῖται πλέον εἶναι τὸ διπλογραφικόν, τοῦ ὁποίου ἄρχισε ἡ ἐφαρμογὴ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1981. Ἡ πρώτη αὐτῆ χρονιά μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ περισσότερο σὰν πειραματικὴ στὴν ἐφαρμογὴ τοῦ νέου τούτου συστήματος. Πάντως προέκυψαν ἀξιόλογα συμπεράσματα γύρω ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς Α.Ε.

Τὰ Λογιστικὰ Βιβλία ποὺ τηρήθηκαν εἶναι τὰ ἐξῆς:

1. Ἀναλυτικὸ Ἡμερολόγιο Ταμείου.
2. Ἀναλυτικὸ Ἡμερολόγιο Τραπεζῆς (Λ/σμός Ε.Τ.Ε. 480246).
3. Ἀναλυτικὸ Ἡμερολόγιο Διαφόρων Πράξεων.
4. Συγκεντρωτικὸ Ἡμερολόγιο.
5. Συγκεντρωτικὸ Καθολικόν.
6. Καρτέλλες Λογαριασμῶν.
7. Βιβλίον Ἱσολογισμῶν.

Παράλληλα μὲ τὰ Βιβλία αὐτὰ τηρήθηκε καὶ τὸ Βιβλίον παρακολουθήσεως πιστώσεων.

Ἀνάλυση Λογαριασμῶν Ἱσολογισμοῦ καὶ Ἀποτελεσμάτων χρήσεως

« Κτίρια »

Γράφονται στὸν Ἱσολογισμό χάριν μνείας. Ἡ ἀξία τους ἔχει ὀλοσχερῶς ἀποσβεσθεῖ. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἔχουν στερηθεῖ τὴν ἀγοραία ἀξία τους.

« Βιβλία »

Μὲ τὸν τίτλο αὐτὸ ἐμφανίζονται τὰ πάσης φύσεως δημοσιεύματα τῆς Ἑταιρείας ποὺ διατίθενται γιὰ πώληση. Σημειώνουμε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ τιμὴ διαθέσεως καλύπτει ἀπλῶς τὸ κόστος ἐκτυπώσεώς τους, χωρὶς νὰ βαρύνεται μὲ ἀναλογικὸ κόστος ἀπὸ τὸν ἐπιμερισμὸ τῶν λειτουργικῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ κάποιον ποσοστὸ Μικτοῦ Κέρδους. Ἀντίθετα μάλιστα χορηγοῦνται ἐκπτώσεις σὲ μεγάλο βαθμὸ. Βέβαια πρόεχει ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ καθαρὰ ἐμπορικὴ σκοπιὰ. Εἰσηγούμεθα ὅμως τὴν ἀναθεώρηση στὸ σύστημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς τιμῆς διαθέσεως.

Ἀκαθάριστες Εἰσπράξεις ἀπὸ βιβλία	δρχ. 1.943.860.—
Ἐκπτώσεις ποὺ χορηγήθηκαν	» 424.930.—
Καθαρὲς εἰσπράξεις	» 1.518.930.—

Ποσοστὸ ἐκπτώσεως πάνω στὶς ἀκαθάριστες εἰσπράξεις 21,85 %.

Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ κόστος τῶν πωληθέντων εἶναι 1.943.860, ὅσο δηλαδὴ ἡ ἀκαθάριστη εἰσπράξη, τότε ἡ ἐκπτώση χορηγήθηκε σὲ βάρους τοῦ Κεφαλαίου τῆς Ἑταιρείας.

« Χρεῶσται ἀπὸ Ἐντάλματα Προπληρωμῆς »

Στις 31/12/1981 ὑπῆρχαν ἀναπόδοτα ΧΕΠ δρχ. 23.709.017. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὅλα τὰ ΧΕΠ ποὺ ἐκδόθηκαν στὸ 1981 ἔπρεπε νὰ ἀποδοθοῦν μέχρι 31/12/81. Αὐτὸ ὅμως δὲν ἔγινε γιατί τὸ ὅλο σύστημα εἶναι ἀτελὲς καὶ δὲν διασφαλίζει πλήρως τὴν Ἑταιρεία, ἔναντι τῶν ὑπολόγων αὐτῶν.

« Χρεώγραφα »

Ἀποτιμήθηκαν στὸν Ἱσολογισμό μὲ βάση τὴν τιμὴ κτήσεως καὶ ὄχι τὴ μέση χρηματιστηριακὴ τιμὴ τοῦ 2ου 15νθημέρου τοῦ Δεκεμβρίου 1981.

« Διαθέσιμα »

Έδω εμφανίζονται οι πάσης φύσεως καταθέσεις τής Έταιρείας στις Τράπεζες Έθνική και Έπαγγελματικής Πίστewος, καθώς επίσης και τὰ μετρητὰ τοῦ Ταμείου.

« Κεφάλαιο »

Τὸ κεφάλαιο εἶναι μιὰ μαθηματικὴ ποσότητα ποὺ προκύπτει ἂν ἀπὸ τὸ Ένεργητικὸ τοῦ Ίσολογισμοῦ ἀφαιρέσουμε τὸ Καθαρὸ Παθητικὸ. Έπειδὴ στὴ διάρκεια τοῦ 1981 προέκυψε θετικὸ ἀποτέλεσμα 1.517.660, ἀυξήθηκε τὸ Κεφάλαιο κατὰ τὸ ποσὸ αὐτό, ἀυξήθηκε δηλαδή ἡ καθαρὴ περιουσία τής Έταιρείας.

« Πιστώσεις Έργων »

΄Απεικονίζονται τὰ ὑπόλοιπα τῶν διαφόρων πιστώσεων ποὺ χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Δημόσιο γιὰ τὴ διενέργεια διαφόρων ἐργασιῶν. Ἀφοροῦν δηλαδή ἐργασίες ποὺ καλύφθηκαν μὲ χρήματα τῶν Δημοσίων Έπενδύσεων καὶ ὄχι μὲ κεφάλαια τής Έταιρείας. Ἡ κίνηση τῶν κονδυλίων αὐτῶν εἶναι:

Εἶδος Έργου	Ἀρχικὴ Πίστωση	Ἀνάλυση	Ἐπόλοιπο
1. Συντήρηση Ἀκροπόλεως	150.000.000	62.110.000	87.890.000
2. Ἀνασκαφές Μακεδονίας	80.000.000	26.786.000	53.214.000
3. Μυθολογικὸ Λεξικὸ	3.438.940	976.714	2.462.226
4. Ἀνασκαφές Θήρας	5.650.000	2.200.000	3.450.000
5. Ἀνασκαφές Ἀρχαίας Ὀλυμπίας	5.000.000	2.500.000	2.500.000
6. Ἀνασκαφές Θράκης	22.000.000	200.000	21.800.000
7. Ἀνασκαφές Σπάτων	40.000.000	24.500.000	15.500.000
8. Διαμόρφωση Χώρου Ἀκροπόλεως	15.000.000	—	15.000.000
	321.088.940	119.272.714	201.816.226

« Δαπάνες »

Έδω εμφανίζονται τὰ ὅσα δαπάνησε ἡ Έταιρεία ἀπὸ δικὰ τῆς κεφάλαια καὶ Ἐπιχορηγήσεις. Τὸ σύνολο τῶν Δαπανῶν ἀνῆλθε σὲ 37.872.534 δρχ. Ἡ συμμετοχὴ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν εἶναι ὡς ἑξῆς:

1. Ἀνασκαφές διάφορες	15.762.015 ἡ	41,62 %
2. Ἀπολαυές προσωπικοῦ	15.725.883 ἡ	41,52 %
3. Λοιπές Λειτουργικὲς δαπάνες	6.384.645 ἡ	16,86 %
	<hr/>	
	37.872.543 ἡ	100,00 %

Διευκρινίζουμε ὅτι στὸ λογαριασμὸ «Ἀνασκαφές διάφορες» περιλαμβάνονται τόσο τὰ ΧΕΠ ποὺ ἐκδόθηκαν στὸ ὄνομα διαφόρων ἀρχαιολόγων ὅσο καὶ κάθε ἄλλη συναφῆς δαπάνη π.χ. ἀπαλλοτριώσεις, συμβολαιογραφικά, ἀμοιβὴ μηχανικοῦ κλπ.

« Π ρ ό σ ο δ ο ι »

Τὸ σύνολο τῶν ἀκαθαρίστων προσόδων ἀνῆλθε σὲ 39.390.203 δρχ. Ἡ συμμετοχὴ τῶν διαφόρων πηγῶν εἶναι ὡς ἐξῆς:

1. Ἀπόδοση ἰδίας περιουσίας	δρχ.	7.715.600 ἡ	19,6 %
2. Κρατικὲς ἐπιχορηγήσεις	»	11.566.918 ἡ	29,4 %
3. Διάφορα ἔκτακτα	»	4.790.930 ἡ	12,1 %
4. Τόκοι Κεφαλαίων ἀπὸ Δημόσιες Ἐπενδύσεις γιὰ διάφορες ἐργασίες	»	15.316.755 ἡ	38,9 %
	<hr/>		
	δρχ.	39.390.203 ἡ	100,0 %

Ἀπὸ τῆ σύγκριση τῶν παραπάνω μεγεθῶν διαπιστώνουμε ὅτι προέκυψε θετικό ἀποτέλεσμα ὕψους 1.517.660 δρχ. ποὺ δικαιολογεῖται μόνο ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ 1981 εἴχαμε καὶ τοὺς τόκους τῶν Ἐπενδύσεων ὕψους 15.316.755 δρχ.

Διαφορετικὰ οἱ δαπάνες ποὺ ἔγιναν δὲν θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς περιουσίας τῆς Ἐταιρείας καὶ θὰ εἴχαμε «ζημίαι», δηλαδὴ ἀνάλωση ἴδιου κεφαλαίου. Ἡ ἀνάλωση αὕτη ὑπολογίζεται σὲ 15.000.000 περίπου.

Ἐπισυνάπτεται γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση καὶ τὸ ἰσοζύγιο τῆς 31 Δεκεμβρίου 1981.

Περαινοῦσα τὴν ἔκθεση αὕτη ἡ Ἐπιτροπεία προτείνει στὴ Συνέλευση νὰ ἐγκρίνει τὴν ἀνωτέρω διαχείριση ὡς ὀρθή, καὶ νὰ ἐπικυρώσει τὸν Ἀπολο-

γισμὸ καὶ τὸν Ἰσολογισμὸ τοῦ λήξαντος ἔτους 1981 τῆς ἰδίας περιουσίας τῆς Ἐταιρείας.

Ἀθῆναι 6 Ἀπριλίου 1982

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου

ΙΩ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Ἐλεγκτὴς τῆς Ἐταιρείας

Θ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία

Κ. ΛΑΔΑΜΙΔΗΣ

Δ. ΓΚΟΦΑΣ

Θ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

Κ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΣ

Π. ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΤΗΣ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1981

α/α	Τίτλος Λογαριασμού	ΠΟΣΑ			ΥΠΟΛΟΙΠΑ		
		ΧΡΕΩΣΗ	ΠΙΣΤΩΣΗ	ΧΡΕΩΣΤΙΚΑ	ΠΙΣΤΩΤΙΚΑ	ΧΡΕΩΣΤΙΚΑ	ΠΙΣΤΩΤΙΚΑ
1	Γήπεδα	171.133.200.—	—	171.133.200.—	—	—	—
2	Κτίρια	9.000.—	—	9.000.—	—	—	—
3	Έπιπλα και Σκεύη	51.038.—	—	51.038.—	—	—	—
4	Χάρτες Έκτυπώσεων	455.275.—	70.275.—	385.000.—	—	—	—
5	Βιβλία	73.290.868.—	1.943.860.—	71.347.008.—	—	—	—
6	Βιβλία Βιβλιοθήκης	377.226.—	—	377.226.—	—	—	—
7	Χρεώστες Χ.Ε. Π.	140.396.515.—	116.687.498.—	23.709.017.—	—	—	—
8	Ταμείον	126.140.053.—	125.836.451.—	303.602.—	—	—	—
9	Τράπεζες	528.531.725.—	528.531.725.—	—	—	—	—
10	Προπομές	145.700.—	—	145.700.—	—	—	—
11	Κεφάλαιο	1.747.964.—	588.494.011.—	—	—	586.746.047.—	—
12	Άποδοτέα Κρατήσεις	4.622.822.—	4.932.322.—	—	—	309.500.—	—
13	Είσπραχθείσα Έργων	—	40.000.—	—	—	40.000.—	—
14	Μισθώματα Ανινήτων	680.500.—	8.165.850.—	—	—	7.485.350.—	—
15	Μισθώματα Αθουσών	—	230.250.—	—	—	230.250.—	—
16	Κρατικές Έπιχορηγήσεις	82.709.082.—	90.125.000.—	—	—	7.416.918.—	—
17	Εισφορές-Ποσοστά	—	4.000.000.—	—	—	4.000.000.—	—
18	Συνδρομές Συνεταίρων	—	45.500.—	—	—	45.500.—	—

α/α	Τίτλος Λογαριασμού	ΧΡ.	Π.	Υ. ΧΡ.	Υ. Π.
19	Διάφορες Πρόσοδοι	—	24.490.—	—	24.490.—
20	Δαπάνες Θερμάνσεως	149.726.—	—	149.726.—	—
21	Συγγραφικά Δικαιώματα	45.903.—	—	45.903.—	—
22	Συνδρομές σὲ Ἐφημ. & Περ.	168.389.—	—	168.389.—	—
23	Ἐκπτώσεις Ἐξόδα	424.930.—	—	424.930.—	—
24	Ἀσφάλιστρα	37.428.—	—	37.428.—	—
25	Ἀνασκαφῆς Διάφορες	15.762.015.—	—	15.762.015.—	—
26	Δαπάνες Μισθίων	9.475.—	142.747.—	—	133.272.—
27	Γραφικὴ Ὑλη	131.660.—	—	131.660.—	—
28	Δαπάνες Καθαριότητος	99.435.—	—	99.435.—	—
29	Συντήρησις Ἀκινήτων	100.845.—	—	100.845.—	—
30	Ὑδρευση-Φωτισμὸς-Τηλέφ.	557.722.—	—	557.722.—	—
31	Ὅδοιπορικά Ἐξόδα	1.643.709.—	—	1.643.709.—	—
32	Μισθοδοσία Προσωπικοῦ	13.815.792.—	3.312.639.—	10.503.153.—	—
33	Φόροι & Τέλη	3.897.137.—	4.720.154.—	3.897.137.—	4.720.154.—
34	Ι.Κ.Α.	5.030.857.—	1.465.831.—	3.565.026.—	—
35	Ἐκδοσις Δημοσιευμάτων	2.287.011.—	2.387.011.—	—	—
36	Φωτοτυπικὸ Μηχάνημα	178.069.—	29.180.—	148.889.—	—
37	Δαπάνες Ἐνδύσεως	40.995.—	—	40.995.—	—

ΙΣΟΖΥΓΙΟ ΤΗΣ 31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1981

α/α	Τίτλος Λογαριασμού	ΠΟΣΑ		ΥΠΟΛΟΙΠΑ	
		ΧΡΕΩΣΗ	ΠΙΣΤΩΣΗ	ΧΡΕΩΣΤΙΚΑ	ΠΙΣΤΩΤΙΚΑ
38	Συντήρηση 'Επίπλων & Σκευών	12.350.—	—	12.350.—	—
39	Δαπάνες Διάφοροι	67.362.—	—	67.362.—	—
40	Αΐθουσα Διαλέξεων	240.625.—	136.000.—	104.625.—	—
41	Εξών,αξ	21.339.—	22.125.—	—	786.—
42	Συντήρηση 'Ακροπόλεως	62.110.000.—	150.000.000.—	—	87.890.000.—
43	'Ανασκαφές Μακεδονίας	26.786.000.—	80.000.000.—	—	53.214.000.—
44	Μυθολογικό Λεξικό	976.714.—	3.438.940.—	—	2.462.226.—
45	Συμπληρωματι	118.636.678.—	118.636.678.—	—	—
46	Χρνώγραφα	332.675.402.—	—	332.675.402.—	—
47	'Ανασκαφές Θήρας	2.200.000.—	5.650.000.—	—	3.450.000.—
48	Δικαστικά 'Εξόδα	348.405.—	—	348.405.—	—
49	Πρόσοδοι από δωρεές	—	150.000.—	—	150.000.—
50	Τίτλοι-Μερίσματα-Τοκομ.	—	15.316.755.—	—	15.316.755.—
51	Ε.Τ.Ε. Α /σμός 480246	46.416.165.—	38.886.579.—	7.529.586.—	—
52	Ε.Τ.Ε. Α /σμός 480042	1.941.139.—	1.807.938.—	133.201.—	—
53	Ε.Τ.Ε. Α /σμός 831920	120.000.000.—	—	120.000.000.—	—
54	Ε.Τ.Ε. Α /σμός 83199 /7	30.000.000.—	—	30.000.000.—	—
55	Ε.Τ.Ε. Α /σμός 485244	30.543.—	—	30.543.—	—

α/α	Τίτλος Λογαριασμού	ΧΡ.	Π.	Υ. ΧΡ.	Υ. Π.
56	Ε.Τ.Ε. Α/σμός 485489	13.340.—	—	13.340.—	—
57	Ε.Τ.Ε. Α/σμός 485420	109.235.—	—	109.235.—	—
58	Τρ. Έπ. Πίστ. Λογ. 507001	121.152.976.—	81.012.803.—	40.140.173.—	—
59	Τρ. Έπ. Πίστ. » 483002	80.210.000.—	80.076.000.—	134.000.—	—
60	Αποδοτέα ΧΕΠ	9.270.138.—	32.979.155.—	—	23.709.017.—
61	Ανασκαφές Αρχ. Όλυμπίας	2.500.000.—	5.000.000.—	—	2.500.000.—
62	Ανασκαφές Θράκης	200.000.—	22.000.000.—	—	21.800.000.—
63	Ανασκαφές Σπάρτων	24.500.000.—	40.000.000.—	—	16.500.000.—
64	Τρ. Έπ. Πίστ. Λογ. 507002	16.045.451.—	—	16.045.451.—	—
65	Ταχυδρομικά Έξοδα	62.839.—	—	62.839.—	—
66	Διμόρφωση Χώρου Αεροπόλεως	—	15.000.000.—	—	15.000.000.—
		2.171.297.765.—	2.171.297.767.—	850.144.265.—	850.144.265.—

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ

ΠΑΓΙΟΝ

Γήπεδα	171.133.200.—	
Κτίρια	9.000.—	
Ἐπιπλα καὶ Σκεύη	51.038.—	
Βιβλία Βιβλιοθήκης	377.226.—	
Προτομὲς	145.700.—	171.716.164.—

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Βιβλία	71.347.008.—	
Χρεῶστες ἀπὸ Ἐντάλματα Προπληρωμῆς	23.709.017.—	
Χάρτης Ἐκτυπώσεων	385.000.—	95.441.025.—
Χρεώγραφα	332.675.402.—	332.675.402.—

ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ

Ταμεῖο	303.602.—	
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος, Λογ. Νο 480246	7.529.586.—	
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος » 480042	133.201.—	
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος »	120.000.000.—	
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος »	30.000.000.—	
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος » 485244	30.543.—	
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος » 485489	13.340.—	
Ἐθνικὴ Τράπεζα Ἑλλάδος » 485420	109.235.—	
Τράπεζα Ἐπαγ. Πίστεως » 507001	40.140.173.—	
Τράπεζα Ἐπαγ. Πίστεως » 507002	16.045.451.—	
Τράπεζα Ἐπαγ. Πίστεως » 483002	134.000.—	214.439.131.—

814.271.722.—

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

Ἴδιον Κεφάλαιον τῆς 1/1/1981	586.746.047.—	
Σὺν τὸ θετικὸν ἀποτέλεσμα χρήσεως	<u>1.517.660.—</u>	588.263.707.—

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ

Ἀποδοτέαι Κρατήσεις	309.500.—	
Εἰσπραχθεῖσαι Ἐγγυήσεις	40.000.—	
Ἀποδοτέα Χ.Ε.Π.	<u>23.709.017.—</u>	24.191.789.—
Δαπάνες Μισθίων	<u>133.272.—</u>	

ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ

Συντήρηση Ἀκροπόλεως	87.890.000.—	
Ἀνασκαφές Μακεδονίας	53.214.000.—	
Μυθολογικὸ Λεξικὸ	2.462.226.—	
Ἀνασκαφές Θήρας	3.450.000.—	
Ἀνασκαφές Ἀρχαίας Ὀλυμπίας	2.500.000.—	
Ἀνασκαφές Θράκης	21.800.000.—	
Ἀνασκαφές Σπάτων	16.500.000.—	
Διαμόρφωση Χώρου Ἀκροπόλεως	<u>15.000.000.—</u>	201.816.226.—

814.271.722.—

Δαπάνες Θερμάνσεως	149.726.—
Συγγραφικά Δικαιώματα	45.903.—
Συνδρομές σὲ Ἐφημερίδες καὶ Περιοδικὰ	168.389.—
Ἐκπτώσεις-Ἐξοδα	424.930.—
Ἀσφάλιστρα	37.428.—
Δαπάνες Ἀνασκαφῶν	15.762.015.—
Γραφικὴ Ὑλὴ	131.660.—
Δαπάνες Καθαριότητος	99.435.—
Συντήρηση Ἀκινήτων	100.845.—
Ὑδρευση-φωτισμός-Τηλέφωνο	557.722.—
Ὀδοιπορικὰ ἐξοδα	1.643.709.—
Μισθοδοσία Προσωπικοῦ	10.503.153.—
Φόροι καὶ Τέλη	3.897.137.—
I.K.A.	3.565.026.—
Φωτοτυπικὸ Μηχάνημα	148.889.—
Δαπάνες ἐνδύσεως προσωπικοῦ	40.995.—
Συντήρηση Ἐπίπλων καὶ Σκευῶν	12.350.—
Δαπάνες Διάφορες	67.362.—
Αἴθουσα Διαλέξεων	104.625.—
Δικαστικὰ Ἐξοδα	348.405.—
Ταχυδρομικὰ Ἐξοδα	37.872.543.— 62.839.—
Ὑπόλοιπο πρὸς μεταφορὰν εἰς Κεφάλαιον	1.517.660.—

 39.390.203.—

Πρόσοδοι από μίσθωση ακινήτων	7.485.350.—
Πρόσοδοι από μίσθωση αίθουσών	230.250.—
Κρατικές Έπιχορηγήσεις	7.416.918.—
Εισφορές-Ποσοστά	4.000.000.—
Συνδρομές Έταίρων	45.500.—
Διάφορες Πρόσοδοι	24.490.—
Έπιστροφή φόρων και τελών	4.720.154.—
Ξενώνας	786.—
Πρόσοδοι από δωρεές	150.000.—
Τόκοι-Μερίσματα-Τοκομερίδια	15.316.755.—
	<hr/>
	39.390.203.—
Έπόλοιπο πρὸς μεταφορὰν εἰς Κεφάλαιον	—

39.390.203.—

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ν Ε'

ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΧΡΗΣΙΣ 1981

Α' ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ

1) 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1979	άντίτυπα	600
2) ΠΑΕ 1979		500
3) Τὸ 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1980		1000
4) 'Α. Πασαδαῖος· 'Η Πόλις τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγὸς		600
5) Actes du XV ^e Congrès International d' Etudes Byzantines. Τόμοι ΠΑ - ΠΒ Communications		2000

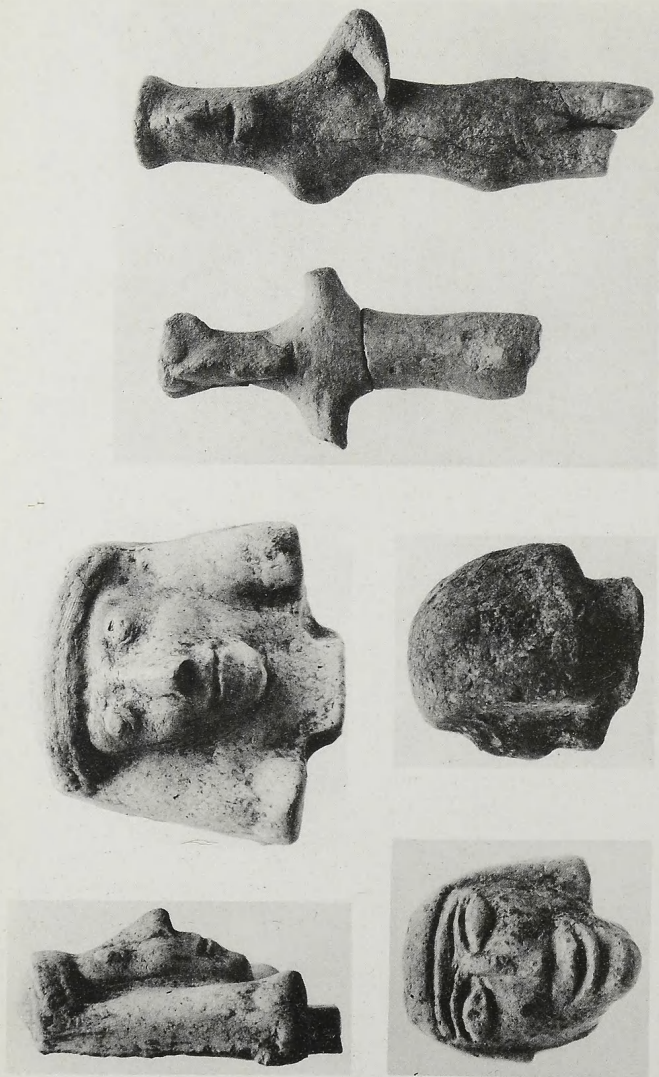
Β' ΠΩΛΗΘΕΝΤΑ

	'Αριθ. τόμων	Εἰσπραχθὲν ποσόν
1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ1)		
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς	64	}
ΠΑΕ	100	
Τὸ 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	111	
3) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ2)	938	223.385
3) <i>'Οδηγοὶ ἀρχαίων τόπων</i> (Κεφ. Γ3)	728	743.425
		Δρχ. 256.885
	Σύνολον	<u>1.223.695</u>

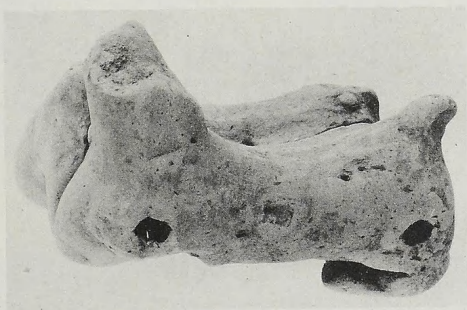
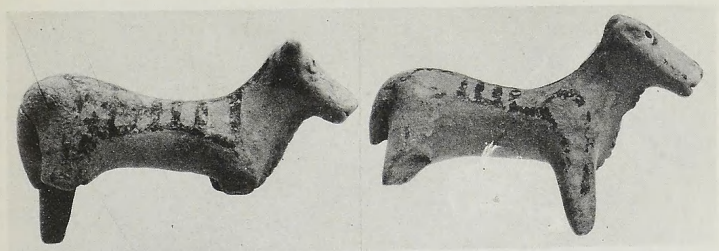
Γ' ΔΙΑΝΕΜΗΘΕΝΤΑ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ

	'Αριθ. τόμων
1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ1)	
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς	630
ΠΑΕ	323
Τὸ 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	685
2) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ2)	1021
3) <i>'Οδηγοὶ ἀρχαίων τόπων</i> (Κεφ. Γ3)	37

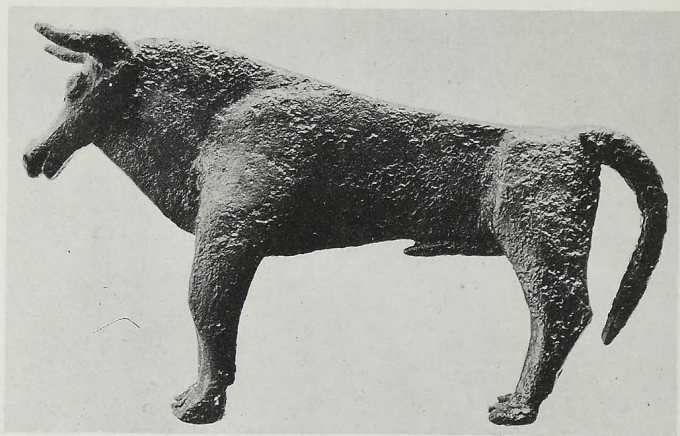

α-β. Πλακίτιο ανάγλυφης διαδαικτικής κεφαλής. γ. Ανάγλυφο κεφάλι άντρικής μορφής. δ. Κεφαλή μικρού ειδωλίου. ε. Πρωτογεμετρικά ειδώλια άντρικών μορφών.

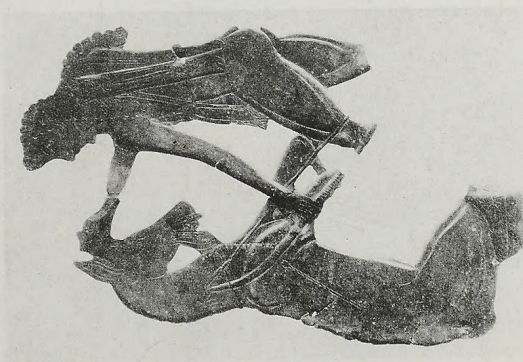
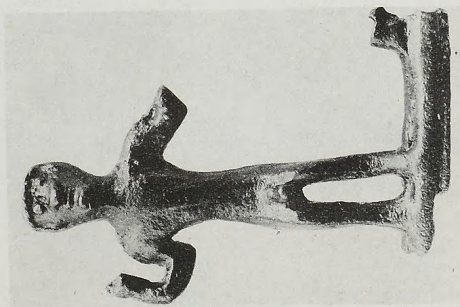
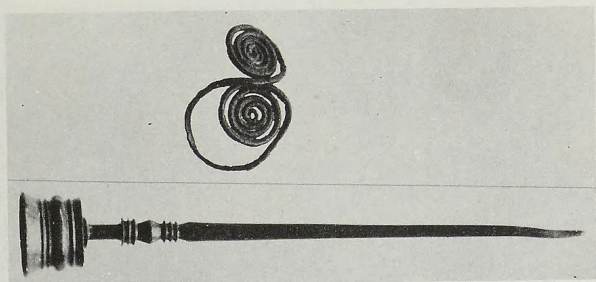

α. Γεωμετρικά ειδώλια βοδιών. β. Δίδυμα οκλάζοντα αιγοειδή. γ. Γεωμετρικά αλογα με ζυγό άρματος.

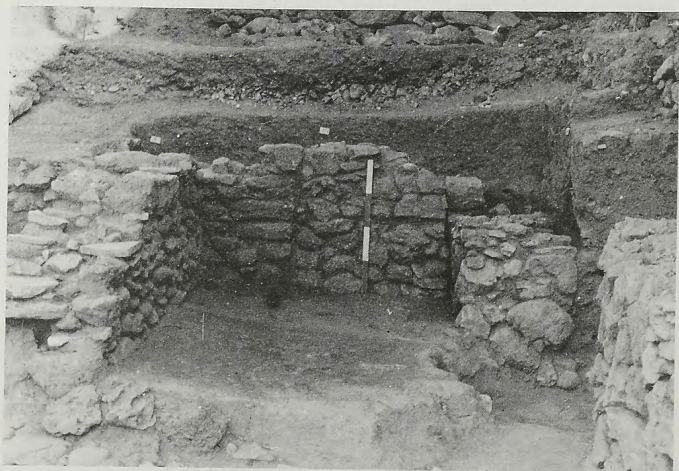

α. Γεωμετρικό ειδώλιο ταύρου. β. Γεωμετρικό ειδώλιο κριού.

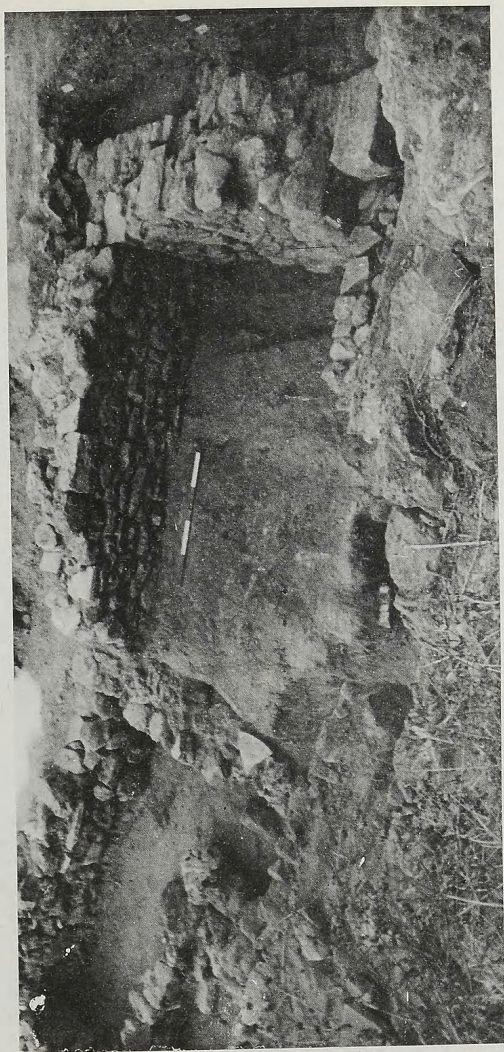

α. Χάλκινο περίρτητο έλασμα. β. Ήθροαλλική μορφή από βάση τρίποδα. γ. Χάλκινη περόνη και χάλκινο σάχτυλοι.

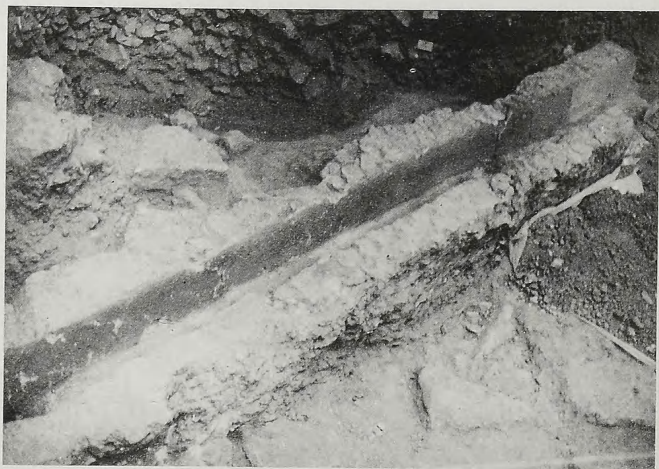
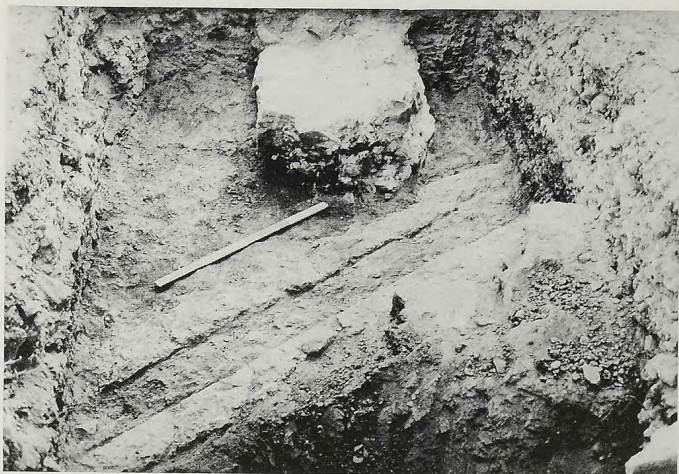

α-β. Οικόπεδο Μαθιουδάκη. Τάφος δ. Δωμάτιο Α: α. Άρχη του στρώματος 2 με πολλές πεσμένες πέτρες (από Α). β. Β' οικοδομική φάση (από Ν).

Αποψη του ΥΜ ΠΑ/Β δωματίου.

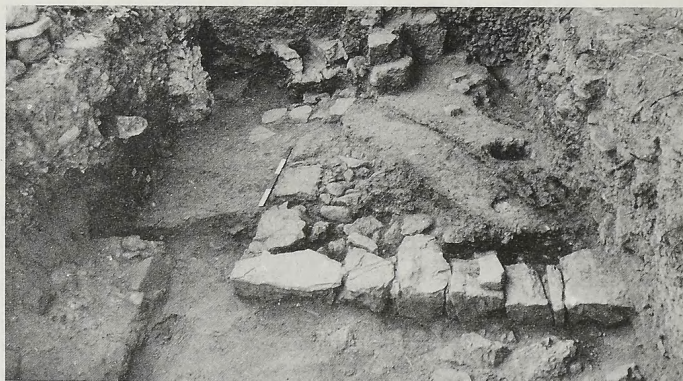

α-β. Οικόπεδο Στυλιανουδάκη. Τάφος 2: α. Ἡ πάνω ἐπιφάνεια τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τὸ θεμέλιο τοῦ τοίχου 5 (ἀπὸ Β). β. Ὁ ἀγωγός.

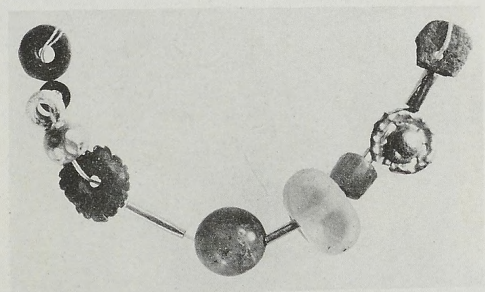
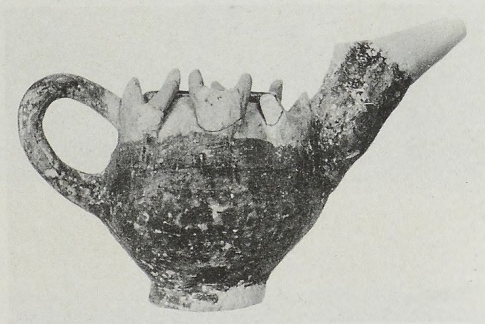

Οικόπεδο Στυλιανουδάκη. Τάφροι 1-2. Διακρίνονται τὰ δάπεδα I και IV, τμήμα του άγωγού και ο τοίχος 1 (άπό Α).

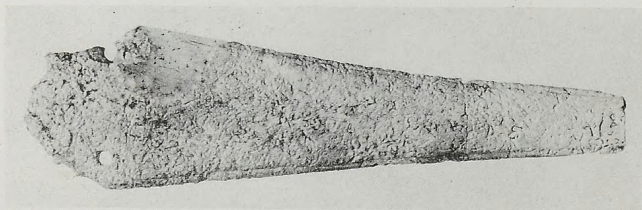
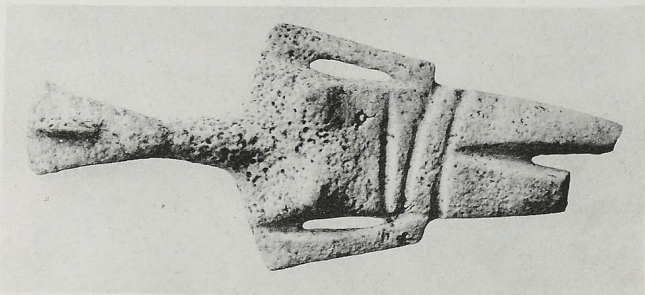
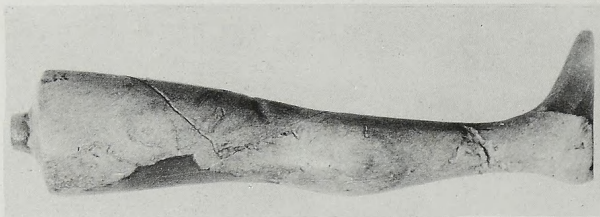

α-β. Οικόπεδο Στυλιανουδάκη. α. Τάφροι 1-2. Γενική άποψη (άπό Α). β. Τάφρος 2. Άρχή του λάκκου Η με ΥΜ Ι κοινικό κύπελλο *in situ*. Δεξιά οι πλάκες που άνεβαίνουν κλιμακωτά.

α. Ἄγγειο με πλαστικά κέρατα καθοσίσεως. β. Ψῆφοι περιδεραίου.

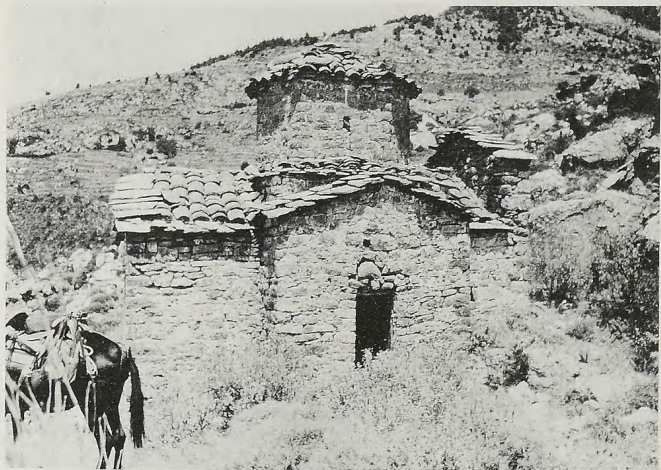

α. Όστείο μεγαμπίδιο. β. Κυκλαδικό ειδώλιο. γ. Πόδι ελεφάντινου ειδώλιου.

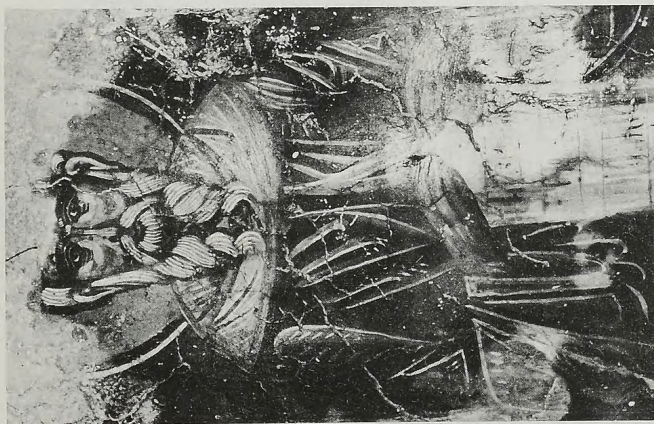

α-β. "Ανω Βέργα, "Αγ. Νικόλαος: α. "Η Μεγάλη Δέηση, λεπτομέρεια από τὸ τέμπλο. β. "Ο ἅγιος Νικόλαος.

α. Άνω Βέργα, Άγ. Παρασκευή. Άποψη του ναού από Νότο. β. Μεγάλη Μαντίνεια, Άγιοι Σαράντα. Ό Άγιος Άντώνιος.

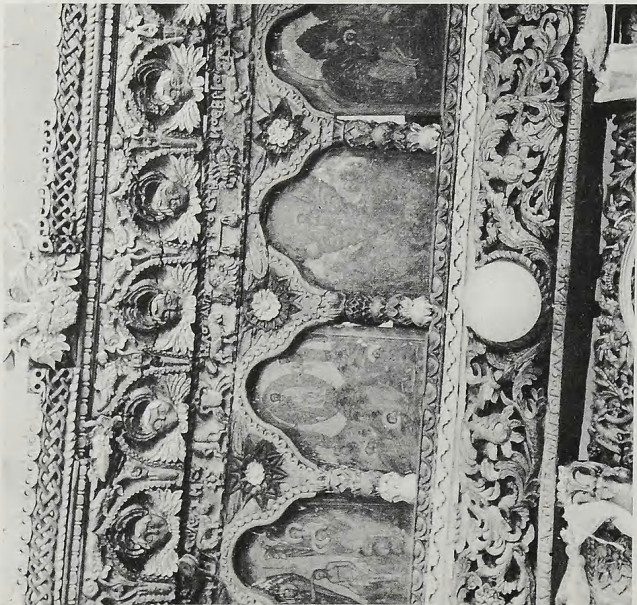

α-β. Μεγάλη Μαντίνεια, "Αγ. Σαράντα. α. Άγιος, β. Ο άγιος Θεοδούτος.

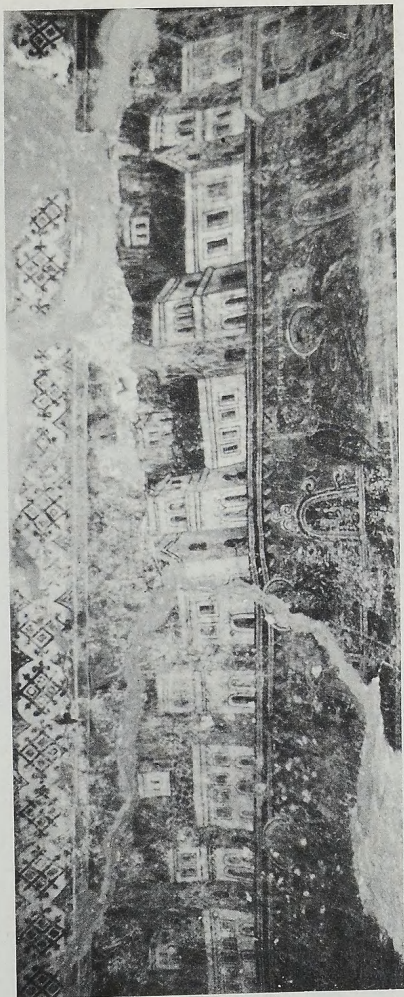

β. Ἅγ. Νικόλαος, ὁ ἄγιος Δημήτριος.

α-β. Γαῖτσός, Μπιλιόβια: α. Ταξιάρχης, τέμπλο (λεπτομέρεια).

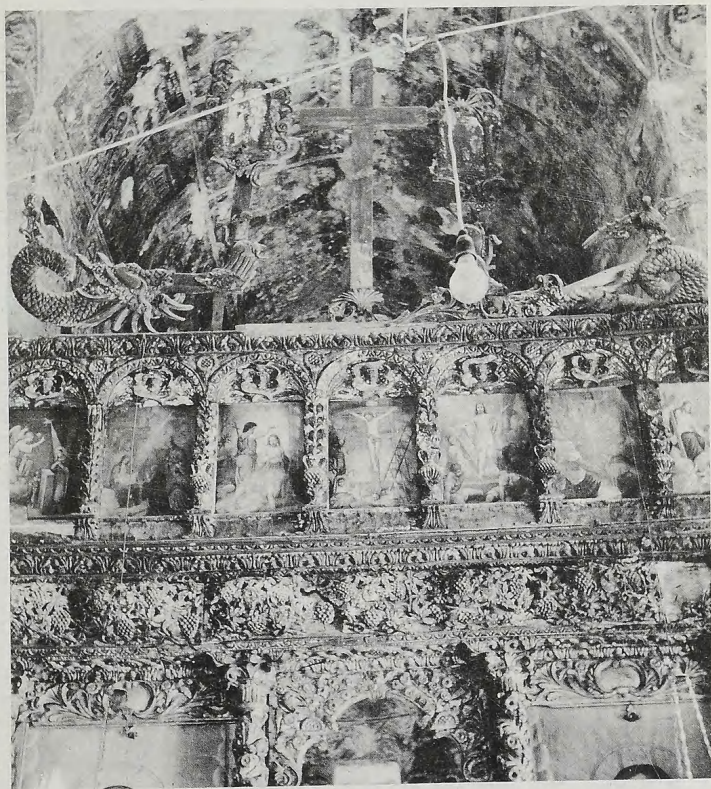

Κάμπος, Άγιοι Θεόδωροι. Ἡ Μέλλουσα Κρίση κατὰ Μαρθὰτο (1760).

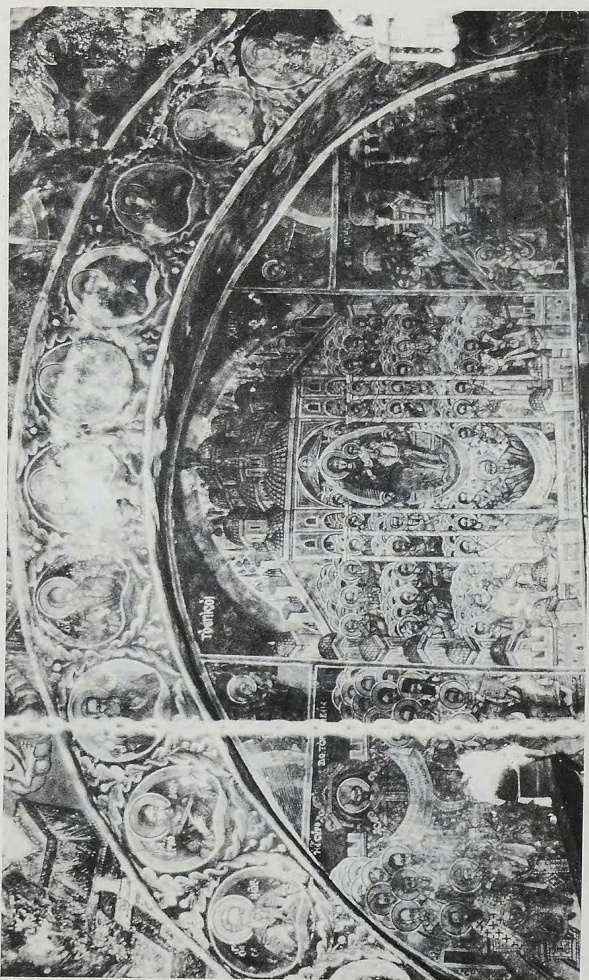

α-β. Κάμπος, Ἁγ. Θεόδωροι: α. Ἐπιπέση τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΔ. β. Ἱεράρχες καὶ σκηνὲς θαυμάτων (1760).

Κάμπος, Ἁγ. Θεόδωροι: τέμπλο, λεπτομέρεια.

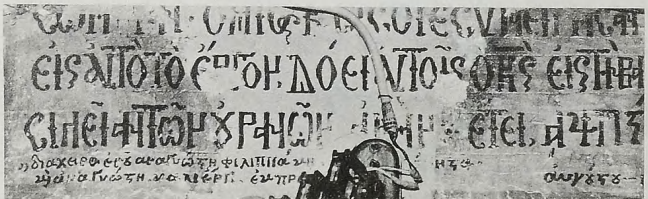

Σταυροπήγυ, Κοίμηση Θεοτόκου: Τὸ «Ἐπί σοι χάρσα», ἡ Α' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ Ὑπόση τοῦ Σταυροῦ (1786).

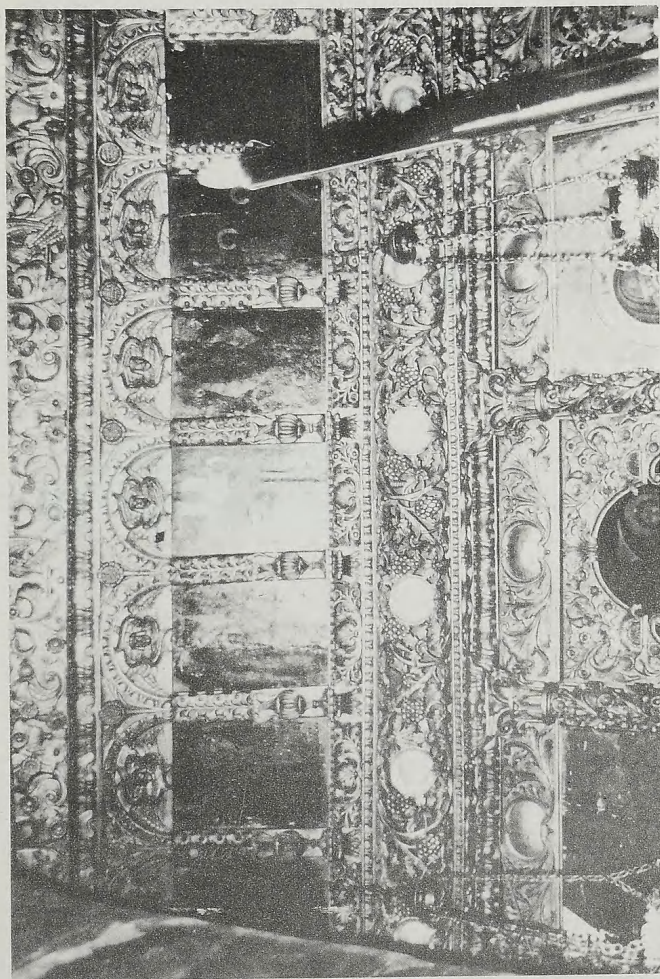

Σταυροπήγνι, Κοίμηση Θεοτόκου: Οί Αίνοι, λεπτομέρεια (1786).

α-β. Σταυροπήγι, Κοίμηση Θεοτόκου: α. 'Ο προφήτης 'Ηλιος καὶ ἐπιγραφὴ (1786). β. 'Η κτητορικὴ ἐπιγραφὴ (1786).

Σταυρορίθγι, Κοίμηση Θεοτόκου. Τέμπλο, Λαττομέρατα.

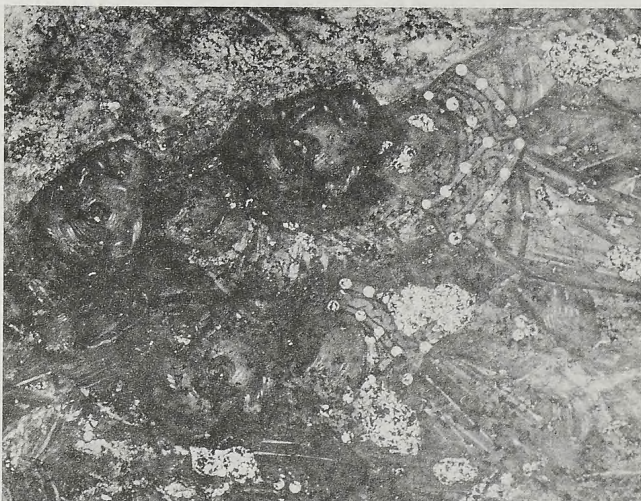

α-β. Σταυροπήγι, Εδαγγελίστρια: α. Το άγιο Μανδήλιό. β. Ή προσευχή της άγιας Άννας.

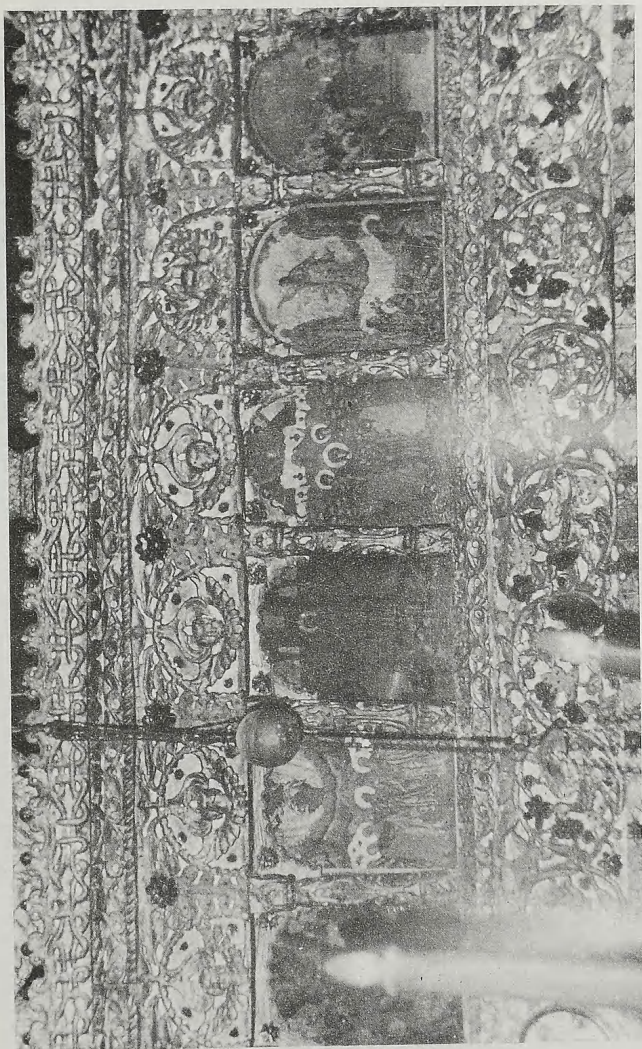

α. Σταυροπήγι, Εθαγγελίστρια. Ἡ προσευχή τοῦ Ἰωακείμ. β. Σταυροπήγι, Ἅγιος Χαράλαμπος. Ἡ «Κυρία τῶν Ἀγγέλων» καὶ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες.

α-β. Κάστρο Ζαρνάτας, Άγιος Νικόλαος; α. Άκρα Ταπεινώση, έργο του Χριστόδουλου Καλάεργη, άρχ. 18ου αί. β. Αίνοι, Λεπτομέρεια.

Ἄνω Δολοί, Προφήτης Ἡλίας, Τέμπλο, λεπτομέρεια.

α. Κάστρο Ζαρνάτας, Άγιος Νικόλαος. Άγγελικά Τάγματα από τους Αΐνους, β. Άνω Δολοί, Παναγίτσα, Η άριόδα

α. Άνω Δολοί, Ζωοδόχος Πηγή. Ή Άκρα Ταπείνωση. β-γ. Άνω Δολοί, Παναγία: β. Ό
Άγιος Γεώργιος. γ. Διάκονος, λεπτομέρεια.

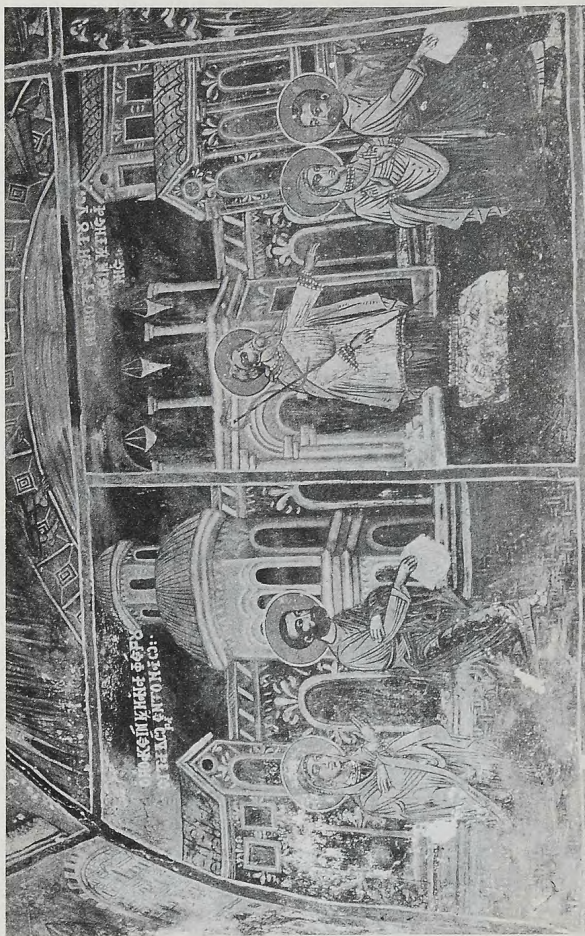

α-β. Ἄνω Δολοί, Μονή Ἁγίου Νικητῆ: α. Σκηνή ἀπὸ τὸ βίο τοῦ Ἁγίου Νικολάου (1752).
β. Ἡ παραβολὴ τοῦ πτωχοῦ Λαζάρου.

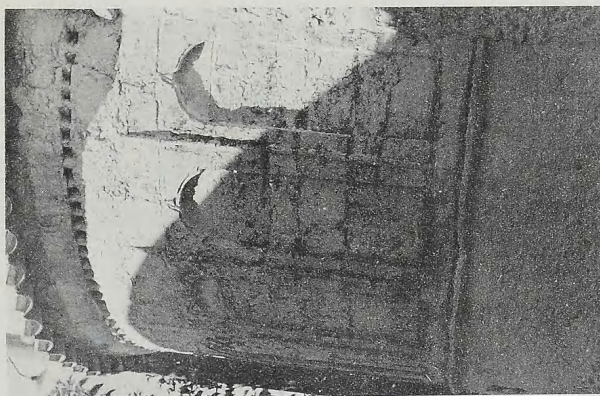

Ἄνω Δολοί, Μονή Ἁγίου Νικήτα. Αἶνοι, λεπτομέρεια (1752).

"Ανω Δολοί, Μονή 'Αγίου Νεκάρτα. Σκηνές μαρτυρολογικού κύκλου (1732).

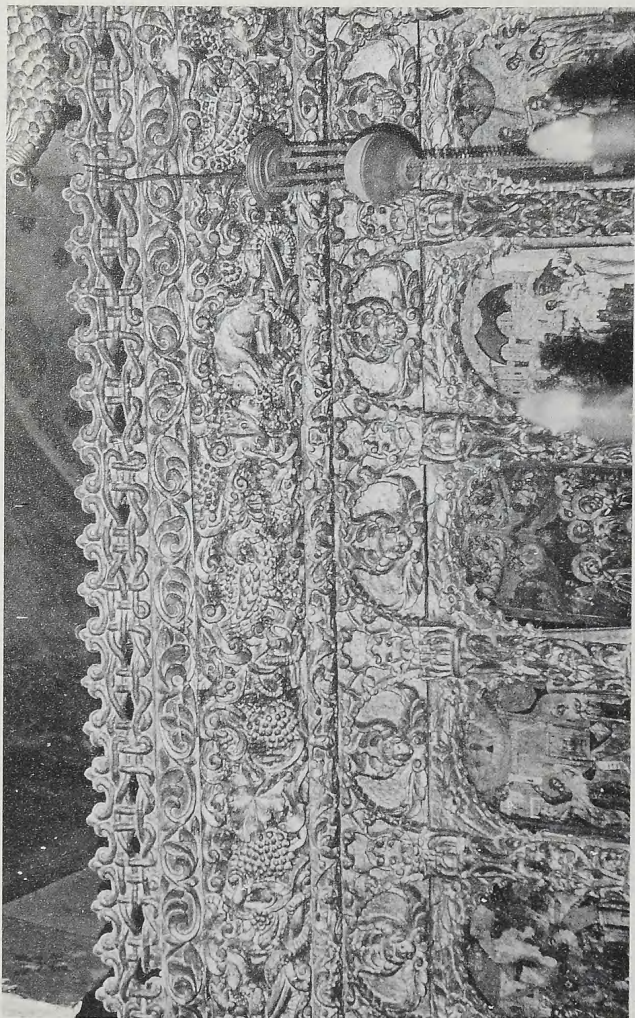

β. Κάτω Δολοί, Άγιος Βασίλειος, Ἡ ἀγία.

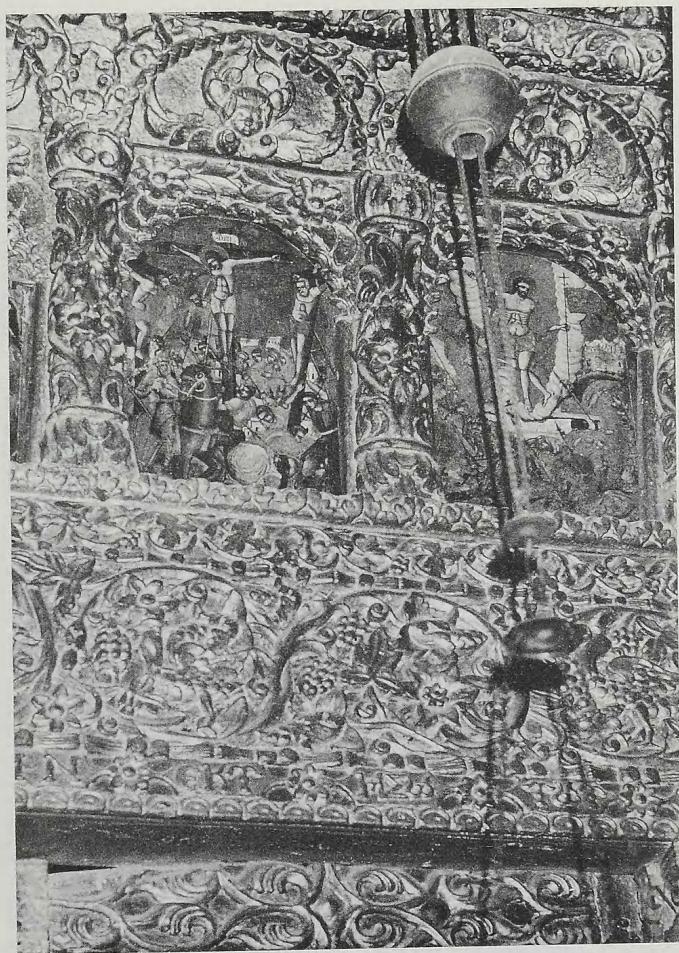
α. Ἄνω Δολοί, Μονή Ἁγίου Νεκάρια. Οἶκος Ἀκαθίστου, Τεῖχος εἰ (1752).

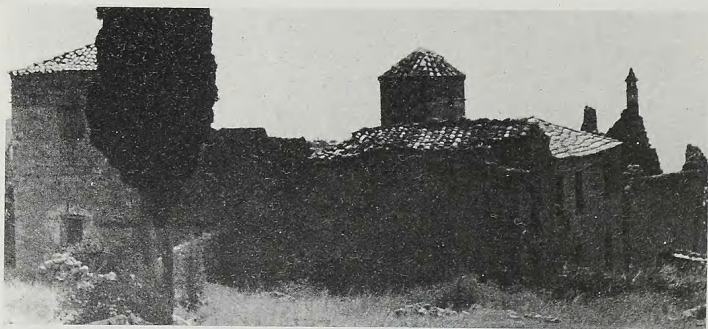

Κάτω Δοκοί, Άγιος Βασίλειος. Το ξυλόγλυπτο γέφυλο, λεπτομέρεια (1710).

Κάτω Δολοί, Άγιος Βασίλειος. Τό Ξυλόγλυπτο τέμπλο, λεπτομέρεια (1710)

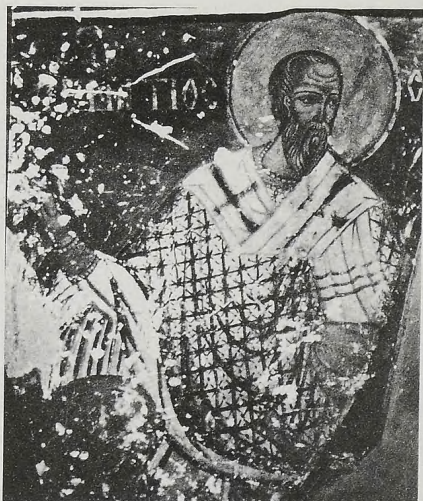
α-β. Καλλιανείκα, Μονή Προφήτη 'Ηλιοῦ. Ἐποψη τῆς μονῆς. β. Οἱ ἱεράρχες Βασίλειος, Γρηγόριος καὶ Ἰωάννης Χρυσόστομος με ἀντίστοιχες σκηνές βίου (1758).

α-β. Καλλιανείκα, Μονή Προφήτη Ἠλίου: α. Ἡ κτητορική ἐπιγραφή στοῦ δυτ. τοῖχου (1758).
β. Ἡ Θεία Λειτουργία στήν ἀψίδα (1758).

α. Καλλιανείκα, Μονή Προφήτη Ἡλιοῦ. Ἡ ἅγια Εὐφροσύνη, λεπτομέρεια (1758). β-γ. Καστάνια, Μονή Ἁγίου Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης: β. Ὁ ἅγιος Ἰγνάτιος, ὁ Θεοφόρος. γ. Προδοσία, ἄρνηση Πέτρου.

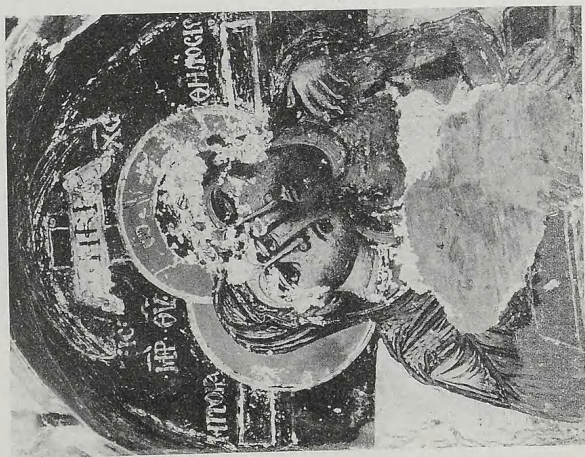
α-β. Πηγή, Παναγία ή Γιάτρισσα: α. Οί προφήτες 'Ησαΐας και 'Ιακώβ (1693). β. 'Επάνω σκηνές από μαρτύρια, κάτω σκηνές από τὰ θαύματα τοῦ ἁγίου Νικολάου (1693).

α. Πηγή, Παναγία ή Γιάτρισσα. Άγγελοι, σκηνές από τή Γένεση και από τά Πάθη (1693).
 β. Πλάτσα, Άγιοι Πάντες. Ό «Ζωηφόρος άρτος» (1783).

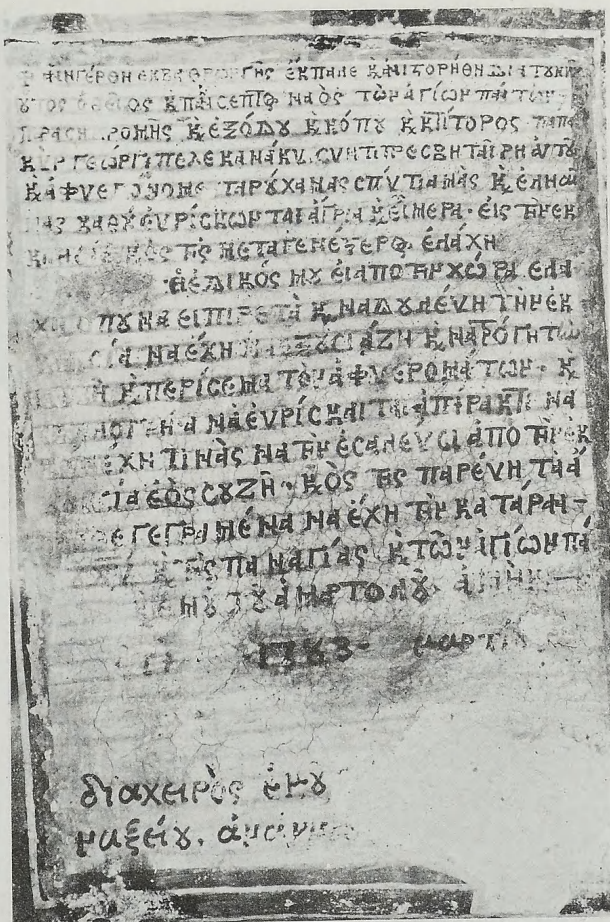

α-β. Πλάτσα, Άγιοι Πάντες: α. Ή Άκρα Ταπεινώση (1783). β. Σκηνές από τή Γένεση (1783).

Πλάσσα, Άγιοι Πάντες. Έπάνω σκηνές από το χριστολογικό κύκλο, κάτω σκηνές από μαρτύρια άγιων (1783).

Πλάτσα, Άγιοι Πάντες. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή (1783).

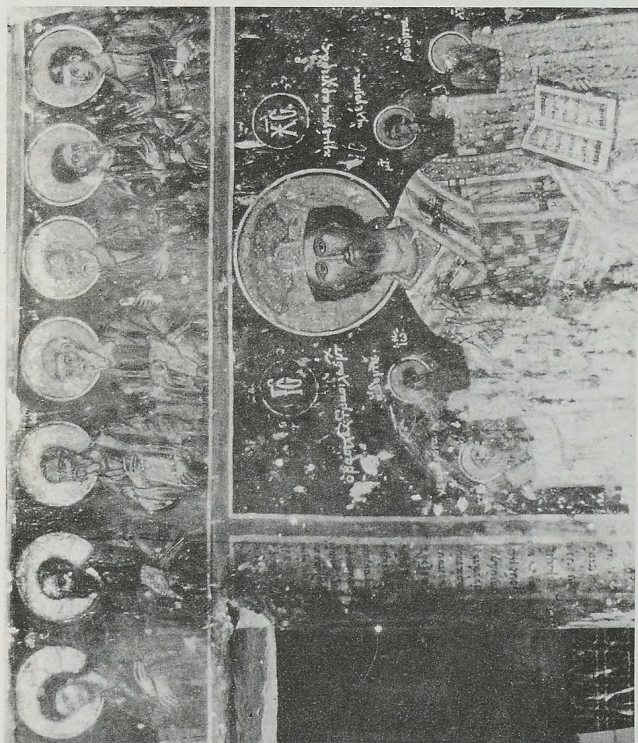

Πλάτσα. α-β. Ἁγ. Ἰωάννης Πρόδρομος: α. Ἀποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ ΝΑ.
β. Κιονόκρανο.

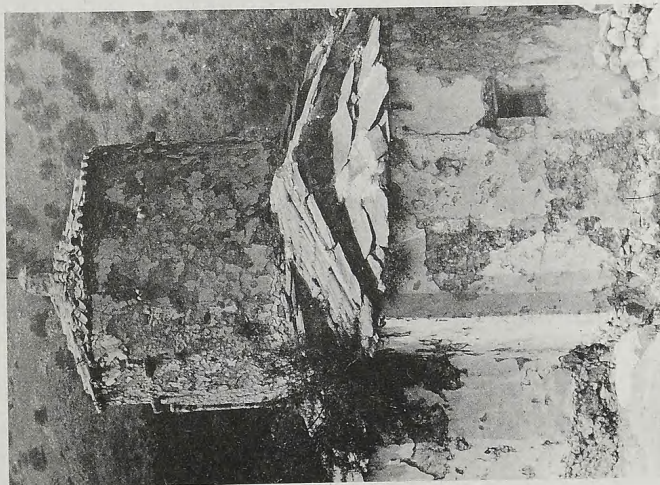

Πλάτσα. α. Αγ. Ιωάννης Πρόδρομος. Σκηνές από τον 'Ακάθιστο Ύμνο. β. Αγ. Δημήτριος. Ο Άγιος Δημήτριος (1655).

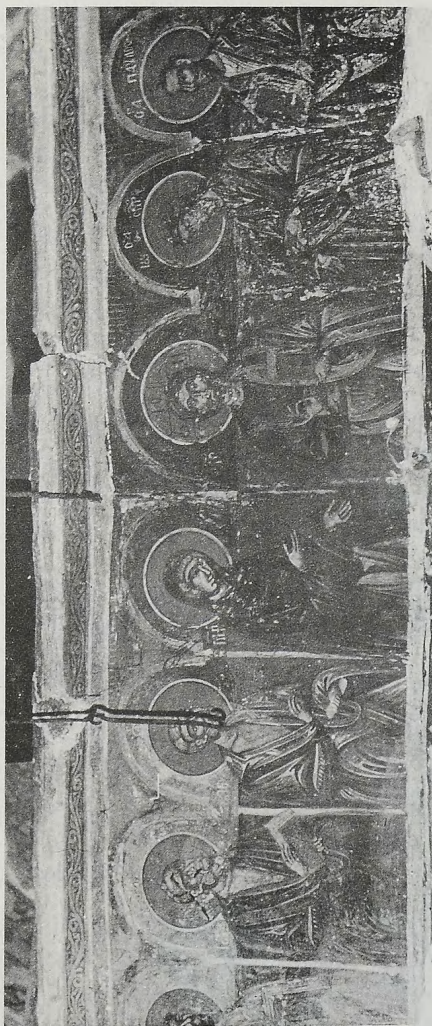

Πλάτσα. Άγ. Δημήτριος. Ή κτητορική έπιγραφή, ό Χριστός και ή Μεγάλη Δέηση, λεπτομέρεια από τό τέμπλο (1655).

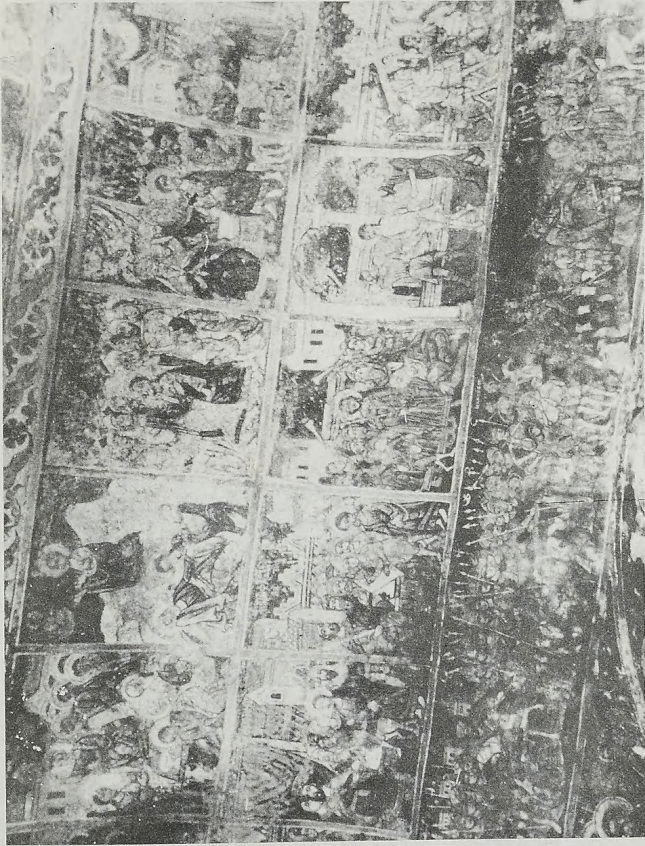

α-β. Οίτυλο, Μονή Τσίγκου: α. Άποψη του καθολικού από Α. β. Ή Πλατυτέρα.

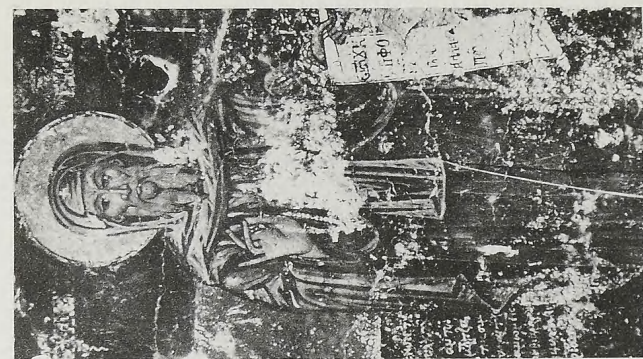

Όιτυλο, Μονή Τσίγκου. Ἡ Μεγάλη Δέηση, λεπτομέρεια ἀπὸ τὸ τέμπλο.

Κελερά, Άγ. Βασίλειος, Σκηνές από τὰ Πιάθη.

α. Οϊτύλο, Μονή Πατίγκου. Ἐεικονισμένος ἅγιος. β. Κελεριά, Μεταμόρφωση. Ὁ ἅγιος Ἀντώνιος.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1981, ΤΕΥΧΟΣ Β
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
"Κ. ΜΙΧΑΛΛΑΣ" Α.Ε.
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
(1837 - 1983)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837-1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1981 (1 - 120). Σχήμα 4ον		Δρχμαί
Περίοδος Α' : τόμος 1 - 16 (1837 - 1860) :	1837: τεύχη 4 (Όκτώβριος, Νοέμβριος και Δεκέμβριος α' και β'), (1838 - 1857 εξηγτηλήθησαν), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 εξηγτηλήθη). Έκαστον τεύχος	700.—
Περίοδος Β' : τόμος 17 - 21 (1862 - 1874) :	17 (1862): τεύχη α' - ιβ' (τά τεύχη θ' - ιβ' εξεδόθησαν τὸ 1863). Έκαστον τεύχος	700.—
	18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεύχος ιγ'. 19 (1870): τεύχος ιδ'. 20 (1872): τεύχη ιε' και ιϛ'. 21 (1874): τεύχος ιζ'. Έκαστον τεύχος	700.—
Περίοδος Γ' : τόμος 22 - 62 (1883 - 1923) :	22 - 62 (1883 - 1923): 1883 - 1884, (1885 - 1893 εξηγτηλήθησαν), 1894, (1895 - 1897 εξηγτηλήθησαν), 1898 - 1899, (1900 - 1904 εξηγτηλήθησαν), 1905 - 1918· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος). Έκαστος τόμος	700.—
	1919 - 1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος· Έκαστος τόμος	700.—
Περίοδος Δ' : τόμος 63 κέ. (1924 κέ.) :	63 - 75 (1924, 25/26, 27/28, 29, 30, 31, 32, 33, 34/35 - 1936), εἰς τόμος κατ' ἔτος· Έκαστος τόμος	1200.—
	76 (1937): πανηγυρικός τόμος ἑκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἰκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α', β' και γ' μέρος· Έκαστος τόμος	1200.—
	77 - 91 (1938, 39/41, 42/44, 45/47, 48/49, 50/51 - 1952). Έκαστος τόμος ..	1200.—
	92/3 (1953 - 1954): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος, Β' και Γ' μέρος· Έκαστος τόμος	1200.—
	94 - 103 (1955 - 1964)· Έκαστος τόμος	1200.—
	101 (1962) εξηγτηλήθη	—
	104 - 111 (1965 - 1972)· Έκαστος τόμος	1200.—
	112 - 113 (1973 - 1974)· Έκαστος τόμος	1800.—
	114 - 120 (1975 - 1981)· Έκαστος τόμος	2400.—
	121 (1982)	—

<i>Εὐρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου</i> : τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες ἡ' + στῆλαι 550. 1902	700.—
<i>Εὐρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προύνη-Φιλίπ'</i> : τόμος 1ος, Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973	1300.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1980 (ΠΑΕ 1 - 136).

Περίοδος Α' : τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9): 1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστί καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Ἐξηγ.τλ.θῆ)	—
4 (1840/41): Πρακτικά τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστί καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Ἐξηγ.τλ.θῆ)	—
5 (1840/1): Πρακτικά τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστί καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Ἐξηγ.τλ.θῆ)	—
6 (1841/2): Πρακτικά τῆς Ζ' (γράφ. Ε') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστί καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Ἐξηγ.τλ.θῆ)	—
7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαίτερος	—
1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν <τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως> τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν (<Ἐκδοσις 2α>). Ἑλληνιστί καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πίναξ 1. 1846 (1847). (Ἐξηγ.τλ.θῆ)	—
12 (1847/8): Πρακτικά τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστί καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Ἐξηγ.τλ.θῆ)	—
13 (1848/9): Πρακτικά τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστί καὶ γαλλιστί. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Ἐξηγ.τλ.θῆ)	—
Περίοδος Β' : τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70): 14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκδοσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α + 43. 1858/9. 15 - 25 (1859/60 - 1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τὸ 1864), (1863/4, 1864/5 ἐξηγ.τλ.θῆσαν), 1865/6, (1866/7, 1867/8 ἐξηγ.τλ.θῆσαν), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον' ἕκαστον τεύχος	400.—
Περίοδος Γ' : τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): Πρακτικά Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1, 1872/3 ἐξηγ.τλ.θῆσαν), 1871/2, 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 ἐξηγ.τλ.θῆσαν), 1885, (1886 - 1887 ἐξηγ.τλ.θῆσαν), 1888, 1889, (1890 ἐξηγ.τλ.θῆ), 1891, 1892, 1893,	

	Δραχμαὶ
(1894 - 1909 ἐξηγνηθήσαν), 1910, 1911, (1912 - 1914 ἐξηγνηθήσαν), 1915 - 1916/9. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος	700.—
Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : 75 - 107 (1920 - 1951) : Πρακτικά	
'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929,	
1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44,	
1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἕκαστος τόμος	
108 (1952)	700.—
109 - 110 (1953 - 1954)· ἕκαστος τόμος	700.—
111 - 115 (1955 - 1959)· ἕκαστος τόμος	700.—
116 (1960)	1100.—
117 (1961)	1100.—
118 (1962)	1100.—
119 (1963)	1100.—
120 (1964)	1100.—
121 (1965)	1100.—
122 (1966)	1100.—
123 (1967)	1100.—
124 (1968)	1100.—
125 (1969)	1100.—
126 (1970)	1100.—
127 (1971) 128 (1972) 129 (1973)· ἕκαστος τόμος	1800.—
130 (1974)	1800.—
131 (1975) Α' τεύχος (ἐξηγνηθήθη) καὶ Β' τεύχος	2400.—
132 (1976) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος ἕκαστον	2400.—
133 (1977) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος »	2400.—
134 (1978)	2400.—
135 (1979) - 136 (1980)	3500.—
137 (1981) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος ἕκαστον	3500.—

3. ΤΟ ΕΡΓΟΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

κατὰ τὰ ἔτη 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἕκαστον τεύχος	400.—
» » » 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969,	600.—
» » » 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977· ἕκαστον τεύχος	400.—
» » » 1978, 1979, 1980	500.—
» » » 1981, 1982	—
κατὰ τὸ ἔτος 1983	—

B. ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· ἐξηγνηθήθη), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον. (Ἐξηγνηθήθη)	—
---	---

5. Πρακτικά τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεθθείου ἐπιτροπείας ἡ ἀναγραφή τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεθθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
6. Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
7. Εὐθύμιος Καστόρχης· Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι ταῦ 1879 τελειώτων. Σχῆμα 8ον, σελίδες F + 130. 1879. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
- 7α. Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887 (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Ἐξηγτηλήθησαν) ..... —
8. A. G. Lolling· Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος. Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖκα ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαί. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στήλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 ..... 600.—
9. Π. Καββαδίας· Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἰς τοπογραφικῶς. 1900. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
10. Π. Καββαδίας· Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 ..... 600.—
- 10α. <Βαλέριος Στάης>· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων (=AE 1902, στήλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρένθετοι) + 11. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
11. Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, 1ère session: Athènes 1905. Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 ..... 600.—
12. Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουγιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στήλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
13. P. Kavvadias + G. Kawerau: Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβερᾶου· Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλον, στήλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974].. 2200.—
14. Χρήστος Τσουντας· Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στήλαι IF + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 ..... 1500.—
15. Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου· Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στήλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 ..... 600.—

Δραχμαὶ

16. Κωνσταντῖνος Κουρουγιώτης· Κατάλογος τοῦ Μουσείου Λυκοσοῦρας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911	600.—
16α. Βασίλειος Λεονάρδος· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Ἐξηγητήθη)	—
16β. Βασίλειος Λεονάρδος· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Ἐξηγητήθη)	—
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915	400.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδικίας· Μελετήματα ἀρχαιολογικά. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915	400.—
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλος· Τοπογραφία τῶν Δελφῶν· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 17. (Ἐξηγητήθη).	—
20. Βαλέριος Στάης· Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Ἐξηγητήθη)	—
21. Georgius P. Oeconomus· De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis. Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921	400.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλος· Ὁ ἀποτυμpanισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Ἐξηγητήθη)	—
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος· Γραπτὰ στήλαι Δημητριάδος - Παγασῶν. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἐγχρωμοὶ 10. 1928	2200.—
24. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύποις μετὰ προσθήκης. 1975	600.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος· Ὁ Λόρδος Ἐλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κΓ' + 257, πίνακες 5. 1930	600.—
26. Ἰωσήφ Χατζιδάκης· Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρῆτῃ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931	500.—
26α. Γεώργιος Σωτηρίου· Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=ΑΕ 1929). Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. (Ἐξηγητήθη)	—
27. (Γεώργιος Π. Οἰκονόμος)· Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὴν πρώτῃν αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937, ἐν ἀλφαβητικῇ διατάξει. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938	400.—

28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· *Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ρηθεις τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] ..... 400.—
- 28α. *Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937*. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις (1937 - 1952) ..... 800.—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· *Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 8' + 102, εἰκὼν 1. 1949. Ἀνατύπωσις 1975 ..... 400.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλος· *Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηναῖς Παρθένου τοῦ Φειδίου*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 7' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 ..... 600.—
31. Ἀνδρέας Ευγγόπουλος· *Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωσιν χρόνων*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7' + 47, πίνακες 27. 1950 1000.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· *Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος*. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 121, εἰκόνες 8. 1951 ..... 400.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· *Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης*. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951 ..... 1000.—
34. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· *Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 ..... 2400.—
35. Μάρκελλος Μιτσός· *Ἀρχαίολογικὴ προσωπογραφία*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 ..... 700.—
36. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος· *Ἡ ξυλόστεγος παλαοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Ἐυρετήριον» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου (1957), σελίδες 136. Ἀνατύπωσις 1974 ..... 3000.—
Τόμος Α' (Ἐξηνητήθη) ..... —
Τόμος Β' ..... 1500.—
Ἐυρετήριον. (Ἐξηνητήθη) ..... —
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος· *Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα*. Σχῆμα 4ον ..... 3000.—
Τχ. 1ον. *Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός*. Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955 ..... 1500.—
Τχ. 2ον. *Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστοῦν, τὰ κονιάματα, καὶ οἱ λίθοι*. Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60 ..... 1500.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας*. Σχῆμα 8ον, σελ. ιε' + 238, εἰκ. 142. 1956 (Ἐξηνητήθη) —
39. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· *Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος*. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἔγχρωμοι Α + Β. 1957. 1200.—

Δραχμαί

40. Ἀνδρέας Ευγγόπουλος· Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς' + 380, πίνακες 72. 1957 ..... 2000.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοχαὶ στάσεις εἰς τὴν ἰραιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια' + 58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957 ..... 400.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958 (Ἐξηγητλήθη) ..... —
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰώνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 120, πίνακες 17. 1958. (Ἐξηγητλήθη) ..... —
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79 + πίνακες 6. 1958 ..... 400.—
45. Χαρίλεια Μπάρλα· Μορφή καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959 (Ἐξηγητλήθη) ..... —
46. Γεώργιος Σ. Δοντᾶς· Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108 + πίνακες 40. 1960 ..... 600.—
47. Δημήτριος Λαζαρίδης· Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83 + πίνακες 34. 1960 ..... 600.—
48. Σέμνη Καρούζου· Γὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἐγχρωμοί. 1963 ..... 2200.—
49. Χρυσούλα Καρδαρᾶ· Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία· Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 310, εἰκόνες 287, παρενθ. πίν. Α + Β, πίνακες 14. 1963 ..... 1200.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης· Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σφισσομένου κυρίως ἐν Βενετία. Σχῆμα 8ον, σελίδες η' + 182, πίνακες 70. 1962 ..... 600.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII + 633, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες Ι - VIII. 1964. (Ἐξηγητλήθη) ..... —
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος· Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἁρτης. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἐγχρωμοί), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963 ..... ἄδետον ..... 2500.—
(Ἐξηγητλήθη) δεμένον ..... 3000.—
53. Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης· Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β' + 169, πίνακες 5. 1964 ..... 600.—
54. «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον»· Τόμ. Α' (1965), Β' καὶ Γ' (1966), Τόμ. Δ' (1967 - 68)
ἕκαστος τόμος ..... 1500.—
55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρενθ. πίνακες Α - ΚΖ', πίνακες 16. 1965 ..... 800.—

56. **Στυλιανὸς Ἀλεξίου**· Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπᾶ). Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (ὁ πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 ..... 1000.—
57. **Φώτιος Μ. Πέτσας**· Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίνακες 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Γ', πίνακες 45. 1966 ... 1500.—
58. **Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος**· Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68 ..... 1500.—
59. **Ἐμμανουὴλ Πρωτοφάλλης**· Ἱστορικὰ ἔγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπανάστασεως καὶ τοῦ Καποδίστρια. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες Ι - XIX. 1967 1500.—
60. **Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης**· Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968 ..... 1000.—
61. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες Λ + 540, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες 8. 1968 ..... 1500.—
62. **Μ. Ἀνδρόνικος**· Βεργίνα Ι. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969.. 1500.—
63. **Βασίλειος Χ. Πετράκος**· Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερόν τοῦ Ἀμφιαράου. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968. .... 1000.—
64. Μεταφέρεται εἰς τὸ Κεφάλαιον Γ, ἀριθ. 4.
65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας**· Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α - ΙΒ', πίνακες 184 + ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 ..... 1500.—
66. **Ἀντώνιος Ζώης**· Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμικῆς — Γούρνες, Τύλισος, Μάλια. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1969 ..... 600.—
67. **Σπυριδων Ε. Ἰακωβίδης**· Περατὴ. Τὸ νεκροταφεῖον. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ.
 Α'. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155. .... 2200.—
 Β'. Γενικαὶ παρατηρήσεις. Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἔγχρωμοι πίνακες Ι - IV ..... 2200.—
 Γ'. Πίνακες 1 - 190 + σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970 ..... 1500.—
68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Evjen**· Τὰ περρωτὰ ὄντια τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40. 1970 ..... 500.—
69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα**· «Γοργεὴ Κεφαλή» (Καταγωγή καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαίων χρόνων). Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 158, πίνακες 23. 1970 ..... 600.—

Δραχμαὶ

70. Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου· Πέλλα I. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυραὶ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971..... 700.—
71. Ἐφη Σαπουνά - Σακελλαράκη· Μινωικὸν Ζῶμα. Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - Γ, ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 .... 700.—
72. Θεόδωρος Σπυρόπουλος· Ὑστερομικηναῖοι ἑλλαδικοὶ θησαυροὶ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 ..... 700.—
73. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς· Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μυκηρῶν. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες κδ' + 442, εἰκόνες 30, ἔγχρωμοι πίνακες ε-ιβ' ..... 2200.—
Τόμος Β', πίνακες 1-249 + σελίδες δ-ιζ'). 1973 ..... 1500.—
74. Γρηγόριος Κωνσταντινίδης· Ὁ Ροδιακὸς Κόσμος. I Λίνδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες 82, εἰκόνες 4. 1972 ..... 400.—
75. Στυλιανὸς Πελεκανίδης· Καλλιέργης. Ὁλῆς Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ I. 1973. (Ἐξηγτηθήθῃ). —
76. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες I - XII + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. Α - Β. 1973 ..... 1000.—
77. Ἀγγελικὴ Πιερίδου· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιζ' + 112, εἰκόνες 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 ..... 1000.—
78. Γεώργιος Στ. Κορρές· Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἑρρῖκου Σλήμαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιζ' + 200, πίνακες 16. 1974 ..... 500.—
79. Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου· Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975..... 1700.—
80. Εὐστάθιος Στίκας· Ὁ κτίσις τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρ. πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. Α' - Γ'. 1975 ..... 1500.—
81. Γεώργιος Μυλωνᾶς· Τὰ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. θ' - ιβ' ..... 2500.—
Τόμος Β', σελίδες ιγ' + 355, σχέδια 135 ..... 2500.—
Τόμος Γ', πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ' 1975. (Οἱ τόμοι διατίθενται καὶ κεχωρισμένως) ..... 2000.—
82. Ἰουλιὰ Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου· Χαλκαὶ κορινθιογενεῖς πρόχοι. Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' + 205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίναξ 1. 1975. 1500.—
83. Ἀντώνης Ζώης· Βασιλικὴ I. Σχῆμα 4ον, σελίδες 134, πίνακες 59, σχέδια 7 ἐντὸς φακέλλου. 1976 ..... 1500.—
84. Ἰωάννης Βολανάκης· Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες κδ' + 154, εἰκόνες I - X, πίνακες 9. 1976 ..... 1000.—

85. Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice: Ἐπιγράφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. *Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγγρ. πίν. προμετωπίδος, 1975 ..... 1500.—
86. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος: Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος. Τόμος Α': Πίνακες 103 (σχῆμα 2ον). 1976. Βιβλιοδεσία πολυτελής (καταλογογραφημένα) —
Βιβλιοδεσία ἀπλῆ ..... 8000.—
Ἐντὸς θήκης ..... 7000.—
Τόμοι Β'-Γ': Κείμενον (σχῆμα 4ον) ἕκαστος 2500.—
Τόμος Β': σελίδες κβ' + 1 - 348, εἰκ. 232, πίν. XV. Τόμος Γ': σελίδες η' + 349 - 778, εἰκ. 233 - 505, πίν. XVI - XXXII.
87. Ἰ. Α. Παπαποστόλου: Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων. Σχῆμα 8ο, σελίδες ις' + 182, πίνακες 46. 1977 ..... 1000.—
88. Χρυσούλα Καρδαρά: Νάξος Ι. Ἀπλόματα Νάξου. Κινητὰ εὐρήματα τάφων Α καὶ Β. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 97, πίνακες 58. 1977 ..... 1000.—
89. Εὐγενία Γιούρη: Ὁ κρατήρας τοῦ Δερβενιοῦ. Σχῆμα 4ο, σελίδες 76, ἔγγρ. πίν. Α - Η, πίν. 107. 1978 ..... 1200.—
90. Στέφανος Κουμανούδης: Θηβαϊκὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ο, σελίδες η' + 222. 1979 ..... 1000.—
91. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβεριίου: Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιθ' + 203, εἰκόνες VIII, πίνακες 63. 1979 1000.—
92. *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*. Σχῆμα 8ο, Τόμος Ι, σελίδες 480, πίνακες LXIV. 1979 ..... 1300.—
Τόμος ΙΑ - Communications, σελίδες 8 + 438. 1981 ..... 1300.—
Τόμος ΙΒ - Communications, σελίδες 439 - 1032. 1981 ..... 1300.—
93. Γιάννης Σακελλαράκης: Τὸ ἑλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Σχῆμα 8ο, σελίδες ια' + 125, εἰκόνες 101. 1979 ..... 500.—
94. Ἀναστάσιος Κ. Ὀρλάνδος: Λεξιμὸν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων καὶ τῶν συγγενῶν πρὸς αὐτοὺς γενικῶν τεχνικῶν ὄρων. (Ἰπὸ ἔκδοσιν) —
95. Λασκαρίνα Μπούρα: Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιδ' + 147, εἰκόνες 190. 1980 1000.—
96. Ἀριστείδης Πασαδαῖος: Ἡ Πόλις τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός. Σχῆμα 8ο, σελίδες 121, πίνακες 46. 1981 ..... 600.—
97. Γιώργος Δεσπίνης: Παρθενόνεια. Σχῆμα 4ο, σελίδες 119, πίνακες 71. 1982 1000.—
98. Φανή Α. Δροσογιάννη: Σχόλια στὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρομοῦ στὴ Μεγάλῃ Καστάνια τῆς Μάνης. Σχῆμα 4ο, σελίδες 293, πίνακες XXXIX. 1982 ..... 2000.—

Δραχμαί

99. **Κωνσταντῖνος Συριόπουλος**: *Οἱ μεταβατικοὶ χρόνοι ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, 1200 - 700 π.Χ.*

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμοπούλλος**: *Ὀδηγὸς τῶν Δελφῶν*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Ἐξηντλήθη) ..... —
2. **Κ. Kourouniotes**: *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 ..... 400.—
3. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων**: *Ὀδηγὸς τῆς Δήλου*. Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Ἐξηντλήθη) ..... —
4. **Spyridon Marinatos**: *Excavations at Thera I (1967 season)*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες Α - C (Α - Β ἔγχρωμοι). 1968. Ἀνατύπωσης 1976. 500.—
Excavations at Thera II (1968 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια I - XI, πίνακες 41 + Α - Ε ἔγχρωμοι. 1969. Ἀνατύπωσης 1976. 500.—
Excavations at Thera III (1969 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια I - VIII, πίνακες 62 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσης 1973. —
Excavations at Thera IV (1970 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδια 1, πίνακες 126 + Α - Η ἔγχρωμοι. 1971. Ἀνατύπωσης 1977. —
Excavations at Thera V (1971 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 47, εἰκόνες 6, σχέδια 1, πίνακες 104 + Α - J ἔγχρωμοι. 1972. Ἀνατύπωσης 1973. 500.—
Excavations at Thera VI (1972 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974. Ἀνατύπωσης 1977. .... 500.—
Thera VI Colour Plates and Plans. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974. Ἀνατύπωσης 1977 ..... 500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 ..... 500.—
Θήρα VI, ἔγχρωμοι πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἔγχρωμοι πίνακες 11, σχέδια 7. 1974 ..... 500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - IB ἔγχρωμοι. 1976. .... 500.—
Excavations at Thera VII (1973 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - L ἔγχρωμοι. 1976. .... 500.—
5. **Νικόλαος Πλάτων Ζάκρος**. *Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἔγχρωμοι καὶ μαυροάσπρι 141 + παρένθ. πίναξ. 1974 .... 2500.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

- 1 **Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος**: *Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ* ..... 1500.—

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Δραχμαὶ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 16ον σελίδες 16. 1848. (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεῦχος 3ον), σχῆμα 8ον σελίδες 24. 1894. (Τεῦχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεῦχος 5ον), σχῆμα 8ον σελίδες 24. 1899. (Τεῦχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) . . . —

2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασίλειον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) . . . —

3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1949. (Δὲν πωλεῖται) . . . —

4. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται) . . . —

Ἐπὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἐξῆς σύγγραμμα:
Βασίλειος Λεονάρδος Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες
 2. 1901 . . . . . 500.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουσι οἱ ἐνδιαφερόμενοι.